

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ КУЛЬТУР ЕПОХ БРОНЗИ
І РАННЬОГО ЗАЛІЗА НА ТЕРИТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

*Збірка наукових праць
на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*

**КИЇВ - ЛЬВІВ
2009**

УДК 903(4)“637/638”

ББК Т4(4)263/273

Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи *(Збірка наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької)*. - К.-Л., 2009.- 236 с.

Відповідальний редактор:
д.і.н. Отрощенко В. В.

Рецензенти:
к.і.н. Гершкович Я. П.
к.і.н. Лисенко С. Д.

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

ISBN 978-966-02-5527-2

© Інститут археології НАН України, 2009
© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009
© Автори статей, 2009

ЗМІСТ

ЛАРИСА КРУШЕЛЬНИЦЬКА : ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ (до 80-річчя з дня народження).....	5
ДРУКОВАНІ ПРАЦІ Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ З АРХЕОЛОГІЇ.....	10
В. В. Отрощенко ЄВРАЗІЙСЬКИЙ СТЕПОВИЙ “МІСТ” ЗА ДОБИ БРОНЗИ (III—II ТИС. ДО ХР.).....	17
Й. Кобаль ЗАКАРПАТТЯ В ЕПОХУ БРОНЗИ (короткий огляд культур).....	21
Т. Bader EINE SIEDLUNG DER TISZAPOLGÁR-KULTUR IN NORDWEST- SIEBENBÜRGEN — HOMORODU DE SUS, BEZ. SATU MARE, RUMĂNIEN.....	35
Д. Павлів, В. Петегирич ПРАІСТОРИЧНА ПАСТУША БУДІВЛЯ (“СТАЯ”) З ДОБРОСТАН.....	60
В. І. Клочко ТОРГОВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ БУГ-БОГ.....	72
С. Д. Лисенко ГРИВНА ТИПУ «СЕНЯВА» З ОКОЛИЦЬ ОЛЕСЬКА.....	83
С. Пивоваров, М. Ільків НОВІ ЗНАХІДКИ СКАРБІВ ЕПОХИ БРОНЗИ – РАННЬОГО ЗАЛІЗА НА ТЕРИТОРІЇ БУКОВИНИ.....	89
Т. Гошко, В. Манічев, В. Приймаченко, І. Бондаренко ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ.....	99
М. С. Бандрівський, Т. Ю. Гошко МЕТАЛ З ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ С. ПЕТРИКІВ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ (ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПЛАТО).....	119

В. Олійник, М. Стефанович БРОНЗОВИЙ МЕЧ РАННЬОГАЛЬШТАТСЬКОГО ПЕРІОДУ ЗІ СИНЬКОВА НА ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ПОДІЛЛІ.....	129
Я. П. Гершкович, С. М. Разумов «АНОМАЛЬНИЙ» КОМПЛЕКС ЗАКЛЮЧНОГО ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я.....	132
S. Czopek KILKA UWAG O NIEKTÓRYCH ZABUTKACH KULTURY WYSOCKIEJ.....	140
Н. А. Гаврилюк ПРО ЧАС ПОЯВИ ФРАКІЙЦІВ У НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І.....	148
E. Miroššayová PRÍSPEVOK K INTERPRETÁCII KRHOVEJ STAVBY Z BUDKOVIEC.....	166
М. Bandrivs'kyi, G. Madden, A. Nikitin WEDLOCK FIDELITY IN ANCIENT TIMES: ARCHAEOLOGIST'S VIEW.....	174
В. Gediga ŚLĄSK — REGIONALNA PROWINCJA KULTURY HALSZTACKIEJ.....	177
М. Бандрівський, М. Ягодинська МЕТАЛЕВА СОКИРА З КРУТИЛОВА БІЛЯ ГУСЯТИНА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ І ПРОБЛЕМА ЇЇ ІНТЕРПРИТАЦІЇ.....	198
М. Бандрівський НОВИЙ РИТУАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ ЧАСІВ СКІФСЬКОЇ АРХАЇКИ ЗІ ШВАЙКІВЕЦЬ БІЛЯ ЧОРТКОВА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (попереднє повідомлення).....	202

ЛАРИСА КРУШЕЛЬНИЦЬКА : ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ (до 80-річчя з дня народження)

Мало який дослідник найдавнішої минувшини західноукраїнських земель зробив так багато для пізнання найдавнішої історії краю як наша ювілянтка. Порівнюючи той стан археологічних досліджень пам'яток епохи бронзи — раннього заліза який застала Л. Крушельницька на початку своєї наукової діяльності (кінець 1940-х — початок 1950-х років) з тим, що маємо в цій галузі нині — не може не вражати. Мати стільки енергії, стільки працьовитості і, разом з тим, залишатися ефектною у всіх відношеннях (працюючи щороку на розкопках в полі) — може далеко не кожна жінка. Для цього треба спромогтися вповні зреалізувати те вміння, яке Творець закладає кожному з нас при народженні.

Народилася Л. Крушельницька 5 квітня 1928 р. у м. Стрий Львівської області в мистецькій родині. Батько — Іван Крушельницький — поет, графік, мистецтвознавець. Мати — Галина Левицька — піаністка, професор Львівської консерваторії. У 1934 р. тоді ще маленькою Лариса з родиною батька переїхала до Харкова. Після розстрілів і знищення родини Крушельницьких у 1934—1937 рр. їй вдалося повернутися до Львова.

У 1943 р. Лариса Крушельницька була змушена з мамою виїхати з окупованого Львова до Відня, а потім до Штутгарта, і влаштуватися (як студент-гість) на навчання театрального мистецтва в художню Академію. Вилучена, як українка, з навчання в Академії, працює як «остарбайтер» на алюмінієвому заводі в м. Зінген. Переживши в дуже важких умовах роки війни і окупації Лариса Крушельницька повернулася наприкінці 1945 р. до Львова, де знайшла працю художника-реставратора в Музеї українського мистецтва. Після народження дочки Тетяни у 1947 р. Лариса Крушельницька переходить на посаду художника-реставратора у відділ археології Львівського філіалу Академії наук УРСР. Освіту історика здобула заочно у Львівському університеті у 1960 р. З цього часу працює у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) на посадах: спочатку молодшого, з 1974 р. —

старшого, з 1991 р. — провідного наукового співробітника. З 1991 р. Л. Крушельницька займає посаду директора Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Наукові зацікавлення дослідниці стосуються культур епохи бронзи — раннього заліза Східної і Центральної Європи, чому присвячені її кандидатська (1973) і докторська (1991) дисертації. Л. Крушельницька є автором понад 120 наукових археологічних публікацій, у тому числі 9 монографій (автор і співавтор). Має також значний доробок на публіцистичній ниві.

Свої перші праці Л. Крушельницька публікує на початку 60-х років у тоді щойно заснованому збірнику «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині». Так, у четвертому томі МДАПВ вийшла перша праця Л. Крушельницької, присвячена результатам розвідкових досліджень у басейні р. Гнила Липа на території, відведеній для будівництва Бурштинської (Новозахідної) ДРЕС¹. У 1961—1962 р. Л. Крушельницька провела розкопки однієї з найбагатших пам'яток Верхнього Подністров'я — біля с. Бовшів Галицького р-ну, де відкрила понад 1000 лг площі, на якій було простежено 12 різночасових горизонтів із залишками 52 споруд. Особливо цінною пам'яткою на багатошаровому поселенні в Бовшеві виявилось кельтське житло². До цієї знахідки навіть сама ймовірність перебування кельтів у Верхньому Подністров'ї ставилася під сумнів. Високо оцінивши це відкриття Л. Крушельницької видатний кельтолог Ян Філіп — учень всесвітньо знаного вченого-славіста Л. Нідерле. Ніби передбачаючи дальший науковий поступ дослідниці, Я. Філіп вже тоді включив у свою «Енциклопедію археології Європи» коротку інформацію про Л. Крушельницьку та її наукові здобутки³.

В тому ж 1962 р. Л. Крушельницька в числі інших працівників відділу археології ІСН АН УРСР майже повністю дослідила щойно виявлений могильник висоцької культури в м. Золочів, на якому розчищено 94 поховання⁴. Золочівський могильник до сьогоднішнього дня залишається одним із найповніше розкопаних.

Л. Крушельницька (в центрі) зі співробітниками Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України

Із середини 60-х років чим раз більшу увагу Л. Крушельницької привертає проблематика культур ранньоскіфського часу на західній Україні. Фактично, дослідниця застала тут неторкану в науковому плані цілину, оскільки про пам'ятки VII—V ст. до н. е. на цих землях майже нічого не було відомо. Для в'яснення ситуації Л. Крушельницька протягом 1964—1966 рр. провела розкопки в с. Черепин Пустомитівського р-ну, де на площі понад 3000 лг відкрила чотири наземні споруди, п'ять напівземлянок, понад 80 господарських ям. У 1965—1967 рр. у с. Лагодів Перемишлянського р-ну дослідниця розкопала ще одне поселення ранньоскіфського часу та синхронний йому могильник, який включав 15 поховань па кам'яних площадках. На підставі цих та інших розкопок (у Звенигороді, Гологорах, Крушельниці та ін.) Л. Крушельницька виділила черепинсько-лагодівську групу пам'яток ранньоскіфського часу, що сформувалася на місцевій пізньовисоцькій підоснові під значним впливом (в тому числі етнічним, про що свідчить могильник у Лагодіві) населення із ареалу західноподільської групи Середнього Придністров'я⁵.

Увагу дослідниці привертають також периферійні території поширення висоцької культури. Так, проведені Л. Крушельницькою на Західній Волині розкопки, дали підстави виділити у верхів'ях річок Західного Бугу і Стиру лежницьку групу пам'яток ранньоскіфського часу (VIII—VI ст. до н. е.), які підмінують тут пізні пам'ятки ульвівської групи культури урнових полів Центральної Європи. Особлива увага приділяється суміжним районам Волині — південному Поліссю, де на підставі розкопаних матеріалів⁶ виділено могильнянську групу пам'яток як локальний варіант ранньоскіфської культури Українського Лісостепу⁷. Нині практично жодна наукова і популярна робота про археологічні дослідження західноукраїнських земель не обходиться без посилань на пам'ятки згаданих груп.

Впродовж всього часу Л. Крушельницька цікавиться проблематикою висоцької культури, в носіях якої багато дослідників минулого і сьогодення вбачають геродотових неврів. Окрім обстеження відомих з літератури висоцьких пам'яток, дослідниця відкриває і розкопує нові. Так, біля с. Конюшків Бродівського р-ну у 1970 р. вона до-

слідила поселення і синхронний йому могильник, на якому виявила сім поховань. Слід зауважити, що після В. Канівця в повоєнний час ніхто висоцькою культурою фактично не займався. Мабуть тому майже невідомими науці продовжували залишатися висоцькі поселення, оскільки основна увага усіх, без винятку, попередніх дослідників була сконцентрована лише на могильниках. Тому особливо цінними є матеріали, що вперше здобути Л. Крушельницькою на цілому ряді розкопаних нею поселень, таких як Гончарівка, Бужок, Ясенів, Вербівчик, Попівці, Кам'янка-Бузька, Терновиця, Шкло та ін. Дуже цікавий могильник висоцької культури, на якому поховані були вкладені у спеціально споруджені кам'яні гробниці, дослідила Л. Крушельницька у 1979 р. біля с. Луковець на Бродівщині. Основні результати досліджень висоцької культури Л. Крушельницька представляє на численних наукових конференціях, у тому числі міжнародних, а також у статтях і монографіях.

Особливо масштабні розкопки провела Л. Крушельницька в околицях с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької області, в зоні затоплення ГЕС. Рятувалося те, — згадує дослідниця, — що мало назавжди зникнути під водою. Впродовж семи сезонів, починаючи з 1974 р., поблизу Непоротова досліджено залишки чотирьох поселень, двох могильників і двох городищ. Для вивчення вказаного комплексу пам'яток було розгорнуто 12 розкопів і траншей на площі 7000 м². Було виявлено десятки наземних і напівземлянкових споруд, кам'яні жертвовники, культові захоронення людей і тварин, більше сотні ям господарського призначення. Непоротове, по-суті, залишається на сьогодні єдиною стратиграфічно повноцінною пам'яткою, яка впродовж семи польових сезонів досліджувалася великими площами⁸. Непоротівський комплекс фахівці вважають еталонним для всього Середнього Придністров'я, а його назву використовують для всієї середньо-дністровської (непоротівської) групи загалом.

Про умови, в яких доводилось тоді працювати, пише Л. Крушельницька у вступі до своєї фундаментальної праці «Чорноліська культура Середнього Придністров'я». Дослідження в Непоротові ми завершували майже виключно на ентузіазмі, загублені у диких дністровських ярах, на відлюдді (адже довколишні села були вже виселені), без необхідних коштів, транспорту і надійного спорядження...»⁹.

У 70-х роках Л. Крушельницька спрямовує свої пошуки також в Українські Карпати, які до того часу майже не привертали увагу археологів. Уже перша розвідкова експедиція у 1970 р. вгору по руслу р. Стрий принесла обнадійливі резуль-

тати: був відкритий (а у 1972 р. повністю розкопаний Л. Крушельницькою) могильник голіградської культури біля с. Сопіт Сколівського р-ну, який до сьогоднішнього дня залишається найбільшим у західних областях України. На сопітському могильнику на площі 700 м² відкрито 80 поодиноких, парних і групових поховань з тілоспаленнями в урнах, які відносяться до часу з X ст. до н. е.¹⁰ У сусідньому із Сопотом с. Урич Л. Крушельницька вже на початку 70-х років першою звернула увагу на наскельні рисунки — солярні знаки і петрогліфи, якими подекуди густо всіяні тутешні велетенські пісковикові скелі. Дослідження підтвердили висловлене тоді Л. Крушельницькою припущення про ймовірність викуття урицьких наскельних зображень у гальштатський період¹¹ У 1972 р. у Сколівських Бескидах Л. Крушельницька провела розкопки на одному з найбільш висунутих на південь поселень черепинсько-лагодівської групи — біля с. Крушельниця, на якому виявила дві напівземлянки та господарські ями.

Особливо рельєфно інтерес до археології Карпат зріс у Л. Крушельницької на початку 80-х років після вимушеного завершення роботи Непоротівської експедиції. Постійні виїзди на Гуцульщину і Сколівщину, піші мандрівки верховинами Бескидів і Чорногори привели дослідницю до переоцінки поширених в той час уявлень про нібито важкопрохідність карпатських перевалів в ранньоісторичний період. Гори ніколи не були непроходимим бар'єром, — настоює Л. Крушельницька, Дослідниця вперше після А. Жакі почала розробляти гіпотезу про транскарпатські торгово-вимінні шляхи за доби бронзи — раннього заліза, основуєчи при тому свої припущення на цілій низці поселень, розкопаних нею в горах. Власне, через Яблоницький, Верецький та Ужоцький перевали, припускає Л. Крушельницька, відбулося проникнення носіїв культур фракійського гальштату на Верхнє Подністров'я. Прибуле населення одразу ж по приході в наші гори заповзялося виварювати соляну ропу — сировицю, а одержаний продукт збувати своїм одноплемінникам по другий бік Карпат — у Семиграддя і Трансільванію. Унікальними пам'ятками цього часу є п'ять солевиробних осередків, розкопаних Л. Крушельницькою на початку 80-х років біля с. Текуча Косівського р-ну та ще одного солевиробного багаточарового поселення біля с. Лосва Надвірнянського р-ну. На цих пам'ятках розкрито десятки солевиробних споруд, цілих виробничих комплексів із спеціальними печами, в яких виварювали сіль¹².

На підставі розкопок гуцульських солевиробень Л. Крушельницька прийшла до висновку, що торгово-вимінні операції в той час із сусідніми

племенами були, очевидно, добре налагодженими, оскільки апогей активного солеваріння на Гуцульщині співпадає в часі з найбільш сталим і широко розповсюдженим притоком у Верхнє Подністров'я різноманітних бронзових виробів — мечів, серпів, казанів, браслетів. Дослідниця вважає, що раптова поява в таких кількостях бронзових речей трансільванського і семигородського походження і була пов'язана власне із масовою експлуатацією соленосних джерел на відтинку Добромиль — Стара Сіль — Болахів — Надвірна — Коломия — Космач — Сучава, звідкіля одержану сіль транспортували через карпатські перевали на обмін із сусідніми племенами. Отже, кількарічні розкопки в Текучій і Лоєвій дали підстави дослідниці датувати початки солевиборництва на західній Україні не княжим періодом, як вважалось донедавна (див. праці В. Грабовецького, Я. Ісаєвича), а відсунути його значно далі — до періоду енеоліту і бронзи. Ці дослідження Л. Крушельницької із особливим зацікавленням сприйняли в Західній Європі, де паралельно до подібних висновків дійшли археологи Німеччини, Австрії (розкопки в соленосному Гальштаті біля Зальцбурга, Галле), Польщі (Велічка) та ін.

Починаючи з 1995 р., Л. Крушельницька є науковим керівником Західноподільської гальштатської археологічної експедиції, яка провадить розкопки одного з найраніших могильників висоцької культури біля с. Петриків поблизу Тернополя. За три сезони польових робіт відкрито 148 поховань, які датуються XII—VIII ст. до н. е. Окремі з них — унікальні, як, наприклад, поховання чоловіка й жінки в обіймах.

Бібліографи сьогоднішнього дня відзначають, що широкого міжнародного резонансу набули не тільки археологічні дослідження Л. Крушельницької, але також її публіцистична діяльність як директора Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Одним із ранніх таких творів назвемо «Вогнище з первовіку. Із записок археолога», в якому авторка захоплено оповідає про різноманітні перипетії польового життя, зустрічі з цікавими людьми, зрештою, напрочуд легко розмірковує про здавалось би серйозні археологічні проблеми¹³.

Природне несприйняття тоталітаризму у будь-яких його проявах пульсує у всіх без винятку пройнятих болем публіцистичних статтях дослідниці. Назвемо дві з них: перша — спогади з життя родини Крушельницьких «Рубали ліс... Спогади галичанки»¹⁴; друга — «Злочини Сандормоуху стукують у моє серце», написана після нещодавнього відзначення 60-ліття розстрілу в

ур. Сандормох в Карелії в'язнів Соловецького ГУЛАГу, серед яких була родина Крушельницьких¹⁵. Ці, та інші твори Л. Крушельницької (як от «Заповіт Петра I», «На нищення української культури кинуті усі засоби» та ін.), доцільно включити у програми середніх і вищих навчальних закладів нашої держави.

13 квітня 1991 р. Л. Крушельницьку було призначено на посаду директора ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. На сьогодні це друга за величиною бібліотека в Україні, що нараховує близько 7 млн. книг. За час праці Л. Крушельницької в бібліотеці значно розширилась наукова діяльність. При бібліотеці створений єдиний в Україні Науково-дослідний центр періодики, австрійські та німецькі наукові бібліотечні зали. Особливо Л. Крушельницька відстоює цілісність і непорушність фондів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України проти різного роду претензій і вимог¹⁶. Дослідниця систематично виступає з доповідями на регіональних і міжнародних конференціях, симпозіумах та семінарах як з проблем бібліотечної справи, так і з питань археології ранньозалізного віку Центральної і Південно-Східної Європи.

Сьогодні Л. Крушельницька є дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, очолює Археологічну комісію НТШ, є членом наукової ради Львівського державного університету ім. І. Франка, членом наукової ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, членом Львівського клубу ЮНЕСКО, співзасновником і активним діячем суспільно-громадського клубу «Львівська бесіда». Нещодавно вийшов друком Збірник праць і матеріалів на пошану Л. Крушельницької (Львів, 1998.— С. 7—411), один з розділів якого називається «Археологія», оскільки ця галузь історичної науки залишається головним професійним зацікавленням дослідниці.

Ювілярка і зараз плідно працює. В день славного ювілею вийшла з друку чергова монографія дослідниці. Вітаючи Ларису Іванівну з ювілеєм, її учні, колеги та друзі бажають їй довгих років життя, міцного здоров'я і здійснення усіх творчих задумів.

Література

¹ Крушельницька Л. І. Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я // МДАПВ.— К., 1962.— Т. 4.— С. 131—138.

² Крушельницькая Л. И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // КСИА АН СССР.— М., 1965.— Вып. 105.— С. 119—122.

³ Filip Jan. Enzyklopadisches Handbuch zur Ur- und Frtihgeschichte Europas.— Prag, 1966.—Т. I.— С. 649.

⁴ Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в м. Золочеві // Археологія.— К., 1965.— Т. XIX.— С. 122—135.

⁵ Крушельницькая Л. Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье // МИА.— Вып. 177.— М 1971; Крушельницька Л. І. Населення Західної Волині і Верхньої Наддністрянщини у ранньоскіфський час // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.— К., 1974; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976; Krushelnicka L. I. Zur Frage der Entstehung der Vysocko-kultur // Die Urnenfelderulturen Mitteleuropas.— Prag, 1987.

⁶ Крушельницькая Л. Памятники раннежелезного века в верховьях Западного Буга // СА.— М., 1973.— № 3.

⁷ Крушельницька Л. І. Пам'ятки могилянського типу // Археологія.— К., 1973.— Вип. 13.

⁸ Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток).— Львів, 1998.— 203 с.

⁹ Там само.— С. 6.

¹⁰ Крушельницькая Л. И. Могильник конца бронзового века в Сопоте // Slovenska Archeologia.— Praga, 1979.— № 2; Krushelnicka L. I. Stend und Aufgaben der Urnenfelderforschung am Ostgang der

Karpaten // Beitrage zur Urnenfelderzeit nordlich und sudlich der Alpen-Mainz, 1991.

¹¹ Дослідження автора.

¹² Крушельницькая Л. И. Восточнокарпатский солеваренный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987; Крушельницька Л. І. Солеварний центр біля с. Лосва Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1991; Крушельницька Л. І. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 56—122.

¹³ Жовтень.— Львів, 1985.— № 3.— С. 94—98.

¹⁴ Крушельницька Л. І. Рубали ліс... // Дзвін.— Львів, 1990.— № 3.— С. 119—133; № 4.— С. 121—132; № 5.— С. 118—131; див. також:

Єдлінська У. На маргінесі «Спогадів галичанки» // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.— Львів, 1998.— С. 350—354.

¹⁵ Лариса Крушельницька. Бібліографічний покажчик.— Львів, 1998.— С. 6—36.

¹⁶ Крушельницька Л. І. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України: документи, факти, коментарі.— Львів, 1996.— С. 3—99.

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ З АРХЕОЛОГІЇ

1962

Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я [Івано-Франків. обл.] // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / АН УРСР. Ін-т сусп. наук; Редкол. М. Ю. Смішко (гол. ред.) та ін.— Київ, 1962.— Вип. 4.— С. 131-138: іл.

1963

Могильник висоцкої культури в городі Золочеве Львовської області // Пленум Інститута археології АН СРСР, 1963 г. / АН БССР. Ін-т історії.— Минск, 1963.— С. 23-24.

1964

Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / АН УРСР. Ін-т сусп. наук; Відп. ред. М. Ю. Смішко.— Київ: Наук. думка, 1964.— Вип. 5.— С. 130-138: іл.

Новий кельтський пам'ятник в Верхньому Подністров'ї // Тез. докл. I симпоз. по археології і етнографії Юго-Запада СРСР.— Кишинев, 1964.— С. 24-25.

1965

Кельтський пам'ятник в Верхньому Подністров'ї // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та археологии АН СССР.— Москва, 1965.— Вып. 105.— С. 119-122: ил.

Могильник висоцкої культури у м. Золочеві [Львів. обл.] // Археологія.— 1965.— Т. 19.— С. 122-135: іл.

Нові дослідження пам'яток доби раннього заліза на території Прикарпаття і Волині // XXXIX наук. конф., присвячена підсумкам наук.-дослід. роботи Львів. ун-ту за 1964 р.: Тези доп.: Сусп.-екон., іст., юрид., пед. науки, 19-21 трав. 1965 р.— Львів, 1965.— С. 62-63.

1966

Археологічні пам'ятки Української РСР (Корот. список) / АН УРСР. Ін-т археології; Уклад.:

І. Г. Шовкопляс, В. І. Митрофанова, ... Л. І. Крушельницька та ін.; Відп. ред. Д. Я. Телегін.— Київ: Наук. думка, 1966.— 464 с.: іл.

Поселення раннежелезного века у с. Черепин Львовської обл. // Пленум Інститута археології, 1966 г. Секція: Ранний железный век: Тез. докл. / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва, 1966.— Ч. 1.— С. 1.

Розкопки на поселенні ранньозалізної доби біля села Лагодів Перемишлянського району Львівської області // XL наук. конф. Львів. ун-ту ім. І. Франка: Тези доп.: Сусп.-екон., іст., юрид., пед. науки.— Львів, 1966.— С. 80.

1967

Пам'ятники скифського часу в Верхньому Подністров'ї // Тез. докл. и сообщ. на конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. Москва, 1967 / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва, 1967.— С. 24-27.

Поселення скифського часу у с. Лагодов [Львів. обл.] // Археологические открытия 1966 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1967.— С. 203-204.

1968

Поселення поморської культури у Ровенській області // Археологія.— 1968.— Т. 21.— С. 194-198: іл.

Раскопки в Лагодове [Львів. обл.] // Археологические открытия 1967 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1968.— С. 206-207.

Розвідувальні розкопки на Подністров'ї // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнав. конф. / Кам'янець-Поділ. пед. ін-т.— Львів: Камінь, 1968.— С. 146.

1969

Древнерусское поселення на Западному Бугу // Археологические открытия 1968 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1969.— С. 327-329.

Раскопки поселений висоцкой культуры [Львів. обл.] // Археологические открытия 1968 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1969.— С. 271.

1970

Нові північно-західні пам'ятки культури Ноа // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнав. конф. (Кам'янець-Подільський, трав. 1969) / Кам'янець-Поділ. пед. ін-т.— Львів: Кам'янець, 1970.— С. 108-110.

Раскопки в верховьях Западного Буга // Археологические открытия 1969 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1970.— С. 227-228.

1971

Зв'язки населення межиріччя Дністра і Прип'яті з суміжними племенами в добу раннього заліза // Матеріали звітної наук. сесії Ін-ту сусп. наук. АН УРСР, 1971 р. / АН УРСР. Ін-т сусп. наук.— Київ: Наук. думка, 1971.— С. 85-86.

Памятники раннежелезного времени в верховьях Западного Буга [Волин., Львів. обл.] // Советская археология.— 1971.— № 3.— С. 58-66: ил.

Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР.— Москва; Ленинград: Наука, 1971.— № 177.— С. 120-126.

Работы Западнобугской экспедиции // Археологические открытия 1970 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1971.— С. 244-245.

1972

До питання про поселення висоцкой культури // Матеріали XIII конф. Ін-ту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.).— Київ: Наук. думка, 1972.— С. 189-191.

Дослідження Західнобугської експедиції [Львів. обл.] // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.: Інформ. повідомл. / Відп. ред. В. І. Гіллелак; АН УРСР. Ін-т археології.— Київ: Наук. думка, 1972.— Вип. 4.— С. 137-141: іл.

Исследования Западнобугской экспедиции / Л. И. Крушельницкая, М. Л. Долинская // Археологические открытия 1971 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1972.— С. 367-368.

Нові археологічні пам'ятки на території Західної Волині // XV Наук. конф. Ін-ту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР: Тези пленар. і секційн. доп. (Результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на терито-

рії України) / АН УРСР. Ін-т археології.— Одеса, 1972.— С. 304-305.

Про зв'язки лужицької та висоцкой культур // Археологія.— 1972.— Вип. 6.— С. 30-40: іл.

[Рец.] // Археологія.— 1972.— № 6.— С. 103-105.— Рец. на кн.: *Bukowski L. Studia nad Południowym i Południowo-Wschodnim Pograniczem Kultury Łużyckiej.*— Warszawa; Kraków: W-wo PAN, 1969.

1973

Племена Верхнего Поднестровья и Западной Волыни в раннежелезном веке: Автореф. дис... канд. ист. наук / АН УССР. Ин-т обществ. наук.— Киев, 1973.— 27 с.

Поселення висоцкой культури [Львів. обл.] // Археологія.— 1973.— Вип. 11.— С. 27-38: іл.

1974

Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (Доба первіснообщинного ладу) / АН УРСР. Ін-т сусп. наук; О. П. Черниш, В. П. Савич, Л. І. Крушельницька та ін.— Київ: Наук. думка, 1974.— 288 с.: іл.

Пам'ятки могилянського типу // Археологія.— 1974.— Вип. 13.— С. 11-24: іл.

1975

Многослойный памятник у с. Непоротово / А. И. Кос, Л. И. Крушельницкая, Д. Ю. Павлив // Археологические открытия 1974 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1975.— С. 299-300.

Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу / Л. І. Крушельницька, В. Г. Оприск // Археологія.— 1975.— Вип. 18.— С. 75-80: іл.

1976

Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза / АН УРСР. Ін-т сусп. наук.— Київ: Наук. думка, 1976.— 146 с.: іл.— Бібліогр.: С. 136-144 (242 назви).

Многослойный памятник у с. Непоротово / А. И. Кос, Л. И. Крушельницкая, Д. Ю. Павлив // Археологические открытия 1975 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1976.— С. 342-343.

1977

Исследования в Непоротово / Л. И. Крушельницкая, Т. Г. Мовша, Д. Ю. Павлив // Археологические открытия 1976 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1977.— С. 317-318.

Работы Трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра / *Т. Г. Мовша, Л. И. Крушельницкая, Г. И. Бузян* // Археологические открытия, 1976 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1977.— С. 340-341.

1978

Исследования на Львовщине / *И. К. Свешников, Л. Г. Мацкевой, Л. И. Крушельницкая* и др. // Археологические открытия 1977 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1978.— С. 384-385.

Новые результаты исследований Днестровской экспедиции // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР, Ужгород, апр. 1978 г.— Ужгород, 1978.— С. 56.

1979

Исследования памятника древнерусской культуры в Карпатах / *Л. И. Крушельницкая, М. Ф. Рожко* // Археологические открытия 1978 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1979.— С. 353-354.

Могильник конца бронзового века в Сопоте // *Slovenská Archeológia*.— 1979.— Т. 27, № 2.— С. 291-316.

Раскопки в Непоротово / *Л. И. Крушельницкая, Д. Ю. Павлив* // Археологические открытия 1978 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1979.— С. 353.

[**Рец.**] // Археология.— 1979.— Вып. 24.— С. 109-110.— Рец. на кн.: *Studien zur lausitzer Kultur*.— Kraków, 1974.— 184 s.— (*Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace archeologiczne*.— [Т.] 352, zesz. 18).

Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit // *Acta Archeologica Carpathica*.— 1979.— Т. 19.— С. 73-96.

1980

Раскопки памятников раннего железного века на Львовщине // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР, Днепрпетровск, апр. 1980 г. / АН УССР. Ин-т археологии, Днепрпетр. ун-т и др.— Днепрпетровск, 1980.— С. 79.

1981

Исследования в Непоротово // Археологические открытия 1980 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1981.— С. 269.

Osiedle kultury wielbarskiej w Pomorzu nad Bugiem // *Problemy kultury wielbarskiej*.— Słupsk, 1981.— С. 210-215.

1982

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / АН УРСР. Ін-т сусп. наук; *Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевий, І. К. Свешніков* та ін.— Київ: Наук. думка, 1982.— 194 с.— Бібліогр.: С. 176-192.

1983

Раскопки и разведки в Карпатах / *Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля* // Археологические открытия 1981 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1983.— С. 279.

1984

Археологічні дослідження в Прикарпатті // Матеріали по зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури.— Київ, 1984.— Вип. 1.— С. 31.

1985

Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза) / АН УРСР. Ін-т сусп. наук.— Київ: Наук. думка, 1985.— 162 с.: рис.

Дослідження Придністровського Покуття // Тези доп. VI Подільської історико-краєзнав. конф. (Секція археології) / Кам'янець-Поділ. пед. ін-т.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 21-22.

Исследования в Ивано-Франковском Поднестровье // Археологические открытия 1983 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1985.— С. 299-300.

Работы в Верхнем Поднестровье / *Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля* // Археологические открытия 1983 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1985.— С. 300-301.

1987

Восточнокарпатский солеварный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвящ. памяти А. И. Тереножкина / АН УССР. Ин-т археологии, Кировоград. гос. пед. ин-т и др.— Кировоград, 1987.— Ч. 1.— С. 88-90.

Исследования на Львовщине // Археологические открытия 1985 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1987.— С. 354.

Работы в Ивано-Франковской области / *Л. И. Крушельницкая, Д. Ю. Павлів* // Археологические открытия 1985 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1987.— С. 354-355.

Diskussion [Das Auftreten von *L. I. Krušelnyčka*] // Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas: Symposium Liblice, 21-25.10.1985 / Archäologisches Institut der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften.— Praha, 1987.— S. 436.

Zur Frage der Entstehung der Vysocko-Kultur // Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas: Symposium Liblice, 21-25.10.1985 / Archäologisches Institut der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften.— Praha, 1987.— S. 369-380.

1988

Бронзоволиварний осередок IX–VIII ст. до н. е. на території Володимира Волинського // Минувле і сучасне: Тези доп. і повідомл. II Волин. історико-краєзнав. конф., 26-28 трав. 1988 р. / Луцький держ. пед. ін-т та ін.; *Н. В. Бурчак* (відп. ред.).— Луцьк, 1988.— Ч. 2.— С. 53-55.

Высоцкая культура и проблема зарождения культуры праславян // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов, Киев, 18-25 сент. 1985 г.— Киев: Наук. думка, 1988.— Т. 4. Секция 1: Древние славяне.— С. 134-139.

Работы в украинском Покутье и Карпатах // Археологические открытия 1986 года / АН СССР. Ин-т археологии.— Москва: Наука, 1988.— С. 298-299.

1989

Украинские Карпаты. История / АН УССР. Ин-т обществ. наук; *Ю. Ю. Сливка, Я. Д. Исаевич, В. И. Масловский, ... Л. И. Крушельницкая* и др.— Киев: Наук. думка, 1989.— 264 с.: ил.

1990

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо) / АН УССР. Ин-т обществ. наук; *Э. А. Балагури, Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля* и др.; Отв. ред. *А. П. Черныш*.— Киев: Наук. думка, 1990.— 187 с.

Врятуємо наше коріння / *Л. Крушельницка, Д. Павлів* // Молода Галичина.— 1990.— 7 черв., № 68.— С. 4.

Про Археологічне товариство ім. Я. Пастернака при Інституті суспільних наук у Львові.

Іван Франко і археологія // Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнар. симпоз.

ЮНЕСКО.— Київ: Наук. думка, 1990.— Кн. 2/3.— С. 177-178.

Олександр Цинкаловський — археолог і історик Волині // Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симпоз., Львів, 8-9 черв. 1989 р. / АН УРСР. Західний наук. центр; Ін-т сусп. наук та ін.— Львів: Світ, 1990.— С. 88-89.

1991

Северо-Восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа: (Пробл. этнокульт. процессов): Автореф. дис. ... докт. ист. наук / АН УССР. Ин-т археологии.— Киев, 1991.— 42 с.: табл.

Восточнокарпатский регион в бронзовом и начале железного веков // Материалы конф. “Археология и социальный прогресс” / АН СССР. Ин-т археологии; Редкол.: *В. П. Алексеев, Д. Б. Шелов, Т. М. Потемкина*.— Москва, 1991.— Вып. 2.— С. 37-53: ил.

Солеварний центр у с. Лоева Надвірнянського району Івано-Франківської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині / АН УРСР. Ін-т сусп. наук.— Львів: Світ, 1991.— С. 62-64.

1993

Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / АН України. Ін-т сусп. наук; ЛНБ ім. В. Стефаника; ПАН. Ін-т історії матеріальної культури; *М. Бандрівський, Й. Кобаль, Л. Крушельницка* та ін.; Відп. ред. *Л. Крушельницка*.— Київ: Наук. думка, 1993.— 322 с.: іл.

До археології Брідщини // Наук.-практ. конф. “Історичними шляхами Брідщини”: Тези доп. Броди, 27 лип. 1993 р. / Брідський краєзнав. відділ Львів. іст. музею; Брідська район. адміністрація; Ком. по проведенню III Всесвіт. з'їзду брідщан.— Броди, 1993.— С. 10-11.

1995

Знахідки бронзової доби з території Бойківщини / *Крушельницка Л., Бандрівський М.* // Бойківщина: історія та сучасність: Матеріали Міжнар. історико-народознавчого семінару. Самбір, 14-16 вересня 1995 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича та ін.; Відп. ред. *В. Конопля*.— Львів; Самбір, 1995.— С. 49-51.

Ранньослов'янські печі із Непоротова [Чернівецька обл.] // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Редкол.: *В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницка, В. М. Конопля* та ін.— Львів, 1995.— Вип. 6.— С. 204-209: рис.

Jungere Bronzezeit im Nordöstlichen Karpatenvorland // Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen: Ergebnisse eines Kolloquiums / Römisch-Germanisches Zentralmuseum; Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte.— Bonn: Dr. *Rudolf Habelt* GmbH, 1995.— S. 399-411.— (Monographien; Bd. 35).

Ранньобронзовий період в Північно-Східному Прикарпатті.

“Prague School” in Ukrainian Archaeology // Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia. Results and Perspectives of Contemporary Research. Holding of the Slavonic Library and Prague Archives = Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов.— Praha: Narodni knihovna ČR, 1995.— P. 377-387.

1996

Українські археологи в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // Історія. Частина 1: Тези та повідомл. III Міжнар. конгр. українців / НАН України. Міжнар. асоц. українців; Респ. асоц. українознавців та ін.— Харків: Око, 1996.— С. 48-53.

1997

Нова пам'ятка непоротівської групи на Середньому Дністрі / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський, В. Захар'єв* // Історія релігії в Україні: Тези повідомл. VII Міжнар. круглого столу (Львів, 12-14 трав. 1997 р.) / НАН України. Ін-т релігієзнавства. Філія Львів. музею історії релігії; Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Редкол.: *М. Бандрівський, В. Гаюк, Я. Дашкевич* та ін.— Львів, 1997.— С. 107-109.

Основні етапи дослідження висоцьких могильників (До 100 річчя з часу відкриття висоцької культури) / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Брідщина (Броди).— 1997.— № 12.— С. 24-27.

1998

Черноліська культура Середнього Придністров'я (За матеріалами непоротівської групи пам'яток) / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка.— Львів, 1998.— 221 с., 115 іл., 24 фото.— Бібліогр.: 178 назв.

Бронзові вістря стріл у похованнях висоцької культури / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Історія релігій в Україні: Матеріали

VIII міжнар. круглого столу (Львів, 11-13 трав. 1998 р.).— Львів, 1998.— С. 130-134.

Від редакторів тому / [*М. Бандрівський, Л. Крушельницька, О. Купчинський*] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 235: Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— С. 5-16.— Без підп.

Іван Франко і археологія // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1998.— Вип. 7.— С. 101-102.

Дослідження проводились на Дрогобиччині, Прикарпатті та Східних Карпатах.

Праця українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 235: Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— С. 638-642.

Ранньокочівницькі елементи в культурі Середнього Подністров'я IX–VII ст. до н. е. / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Музейні читання: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 90-літтю з дня народження видатного укр. археолога *О. І. Тереножкіна* (Київ, 2 лют. 1998 р.).— Київ, 1998.— С. 23-27.

[Рец.] / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський, М. Пелецишин* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 235: Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— С. 683-688.— Рец. на кн.: Давня історія України.— Київ: Наук. думка, 1997.— 559 с.: іл.

Die Noua-Kultur auf dem Gebiet der Ukraine // Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe: Nomaden bewegynden und Kulturaustausch in den vorchristlichen metallzeiten (4000–500 v. Chr.) / Hrsg. von *B. Hänsel, J. Machnik*.— München. Rahden, Westf., 1998.— S. 1-3.

1999

Етнокультурний розвиток населення Східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. У 4 т.— Львів, 1999.— Т. 1: Археологія та антропологія.— С. 124-145.

Солевиробництво на Гуцульщині в доісторичні часи / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Гуцульщина (Торонто).— 1999.— Ч. 56, лип.— С. 26-29.— Бібліогр.: 5 назв.

Солевиробництво на Гуцульщині три тисячоліття тому / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Історія Гуцульщини.— Львів: Логос, 1999.— Т. 4.— С. 196-210: іл.— Бібліогр.: 11 назв.

2000

Подвижник української науки і культури // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.— Львів, 2000.— Вип. 7/8.— С. 496-498.— Рец. на ст.: *Франко Оксана*. Федір Вовк // Федір Кіндратович Вовк (1847–1918): Дослідження, спогади, бібліографія. До 150-ліття з дня народження / Укр. вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки.— Нью-Йорк, 1997.— С. 11-237.— (Джерела до новітньої історії України. Т. 4).

2001

Поселення ранньозалізного часу в селі Діброва на Рогатинщині / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Рогатинська земля: історія та сучасність: Матеріали другої наук. конф., Рогатин, 17-26 берез. 1999 р.— Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.— С. 8-14.

2002

Відкриття поселення класичної фази малицької культури у Верхньому Придністров'ї / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 244: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 441-452: рис. 122-129.

Могильник висоцької культури в селі Лукавець // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 244: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 520-534: рис. 171-180.

Нові пам'ятки римського часу в околиці Добромилія / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича.— Львів, 2002.— Вип. 8.— С. 122-128.

Оборонні укріплення доби раннього заліза у Верхній Наддністрянщині / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський, О. Корчинський* // Військово-історичний альманах / Центр. Музей збройних сил України.— 2002.— Чис. 2 (5).— С. 90-99.

Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в Північно-Східних Карпатах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 244: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 140-154: рис. 43-53 + 1 картосхема;

[Рец.] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 244: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 694-699.— Рец. на кн.: *Cultura Costișa în contextual epocii bronzului din România: Catalog de expoziție / Muzeul de Istorie Piatra Neamț; Coordonatori Valeriu Cavruc și Gheorghe Dumitroaia*.— 138 p., 81 planșa.

2003

Етногеографія Західного Поділля ранньозалізного періоду // Археологія Тернопільщини / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський*; Ін-т археології НАН України; Тернопіл. обл. комунальна інспекція охорони пам'яток історії та культури; Кафедра українознавства Тернопіл. академії нар. господарства; Тернопіл. територіальне відділення Всеукр. наук. та професійн. товариства ім. М. Міхновського.— Тернопіль: Джура, 2003.— С. 105-108.— Бібліогр.: 25 назв.— (Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє).

Оборонні городища періоду раннього заліза у Верхньому Подністров'ї / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський, О. Корчинський* // Військово-історичний альманах.— Київ, 2003.— Т. 1.— С. 90-99.

Причини появи курганного обряду поховання на Верхньому Придністров'ї в кінці IX–VIII ст. до н. е. / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї міжнар. наук. конф. (Львів, 20-22 трав. 2003 року). Кн. I.— Львів: Логос, 2003.— С. 18-26.

[Рец.] // Археологічні дослідження Львівського університету.— Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003.— Вип. 6.— С. 238-244.— Рец. на кн.: *Węgrzynowicz Teresa. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*.— Warszawa: PMA, 2001.

2004

Суспільство передкомарівської доби: Культурно-хронологічний та поховально-обрядовий аспекти / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.— Львів, 2004.— Кн. 1.— С. 19-27.

Wszesnotrypolska osada w Neprotowie // *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze / Jerzy Libera, Anna Zakościelna* (red.).— Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.— S. 73-88.

2005

Нова книга про минуле Волинського краю // Луцьк молодий: Тижневик.— 2005.— 13 жовт., ч. 33.— С. 8.— Рец. на кн.: *Кучинко М.* Археологія Волині.— Луцьк, 2005.— 203 с.

Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток) / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // На пошану Софії Станіславівни Березанської (Збірник наук. праць) / НАН України. Ін-т археології.— Київ: Шлях, 2005.— С. 212-227.— Бібліогр.: С. 217-227.

2006

Культура Ноа на землях України.— Львів, 2006.— 176 с.: 56 рис.; 19 фотоіл.; бібліогр.

Нові матеріали епохи бронзи околиць Крехівського монастиря / *Л. Крушельницька, Р. Чайка* // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник.— Львів, 2006.— Кн. 1.— С. 80-86.

Die Bronzegegenstände der Noua-Kultur in der Westukraine // *Bronzezeitliche Depotfunde — Problem der Interpretation: Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5-6. Oktober, 2005 = Скарби доби бронзи — проблема інтерпретації: Матеріали конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Тиводора Легоцького. Ужгород, 5-6 жовт. 2005 р. / Закарпат. краєзнавчий музей.— Ужгород: “УВА”, 2006.— С. 160-174: 8 рис.*

2007

Проблема виявлення кельтського елементу у місцевій культурі Верхнього Придністров'я II-I століть до н. е. / *Л. Крушельницька, М. Бандрівський* // Записки Наукового товариства ім. Шевчен-

ка. Т. 253: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2007.— С. 414-439.

[Рец.] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 235: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2007.— С. 752-754.— Рец. на кн.: *Петренко В.* Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе.— Москва; Берлин; Бордо: Изд-во “Палеограф”, 2006.— 150 с., 126 таблиц. (Приложение: *Даль С. К.* Обработка костного материала из раскопок кургана 6 у хутора “Красное знамя”.— С. 161-175).

Я. Пастернак і родина Антоновичів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 253: Праці Археологічної комісії.— Львів, 2007.— С. 706-715.

Висвітлена діяльність українського археолога *Я. Пастернака*. У розвідці опубліковано декілька листів *Я. Пастернака* і *М. Антоновича*.

2009

Ярослав Пастернак і родина Антоновичів (доповн.) // *Dmytro Antonovych a ukrajinska uměnověda.— Praha, 2009.— S. 173-185.*

В. В. Отрощенко

ЄВРАЗІЙСЬКИЙ СТЕПОВИЙ “МІСТ” ЗА ДОБИ БРОНЗИ (III—II ТИС. ДО ХР.)

У поважному науковому доробку Л.І. Крушельницької неабияке місце займають питання контактів між населенням найвіддаленіших куточків Східної та Центральної Європи [Крушельницька, 1985]. Проте широта таких зв'язків не була обмежена сучасним східним кордоном нашого континенту, нерідко простежуючись до далекосхідних глибин Азії. На ранні прояви таких трансєвразійських за своїм розмахом взаємовідносин звернено увагу в поданому нижче тексті. Він є дещо розширеним та доповненим варіантом доповіді, прочитаної на засіданні Круглого столу „Великий шовковий шлях: історичний досвід та сучасність” в м. Судак 17 жовтня 2003 року.

Так званий Великий шовковий шлях має свою вельми давню праісторію, що вимірюється від доби енеоліту. Десь наприкінці V тис. до Хр., коли індоєвропейські племена, рухаючись від Дніпра на схід, досягли Волги (хвалинська енеолітична культура в складі середньостоговсько-хвалинської культурно-історичної області), почалися пошуки шляхів ще далі на схід. Проте, саме на початку III тис. до Хр., коли вже відбувся розпад індоєвропейської мовної спільноти на базові сім'ї мов, процес творення євразійського степового “мосту” набув динамічної конкретики.

Гіпотезу щодо степового “мосту” сформульовано американським археологом Д. Ентоні в статті “Відкриття євразійського степу біля 2000 р. до Хр.” [Anthony, 1998, р. 94], а розвинуто англійським дослідником К. Ренфрью [Ренфрью, 2002, с. 29]. Вони розпочинають історію “мосту” від комплексу новацій, пов'язаних зі становленням синташтинської культури на Південному Уралі. Та перші його обриси з'явилися принаймні на 1000 років раніше і спричинені, як зазначено вище, розпадом індоєвропейської спільноти та рухом на схід “ямного” населення, що репрезентувало вже праіндоіранську мовну спільноту.

Зрештою, “ямні” племена вийшли на лінію річки Урал і пертнули її не пізніше першої половини III тис. до Хр. Лівий берег Уралу став схід-

ним кордоном ямної спільноти. Але казахстанські археологи дослідили “ямний” курган розкопано в сотнях кілометрів на схід від Уралу на могильнику Караагаш біля підніжжя Кентських гір і на північ від озера Балхаш у Карагандинській обл. Казахстану [Евдокимов, Ломан, 1989, с. 34-46]. Далеко на північний схід від Караагаша, у межиріччі верхніх течій Обі та Єнісею, локалізовано ареал афанасіївської культури, залишеної європеоїдним населенням, що прийшло із заходу та мало помітні риси схожості з носіями ямної спільноти. Дослідники Караагаша позначають два можливі шляхи руху ямників на схід: північний лісостеповий – через ріки Тобол, Ішим та Іртиш, спираючись на матеріали розкопок Т.М. Потьомкіної [1982, с. 66], і південніший степовий – через Центральний Казахстан. Наступною віхою на цьому шляху став ґрунтовий цвинтар з похованнями „ямного” типу в с. Григор'євка на правому березі р. Іртиш в 40 км на північ від м. Павлодар у Північно-Східному Казахстані на підступах до ареалу афанасіївської культури [Мерц, 2007, с. 71-75, рис. 1-3]. Так ще на початку III тис. до Хр. було напрацьовано декілька варіантів шляху практично від Карпат до Алтаю.

Наступний період проникень на схід репрезентують племена катакомбної культурно-історичної спільноти (друга половина III тис. до Хр.). Їхніми контрагентами в Сибіру стали носії окуньовської культури, черепи яких виявляють як європеоїдні, так і монголоїдні ознаки. Вже доведено на матеріалах могильників Уйбат III та V в Хакасії, де європеоїди репрезентували серію чоловічих, а монголоїди – жіночих поховань, що європейський компонент брав участь у формуванні окуньовської культури доби середньої бронзи. Крім антропології там фіксуються окремі поховання в катакомбах, кам'яні сокири та булави, використання вохри в ритуалі тощо [Лазаретов, 1994, с. 52-53].

Набори грально-гадальних кісток з катакомбних поховань Східної України та Кубані до-

зволили О.Г. Акулову поставити питання щодо степових витоків китайської системи гадання “І Цзин” [Акулов, 1996, с. 118-126]. Хронологічно це перше проникнення елементів європейської степової культури до геополітичного простору Китаю. Ця тема є особливо цікавою в контексті тези К. Ренфрю щодо раннього освоєння євразійського степу та поширення індоєвропейських мов на більшу частину цього регіону, аж до Сінцзяну [Ренфрю, 2002, с. 22].

Події, що мали місце близько 2000 р. до Хр., принципово змінили ситуацію в Степу, коли зв'язки Європи з Азією перетворилися з епізодичних на системні. Впродовж останніх десятиліть на Південному Уралі відбувається процес відкриття та дослідження системи укріплених поселень і могильників синташтинської культури [Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992; Аркаим, 1999]. Синташтинські племена, в яких небезпідставно вбачають історичних індоаріїв, володіли високорозвинутою технологією бронзолivarної металургії та нищівним засобом ведення війни – легкими бойовими колісницями, запряженими кіньми. Ці досягнення були з часом передані не лише на Захід та Південь, але й на Схід, де вони запозичені через басейн р. Тарим в Сінцзяні за династії Шан-Інь не раніше XIV ст. до Хр. Поховання воїнів в колісницях не лише на Південному Уралі, але й в оазі Упу в Сінцзяні, зображення батальних сцен за участю колісниць у Центральному та Східному Казахстані, Західній та Південній Монголії конкретизують напрямки західних впливів у бік Китаю [Чуев, 1999, с. 27]. Сполучною ланкою таких далеких контактів виступав, без сумніву, шлях вздовж долини р. Тарим, поміж Монголією та Тибетом.

Зрозуміло, що нові досягнення та технології доправляли так далеко на Схід конкретні люди. Вже узагальнено інформацію про знахідки муміфікованих поховань індоєвропейців на заході Китаю, в тій же долині р. Тарим [Mallogu, Maig, 2000]. В. Майер опублікував інформацію про знахідку двох різьблених голівок людей “кавказоїдно-європеїдного типу” ще далі на схід, при розкопках у палаці в Фуфені, провінція Шеньсі, династія Чжоу (кінець II – початок I тис. до Хр.). На маківках цих голівок було прокреслено свастичний знак-ієрогліф, що читається як “маг” чи “ворожбит”, “шаман” у перекладі [Maig, 1990, р. 27-47; Чуев, 2000, с. 244]. Коло зображень європеїдів у Китаї зростає [Maig, 2003, р. 169, fig. 12.2].

Рух загонів колісничних простежується також на захід від Уралу - на Волгу, Дон та Дніпро. Архаїчні роги псалії з шипами знайдено у Трахтемирові на Дніпрі, навпроти Переяслава-

Хмельницького [Лесков, 1964, рис. 1], та на епонімному поселенні кам'янської культури поблизу від Керчі [Рыбалова, 1966, с. 178, рис. 1]. Мапографування знахідок найдавніших псаліїв дозволяє позначити не лише напрямки військових походів та міграцій, але й пунктири реальних шляхів сполучень за доби бронзи. Зазначимо, що перші й другі нерідко співпадають [Отрощенко, 1995, с. 18-19].

На одному з таких шляхів у буджацькому степу знайдено на початку XX ст. Бессарабський (Бородінський) скарб, де сполучаються сокири з саянського нефриту з коштовними кинджалом та шпилькою, декорованими в Карпато-Мікенському орнаментальному стилі [Кривцова-Гракова, 1949, с. 18-28; Попова, б.г., с. 7]. Тож не дивно, що для датування скарбу добою пізньої бронзи використано не лише Карпато-Балканську чи Кавказьку, а й Аньяньську (Китайську) лінію синхронізації [Сафронов, 1965, с. 80]. На той час Степ та Лісостеп від Дніпра до Єнісею вже був всуціль заселений носіями зрубної (на теренах Європи) та андронівської (в Центральній Азії) спільнот, приблизно розділених річищем Уралу. Населення названих спільнот репрезентувало в мовному плані, на наш погляд, діалекти північноіранського етносу.

Широтні напрямки шляхів контактних сполучень за доби пізньої бронзи засвідчують також знахідки клепаних казанів XVII-XIII ст. до Хр. [Бочкарьов, 1972; Бандрівський, 2007]. Наприкінці 20-х рр. XX ст. на них практично одночасно звернули увагу дослідники з Польщі, України та Росії (В. Антонець, В. Городцов, М. Макаренко). Нині таких знахідок зафіксовано до 30-ти. Мапографування їх дозволяє помітити певний порядок у широтному розташуванні окремих казанів у Лісостепу від Волині через Дніпровське Лівобережжя на Середню Волгу та до Приуралля. Інший, приморський, ланцюг знахідок казанів простягся від Буджацького степу, понад Чорним та Азовським морями, до дельти Дону та Волги і далі на терени Казахстану. Єдина вертикаль казанів простежується від Поросся до Дніпро-Бузького лиману, вздовж р. Інгул. Коли ж зважити на знахідки архаїчних клепаних казанів на Північному Кавказі та в шахтових усипальницях Мікен то вимальовується північна дуга циркумпонтійських зв'язків з центром у Наддніпрянщині. Від нього пролягли широтні зв'язки до Східного Казахстану. Адже найсхідніша знахідка клепаного казана помічена поблизу від м. Алмати (люб'язна інформація В.С. Бочкарьова). Таким чином, рельєфно намацується система суходольних зв'язків які, нарівні з водними, дозволяли здійснювати ефективний міжплеменний та міжкультурний обмін [Отрощенко, Тупчієнко, 2003, с. 116-123].

З глибин Азії надходили до Європи не лише цінні породи мінералів чи золото, але й окремі культури та вірування, а серед них - шаманізм. У знаковій системі зрубної культурно-історичної спільноти простежено антропоморфні образи птахолюдності та фаз її перевтілення з людини в птаха і навпаки. Цей сюжет фіксується на керамічному посуді від Сіверськодонецчини до Зауралля, де протікає р. Ісеть, що допомагає локалізувати землю ісседонів [Отрощенко, 1998]. Саме над цими землями здійснив свій легендарний політ грек Арістей, перетворившись за сприяння бога Аполлона на крука. Повернувшись зі Сходу, він обернувся знову людиною й дав опис своїх мандрів на Схід у поемі “Арістей” (VII ст. до Хр.). Потім він знову став птахом, схоже, що остаточно [Геродот, 1993, кн. IV, 13-15]. Шаманські риси в біографії Арістей є достатньо наочними.

Побіжний огляд етапів налагодження контактів вздовж широтної осі євразійського Степу, запропонований у цій статті, звичайно ж не охоплює весь обсяг відповідних матеріалів. До того ж існує ще досить багато білих плям та недоопрацьованих джерел. Проте, теза, висловлена Д.Ентоні, щодо євразійського степового “мосту” є вельми перспективною. Ідея “мосту” не тільки має право на життя, а й можливості поглиблення цього процесу в часі, що відкриває нові перспективи для подальшого вивчення праісторії Великого шовкового шляху.

Література

- Акулов А.Г.*
1996 Система гадання “И Цзин” и ее возможные параллели в степных культурах // Археология. № 1. – С. 118-127.
- Аркаим*
1999 Аркаим 1987-1997. Библиографический указатель. – Челябинск. – 120 с.
- Бандрівський М.*
2007 Клепані „казани” і дволезові сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – Вип. 11. – С. 38-64.
- Бочкарьов В.С.*
1972 Кіммерійські казани // Археологія. – Вип. 5. – С. 63-68.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В.*
1992 Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. – Челябинск. – 408 с.
- Геродот*
1993 Історії в дев'яти книгах (переклад А.О.Білецького). – К. - 576 с.
- Евдокимов В.В., Ломан В.Г.*
1989 Раскопки ямного кургана в Карагандинской области // Вопросы археологии Центрального и Северного Казахстана. Караганда. – С. 34-46.
- Кривцова-Гракова О.А.*
1949 Бессарабский клад. – Москва. – 28 с.
- Крушельницька Л.І.*
1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К.: Наук. думка, 1985. – 162 с.
- Лазаретов И.Н.*
1994 К вопросу о компонентном составе окуневской культуры // Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье. Материалы конференции. Барнаул. – С. 52-53.
- Лесков А.М.*
1961 Древнейшие рогове псалми из Трахтемирова // Советская археология. - № 1. - С. 299-303.
- Мерц В.К.*
2007 К проблеме миграций в эпоху раннего металла (о погребении ямного типа на Иртыше). – Проблемы археологи: Урал и Западная Сибирь. К 70-летию Т.М. Потемкиной. – С. 71-75.
- Отрощенко В.В.*
1995 Пути обмена – пути миграций // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы украинско-российского полевого археологического семинара). Луганск. - С. 18-19.
- Отрощенко В.В.*
1998 Сюжет перевтілення в знаковій системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – Донецк. - № 7. – С. 93-98.
- Отрощенко В.В., Тупчієнко М.П.*
2003 Проблема бронзових клепаних казанів і Донецький гірничо-металургійний центр // Проблеми гірничої археології (Доповіді II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). Алчевськ. – С. 116-123.
- Попова Т.Б.*
Б. г. Бородинский клад. – Москва. – 20 с.
- Ренфрю К.*
2002 Индоевропейская проблема и освоение евразийских степей: вопросы хронологии // Вестник древней истории. - № 2. – С. 20-32.
- Потемкина Т.М.*
1982 Черты энеолита лесостепного Притоболья // Волго-Уральская степь и лесостепь в эпоху раннего металла. Куйбышев. – С. 159-172.
- Сафронов В.А.*
1965 Датировка Бородинского клада // Проблемы

- археологии. – Ленинград. – Вып. 1. – С. 75-128.
- Чуев Н.И.* 1999 Военная мысль в древнем Китае. Москва. – 218 с.
- Чуев Н.И.* 2000 Индоевропейцы эпохи бронзы в Восточном Туркестане и становление военной мысли в древнем Китае // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. Материалы международной научной конференции. - С. 242-246.
- Anthony D.* 2000 The Opening of the Eurasian Steppe at 2000 BC // The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia. Washington. – P. 63-93.
- Mair V.H.* 1990 Old Sinitic **Myag*, Old Persian *Magus* and English ‘Magician’ // Early China. – 15. – P. 27-47.
- Mair V.H.* 2003 The Horse in Late Prehistoric China: Wrestling Culture and Control from the ‘Barbarians’ // Prehistoric steppe adaptation and the horse. Cambridge. - P. 163-187.
- Mallory J.P., Mair V.H.* 2002 The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West. – London.

Й. Кобаль

ЗАКАРПАТТЯ В ЕПОХУ БРОНЗИ (короткий огляд культур)

Закарпаття – єдиний з регіонів України, який розташований за межами Східної Європи, а саме в Карпатському басейні. В силу свого географічного положення край характеризується своєрідністю історичного розвитку уже з найдавніших часів. Окрім географічного фактора головними чинниками, які визначали напрям його розвитку за доби бронзи, були: строкатість ландшафтних зон (рівнина, передгір'я, гори), багатство на корисні копалини (сіль, золото, поліметалеві руди), наявність зручних гірських перевалів (Ужоцький, Верецький, Яблонецький), близькість до витоків трьох великих річкових систем Європи – Дунаю, Вісли, Дністра й, нарешті, але не в останню чергу, тогочасні етно-культурні процеси.

1. Історія дослідження пам'яток доби бронзи Закарпаття

Перші знахідки бронзового віку на території сучасного Закарпаття – скарби й поодинокі металеві предмети – були виявлені ще у 1830-х роках (Kobal' J.V. 2004). Частина з них потрапила до приватних зібрань і, в тому числі, до збірки графів Шенборнів у Відні (Lehoczky T., 1872). Цілеспрямований пошук і вивчення пам'яток згаданого часу розпочалися, однак, дещо пізніше, й пов'язані з іменем Тиводара Легоцького (1830–1915) (Lehoczky T., 1892; 1912), (Kobal' J.V., 2005). [Рис. 1]. Він не тільки зібрав велику колекцію бронзових скарбів, але й започаткував розкопки поселень та могильників досліджуваної епохи, а також зробив першу спробу їх систематизації. Т.Легоцький вважав, що кераміка доби бронзи Закарпаття (станівська культура) близька до такої з Медясо (культура Фюзешобонь) й хронологічно відповідає матеріалам із VII шару Трої (Lehoczky T., 1912, 16-22). Крім Т. Легоцького до першої світової війни певний вклад у дослідження пам'яток зазначеної епохи внесли Й. Міхалик та Я. Міхаї, а самі пам'ятки стали надбанням міжнародної археологічної науки (Kobal' J.V., 2000, 4).

У міжвоєнний період, коли Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь входило до складу Чехословацької держави, у вивченні доби бронзи був зроблений значний крок вперед. З одного боку розпочався процес переосмислення вже накопичених матеріалів (Jankovich J.M., 1931; Pasternak J., 1928; Eisner J., 1933), а з іншого – започатковано планомірні польові дослідження пам'яток бронзової епохи на основі наукових методик. Саме на цей час припадає впровадження поділу доби бронзи Закарпаття на ранній, середній і пізній періоди. Причому було відмічено, що найкраще репрезентований матеріалами останній з них, до якого дослідники віднесли знахідки із Дякова, Дідова, станівського та холмецького могильників, а також більшість скарбів. Усі ці комплекси об'єднувалися в культуру “північнотиських урнових поховань” (Böhm J., 1933, 6; Zatlukal E., Zatlukal J., 1937, 65).

У радянські часи (1945–1991 рр.) дослідження пам'яток бронзової епохи набуло ще більшого розмаху. Ф. Потушняк продовжив розкопки уже відомих пам'яток (Дяково) й відкрив цілий ряд нових (Берегово, Велика Паладь, Лохово та інші) (Потушняк Ф.М., 1958). Проблематиці скарбів присвятив свою ґрунтовну роботу К. Бернякович (Bernjakovič K., 1960). Починаючи з середини 1960-х років, епоха бронзи Закарпаття стала предметом спеціального вивчення Едуарда Балагури (1931–2001). Проведені ним широкомасштабні польові роботи (Дяково, Медведівці, Шелестово тощо), із залученням матеріалів вітчизняних та закордонних дослідників, дозволили йому на початок 1980-х років виробити для регіону нову культурно-хронологічну колонку доби бронзи: ранній бронзовий вік (РБВ) (1900–1600 р. до н.е.) – культура Ніршег і східнославацька курганна група; середній бронзовий (СБВ) (1600–1300 рр. до н.е.) – культура Отомань; пізній бронзовий вік (ПБВ) (1300–800 рр. до н.е.) – культура Станово, культура Гава (Балагури Э.А., 1983, 2001). Дана схема зберегла свою актуальність в основних рисах до нині, але з урахуванням досліджень доби

бронзи за останні 15 – 20 років вимагає деяких уточнень, а місцями й перегляду.

2. Ранній бронзовий вік

Згідно сучасних уявлень РБВ у північно-східній частині Карпатського басейну розпочався десь у другій чверті III тис. до н.е. й закінчився близько 1900/1800 рр. до н.е. (тут і далі подаються радіовуглецеві калібровані дати). У межах РБВ виділяються три фази розвитку, представлені культурами Мако, Ніршег, групою (культурою?) Саніслау та курганними похованнями різного типу. Частина з них тісно пов'язана з балканськими культурними впливами (Мако, Ніршег), інші – зі східноєвропейськими (курганні поховання). Ці загальні тенденції знайшли своє відображення і в матеріалах РБВ Закарпаття.

2а. Курганні поховання РБВ

У Потиссі дослідниками зафіксовано кілька різнотипових, й, очевидно, різночасових та різнокультурних груп курганних поховань (Kalicz N., 1968, s. 15-28; Ecsedy I., 1979). Стратиграфічні спостереження свідчать, що частина з них з'явилася тут ще наприкінці мідного віку, проте інші належать уже до РБВ (Kalicz N., 1991, 91-95).

До цих останніх відноситься і східнословачка курганна група, яка була виділена на основі поховальних пам'яток передгірської зони Карпат Східної Словаччини (Budinsky-Krička V., 1967). Характеризується невеликими (діаметр 5-22 м) земляними насипами, під якими небіжчики поховані за обрядом інгумації або кремації у супроводі бідного інвентаря (фрагменти посуду, кам'яні вироби). Керамічний комплекс, окрім посуду, типового для шнурових культур, має певні зв'язки з культурами Мако, Ніршег і, навіть, Баден. Входила до кола культур карпатської шнурової кераміки (Machnik J., 2001). Носії східнословачкої курганної групи, як стверджується (Балагури Э.А., 2001, 73-85), проникли і на територію сучасного Закарпаття. Однак критичний аналіз пам'яток, віднесених дослідниками до вказаної групи, дає підстави з обережністю сприймати даний факт. Так, курганний могильник поблизу сіл Зняцево і Червеньово належить до ранньослов'янського часу (Пеняк С.І., 1980, с. 78-90). А розкопані курганні поховання з Мукачева (Мала Гора) та Старих Сімерок біля Перечина – до куштановицької культури ранньозалізного часу. Про матеріали з курганів у Медведівцях і Дрисині нічого, крім словесних згадок, не відомо (Балагури Э.А., 2001, 73, 81). Отже, достовірних курганних поховань РБВ на Закарпатті – одиниці. Сюди впевнено можна зарахувати курган № 1 із Бовтраді (Балагури Э.А., 2001, 75,

рис. 8а) та великий курган і з Чапівців (Потушняк Ф.М., 1958, 75-77). Можливо до них належить ще кілька непевних пунктів (Макар'єво, Вовкове, Мукачево–Жорнина). Поширені вони на низовині й у передгірській зоні Карпат між річками Уж (на заході) й Боржава (на сході).

Курган № 1 із Бовтраді входив до складу курганної групи із трьох насипів, розташований на низовині. Насип – глиняний; розміри: діаметр – 28 м, висота 3м. Поховання – трупопокладання в скорченому вигляді на правому боці в центрі кургану на рівні стародавнього горизонту, орієнтоване головою на захід. Збереглися сліди вогнища, попіл, кістки (ребра, зуби, інші кістки) тварин (-и), кам'яні вироби, фрагменти кераміки від кількох посудин, один з яких був орнаментований шнуром. Бовтрадський курган і розмірами, і топографією розташування різко контрастує з поховальними пам'ятками східнословачкої курганної групи, але одночасово відрізняється і від величезних курганів з ямними похованнями типу “Комітат Соболч” (Kalicz N., 1968, 28-29). Надзвичайно цікавим виявилось курганне поховання з Лохова (Потушняк Ф.М., 1958, с.75-77, Табл.XLV: 1 а, б) (рис.1: 1-2). Це був найбільший (діаметр 28 м, висота 2 м) курган із групи, що складалася з 5 насипів, розташованих компактно на пласкій вершині одного з відрогів передгірської зони Карпат. Насип – глиняний. На рівні давнього горизонту, в центрі кургану, знаходилися залишки похованого (?), а також, на деякій віддалі один від одного, супроводжуючі речі: прикрашена гусеничним орнаментом покришка, фрагменти конічного кубка, фрагменти ще однієї посудини. [Рис.2: 1-2]. В одному з секторів були залишки вогнища та вертикального, обпаленого по краях, отвору, який сягав рівня давнього горизонту. Покришці з Лохова нам, поки-що, не вдалося відшукати надійні аналогії серед матеріалів РБВ сусідніх регіонів, хоч стиль її орнаментации нагадує катакомбні традиції. А от кубок типологічно близький до таких же виробів доби ранньої бронзи верхів'їв Дністра (Бандрівський М., Крушельницька Л.І., 2005, 214, рис. 3,4).

Таким чином, факт наявності на території Закарпаття курганних поховань РБВ не викликає сумнівів, але їх культурна атрибуція є дискусійною і потребує нових досліджень.

Із металевих виробів до цього періоду можемо зарахувати втульчату сокиру з околиць Ужгорода (Kobal J., 2005, Abb. 12). [Рис.2: 3].

2б. Культура Ніршег

Друга фаза РБВ (РБВ 2) Верхньотиського регіону представлена культурою Ніршег (інші назви Ніршег – Затін, Нір). Ареал її поширення охоплює територію від р. Горнад на заході до р.

Ер на сході й від р. Береттьо на півдні до передгірської зони Карпат в межах Закарпаття на півночі. Стратиграфічно розміщується між культурою Мако (РБВ 1) і групою Саніслау (СБВ 3) та Отомань (СБВ 1) (Dani J., 2001, 133-135, 3 kэр). Своїм походженням зобов'язана, головним чином, активним балканським впливам та етнічним рухам (пізній Вучедол) (Vona I., 1999, 76-77) і в меншій мірі культурному підґрунтю попереднього часу. Ядро ареалу культури – вкритий пісками район Угорщини – Ніршег (звідси і назва). Територія Закарпаття є периферійною щодо нього. На сьогоднішній день тут відомо всього кілька поселень, з яких більш менш надійні відомості є про пам'ятки із Великої Доброни, Вовчанського, Дрисина, Мукачева (Мала Гора). (Балагури Э.А., 2001, 49-71). Ніршегське населення проживало у невеликих селищах, розташованих на низовині (В.Добронь, Вовчанське) або на підвищеннях (Дрисино – Кругла Гора, Мукачево – Мала Гора). Для культури характерні наземні житла, але на території Закарпаття зафіксовані поглиблені напівземлянки (Мукачево, В. Добронь). Керамічний комплекс включає дворучні горщики з довгою шийкою, дворучні амфори з конічною шийкою, миски, одноручні глеки тощо. Посуд прикрашався розчосами, наліпними, розчленованими валиками, перпендикулярними карбами на вінчику, рідше текстильним орнаментом та складним узором із бороздок та трикутних виїмок, інкрустованих білою пастою, котрий імітує різьбу по дереву [рис. 2: 4-9]. Кам'яні знаряддя (різноманітні пластини) зафіксовано у В. Доброни. Металеві вироби – невідомі, що відображає загальну тенденцію на всій території поширення культури. Ніршегське населення займалося переважно скотарством (велика рогата худоба, свиня, вівця); роль землеробства – незначна. У лісистій, болотистій місцевості, до якої належали і нинішні закарпатські території, значна роль належала мисливству й рибальству.

Поховальні пам'ятки – ґрунтові тілопальні могильники з кількома урнами (Vona I., 1993, 77) – на Закарпатті, поки-що, не відкриті.

Завершальна фаза розвитку культури Ніршег II (група Саніслау), яка відповідає РБВ 3, спорадично представлена лише в сусідніх Угорщині та Румунії (Dani J., 2001, 135-138). Висловлюється думка, що культура Ніршег прийняла участь у формуванні культури Отомань (Балагури Э.А., 2001, 68). Інші дослідники (Vona I., 1993, 79) заперечують це.

3. Середній бронзовий вік

Епоха середньої бронзи у східній частині Карпатського басейну характеризується в першу

чергу поширенням телеподібних поселень, великих інгумаційних могильників, активізацією бронзоліварного виробництва та домінанцією балканських впливів. У системі центральноєвропейської періодизації доби бронзи вона кореспондується з періодами ВА1-ВВ1 (за Рейнеке), а в абсолютних цифрах відповідає часовому проміжку десь від близько 1900/1800 рр. до н.е. і до 1600/1500 рр. до н.е.

За. Культура Отомань

Отоманську культуру виділив І. Нестор на основі матеріалів розкопок в с.Отомань (нині Румунія). Цією назвою користується більшість дослідників, проте частина угорських археологів вважає, що її правомірно поширювати лише на групу пам'яток кінця РБВ – початку СБВ (фаза Отомань I), тоді як інші (фази Отомань II і III) представляють собою дві близькі, але, все ж таки, самостійні археологічні культури: Дюловоршанд і Фюзешобонь. Окрім згаданих вище зустрічаються й інші назви культури: отомансько-фюзешобоньський комплекс, культура Отомань – Фюзешобонь, культура Фюзешобонь – Отомань і т.д. (Bader T., 1998, 74). Територія Закарпаття охоплює крайній північний ареал поширення отоманської культури, де в силу своєрідних природних і кліматичних умов і, перш за все, відсутності родючих ґрунтів, такий тип поселення як тель не отримав поширення.

Джерельна база вивчення культури на Закарпатті обмежується невеликими збірками кераміки із розвідкових розкопок та підйомного матеріалу (Дідово – Товар, Берегово – Мала Гора та деякі інші непевні пункти (Балагури Э.А., 2001, 105, 107). Поселення розташовувалися як на низовині, серед боліт (Дідово – Товар), так і на невисоких підвищеннях (Берегово – Мала Гора, Виноградovo - Канков). Стверджується, що вони були укріпленими (Балагури Э.А., 2001, 105), але достовірні відомості про це відсутні. Матеріальний комплекс представлений майже виключно знахідками кераміки. Кухонне начиння – горшки, переносні пічки – пірауноси, миски – прикрашалися розчосами, виступами, наліпними валиками та пальцьовими вдавленнями; столовий посуд, більш якісний, і включав миски, глеки, кухлі, орнаментовані спіральними канелюрами, врізними паралельними лініями, карбами та їх комбінаціями [рис.2: 10-14]. Для отоманської культури характерна розвинута бронзоліварна справа, але з досліджуваної території відомо всього кілька знахідок, які в'яжуться до неї [рис.2:15].

Закарпатські поселення культури Отомань, судячи з усього, належать до початкових фаз її розвитку (Отомань I-II). На це вказує, зокрема, і кераміка пізньої фази міжановецької культури, від-

крита у Берегові (Мала Гора). [Рис. 3]. Поховальні пам'ятки отоманців на території Закарпаття, покищо, не відкриті. Дані з інших територій свідчать, що для них були характерні ґрунтові могильники, на яких мертвих хоронили за обрядом інгумації, рідше кремації у супроводі численних посудин, бронзових, а інколи золотих та бурштинових виробів (Bona I., 1975, 125, 148-151; Olexa L., 2003).

Культура Отомань зіграла вирішальну роль у формуванні на території Закарпаття станівської культури.

4. Пізній бронзовий вік

Початок доби пізньої бронзи на досліджуваній території відноситься до середини II тис. до н.е. й ознаменувався появою носіїв курганної культури, припиненням функціонування телеподібних поселень, дезінтеграцією отоманського блоку й переорієнтацією зв'язків з Балкан на Центральну Європу при сильних східних впливах (Ноа). Внаслідок взаємодії прийшлих і місцевих груп населення тут склалися такі культури та групи як Пілінь, Едек, Ракоціфолва, Гойдубогош (=Чегелуц), Беркес. Лише у крайньому північно-східному куточку Карпатського басейну автохтонне населення (культура Станово) зуміла тривалий час зберігати свої традиції (СБВ 3 – ПБВ 1). Пізніше, слідуючи загальноєвропейським тенденціям поширення культурного явища полів поховальних урн, у верхів'ях Тиси виникає культура Гава, яка склала основу розвитку не тільки кінця доби бронзи, але й початку залізного віку, що припало на кінець періоду На В1 – період На В3.

4а. Культура Станово

У літературі за фахом відома під назвами Сучю де Суз, Сучю, Фельшевсеч, Фельшевсеч – Станово або просто Станово (за двома епонімними пам'ятками: могильниками Фельшевсеч (румунське Сучю де Суз, нині Румунія) та Станово (нині Україна).

Станівська культура у часи свого розквіту займала значну територію. На заході її пам'ятки зустрінуті на Східнославацькій низовині, де їх обмежують Карпати і Сланська височина. На півдні границя культури тягнеться по Ніршегу від Токайських гір до р. Красна й по ній далі до гір Месеш. На сході вона окреслюється гірськими хребтами Месеш, Ціблеш, Родна, а потім з пн.-сходу й півночі Карпатською дугою. Територія Закарпаття становить ядро основного ареалу культури (Bader T., 1978, 63-64; Kacsó S., 2004, Abb. 1; Furmánek V., 1997, Obr. 1; Bona I., 1993, 82-83; Балагури Э.А., 2001; Кобаль Й., 2007).

Поселення станівської культури розміщуються у найрізноманітніших ландшафтних зонах і геоморфологічних умовах: це і невисокі підвищення у заплавах рівнинних річок (Дяково, Оросієво, Чепа), це і мисоподібні виступи передгірської зони (Квасово, Осій), це і високі річкові тераси (Солотвино). Більшість з них – поселення відкритого типу, але відомі і городища (Солотвино). Житлове будівництво представлене наземними спорудами прямокутної форми площею 14–20 кв.м. Як виняток зустрічаються і напівземлянки (Дяково) (Балагури Э.А., 2001, 245). У житлах відкриті залишки вогнищ та печей з чотирикутною основою, а також стовпові та побутові ями. На поселенні в Берегові зафіксовано наявність колодязя (Потушняк Ф.М., 1958, 86-89).

Матеріальна культура станівців багата й різноманітна. Керамічний комплекс включає амфори, вази, горшки, миски, переносні пічки – пірауноси, “рибниці”, “цідилки”, черпаки, кубки, покришки тощо, які прикрашені врізним, пластичним, карбованим й пролощеним орнаментом, що складається зі спіральних, хвилястих і прямих ліній, насічок, точок, кіл, дуг, заштрихованих трикутників наліпних, розченованих валиків, альвеоль, канелюр і їх комбінацій у поєднанні з білою інкрустацією. Характерною особливістю кераміки культури, її візитівкою, є так званий карбований орнамент. Виготовлялися також пряслиця, ткацькі конуси, бусини, модельки коліс [рис.4-5].

З носіями станівської культури пов'язані становлення й розвиток верхньотисського бронзолivarного осередку, який тільки на території Закарпаття представлений майже сотнею скарбів бронзових і золотих виробів (Колодне – I-II, Підгоряни II, Малі Геєвці, Квасово I-II, Крива, Буштино, Воловець та інші) (Kobal' J.V., 2000) та поодинокими знахідками ливарних форм (Дяково) (Балагури Э.А., 2001, рис. 70а: 20, 23, 24). Металева індустрія станівців має широкий спектр форм і типів: бойові чекано-молоти, мечі, кинджали, вістря списів і стріл, спіральні нараменники, крилаті сокири, кельти, серпи, долота, браслети, підвіски, шпильки, псалії і так далі. Вони в'яжуться до таких “горизонтів скарбів” як Косідер і Опайї (Mozsolics A, 1973, Kobal' J.V., 2000 [рис. 6-7].

Кам'яна індустрія менш різноманітна: це зернотерки, розтирачі, сокири, вістря стріл. Вироби з кістки – спорадичні.

Основу господарства склали землеробство (пшениця, жито, ячмінь) і скотарство (вівці, кози, велика рогата худоба). Природне оточення (ліси, річки, болота) сприяли мисливству й рибальству. Розвивалося ткацтво, шиття і обробка шкіри (конуси, прясла). Величезну роль в житті

станівців відігравала торгівля, обмін. Володіння територією, багатою на поклади солі, золота, міді, а також зручними шляхами й перевалами, що пов'язували Карпатський басейн зі Східною Європою, піднімало їх значення у взаємовідносинах цих двох етно-культурних областей. Свідченням цього можуть служити чисельні скарби, відкриті вздовж торгівельних шляхів і на карпатських перевалах (Канора, Воловець, Підполоззя, Нижні Ворота) (Kobal' J.V., 2000; Балагури Э.А., 2001, 267). Поховальні пам'ятки культури Станово на Закарпатті представлені, головним чином, ґрунтовими тілопальними могильниками (Станово, Холмці, Мукачево–Підмонастир, можливо Дяково), хоч, зрідка, зустрічаються й курганні поховання (Чомонин) (Балагури Э.А., 2001, 249, 251). Станівський могильник, епонімна пам'ятка культури, розташований на пласкій вершині одного з відрогів передгірської зони Карпат на висоті 270 м над рівнем моря. Відкритий у 1871 році Т. Легоцьким, досліджувався у 1932 р. братами Є. і Е. Затлукалами. Розкопано біля 20 тілопальних поховань в урнах, розташованих безсистемно на віддалі 20-40 см одна від одної. Урни, як правило, з пошкодженою верхньою частиною, розміщувалися в ямках і були прикриті мисками або великими фрагментами інших посудин.[Рис.5]. Інколи кальциновані кісточки зсипалися прямо в ямку. Супроводжуючий інвентар включав 1-3 посудини (миска, черпаки), а в двох випадках ще і глиняну бусину та опалове вістря стріли. Зверху контури поховання позначалися галькою (Zatlukal J., Zatlukal E., 1937, 68-70). У Мукачеві (Підмонастир) в горщик-урну був покладений черпак, а сама урна прикрита оригінальною кришкою. У курганних похованнях в Чомонині разом з урнами й мисками серед супроводжуючого інвентара були й бронзова шпилька та лезо ножа. Недивлячись на відносну "бідність" могильників, чимало фактів свідчать про майнову й соціальну диференціацію станівського суспільства.[Kobal' J., 2006, с.321]. На це вказують чисельні скарби бронзових і золотих виробів, і серед них ті, які включали парадну зброю (Апа, Зайта, Сапінца); багаті курганні поховання (Ніркарас – Дюлагаза, Липуш, Чомонин); зображення двоколісних бойових колісниць, запряжених конями (Велкі Рашковці). Все це разом із великою кількістю предметів озброєння, котрі зустрічаються у скарбах, є яскравим доказом присутності у станівському суспільстві потужної військової еліти.

Питання генезису, періодизації та хронології культури Станово поступово прояснюються. [Кобаль Й., 2007]. У якості генетичної підоснови на перші ролі виходить культура Отомань. У роз-

витку станівської культури на території Закарпаття виділяються щонайменше три фази (Станово I-III), які співставляються з періодами BB1-BD (за Райнеке). Фаза Станово I представлена ранніми горизонтами поселень Дяково і Квасово II та матеріалами солотвинського городища. Вона синхронна фазам Отомань III (=Стреда над Бодрогом, = косідерська епоха) і Вітенберг III. На другій фазі розвитку – Станово II – з'являється карбована кераміка (Станово, пізні шари поселень Дяково, Квасово II), завдяки імпортам якої вона добре кореспондується з періодами BB2-BC (рання) та культурами Едек, Гойдубоґош (=Чегелуц=Отомань IV), частково Беркес. На третій фазі розвитку (Станово III) у кераміці з'являються нові форми посуду й технологія їх виготовлення (чорне лощення ззовні й рожевий колір всередині), які згодом стають характерними для культури Гава. Дана фаза (поселення Квасово I) синхронна періодам BC2-BD (рання) та пов'язана зі скарбами "горизонту" Опайї (Кобаль Й., 2005). В абсолютних цифрах культура Станово може бути датована десь 1600/1500 – 1250 рр. до н.е.

46. Культура Гава

У другій половині періоду BD (за Райнеке) на схід від р. Тиси починаються процеси, які привели до уніфікації матеріальної й духовної культури на значних просторах, що знайшло свій вияв у становленні нової археологічної культури – Гава. Цей термін вперше ввела у науковий обіг

А. Можоліч на підставі знахідок з однойменного населеного пункту в Угорщині. Пізніше схожі матеріали з Трансільванії були названі групами або культурами Речі – Мідіаш, Лепуш, а у верхів'ї Дністра – Голігради або Гава – Голігради. Часто їх ще об'єднували під назвою "культура фракійського гальштату". У межах Карпатського басейну границі культури Гава наступні: на заході - р. Тиса, на сході - гірські хребти Трансільванії, на півдні - р. Марош, на півночі - Карпати.

На території Закарпаття відомі переважно поселення цієї культури (Баранинці – Дрисино, Дяково, Велика Паладь та інші). (Балагури Э.А., 2001, 293, 295). Вони розташовані здебільшого у низовинній частині краю на невисоких підвищеннях біля річок і боліт. Житла наземні й землянки із залишками вогнищ. На поселенні в Баранинцях зафіксовано велику кількість господарських та смітникових ям, що є характерною рисою культури (Popovich I.I., 2002, Fig. 2).

Матеріальний комплекс багатий і різноманітний [рис. 8]. Глиняний посуд – амфори, горшки, миски, черпаки тощо – відзначаються чорно-

лощеною зовнішньою і рожевою внутрішньою поверхнею.

Орнаментация складається, в першу чергу, із паралельних, косих вертикальних, гірляндоподібних канелюр різної ширини, стіжкоподібних і напівсферичних виступів, а також наліпних розчленованих валиків, розчосів, врізних ліній. З глини виготовлялися ткацькі конуси, прясла, зооморфна пластика. Виробів з каменю дуже мало (зернотерки). Носії культури Гава продовжили традиції місцевої металообробки попереднього часу (кельти, серпи з гудзиком, вістря списів, браслети) й разом з тим розпочали виготовлення нових типів бронзових виробів (мечі з цільним руків'ям, бронзове начиння, підвіски, захисні обладунки, кельти), частина з яких була запозичена від навколишніх культур. Все це вироби "горизонтів скарбів" Курд, Дермей і Гойдубесермень, які походять у своїй більшості зі скарбів (Лазі I, Боржавське, Боржава, Сусково, Підгоряни I та інші). (Kobal' J.V., 2000). [Рис. 9-10].

Основу господарства становили скотарство (розводили переважно велику рогату худобу) і землеробство (вирощували ячмінь, емер, пшеницю, просо, сочевицю).

Гавські поховання – рідкісне явище. З території Закарпаття майже невідомі (можливо Королево, Чапівці). Зареєстровані ґрунтові тілопальні поховання в урнах, які супроводжувалися іншими посудинами, кістками тварин, металевими виробами (Токтобой, Угорщина) (Kemenczei T., 1984, 63-64).

На підставі даних стратиграфії, знахідок скарбів та кераміки культура Гава може бути віднесена до кінця періоду BD - періоду На В1 (за Мюллером – Карпе), що в абсолютних цифрах відповідає часові від другої половини XIII – до початку IX ст. до н.е. Проблема генезису гавської культури залишається дискусійною, проте домінантна роль у її формуванні місцевого підґрунтя, поряд із зовнішніми впливами, відзначається майже всіма. Пізніше, саме культура Гава стане основою розвитку автохтонного населення на початку залізного віку, який ознаменувався появою у передгірській зоні Карпат низки великих городищ (Арданово, Шелестово, Іршава) (період На В3) (Смирнова Г.И., 1966, Балагури Э.А., 2001, 261-293) як реакцією на вторгнення в Карпатський басейн східних кочівників (група Мезечат) (Chochorowski, 1993).

Література

Балагури Э.А., История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке. Автореферат диссертации докт. ист. наук. – Киев, 1983.

Балагури Э.А., Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород, 2001.

Бандрівський М., Крушельницька Л., Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток). – На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць). – К., 2005. С. 212-227.

Кобаль Й., Пам'ятки доби бронзи села Квасова. Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. VII. – Ужгород, 2005, 208-224.

Кобаль Й., До питання про хронологію та періодизацію культури Станове. – Записки наукового товариства імені Шевченка. Том ССLIII. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007, с. 583-601.

Пеняк С.І., Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. – К., 1980.

Потушняк Ф.М., Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. – Ужгород, 1958.

Смирнова Г.И., Гальштатские городища в Закарпатье. – Slovenska Archeologia, 1966, XIV, № 2-, с. 397-409.

Bader T., Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei. – București, 1978.

Bader T., Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken: Otomani – Füzesabony – Komplex. – Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 80, 1998, s. 43-108.

Bernjakovič K., Bronzezeitliche Hortfunde vom rechtem Ufergebiet des oberen Theißtales. – Slovenska Archeologia, 1960, VIII, № 2. S. 325-392.

Bona I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. – Budapest, 1975.

Bona I., A honfoglalás előtti kulturák és népek. – In: Szabolcs – Szatmár – Bereg megye monográfiájai. – Nyiregyháza, 1993, 63-137.

Böhm J., Podkarpatska Rus v praveku. „Rok”, 1938, s. 1-11.

Budinsky-Krička V., Východoslovenské mohyly. – Slovenska Archeologia, 1967, XV, № 2. S. 277-388.

Chochorowski J., Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Śrpkowej. – Kraków, 1993.

Dani J., A Kárpát – medence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor időszakában. – In: ΜΩΜΟΣ I. – Debrecen, 2001, 128-161.

Ecsedy I., The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary. – Budapest, 1979.

Eisner J., Slovensko v praveku. – Bratislava, 1933.

Furmánek V., K problémům kultury Suciů de Sus na Slovensku. – Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity, M 2, 1997, 155-167.

Jankovich J.M., Podkarpatska Rus v prehistorii. – Mukačevo, 1931.

Kacsó C., Zu den Problemen der Suciú de Sas-Kultur in Siebenbürgen. – In: Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vládar zum 70. Geburtstag. – Nitra, 2004, 327-340.

Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordost – Ungarn. Budapest, 1968.

Kalicz N., A késő rézkori Bádén kultúra temetője Mezőcsát – Hörsögsön és Tiszavasvári – Gyepároson. – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVII, 1999, 57-101.

Kemenczei T., Die Spätbronzezeit Nordostungarus. – Budapest, 1984.

Kobal' J.V., Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien /Ukraine/. PBF XX/4. – Stuttgart, 2000.

Kobal' J.V., Tivodor Lehoczky. Seiten seines Lebens und der Tätigkeit. – Ужгород, 2005.

Kobal' J., Die bronzezeitlichen Hortfunde der Obertheisregion. Anfang des Deponierungprozesses. – Ужгород, 2006, 318-328.

Lehoczky T., Beregmegyei regeszeti leletek. – Archaeologiai Ertesito, 1872, VI, 223-226 l.

Lehoczky T., Adatok hazánk archaeológiájához különösen tekintettel Beregmegyére és környékére I-II. – Munkács, 1892, 1912.

Machnik J., Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze). – In: Neolit i poczatkí brazu w Karpatach Polskich. – Krosno, 2001, s. 115-137.

Olexa L., Nižna Myšlá. Osada a pohrebisko v doby bronzovej. – Košice, 2003.

Pasternák J., Ruskè Kárpát v archeologii. – Praha, 1928.

Zatlukal J., Zatlukal E., Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához. – Mukačevo, 1937.

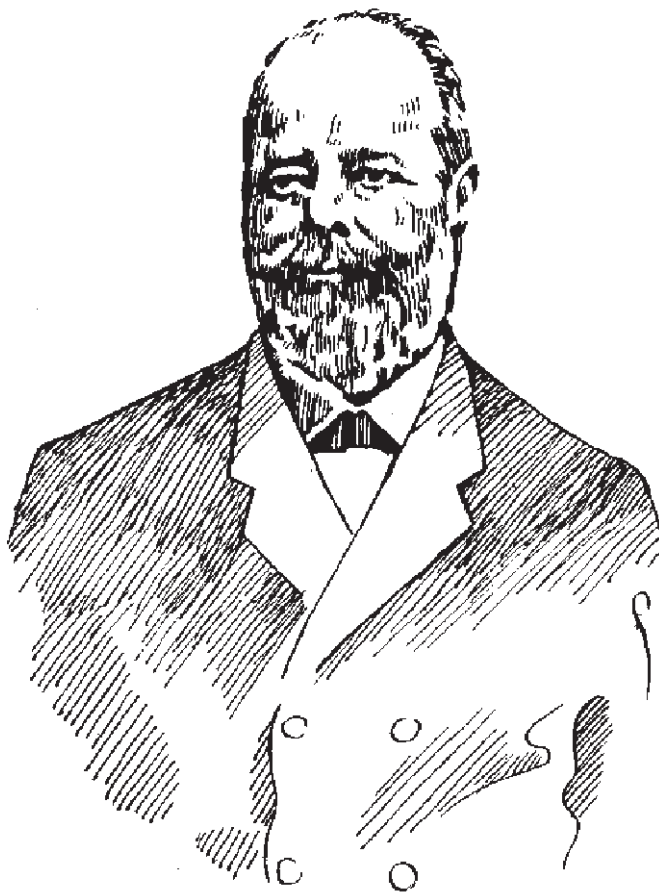

Рис. 1. Тиводар Легоцький.

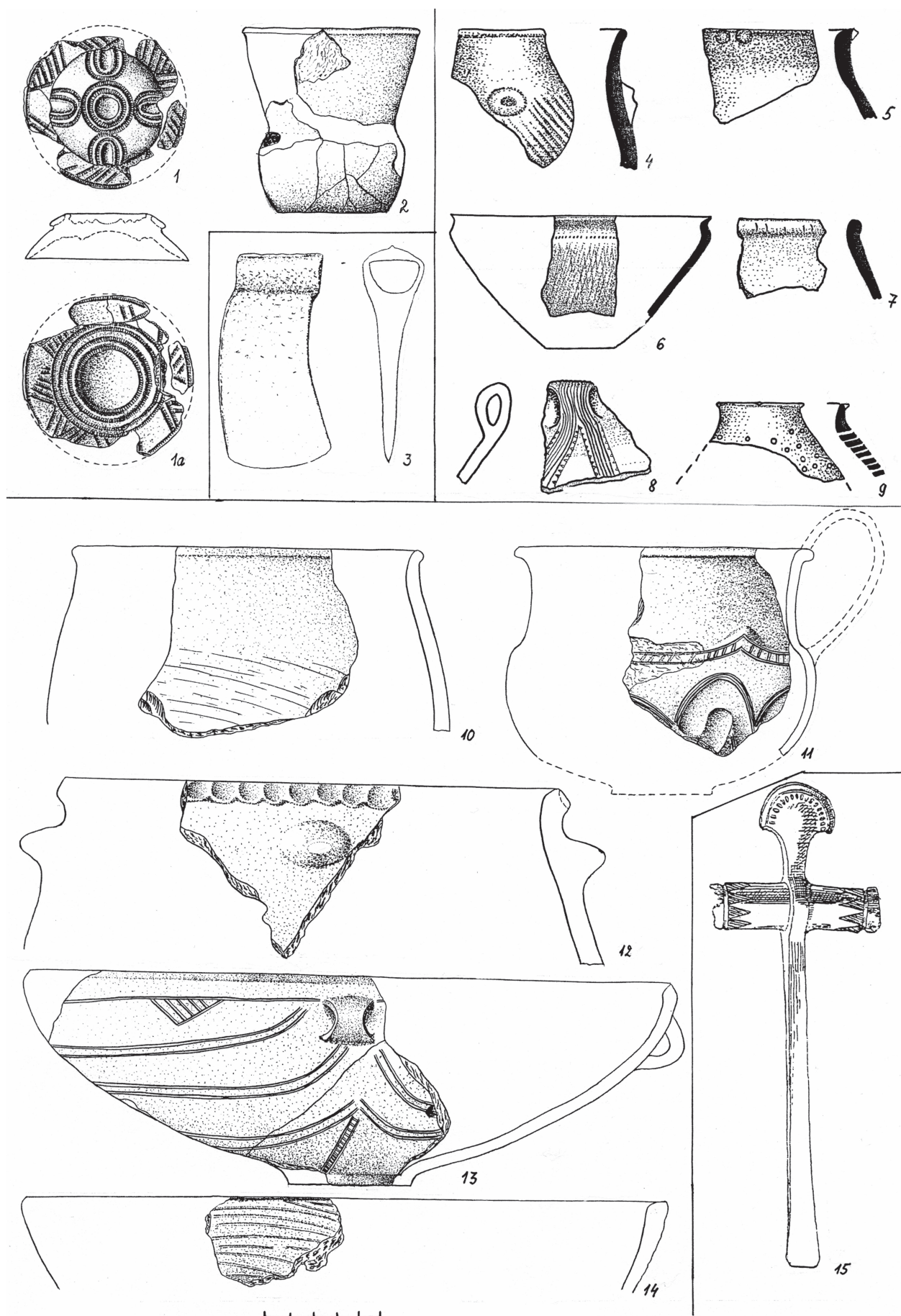

Рис. 2. Матеріали раннього (11-9) та середнього (10-15) бронзового віку Закарпаття. 1-2: Лохово; 3: Околиці Ужгорода; 4-9: Велика Добронь; 10-14: Дідово –Товар; 15. Околиці Берегова.

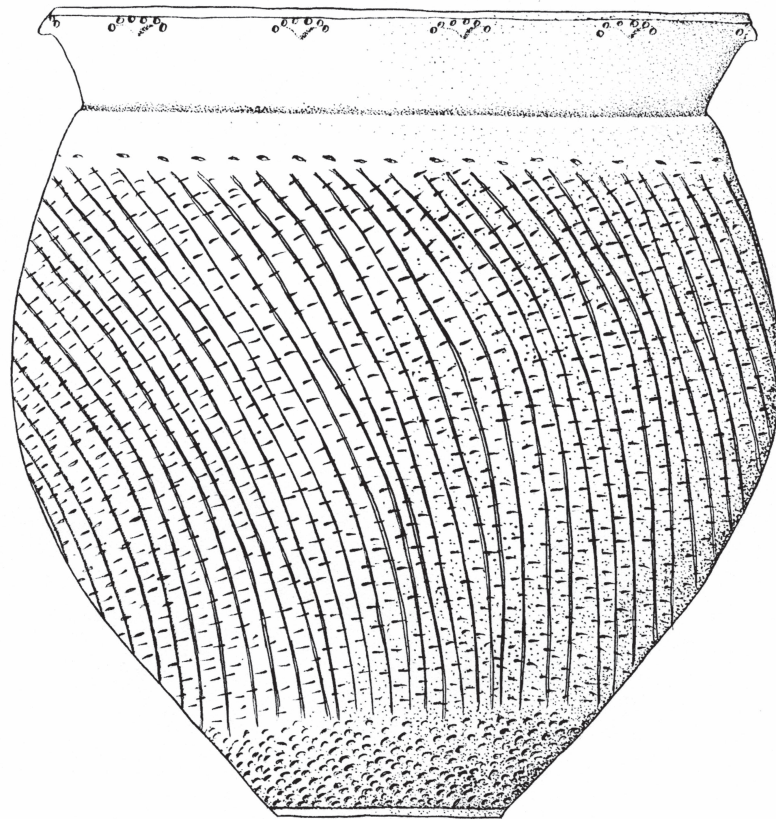

Рис. 3. Берегово – Мала Гора.

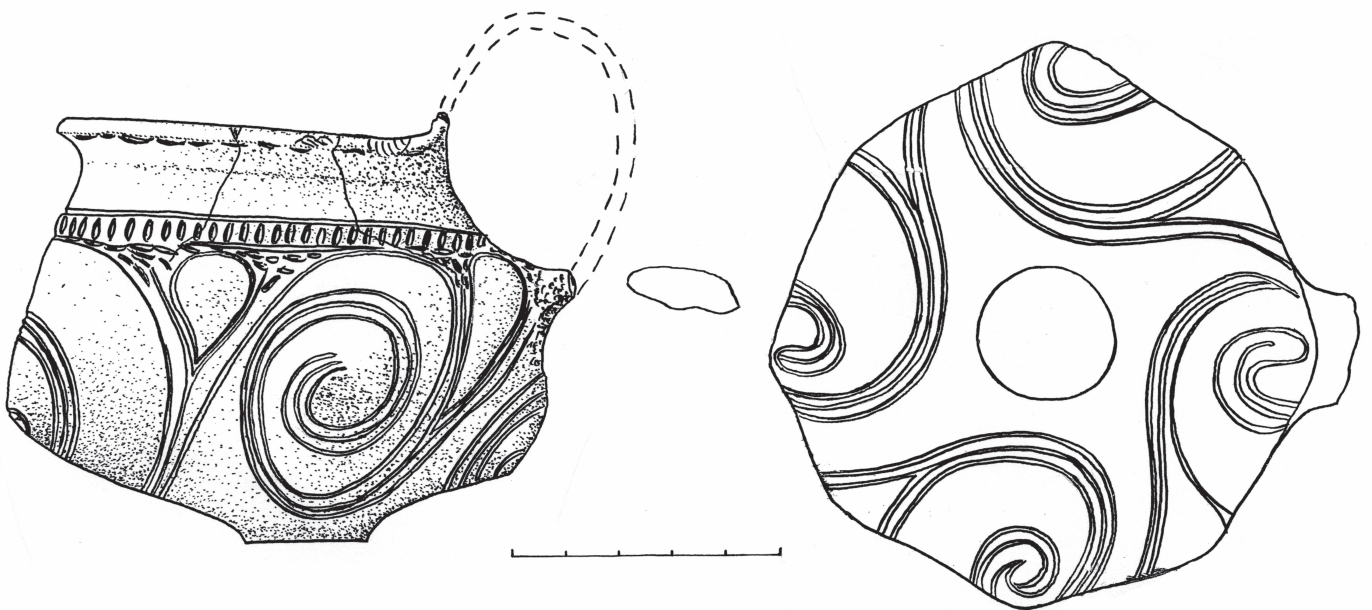

Рис. 4. Старе Давидково. Випадкова знахідка 1909 р.

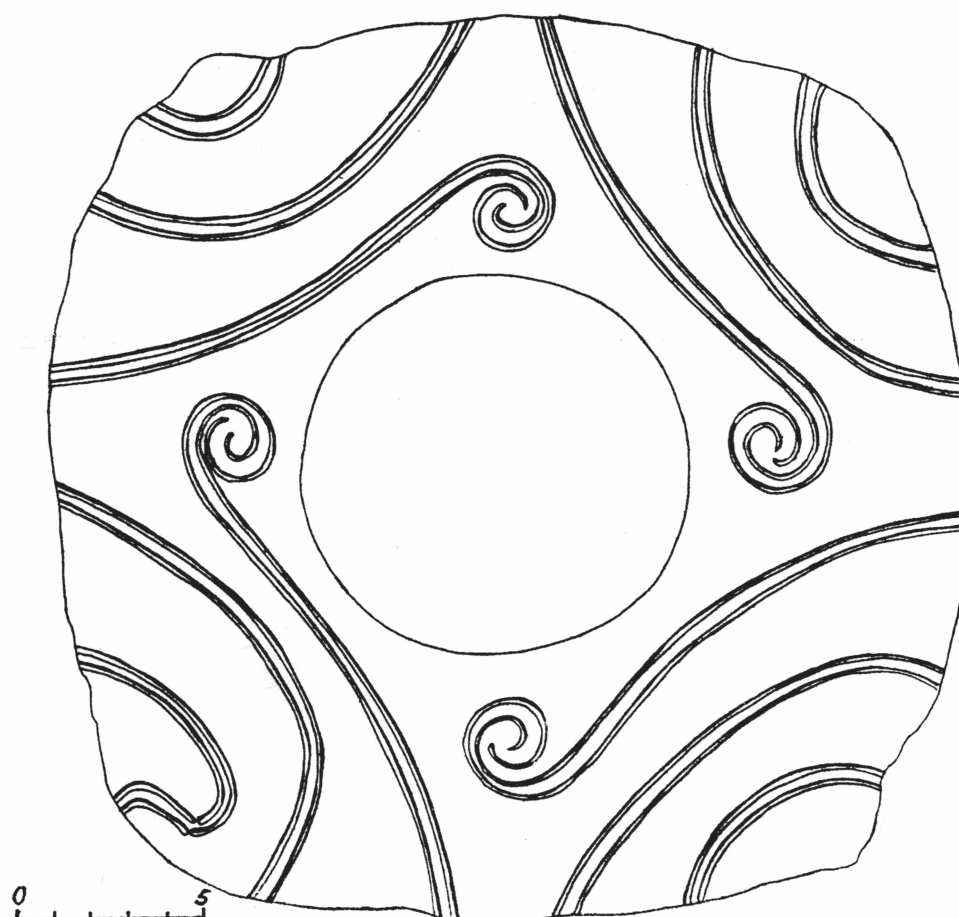
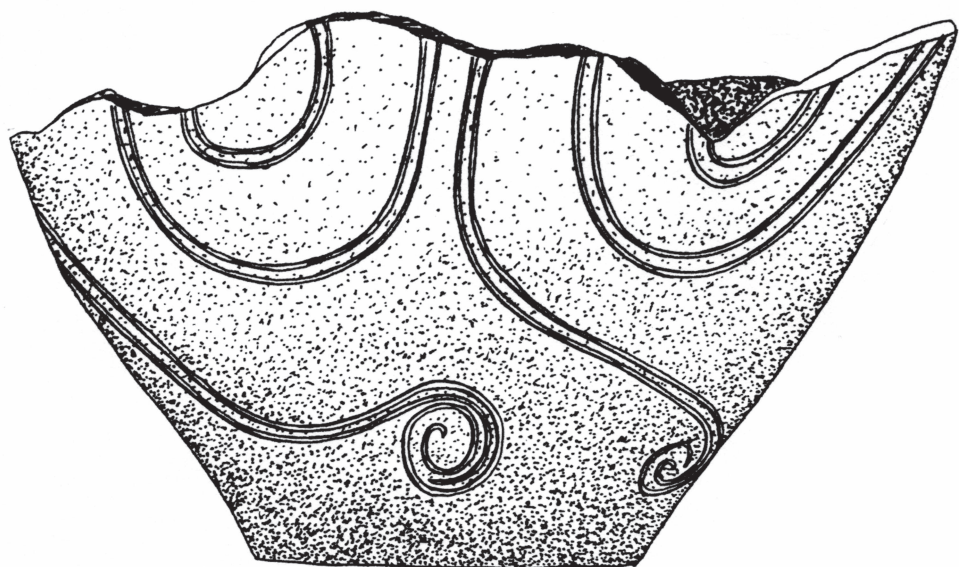

Рис. 5. Станово. Урна з епонімного могильника.

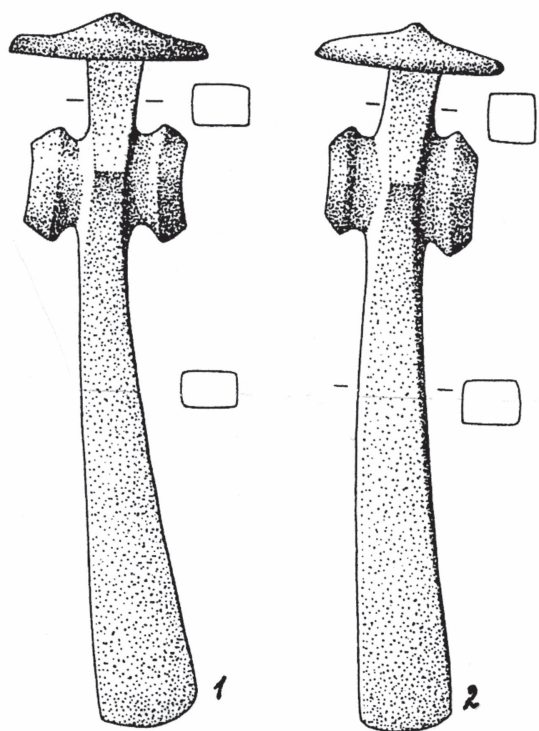
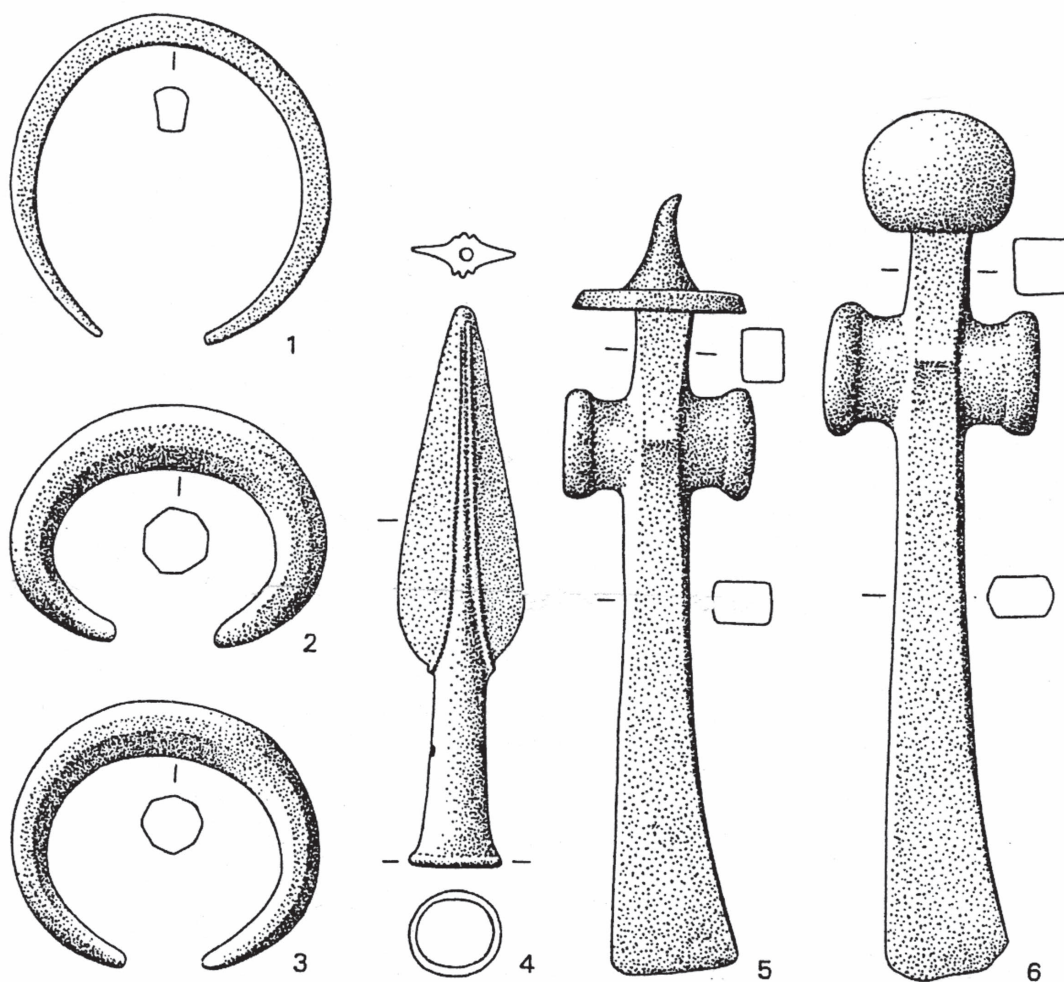

Рис. 6. Скарб Колодне 1. Бойові сокири, період ВВ₁ (Рейнеке).

Рис. 7. Лохово, скарб, період BD (за Рейнеке).

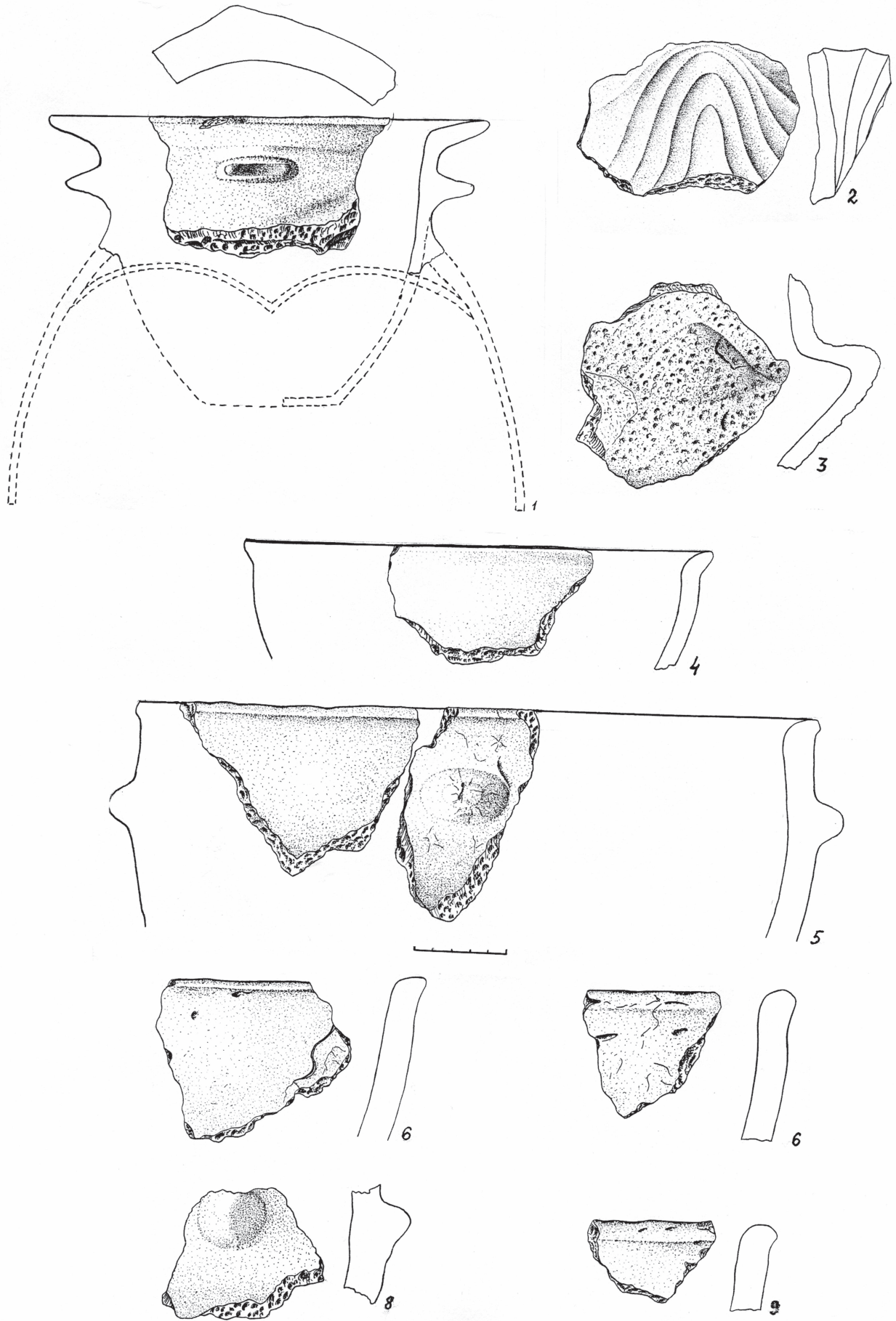

Рис. 8. Велика Паладь, поселення. Злори Ф. Потушняка.

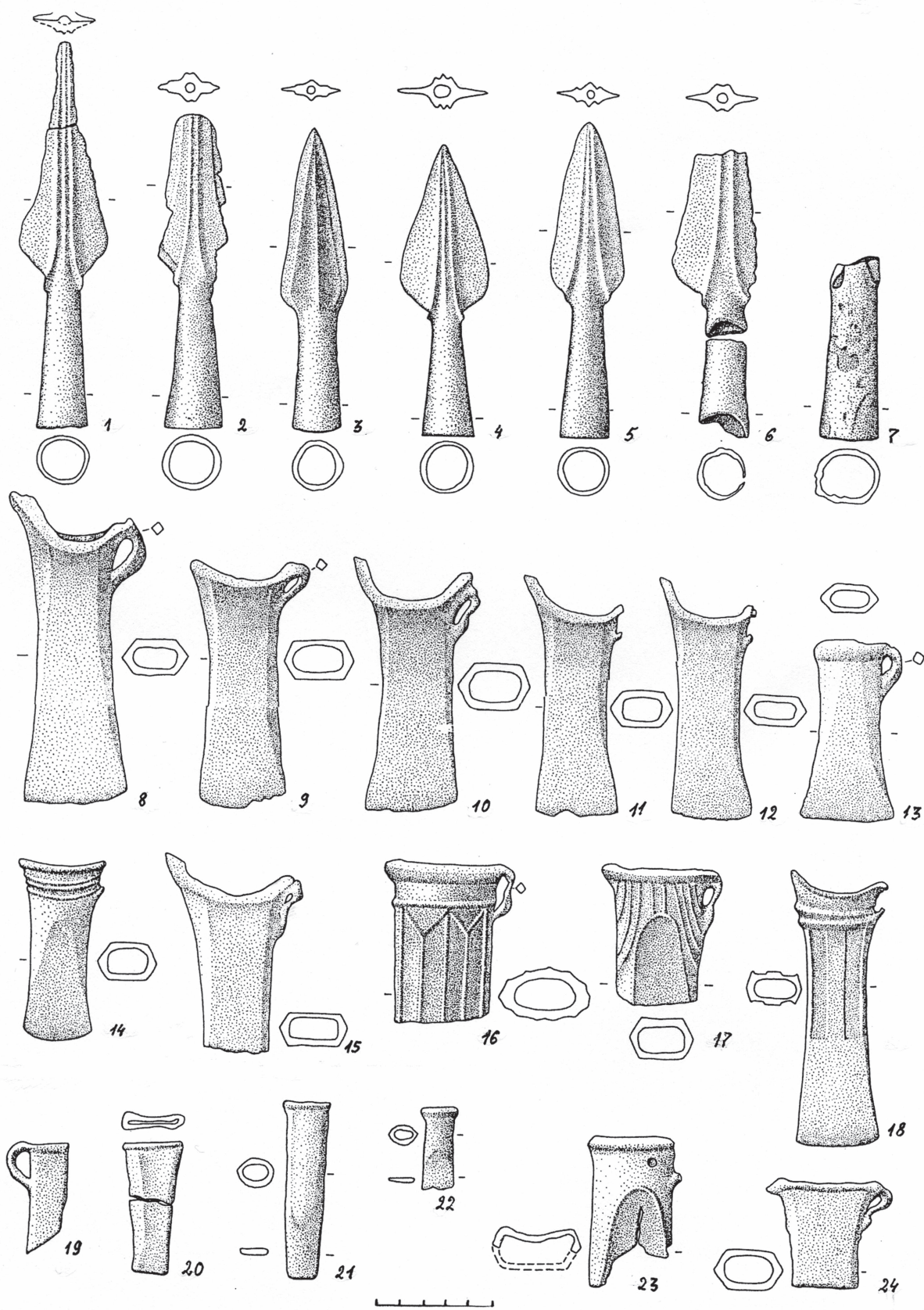

Рис. 9. Скарб Лази I. Вибірка. Період НА₁ (за Мюллером-Карпе).

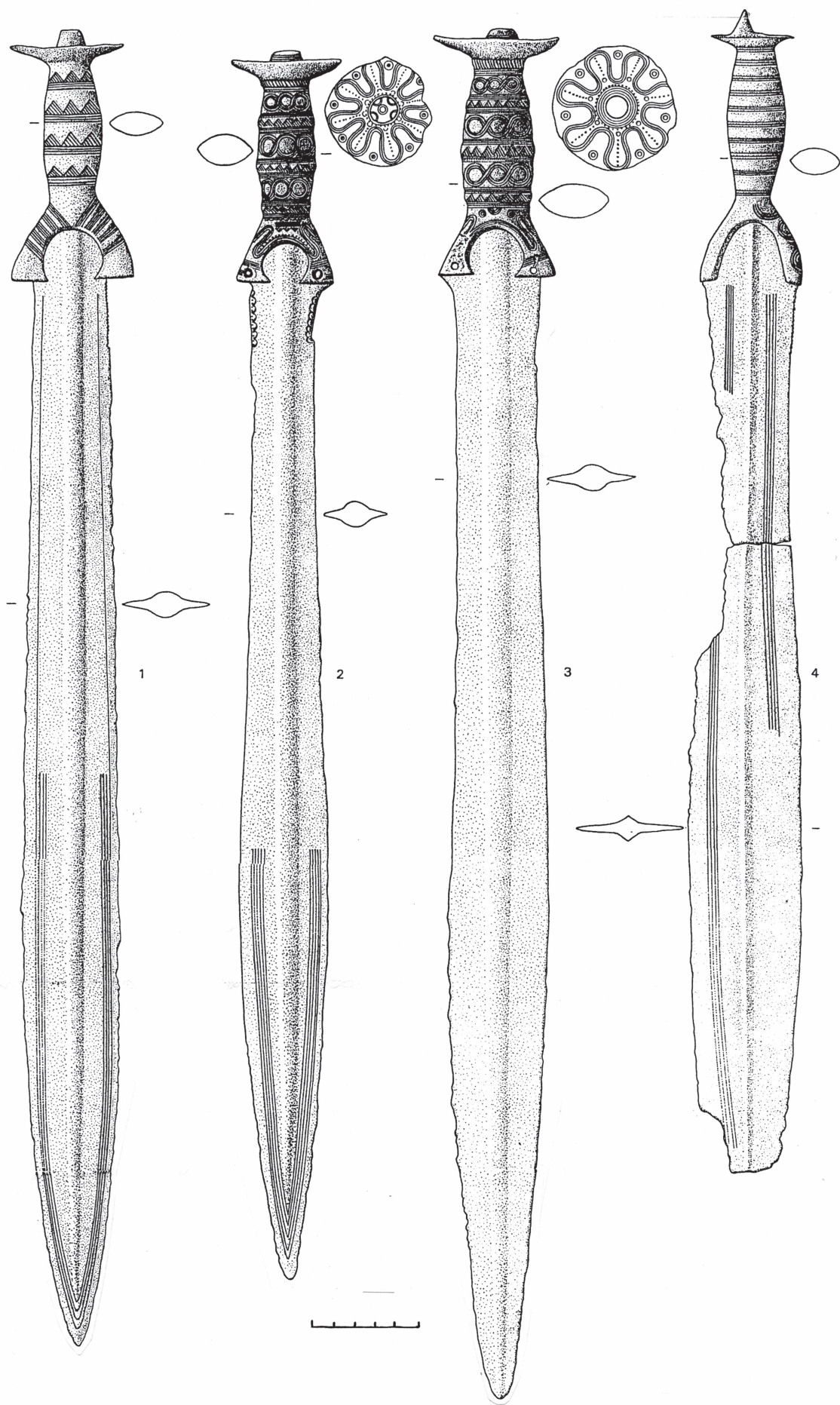

Рис. 10. Скарб Негрово II. Період НаВ₁ (за Мюллером –Карпе).

T. Bader

EINE SIEDLUNG DER TISZAPOLGÁR-KULTUR IN NORDWEST-SIEBENBÜRGEN — HOMORODU DE SUS, BEZ. SATU MARE, RUMÄNIEN

In Memoriam Neța Iercosan (1950—1999)

Der Ort Homorodu de Sus/Felsőhomorod, Gem. Homoroade, Bez. Satu Mare liegt südöstlich der Stadt Satu Mare/Szatmárnémeti in einer Hügellandschaft, nordwestlich des Gebirges Culmea Codrului/Bükk hegység, im Tal des Baches Homorod, umgeben von Hügeln und hohen Terrassen bis 250/270 m (Abb. 1).¹

Bei ersten Feldbegehungen von Einheimischen noch in den Fünfziger- und Sechziger Jahren durchgeführt, wurden in der Gemarkung Scherben aufgefunden.² 1966-1967 hat T. Bader in der Flur "Ograda borzului" auf einer hoch gelegenen Terrasse die ersten systematischen Grabungen in einer offenen Siedlung der Cris/Körös-Kultur durchgeführt.³ Während der Grabungen wurden durch Feldbegehungen mehrere Siedlungen, davon eine aus der Bronzezeit⁴ entdeckt. Auf dem Berg "Casian" wurden drei Hügel gefunden, von denen einer erforscht werden konnte, allerdings ohne nennenswerte Ergebnisse. Vom Abhang des Berges stammt eine latènezeitliche – vielleicht keltische - Augenwürfelperle. Eine römische Münze hat I. Ardeleanu im Ort gefunden.⁵

Durch Feldbegehung wurde im Ort 1967 eine Siedlung der Tiszapolgár-Kultur in der Flur "Lunca" (Deutsch: Aue, Wiese), südwestlich des Dorfes in Richtung Solduba, auf der niedrigen Terrasse des Baches Homorod entdeckt. Die Stelle ist geomorphologisch ein Abhang, der allmählich in Richtung des Baches abfällt und an zwei Seiten vom Bach begrenzt ist. Nördlich davon, in der Flur "Coastea" liegt der ehemalige Stall der LPG, genannt "Grajduri", getrennt von "Lunca" durch einen kleinen Bach. Westlich liegt der Berg "Casian" und östlich "Fagoaie", früher von Wald bedeckt, heute mit neuen Pflanzungen. Anlässlich der Feldbegehung im Jahre 1967 konnte nach dem Pflügen festgestellt werden, dass sich Siedlungsspuren, Scherben und dunkle schwarze Flächen auf der östlichen Seite und in der Mitte des Abhanges konzentrieren. Hier an dieser Stelle haben wir 1968 die Grabungen durchgeführt (Abb. 2).⁶ Sie

gehörten damals zu einem Forschungsprojekt, das die systematische Erforschung des Homorod-Tals beinhaltete. Das Ziel der Grabung war, die kulturelle und chronologische Lage der Siedlung (oder Siedlungen) festzustellen.

Beschreibung der Grabung

Schnitt I (34 m x 1,00 m, mit Verlängerung), Richtung N-S, läuft in Länge der Siedlung, etwa parallel mit dem Bach Homorod. Die Stratigraphie: 0-0,20 m Humus; 0,20-0,40 m schwärzlich-braune Erde, die eigentliche Kulturschicht, mit Scherben der Tiszapolgár-Kultur; 0,40-0,55 m Lehm gemischt mit brauner Erde, die Schicht ist archäologisch steril, darunter ab 0,55/0,60 m Tiefe gelber Lehm, der gewachsene Boden. Scherben und Obsidianfragmente wurden sowohl im Humus als auch in der Kulturschicht gefunden. Sie sind sehr fragmentarisch, vertreten sind Stücke mit durchbohrten Warzen und Hohlfußgefäße. Befunde fehlen.

Schnitt II (58 m x 1,00 m) Richtung O-W, läuft in der Breite der Siedlung. Die Stratigraphie (Abb. 3) gleicht der des ersten Suchschnittes. Bei 52 m, wo der Hang plötzlich stark abfällt, verschwindet die Kulturschicht. Der Suchschnitt schneidet mehrere Befunde, davon vier rechteckige Gruben und zwei ovale Grubenhäuser.

Grube Nr. 1, Dm. 1,30 m x 1,00 m, Tiefe 0,65 m unter der heutigen Oberfläche, rechteckig, die Ecken sind leicht abgerundet, von der originalen Höhe der Wände sind noch 0,35 m erhalten; sie sind ziegelrot, vom Feuer bis zu 5/6 cm Stärke gebrannt. Im Profil ist die Grube auch rechteckig (Abb. 5). Auf dem Fußboden der Grube wurden eine starke Kohleschicht, in der südwestlichen Ecke bis 20 cm dick, mit etlichen Flusssteinen und Scherben, ausschließlich der Tiszapolgár-Kultur gefunden.

Grube Nr. 2, Dm. 1,30 x 1,00 m, Tiefe 0,50 m unter der heutigen Oberfläche, rechteckig (gleiche Form und Größe wie die erste Grube), von den

Wänden sind noch 0,20-0,25 m erhalten, sie sind rot gebrannt. Auf dem Fußboden der Grube wurden Kohle, in der südöstlichen Ecke eine dicke Kohlenfläche mit Scherben, ausschließlich der Tiszapolgár-Kultur gefunden.

Grubenhaus Nr. 1 befindet sich zwischen den oben beschriebenen zwei rechteckigen Gruben. Bei der Grabung wurde zunächst unter dem Humus eine Plattform mit Scherben (Obsidianfragmenten und einem Steinbeil), gemischt mit schwarzer Erde, gefunden. Bei Fortsetzung der Grabung konnte man eine ovale Grube feststellen und in der Füllung wurde eine Menge Scherben gefunden. Davon möchten wir eine kleine Tasse mit vier durchlochenden Warzen beim Boden und kleine Krüge besonders erwähnen. Pfostenlöcher, die auf eine Wand- und Dachkonstruktion hinweisen würden, wurden nicht gefunden.

Grube Nr. 3, erschien bei 27,25 m (immer vom östlichen Ende des Schnittes gemessen), Dm. 1,30 m x 1,00 m, Tiefe 0,50 m unter der heutigen Oberfläche. Von den rotgebrannten Wänden waren nur 5-10 cm erhalten. Auf dem Fußboden der Grube wurden Flussteine, Kohle und ein kleiner Haufen kalzinierter Knochen (Menschen?) gefunden (Abb. 6).

Grube Nr. 4, erschien bei 31,75 m und war schlecht erhalten. Dm. 1,30 x 1,00 m, Tiefe 0,50 m unter der heutigen Oberfläche, von den Wänden waren nur 5-8 cm erhalten. Bruchstücke der Wand, einige Steine und eine Kohleschicht wurden auf dem Boden der Grube gefunden (Abb. 6).

Bei 29 m wurden 0,30 cm tief, zwischen den beiden Gruben ein Krug und bei der südöstlichen Ecke der Grube Nr. 4 in kleiner Haufen von Hüttenlehm, daneben mehrere Scherben der Tiszapolgár-Kultur gefunden.

Grubenhaus Nr. 2, wurde bei Meter 40 im Schnitt II angetroffen. Unter dem Humus, 0,30 m tief erschien zunächst eine Plattform von Scherben, gemischt mit schwarzer Erde. Sie ist oval und hat eine Größe von 4,90 x 2,65 m. Nach der Freilegung der Fläche hat man festgestellt - wie beim Grubenhaus Nr. 1, dass eine Grube bis in 0,55 m Tiefe reicht. In der Füllung wurde eine große Menge Scherben von großen Gefäßen, zwei Steinbeile und neun Obsidianfragmente, davon Klingen und Splitter gefunden (Abb. 4).

Exkurs: Nach der Freilegung der Kohleflächen auf den Böden der Gruben hat man festgestellt, dass in den Gruben 1-3 in den Kohleschichten auch kleine kalzinierter Knochenreste vorhanden waren und in der Grube Nr. 2 sogar ein Haufen von Knochen. In den Gruben 2-3 wurden auf die Kohleschicht Steine gelegt. Diese Fundsituation könnte außerordentlich wichtige Hinweise für die Interpretation der Funktion (oder Funktionen) der Gruben geben.

Schnitt III (30 m x 1,00 m), Richtung O-W. - Am östlichen Ende des Schnittes wurde 0,20 m tief eine Fläche mit Hüttenlehm (Dm 2,00 x 1,00 m), sicher Reste eines Hauses, und ein trapezförmiges Steinbeil gefunden.

Grube Nr. 5, erschien bei 4,30 m im Schnitt III, Dm. 1,30 x 1,00 m, 0,65 m tief unter der heutigen Oberfläche; in 0,55 m Tiefe wurden Flussteine, in 0,60 m Tiefe eine Kohleschicht mit Scherben gefunden; neben der Grube an der westlichen Seite befand sich ein Scherbenhaufen (Abb. 7).

Grube Nr. 6, erschien bei 5 m im Schnitt III, Dm. 1,30 m x 1,00 m. In 0,5 m Tiefe unter der heutigen Oberfläche wurden Flussteine und darunter eine 1-4 cm dicke Kohleschicht gefunden. In dieser Grube befanden sich keine Scherben und kalzinierter Knochenreste (Abb. 7).

Grube Nr. 7, erschien bei 21,25 m im Schnitt III. Sie war stark zerstört, vielleicht vom Pflügen. Dm. 1,30 m x 1,00 m, 0,40 m tief. Auf dem Boden eine 2-3 cm dicke Kohleschicht, die in der südwestlichen Ecke stark zunahm. Auf der Kohleschicht lagen Steine. Die gefundenen Scherben gelangten vielleicht bei der Zerstörung aus der Kulturschicht dorthin.

Im westlichen Teil des Schnittes III, zwischen 9 m und 11 m kam eine Plattform mit Hüttenlehm und Scherben (Wohnung Nr. 3) zum Vorschein. Dm. 1,30 m x 1,30 m. Einige Scherben daraus sind mit konischen, durchbohrten Warzen, andere mit Linien, (selten in der Tiszapolgár-Kultur) und ein Gefäßboden ist mit Abdrücken einer Binsenmatte verziert.

In der Kulturschicht wurde eine große Menge Keramik gefunden, darunter Hohlfußgefäße, große Gefäße und Becher mit niedrigem Fuß. Neben der üblichen Verzierung kommt eine doppelkonische Warze und „Barbotine“, unregelmäßige, schräge Rippen, die leicht zu entfernen sind vor.

Schnitt IV (30 m x 1,00 m), Richtung O-W, die Stratigraphie gleicht der anderen Schnitte. Es wurden zwei Wohnungen und eine Grube freigelegt.

Grube Nr. 8, erschien bei 21 m, im Schnitt IV. Dm. 1,30 x 1 m, 0,35 m tief. Auf dem Boden 2-3 cm dicke Kohleschicht, Steine und kalzinierter Knochenreste.

Wohnung Nr. 4 erschien bei 5 m, 0,20 - 0,25 m tief unter dem Humus, im westlichen Teil des Schnittes. Eine ovale Plattform von Hüttenlehm und Keramik, Dm. 4,00 x 2,00 m. Pfostenlöcher oder Herde wurden nicht gefunden.

Wohnung Nr. 5, kam bei 12 m im Schnitt IV unter dem Humus zum Vorschein, Plattform mit unregelmäßiger Form, ursprünglich höchstwahrscheinlich rechteckig. Dm. 4,00 x 3,00 m. In der Fläche wurden zahlreiche Keramik, Hüttenlehm und ein Beil gefunden (Abb. 11,6). Von der Keramik erwähnen

wir Becher und Krüge mit und ohne (Niedrigen oder hohen) Fuß, große Gefäße, Schalen usw. (Abb. 11, 4.5.7-10; 12, 1-10). Die Verzierung ist die übliche, dazu kommen noch Abdrücke von Binsenmatten und kreisförmige, flache oder längliche und waagrecht durchbohrte Warzen.

In der Kulturschicht wurde eine große Menge Keramik geborgen, davon Becher, verziert mit konischen Warzen, Miniaturgefäße, fragmentarische Schalen mit einfachen Buckeln, ein Gefäß mit gerader Wand und ausweichendem Mund . Im östlichen Teil des Suchschnittes wurden auch einige Scherben verstreut gefunden, die nach der Verzierung zur Coto-feni-Kultur gehören.

Schnitt V, (22,30 m x 1,00 m), Richtung O-W läuft parallel mit den Schnitten II-IV und hat die gleiche Stratigraphie. Im Schnitt kamen vier Gruben und eine Wohnung zum Vorschein.

Grube Nr. 9, erschien bei 3 m in Schnitt V, Dm. 1,30 m x 1,00 m. In der Tiefe von 0,65 m wurden etwa 20 Flussteine, in 0,75 m Tiefe die übliche Kohleschicht und ein kleiner Haufen kalzinierter Knochen gefunden. Die Wände der Grube sind bis zu 5 cm dick rot gebrannt.

Grube Nr. 10, erschien bei 6 m im Schnitt V, Dm. 1,30 x 1,00 m. In der Tiefe von 0,55 m wurde die übliche Kohleschicht 2-3 cm dick angetroffen, darauf lagen einige Flussteine. In der südöstlichen Ecke wurde ein verkohltes Holzstück gefunden. Scherben und kalzinierte Knochen fehlten .

Grube Nr. 11, erschien bei 10 m in Schnitt V, Dm. 1,30 m x 1,00 m. Der Boden der Grube lag 0,65 m tief, darauf befand sich eine 2-3 cm dicke Kohleschicht, gemischt mit Steinen und Scherben, darunter ein Boden mit vier Warzen.

Grube Nr. 12, erschien bei 18 m in Schnitt V, Dm. 1,30 m x 1,00 m, sie hat eine Tiefe von 0,50 m, auf dem Fußboden lag eine starke, 13 cm dicke Kohleschicht, darauf viele große Steine (Dm. 25-30 cm). Bemerkenswert ist, daß die Steine in den anderen Gruben nur einen Durchmesser zwischen 5 und 10 cm, manchmal bis 20 cm haben.

Wohnung Nr. 6, erschien bei 8 m in der Tiefe von 0,30 m zwischen den Gruben 10 und 11, eine unregelmäßige Plattform von Keramik und (wenig) Hüttenlehm und einigen Steinen. Dm 3,00 x 2,00 m. Sie könnte ein viereckiges Haus sein. In der Keramik sind mehrere Formen vertreten, wie Krüge, Schalen, größere Gefäße verziert mit konischen, durchbohrten Warzen, Buckeln und Ritzen.

Schnitt VI (21 m x 1,00 m), Richtung O-W, wurde im südlichen Teil der Siedlung geöffnet. Die Stratigraphie gleicht der der anderen Schnitte, aber die Kulturschicht ist schon dünner und der gewachsene Boden, der Lehm, kommt bereits in einer Tiefe

von 0,45 m vor. Im Schnitt wurden keine Befunde, nur einige Scherben angetroffen.

Schnitt VII (32 m x 1,00 m), Richtung O-W, zwischen den Schnitten Nr. VI und II geöffnet, gleiche Stratigraphie wie bei den anderen Schichten, der anstehende Boden, lag in 0,45 m Tiefe. Im Schnitt wurden im Profil nur Reste einer Wohnung, bzw. Hüttenlehm und Scherben gefunden, die aus Zeitmangel nicht mehr freigelegt werden konnte. In der Kulturschicht befand sich viel Keramik (Abb. 13, 1-6; 14, 1-6.8-12). Es kommen folgende Formen vor: Krüge, Becher, Schalen. Von den Verzierungen sind die Abdrücke von Binsenmatten auf dem Boden der Gefäße erwähnenswert.

In der Frühkupferzeit wird ein großer Teil der Ungarischen Tiefebene bzw. Theiß-Ebene, d. h. Ostungarn, Nordwoiwodina, Südostslowakei, bzw. das Košice-Becken, ganz Westrumänien bzw. Sathmar, Bihar, Banat und der westliche Teil von Siebenbürgen, die Siebenbürgische Hochebene von der Tiszapolgár-Kultur bestimmt.⁷ Die Siedlung von Homorodu de Sus liegt im nordöstlichen Teil des Verbreitungsgebietes⁸ der Kultur, an der Peripherie und bildet zusammen mit der Höhengiedlung von Oarța de Sus⁹ die äußerste Fundstelle im Nordosten, im Rahmen der Basatanya-Gruppe der Kultur. Höchstwahrscheinlich handelt es sich um die Wanderung einer Gruppe aus dem Oberen Theiß-Gebiet entlang des Flusses Samosch und Baches Homorod, stromaufwärts, bis zum Fuß des Gebirges Codru. Die nahesten Fundstellen in dieser Richtung liegen in Györtelek und im Tur-Kanal.¹⁰

Die Tiszapolgár-Kultur ist bis in neueste Zeit, insbesondere durch die systematische Erforschung einiger großer Gräberfelder bekannt.¹¹ Obwohl nach den großangelegten Geländeforschungen eine große Zahl von Siedlungen entdeckt wurde, blieben umfangreiche, großflächige Grabungen noch aus. Es wurden in den Siedlungen ganz reduzierte, fast ausschließlich sogenannte Such- oder Kontrollgrabungen durchgeführt. Im Banat kennen wir fast ausschließlich Siedlungen der Kultur, jedoch wurde keine bisher systematisch erforscht.¹² Die Bevölkerung der Tiszapolgár-Kultur hat einige Gebiete ziemlich dicht besiedelt, so kennen wir z.B. in Sathmar etwa 30, im Banat 34 Fundstellen, im Körös-Berettyó Gebiet wurden auf einer Fläche von 1220 km² 160 Plätze gefunden.¹³ Die zahlreichen, aber kleinen (bis 1 ha großen) Siedlungen können auf eine bewegliche Lebensweise hindeuten. Sie liegen in den niedrigen Ebenen in der Nähe stehender oder fließender Gewässer, in den Flusstälern auf niedrigen oder hochliegenden Terrassen, oder in Auen, wie im Fall von Homorodu de Sus. Einige Siedlungen befinden sich auf den ehemaligen neolithischen Tell-Siedlungen, am meisten im südlichen Bereich des Verbreitungsgebietes.

Das statistische Verhältnis zwischen Siedlungen und Gräberfeldern lag Anfang der siebziger Jahre noch bei 1:5 zu Gunsten der Gräberfelder.¹⁴ Obwohl keine statistischen Daten vorliegen, kann man sagen, dass das Verhältnis heute viel ausgeglichener ist. Die Siedlungen der Tiszapolgár-Kultur sind wie die von Homorodu de Sus einschichtig (bis 40 cm dicke Kulturschicht), wenige haben zwei oder mehrere Schichten wie z.B. Parța-Tell I.¹⁵ Einige Siedlungen haben aber eine 70 cm (Slatina Timiș¹⁶) oder sogar 80 cm (Vésztő-Mágor¹⁷) dicke Kulturschicht. Diese Tatsache zeigt klar die kurze Lebensdauer dieser Siedlungen, was mit einer mobilen Viehzucht in Verbindung gebracht werden kann. Selten wurden Höhlen als Siedlungen benützt, wie z.B. von Românești.¹⁸ Im Verhältnis zur relativ großen Zahl der Siedlungen sind relativ wenige Höhensiedlungen bekannt (Gârbău, Oarța de Sus, Bélmegyer, Hrcel).¹⁹ Die Siedlungen der Tiszapolgár-Kultur sind allgemein unbefestigt. Wir kennen nur wenige mit im Profil V-förmigem Graben befestigte Siedlungen, wie die von Bélmegyer,²⁰ Tiszaug-Kisrépart,²¹ Parța-Tell I.²² Die Siedlung von Homorodu de Sus ist höchstwahrscheinlich unbefestigt. Wir haben in den 7 Schnitten der Grabungen oder bei der Geländeforschung auf der frisch gepflügten Ackeroberfläche keine Spuren oder Verfärbungen von Gräben beobachtet.

Weil keine großflächigen, systematischen Grabungen in den Siedlungen der Tiszapolgár-Kultur durchgeführt wurden, kennen wir die Besiedlungsstruktur, die Lage der Häuser in dem Areal der Siedlungen nicht gut genug. Auch unsere Kenntnisse über den Hausbau sind unzureichend. Bei Kontrollgrabungen auf kleinen Flächen wurden in Suchschnitten keine Befunde angetroffen (z.B. in Unimăt, Balta Sărată).²³

Zur Zeit kennen wir zwei Haustypen im Rahmen der Tiszapolgár-Kultur: Einerseits auf den Boden gebaute, richtige Wohnhäuser, darunter die sog. "Pfostenhäuser" und "Schwellbalkenhäuser" ohne Pfosten; andererseits in den Boden bis zu einem Meter tief eingegrabene "Grubenhäuser" oder "Grubenhütten", die auf den Boden aufgestellte Wände oder einfache Satteldächer direkt auf dem Boden hatten. Häuser, deren Grundriss und Form durch die Pfostenlöcher bestimmt wird, kennen wir in mehreren Siedlungen: Kenderes-Kulis und Kenderes-Telekhalom, rechteckige Pfostenhäuser (6,35 m x 4,25 m),²⁴ Tibava (11,50 x 4,50 m), Lúcky (16 x 7,40 m).²⁵ Bei mehreren Hüttenlehmflächen wurden keine Pfostenlöcher beobachtet, wie in Homorodu de Sus. In diesen Fällen kann man vermuten, dass die Häuser typologisch den Schwellbalkenhäusern zuzuordnen sind. Die Wände, meistens geflochten, wurden auf Balken gebaut, die unmittelbar auf den Boden oder auf Steine gelegt

waren. Wenn die Spuren von den Balken fehlen, nur Reste von den Wänden, Hüttenlehmflächen vorhanden sind, ist es ganz schwierig, die genauen Grundrisse der Häuser und damit die Form und Größe zu bestimmen. Nach der Form der Hüttenlehmflächen kann man ziemlich sicher vermuten, dass sie rechteckig waren. Auch die Größe der Häuser wird ungefähr durch die Größe der Hüttenlehmflächen angedeutet. Solche Häuser kennen wir von Bélmegyer, Vésztő-Mágori domb, Oradea Salca I und II, Suplacu de Barcău, Vezendiu, Dăbâca, Sântana-Holomb.²⁶

In der Siedlung von Homorodu de Sus wurden zwei große ovale Gruben ausgegraben, von denen die Zweite 4,90 x 2,65 m groß und 0,55 m tief ist. Diese zwei Gruben als Grubenhäuser einzustufen ist nicht völlig unproblematisch, weil die klassischen Grubenhäuser von der Steinzeit bis zum Mittelalter rechteckig oder viereckig im Grundriss sind und an den vier Ecken oder in der Mitte regelmäßig Pfostenlöcher haben. Die Pfosten halten die niedrigen Flechtwerkwände und tragen das Dachgerüst. Theoretisch kann man sich vorstellen, dass das Grubenhaus, das keine Pfostenlöcher bei der Grabung erkennen lässt, keine Seitenwände hatte und die Sparren des Satteldaches oder des Zeltdaches (bei den runden oder ovalen Gruben) direkt auf dem Boden lag, am Rand der Grube oder in geringer Tiefe, die heute nicht mehr erhalten ist. Solche Gruben ohne Pfostenlöcher wurden in Siedlungen der Tiszapolgár-Kultur entdeckt, aber leider nur wenige vollständig ausgegraben. Sie erscheinen lediglich im Profil der Suchschnitte. In der Siedlung von Lúcky wurden mehrere ovale Gruben freigelegt. Sie haben zwischen 7,20 und 8,40 m Länge und 3,60 - 8 m Breite.²⁷ Eine ebenfalls ovale Grube wurde in Oradea Salca I (Guttmann) mit 4 m x 4,40 m Größe und 2 m Tiefe gefunden, mit einem reichen Bestand an Keramik, Werkzeugen aus Silex und Obsidian, sowie einer Kupferaxt.²⁸ Mehrere kleinere und größere Gruben wurden auch in Dăbâca unter einer Hüttenlehmfläche gefunden, aber nicht vollständig freigelegt.²⁹ Im Profil eines Suchschnittes erschienen die Konturen einer größeren Grube (Br. /L. 3m) in der Siedlung von Valea Timișului, Flur "Rovina".³⁰ Wir können annehmen, dass diese Gruben, wie die von Homorodu de Sus eigentlich als Grubenhäuser oder Grubenhütten, entweder als Wohnstätte, aber vielleicht mehr als Produktionsstätten dienten.

In einigen Siedlungen wurden auch kleine Gruben gefunden, die allgemein rund sind, wie die von Gârbău mit 1,00-1,50 m Durchmesser und 0,50-1 m Tiefe.³¹ Ähnliche Gruben wurden auch in Dăbâca gefunden.³² Sie dienten ganz bestimmt nicht als Wohn- oder Produktionsstätten. Sie sind entweder Vorrats- oder einfach Müllgruben. Einige von ihnen könnten auch kultischen Charakter haben. Damit kommen wir

zu unseren 12 Gruben in der Siedlung. Sie liegen unter der Tiszapolgár-Kulturschicht und die Erde hat die gleiche schwarze Farbe. Alle Gruben haben die gleiche Größe (1,30 x 1,00 m) und 50-65 cm tief unter der heutigen Oberfläche. Die Wände sind bis zu 3-5 cm Dicke rot gebrannt. Alle haben auf dem Fußboden eine Kohleschicht, gemischt mit Scherben (ausschließlich der Tiszapolgár-Kultur), darauf Flusssteine. Einige Gruben haben in der Kohleschicht kalzinierte kleine Knochenreste³³. Was sind das für Gruben? Eine Möglichkeit ist, dass sie als Vorratsgruben dienen, mit zur Desinfektion ausgebrannten Wänden.³⁴ Sie könnten auch kultische Zwecke erfüllt haben,³⁵ worauf die Anwesenheit der kalzinierten Knochenreste und die fast kreisförmige Lage der Gruben innerhalb der Siedlungen hinweisen könnten. Die Gruben gehören zweifelsfrei zur Siedlung der Tiszapolgár-Kultur, weil sie unter der Kulturschicht dieser Kultur gefunden wurden und ausschließlich Funde dieser Kultur enthielten. Die Siedlung ist einschichtig. Es wurden keine Kulturschichten oder Spuren anderer Kulturen oder Zeitperioden gefunden. Vergleichbare rechteckige oder viereckige Gruben kennen wir aus der Literatur, im Rahmen der Tiszapolgár-Kultur nicht. In der Siedlung von Dăbâca, im Raum 2, unter dem Wall, in der Siedlung der Tiszapolgár-Kultur wurde eine rechteckige Grube im Profil, mit Asche und Kohle gefunden. L. 1,35 m. Eine andere Parallele kennen wir von Szarvas, Kom. Békés, Südostungarn, ausgegraben und veröffentlicht von J. Makkay, eine rechteckige Opfergrube mit abgerundeten Ecken, die sich im Zentrum einer leicht ovalen Grabenanlage befand. Die Grube war 2,65 m tief, also viel tiefer als die von Homorodu de Sus. Nach den Füllungsschichten hat J. Makkay fünfmal wiederholte Opferhandlungen festgestellt. Nach den Keramikfunden gehört die Grube zur Bodrogresztúr-Kultur, zeitlich also nicht so weit von der Tiszapolgár-Kultur entfernt³⁶ Ob die Gruben von Homorodu de Sus eventuell einer anderen Zeitperiode und Kultur, z.B. der Spät Römerzeit angehören – wie Iercoşan meint –, ist trotz großer Ähnlichkeiten fraglich, weil wir sowohl bei den Grabungen als auch bei den systematischen Geländebegehungen nicht nur im Areal der Siedlung, sondern auch im Tal des oberen Bachlaufes des Homorodu keine Siedlungen aus dieser Zeit gefunden haben.³⁷ Für eine endgültige Klärung ist eine neue Kontrollgrabung nötig, die mit modernen Methoden das Alter der Gruben bestimmen kann.

Die Funde

Im Laufe der Grabungen wurde reiches archäologisches Material gefunden, darunter eine große Menge Keramik, meist in fragmentarischem Zustand, Obsidian-, Silex- und Steinartefakte, Hüttenlehm und sehr wenige Tierknochen.

Keramik: Die Keramik aus der Siedlung von Homorodu de Sus stimmt mit der Keramik aus den anderen Siedlungen und Gräberfeldern der Tiszapolgár-Kultur überein³⁸ Sie ist die wichtigste Fundgattung in der Siedlung. Es wurden drei Kategorien von Keramik festgestellt und zwar die grobe Hauskeramik, dann eine Zwischengruppe und die fein gearbeitete Keramik, mit glänzender Oberfläche, meist mit einem Überzug, rot und gelb, gut gebrannt, mit dünnen Wänden.

In der Siedlung von Homorodu de Sus treten in der Keramik folgende Hauptformen auf:³⁹

1. Becher - Typ A (Abb. 8,5. 8. 9; 15, 1.2) mit den Varianten A1 a-b, A2a.
2. Krüge - Typ B, diese Form kommt seltener vor.
3. Blumentopf - Typ C.
4. Vorratsgefäße - Typ D und G.
5. Vasen - Typ E (Abb. 8,2).
6. Hohlfußschale - Typ H (Abb. 9,6; 11,7 - Hängegefäße - Typ H3a (Abb. 14,3) mit hohem Fuß.
7. Hohlfußnapf - Typ I.
8. Schalen - Typ K (Abb. 12,10; 13,4).
9. Tassen - Typ L (Abb. 10,1.2.14; 13,2).
10. Miniaturgefäße - Typ R.

Dazu kommen mehrere unbestimmbare, durchbrochene Fragmente von hohen Hohlfußgefäßen (Abb. 9,2; 10,7.9; 11,1.4.10; 13,3; 14,18).

Verzierung: Im Unterschied zu den spätneolithischen Kulturen im Theißgebiet kommt in der Tiszapolgár-Kultur bemalte Keramik - obwohl die fein polierte rotfarbige Keramik bemalt aussieht - nicht mehr vor, und Ritzverzierung mit wenigen Ausnahmen auch nicht. Das ganze Verzierungsspektrum reduziert sich auf eingestochene und auf plastische Verzierung. So sieht die Keramik der Tiszapolgár-Kultur arm und ziemlich kühl aus:

I. Eingestochene, bzw. eingetiefte Verzierungen. Sie erscheinen als negative Motive auf der Oberfläche der Keramik.

1. Eingetiefte Kreise, einfache oder doppelte, manchmal leicht oval mit Hilfe eines kreisförmigen hohlen Gegenstandes aus Holz, Knochen, Schilf oder aus Kupfer auf der Oberfläche der Gefäße durchgeführt. Die Kreise sind in Linien, manchmal parallel, waagrecht oder schräg, in Dreiecken, Rauten, zu zweit parallel oder unregelmäßig angeordnet. (Abb. 11,5; 13,2.3).

2. Eingetiefte Vollkreise, sog. "Pastillen", oder kleine Grübchen (Abb. 9, 12; 10,15; 11,1.10; 13,1.6; 14,1.2; 15,3). Diese eingetieften Vollkreise sind ähnlich geometrisch angeordnet wie die Kreismotive.

3. Kreisförmige Löcher, manchmal auch leicht oval, befinden sich ausschließlich auf den Füßen der Gefäße und ihre Größe ist abhängig von der Größe der Gefäße (Abb. 8,6; 12,8; 13,3; 14,3.18).

4. Besenstrich, kommt selten vor, insgesamt auf drei Scherben und ist oberflächlich durchgeführt (9,8.11).

5. Abdruck von geflochtenen Binsenmatten auf dem Boden, hergestellt vor dem Brennen des Gefäßes.

6. Ritzlinien, winkelförmig, in Bändern angeordnet (Abb. 9,9).

II. Plastische Verzierungen

1. Konische Warzen, durchbohrt, charakteristische Verzierung, Kennzeichen der Keramik der Tiszapolgár-Kultur. Diese Verzierung finden wir auf dem überwiegenden Teil der Keramik in Homorodu de Sus. Manche sind stumpf, andere spitz, größer oder kleiner, abhängig von der Größe der Gefäße, rund oder leicht oval an der Basis. Sie dienten nach Meinung von Patay zur Befestigung des Deckels auf dem Gefäß mit einer Schnur oder zum Aufhängen des Gefäßes.⁴⁰ (Abb. 8,1-5.7-9; 9,6; 10,1.8.11-13.17; 11,2.3.8.9; 12,1-7; 15,1.2).

2. Buckel, einfache und konische, flache oder pastillenförmige (Abb. 14,5; 15,8) oder länglich, senkrecht oder unter dem Mund angebracht (Abb. 10,10).

3. "Barbotine", schräge, plastische Streifen, unregelmäßig durchgeführt und leicht entfernbar. Sie kommt einmal auf der Keramik vor.

Steinartefakte

In der Siedlung von Homorodu de Sus wurden die üblichen Obsidian-, Silex- und Steingeräte gefunden, die aus den anderen Siedlungen oder Gräberfeldern der Tiszapolgár-Kultur bekannt sind.⁴¹ Die Steingeräte sind wie üblich geschliffen, ein Hammeraxtfragment (Abb. 11,6) aus Andesit, drei flache, rechteckige Beile (Abb. 9,7; 13,5; 14,7), ohne Loch für einen Stiel, zwei kleine Meißel (Abb. 14,17). Von den gespaltenen Geräten erwähnen wir die Klingensplitter aus Obsidian (Abb. 14,8-15) und einen Schaber aus Silex (Abb. 14,16). Gegenstände aus gebranntem Lehm, Knochen oder sogar aus Kupfer weit und breit bekannt in der Tiszapolgár-Kultur, auch Tierknochen, sowie Herdstellen, die mehr Auskunft über die Siedlungsstruktur geben könnten, wurden in der Siedlung nicht gefunden.

Sporadisch verstreut wurden im Humus, aber auch in der Kulturschicht einige Scherben der Coțofeni-Kultur, ohne archäologischen Kontext gefunden. Das ist kein Einzelfall, in mehreren Siedlungen der Tiszapolgár-Kultur in Nordwest-Rumänien, in hochgelegenen Gebieten wurden ebenfalls Coțofeni-Scherben und auf der Ebene Keramik der Badener Kultur gefunden.⁴² Die Siedlung von Homorodu de Sus, Flur "Lunca" gehört nach der stratigraphischen Lage, aber insbesondere aufgrund der spezi-

fischen Formen und Verzierung ihrer Keramik einer entwickelten Phase/Stufe der frühkupferzeitlichen Tiszapolgár-Kultur an.⁴³

Anmerkungen

¹ Cholnoky 1911, 1 ff.; Bogdan 1957, 357 ff.; Mihăilescu 1966, 103 f.; Bogdan/Călinescu 1976, 20 f.; Bader 1978, 13 f.

² Alexandru Ardeleanu aus Homorodu de Sus, ein einfacher Bauer hat intuitiv ohne Hilfe von Außenstehenden ganz früh die Bedeutung der auf dem Ackerfeld liegenden Scherben erkannt und die mit anderen Gegenständen z. B. Steinbeilen, Spinnwirteln (nach seiner Vorstellung Perlen der einst hier lebten Riesen!) usw. in den Fluren „Ograda Borzului“ und „Valea Oțeloaiie“ gesammelt und ab 1959 über uns, dem Museum von Satu Mare/Sathmar abgegeben. Später hat I. Soreanu, Professor an der Fachhochschule Baia Mare/Nagybánya im Garten des Elternhaus in Homorodu de Sus Scherben aufgelesen.

³ Bader 1968, 381 ff.

⁴ ders. ebd. 125 Nr. 46.

⁵ ders. 1967 9 Nr. 3, Lazin 1997, 119 ff. (Das Wort „Rectificări“/Rectification im Titel des Artikels ist falsch und irreführend).

⁶ Zwischen 10. und 24. September 1968. Grabungsleiter T. Bader, Mitarbeiter Gh. Lazin, Student an der Universität Babeș-Bolyai Cluj/Kolozsvár. – Noch in diesem Jahr wurde in einem Hügel auf dem „Dealul Casian“, mit einem Dm von 26 m Kontrollgrabung durchgeführt. Vermutlich wegen der geringeren Tiefe der Grabung wurde kein Grab, nur Scherben (zwei Bodenfragmente und ein Henkel) und Obsidiansplitter im Mantel des ganz flachen Hügels gefunden.

⁷ Bognár-Kutzián 1972, 7 ff.; Kalicz 1998, 331 f.

⁸ Bognár-Kutzián 1972, 237 ff. und die Verbreitungskarte; Bánffy 1994, 292 Abb. 1.

⁹ Comșa/Kacsó 1973, 47 ff. – Inzwischen meint Kacsó, dass in der Siedlung von Oarța de Sus keine Schicht der Tiszapolgár-Kultur gibt. Freund. Mitt. März 1999, Hochdorf.

¹⁰ Bognár-Kutzián 1972, 109 und die Verbreitungskarte.

¹¹ Kalicz 1998, 331.

¹² Oprinescu 1981, 43 ff.

¹³ Lazarovici 1975, 9 ff.; Lazarovici 1983, 3 ff.; Oprinescu 1981, 43 ff.; Kalicz 1998, 331.

¹⁴ Kalicz 1974, 152.

¹⁵ Vlassa 1969, 28 f.; Lazarovici 1975, 22.

¹⁶ Oprinescu 1981, 47.

¹⁷ Hegedüs 1975, 295; Goldmann 1977, 221; Hegedüs/Makkay 1987, 85 ff.; Makkay 2004, 1 ff.; Makkay 2005, 201 ff.

¹⁸ Bognár-Kutzián 1972, 115, Lazarovici 1975, 22 Nr. 30.

¹⁹ Radu/Feuerdan 1977, 29 f.; Comşa/Kacsó 1973, 47 ff.; Goldmann 1977, 221 ff.; Šiška 1968, 87.

²⁰ Goldmann 1977, 221 f. Abb. 3.

²¹ Siklódi 1992, 231 ff. Abb. 1.4.5.

²² Lazarovici 1990, 111.

²³ Dumitraşcu/Luca 1995, 45 ff.; Gumă/Petrovsky 1978, 97 ff.

²⁴ Bognár-Kutzián 1972, 51 f. Abb. 31.32.

²⁵ Šiška 1968, 89 ff. 94 ff. Abb. 32.33.

²⁶ Goldmann 1977, 221 ff. Abb. 4.5; Hegedüs 1975, 295; Ignat 1977, 18 ff. Ignat 1982, 19; Ignat 1988, 325. Für die Häuser aus der Steinzeit im Theißgebiet vgl. Horváth 1989, 15 ff., für die Kupferzeit Patay 1985, 547 ff.; Patay 1990, 131 ff.; Todorova 1982, passim; Lichter 1993, passim. Für die Hausrekonstruktion und Nachbau vgl. Bader 1995, 149 ff.; Bader 2005, 515 ff.

²⁷ Šiška 1968, 89 ff. Abb. 30.

²⁸ Rusu/Spoială/Galamb 1962, 163 Abb. 2.

²⁹ Vlása 1969, 28 f. Abb. 3-5.

³⁰ Gumă/Petrovsky 1978, 99 ff. Abb. 5.6.

³¹ Radu/Feurdean 1977, 30.

³² Vlása 1969, 28 f. Abb. 3-5.

³³ Leider ist das archäologische Magazin des Bezirksmuseums Sathmar in der letzten Zeit dreimal umgezogen und bei der Inventarisationsarbeit wurde von Gh. Lazin die Beigaben aus den zwölf Gruben zusammen mit den anderen Materialien inventarisiert und vermischt. Die originalen Grabungszettel aus den einzelnen Paketen sind verschwunden. So konnte man bei der Aufnahme des Bestandes und bei der Zeichnungen des Materials nicht mehr die Funde aus den Gruben trennen. Das ist schade, weil der Beweis für die Zeitstellung der Gruben entzogen wurde.

³⁴ Freundliche Mitteilung M. Korfmann (Universität Tübingen), 1998, Hochdorf. Die Funktion und die chronologische Lage dieser Gruben haben wir mit mehreren Kollegen am Ende des Neunziger Jahren besprochen, wie J. Petrasch (Univ. Tübingen), E. Keefer (Landesmuseum Württemberg, Stuttgart), R. Krause (damals Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Stuttgart), J. Maran (Univ. Heidelberg), J. Lünning (damals Univ. Frankfurt am Main), S. Šiška, G. Nevizánszky (Arch. Institut Nitra), Gh. Lazarovici (Cluj/Kolozsvár), H. Todorova (Arch. Institut, Sofia) usw.

³⁵ Diese Idee stammt von P. Raczky (Univ. Budapest) und es hängt zusammen mit der Meinung, dass die Kreisgräbern kultische Funktion haben könnten, vgl. Siklódi 1982, 236 ff.; Kállay 1990, 125 ff.

³⁶ Makkay 1980-81, 45 ff.; Kállay 1990, 129.

³⁷ Reste einer ähnlichen Grube aus der spätrömischen Zeit habe ich in der Gemarkung der Stadt Satu Mare, in der Flur „Sárerdő“/Pădurea Noroieni,

ohne gebrannten Wänden ausgegraben, vgl. Bader 1975, 36 ff. Solche Gruben sind aus dieser Zeit im Theiß-Samosch Raum in mehreren Orten gefunden. Culciu Mare, Lazuri, Oraşu Nou, Lăpuşel, Poeni-Cuceu, Panic (Rumänien), Beregovo, Petrovo, Malye Geevcy, Gorbki, Verbovec usw. (Karpat-Ukraine), vgl. Stanciu 1996, 71; Stanciu/Matei 1994, 137 f.; Kotigoroško 1993, 143 ff. Abb. 3. – Besprechung mit Herrn Kotigoroško über das Thema in Užgorod, 1999.

³⁸ Bognár-Kutzián, 1963, passim, Bognár-Kutzián 1972, 118 ff.; Šiška 1964, 293 ff.; Šiška 1968, 61 ff.; Lazarovici 1983, 3 ff.

³⁹ Nach der Klassifizierung von I. Bognár-Kutzián 1963, Taf. 123-139.

⁴⁰ Patay 1976, 365 ff.

⁴¹ Bognár-Kutzián 1963, passim; Bognár-Kutzián 1972, passim; Šiška 1964, 293 ff.; Šiška 1968, 61 ff.; Vízvál 1977, 7 ff.; Nevizánszky 1984, 261 ff.

⁴² Bognár-Kutzián 1963, 188; Apa (Bez. Satu Mare), Dud (Bez. Arad), Periceni, Rastolţu, Desert (Bez. Sălaj), Sebiş, Sinteia Mică (Bez. Arad), Unimăt (Bez. Satu Mare), Coţofeni-Kultur; Carei-Kozárd, Vezendiu-Drumul Tireamului (Bez. Satu Mare) – Baden-Kultur.

⁴³ Für die chronologische Lage der Tiszapolgár-Kultur vgl.: Bognár-Kutzián 1963, 516 ff.; Bognár-Kutzián 1972, 183 ff. Šiška 1968, 138 ff. 162 ff.; Šiška 1970, 160 ff.; Pavuk/Šiška 1980, 139 ff.; Lazarovici 1983, 8 ff.; Raczky 1988, 33 ff.; Raczky 1995, 51 ff.; Iercoşan 2002, 163 ff.

Bemerkung: Die Bearbeitung bzw. die Veröffentlichung der Ergebnisse der Grabungen in der Siedlung der Tiszapolgár-Kultur in Homorodu de Sus, Flur „Lunca“, wurde rumänisch von N. Iercoşan (Iercoşan/Bader 1999, 21 ff.; Iercoşan 2002, 53 ff.) und deutsch von mir angefertigt. Die beiden Texte stimmen sowohl inhaltlich als auch redaktionell nicht überein.

Literatur

Bader 1967 = T. Bader, Descoperiri monetare în Câmpia someşeană Baia Mare 1967.

Bader 1968 = T. Bader, Despre figurinele antropomorfe în cadrul culturii Criş / Beiträge zur Kenntnis antropomorpher Figurinen aus der Criş-Kultur. Acta Mus. Nap. 5, 1968, 381-388.

Bader 1975 = T. Bader, Contribuţii la cunoaşterea istoriei oraşului Satu Mare. Descoperiri arheologice I / Beiträge zur Kenntnis der Geschichte der Stadt Sathmar. Archäologische Funde I. Satu Mare Stud. Com. 3, 1975, 19-45.

Bader 1978 = T. Bader, Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei/Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen, Bukarest 1978.

- Bader 1995 = T. Bader, Prähistorische Rekonstruktionen und experimentelle Archäologie im Keltenmuseum Hochdorf/Enz Bundesrepublik Deutschland. *Acta Arch. Hung.* 47, 1995, 149-213.
- Bader 2005 = T. Bader, Bemerkungen zu den vorgeschichtlichen Hausrekonstruktionen und Nachbauten. In: *Scripta praehistorica Miscellanea in honorem monagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița* Edit. Victor Spinei, Cornelia-Magda Lazarovici, Dan Monah, Verlag Trinitas Iași, 2005, 515-549.
- Bánffy 1994 = E. Bánffy, Transdanubia and Eastern Hungary in the Early Copper Age. *Jósa András Múz. Évk.* 36, 1994, 291-295.
- Băcuc 1996 = D. Băcuc, Noi date cu privire la așezarea aparținând perioadei de tranziție la epoca bronzului de la Dud. *Ziridava* 19-20, 1996, 7-13.
- Bogdan 1957 = A. Bogdan, Contribuție la raionarea fizico-geografică a Câmpiei Tisei/ Contributions à l'étude des unités physico-géographiques de la plaine de la Tisa. *Bul. Univ. „Babeș-Bolyai“, Seria Științ. Nat., Bd. 1?? Nr. 1-2, Cluj/Klausenburg* 1957, 357-368.
- Bogdan/Călinescu 1976 = A. Bogdan/M. Călinescu, Județul Satu Mare, București 1976.
- Bognár-Kutzián 1963 = I. Bognár-Kutzián, The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya, Budapest 1963.
- Bognár-Kutzián 1972 = I. Bognár-Kutzián, The Early Copper Age Tiszapolgár-Culture in the Carpathian Basin, Budapest 1972.
- Cholnoky 1911 = J. Cholnoky, Az Alföld felszine. *Földrajzi Közlemények* 38, 1911, 1-24.
- Comșa/Kacsó 1973 = E. Comșa /C. Kacsó, Rezultatele sondajelor din complexul neolitic de la Oarța de Sus, jud. Maramureș (1970) / Les résultats des sondages dans le complexe néolithique de Oarța de Sus, dép. Maramureș (1970). *Mat. Cerc. Arh.* 10, 1973, 47-51.
- Dumitrașcu/Luca 1995 = S. Dumitrașcu/S. Adrian Luca, Contribuții la cunoașterea neoliticului din nord-vestul României (II). Așezarea de la Unimăt-Dâlboci. *Analele Banatului* 4, 1995, 45-49.
- Goldman 1977 = Gy. Goldman, A tiszapolgári kultúra települése Békés megyében / Die Siedlung der Tiszapolgár-Kultur in Békés. *Arch. Ért.* 104, 1977, 221-234.
- Gumă/Petrovszky 1978 = M. Gumă/R. Petrovszky, Noi descoperiri eneolitice timpurii în zona Caransebeșului / Neue früheneolitische Funde in der Karansebescher Umgebung. *Tibiscus* 5, 1978, 97-114.
- Hegedűs 1975 = K. Hegedűs, Vésztő-Mágori domb (Kom. Békés). *Arch. Ért.* 102, 1975, 295.
- Hegedűs/Makkay 1987 = K. Hegedűs/J. Makkay, Vésztő-Mágor. A settlement of the Tisza culture, in the late Neolithic of the Tisza region, Hrg. László Tóth, Szolnok 1987, 85-103.
- Horváth 1989 = F. Horváth, A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak áttekintése / Übersicht über das Siedlungssystem und die Haustypen der Theißgegend im Neolithikum. *Móra Ferenc Múz. Évk.* 1988 (1989), 15-40.
- Iercoșan/Bader 1999 = N. Iercoșan/T. Bader, Așezarea eneolitică de la Homorodu de Sus (Județul Satu Mare) / The Eneolithic Settlement from Homorodu de Sus (Satu Mare county). In: *Relații româno-ucrainiene, istorie și contemporanitate/ Romanian-ukrainian relations History and Present/ Румунсько-українські відносини історія і сучасність*, Hrg. Viorel Ciubotă, Vasile Marina, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare 1999, 21-62.
- Iercoșan 2002 = N. Iercoșan, Cultura Tiszapolgár în vestul României (ohne Resumé), Editura Muzeului Sătmărean, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca 2002, 385 S.
- Ignat 1977 = D. Ignat Sava, Probleme ale neoliticului din nord-vestul României / Some problems concerning the Neolithic from the north-west of Romania. *Acta Mus. Nap.* 14, 1977, 13-21.
- Ignat 1982 = D. Ignat Sava, O nouă așezare eneolitică la Suplacu de Barcău / Un nouvelle habitat énéolithique à Suplacu de Barcău. *Crisia* 12, 1982, 19-28.
- Ignat 1988 = D. Ignat Sava, Așezarea eneolitică de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor). *Crisia* 18, 1988, 325-337.
- Kalicz 1974 = N. Kalicz, Rez. I. Bognár-Kutzián, The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin, Budapest 1972, *Arch. Ért.* 101, 1974, 151-153.
- Kalicz 1998 = N. Kalicz, Die frühe und mittlere Kupferzeit in Ungarn. *Die Tiszapolgár-Kultur. Das Neolithikum in Mitteleuropa*, Hrg. J. Preuß, Weissbach 1998, 331-333.
- Kállay 1990 = Á. Kállay, Die kupferzeitliche Ringanlage von Füzesabony. *Jahreschr. Mitteldeutsch. Vorgesch.* 73, 125-130.
- Kalmár 1984 = Z. Kalmár, O așezare Tiszapolgár la Dragu (Contribuții la geneza culturii Tiszapolgár în județul Sălaj și în zonele învecinate). *Acta Mus. Por.* 8, 1984, 105-109.
- Kotigoroško 1993
- Котигорошко = В. Г. Котигорошко, Гончарное производство в Вернем Потисье III в до н. э.

- Іу В. Н.э. *Východoslovenský Pravek* 4, 1993, 143-156.
- Kotigoroško 1995 = V. Kotigoroško, *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î. E. n. – IV e. n. (Perioadele La Tène și romană) / Résumé français, Bibliotheca Thracologica XI, București 1995.*
- Lazarovici 1975 = Gh. Lazarovici, *Despre eneoliticul timpuriu din Banat / Über das Ähneolithikum im Banat. Tbiscus* 4, 1975, 9-29.
- Lazarovici 1983 = Gh. Lazarovici, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România / Die Hauptfragen der Tiszapolgár-Kultur in Rumänien. Acta Mus. Nap.* 20, 1983, 3-21.
- Lazarovici 1990 = Gh. Lazarovici, *Über neo- bis ähneolithische Befestigungen aus Rumänien. Jahreschr. Mitteldeutsch. Vorgesch.* 73, 93 – 110.
- Lazin 1997 = Gh. Lazin, *Rectificări privind două monede romane imperiale descoperite în județul Satu Mare / Rectification concerning two Roman Imperial coins discovered in Satu Mare county. Satu Mare Stud. Com.* 14, 1997, 119-122.
- Lichter 1993 = C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums, Intern. Arch.* 18, Verlag Marie L. Leidorf, Buch am Erlbach 1993.
- Makkay 1981 = J. Makkay, *Eine Kultstätte der Bodrogkeresztúr-Kultur in Szarvas und Fragen der sakralen Hügel. Mitt. Arch. Inst.* 10/11, 1980/1981, 45-57.
- Makkay 2004 = J. Makkay, *Vésztő-Mágor, Békéscsaba 2004.*
- Makkay 2005 = J. Makaky, *Ein Gründungsoffer der Tiszapolgár-Kultur von Vésztő-Mágor. In: Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem monagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata, Hrgb. Victor Spinei, Cornelia-Magda Lazarovici, Dan Monah, Iași, 2005, 201-215.*
- Mihăilescu 1966 = V. Mihăilescu, *Dealurile și câmpiile României, București 1966.*
- Nevizánsky 1984 = G. Nevizánsky, *Sozialökonomische Verhältnisse in der Tiszapolgár-Kultur Aufgrund der Gräberfelderanalyse. Slov. Arch.* 32, 1984, 263-310.
- Oprinescu 1981 = A. Oprinescu, *Răspândirea culturii Tiszapolgár-Românești în Banat / Die Verbreitung der Kultur Tiszapolgár-Românești im Banat. Banatica* 6, 1981, 43-50.
- Patay 1976 = P. Patay, *Alltäglicher Gebrauch einiger kupferzeitlicher Gefäße. Jahreschr. Mitteldeutsch. Vorgesch.* 60, 1976, 365-372.
- Patay 1985 = P. Patay, *Über die Bauten des Neolithikums und der Kupferzeit im Karpatenbecken. Studi di Paletnologia in onore die Salvatore M. Puglisi, Rima* 1985, 547-553.
- Patay 1990 = P. Patay, *Die kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc-Sarkad. Jahreschr. Mitteldeutsch. Vorgesch.* 73, 1990, 131-135.
- Pavúk/Šiška 1980 = J. Pavúk/S. Šiška, *Neolit a eneolit / Das Neolithikum und Ähneolithikum. Slov. Arch.* 28, 1980, 137-158.
- Radu/Feurdean 1977 = D. Radu/N. Feuerdean, *Așezarea neolitică de la Gârbău, (Județul Cluj)/ The neolithic settlement from Gârbău counthy of Cluj. Acta Mus. Nap.* 14, 1977, 29-41.
- Raczky 1988 = P. Raczky, *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák, Szolnok* 1988.
- Raczky 1995 = P. Raczky, *New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens, Hrgb. Tibor Kovács, Budapest* 1995, 51-60.
- Rusu/Spoială/Galamb 1962 = M. Rusu/V. Spoială/L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca / Les fouilles archéologiques d'Oradea-Salca. Mat. Cerc. Arh.* 8, 1962, 159-164.
- Siklódi 1982 = Cs. Siklódi, *Előzetes jelentés a Tiszaug-Kisrértpart rézkori telep ásatásáról / Vorbericht über die Ausgrabung der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszaug-Kisrértpart. Arch. Ért.* 109, 1982, 231-238.
- Šiška 1964 = S. Šiška, *Pohrebisko Tiszapolgárskej kultúry v Tibave / Gräberfeld der Tiszapolgár-Kultur in Tibava. Slov. Arch.* 12, 1964, 293-356.
- Šiška 1968 = S. Šiška, *Tiszapolgárska kultúra na Slovensku / Die Tiszapolgár-Kultur in der Slowakei. Slov. Arch.* 16, 1968, 61-175.
- Šiška 1970 = S. Šiška, *Tiszapolgárska kultúra / Tiszapolgár-Kultur. In: Slovensko v mladšej dobe kamennej / Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit, Bratislava* 1970, 160-176, 269-172.
- Stanciu 1996 = I. Stanciu, *Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare / Frühmittelalterliche Funde aus dem Kreis Satu Mare. Satu Mare Stud. Com.* 13, 1996, 71-91.
- Stanciu/Matei 1994 = I. Stanciu/A. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceau, Jud. Sălaj. Acta Mus. Por.* 18, 1994, 137-138.
- Todorova 1982 = H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien, München* 1982.
- Vizdal 1977 = J. Vizdal, *Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel'kých Raškovciach, Košice* 1977.
- Vlassa 1969 = N. Vlassa, *Așezarea neolitică de la Dăbâca / Eine neolithische Ansiedlung von Dăbâca. Acta Mus. Nap.* 6, 1969, 27-45.

Liste der Abkürzungen

Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

Acta Mus. Nap. = Acta Musei Napocensis (Cluj)

Acta Mus. Por. = Acta Musei Porolissensis (Zaláu)

Analele Banatului = Analele Banatului (Timișoara)

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő (Budapest)

Banatica = Banatica (Reșița)

Crisia = Crisia (Oradea)

Jahreschr. Mitteldeutsch.

Vorgesch. = Jahreschrift der Mitteldeutschen Vorgeschichte (Halle)

Jósa András Múz. Évk. = Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)

Mat. Cerc. Arh. = Materiale și Cercetări Arheologice (București)

Mitt. Arch. Inst. = Mitteilungen des Archäologischen Instituts (Budapest)

Móra Ferenc Múz. Évk. = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)

Satu Mare Stud. Com. = Satu Mare Studii și Comunicări (Satu Mare)

Slov. Arch. = Slovenská Archeológia (Nitra)

Tibiscus = Tibiscus (Timișoara)

Homorodu de Sus

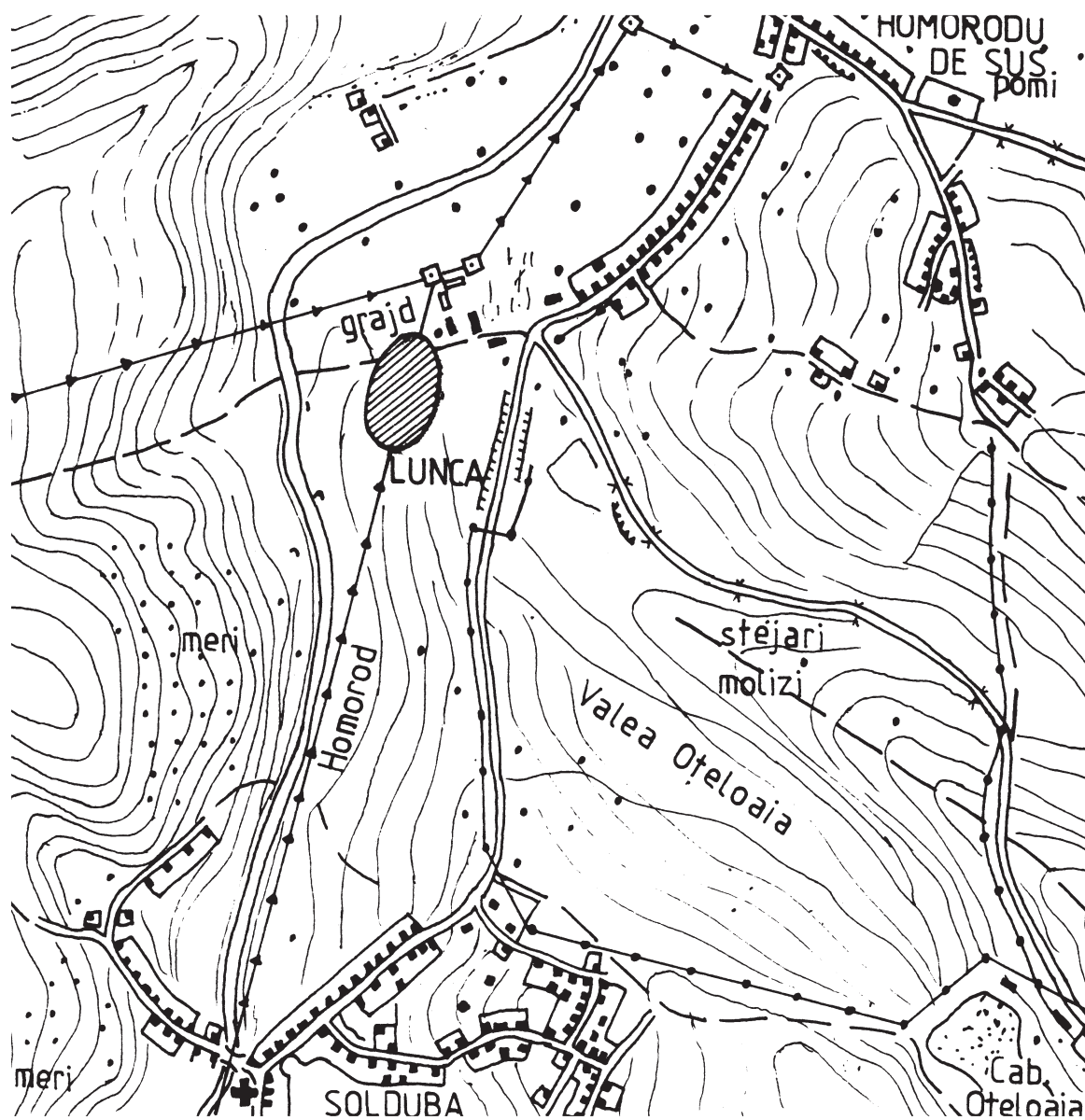
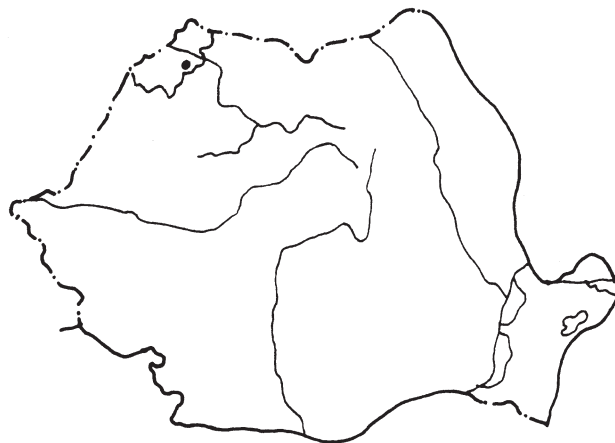
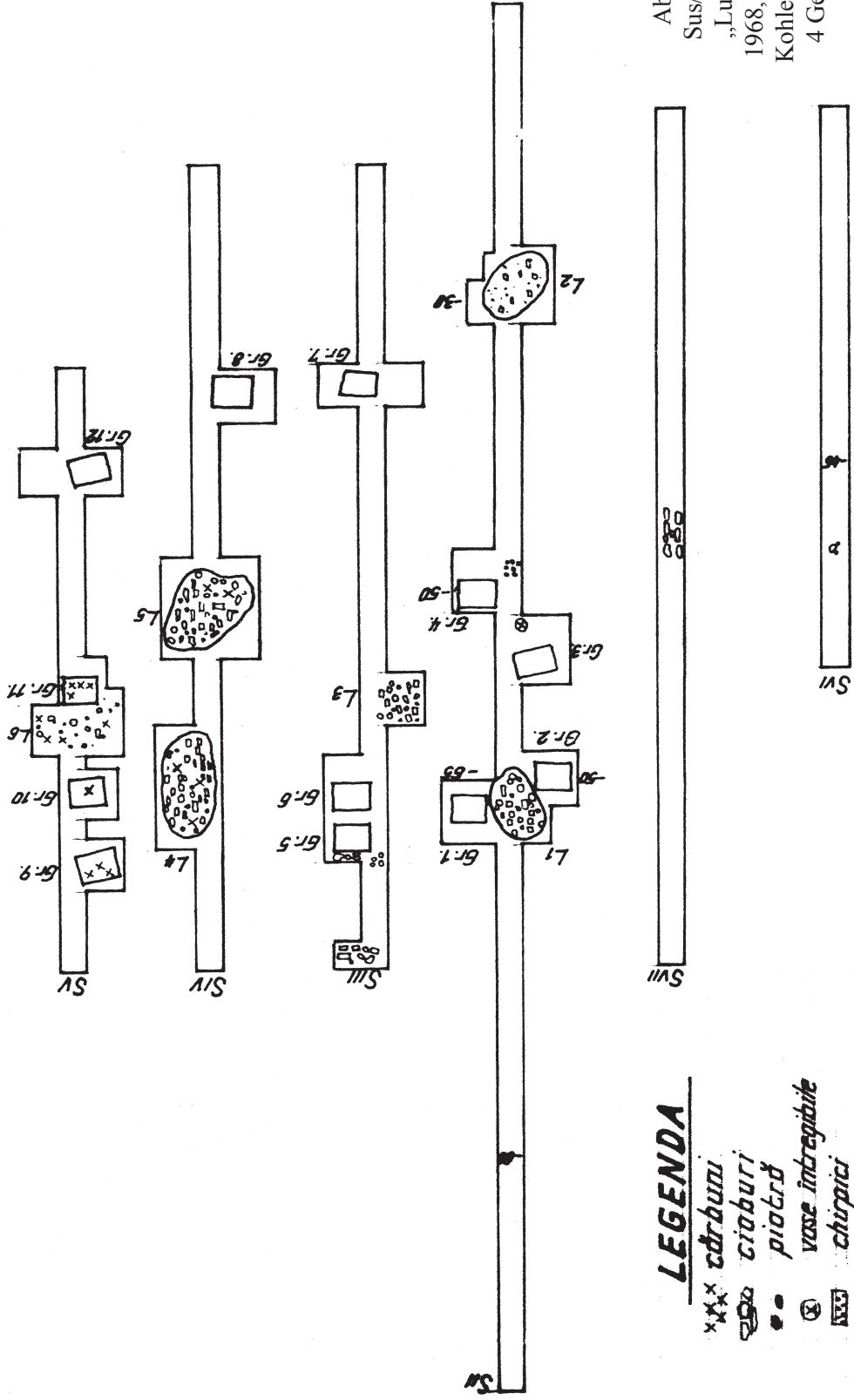

Abb. 1 Homorodu de Sus /Felsőhomorod, Flur „Lunca“ – Die Lage der Siedlung der Tiszapolgár-Kultur in der Gemarkung des Ortes M. 1: 1250.

HOMORODU DE SUS - 1968, „Lunca”
Schiță de plan, scară 1:200

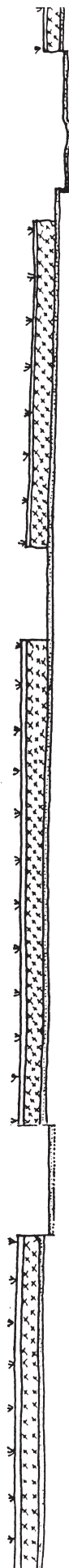

- LEGENDA**
- *** cărbuni
 - ☉ cioburi
 - ⊗ vase întregibile
 - XXXX chirpici

Abb. 2 Homorodu de
 Sus/Felsőhomorod, Flur
 „Lunca“, Grabungsplan
 1968, M. 1:200. Legende. 1
 Kohle, 2 Scherben, 3 Steine,
 4 Gefäße, 5 Hüttenlehm.

HOMORODU DE SUS, 1968 - „LUNCA“
 Sect. II. Profil - peretele de nord
 scara 1:100

- LEGENDA**
- 1 humus actual
 - 2 stratul de cultură neolitic
 - 3 argilă

HOMORODU DE SUS, 1968
 Sect. II. Profil peretele de sud
 scara 1:100

- LEGENDA**
- 1 humus actual
 - 2 stratul de cultură neolitic
 - 3 argilă

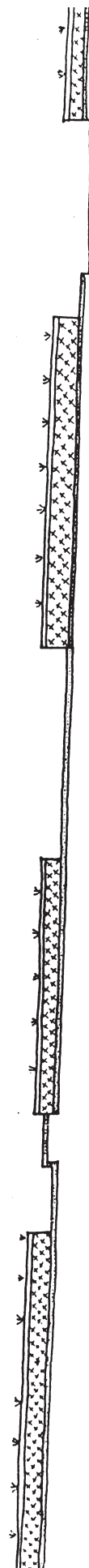
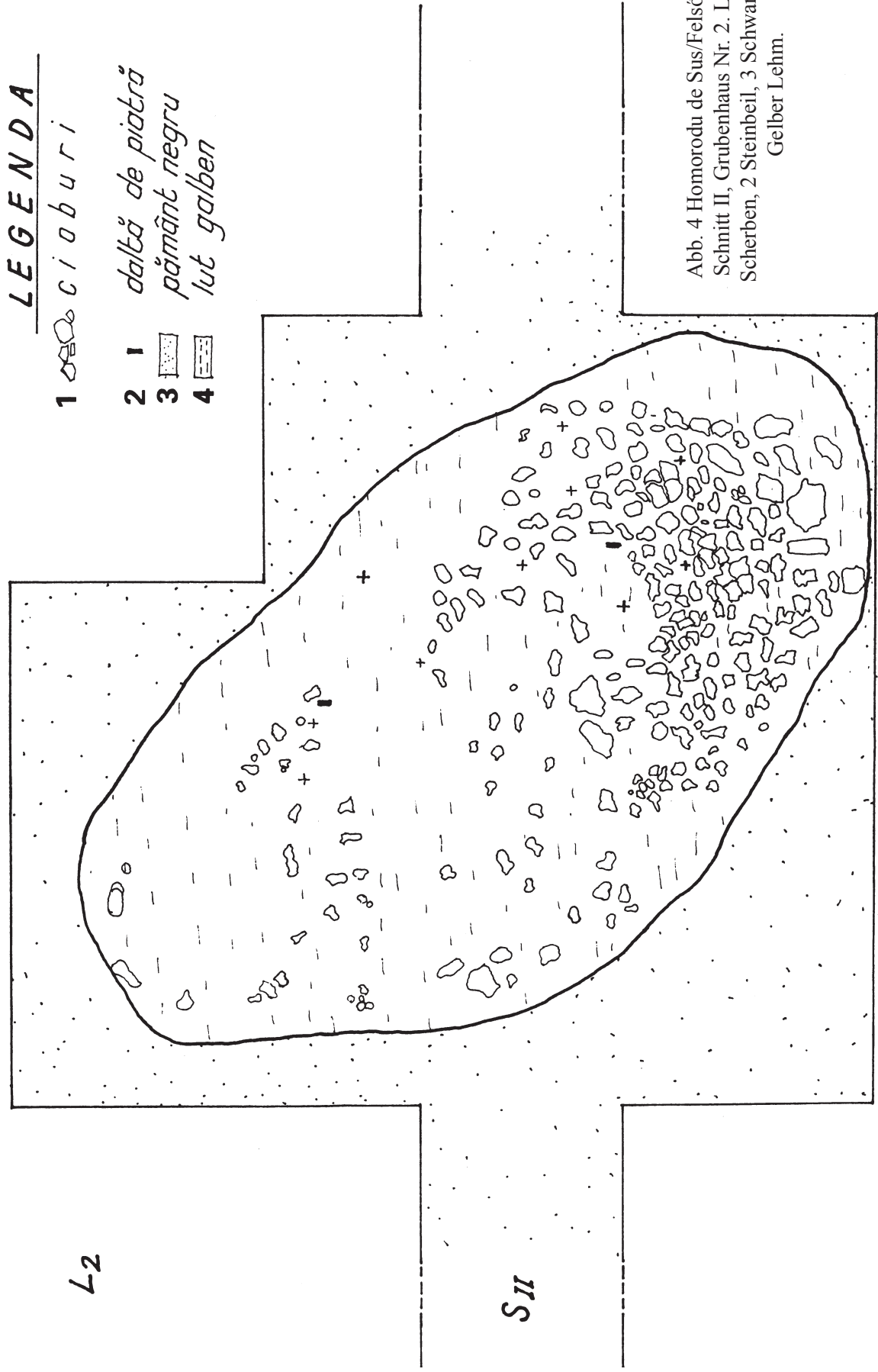

Abb. 3 Homorodu de Sus/Felsöhonorod, Flur „Lunca“, Schnitt II – Profil der nördlichen und südlichen Seiten,
 M. 1:100. Legende: 1 Humus, 2 Kulturschnitt, 3 Lehm.

HOMORODU DE SUS, 1968 - "Lunca"
Sectiunea II; Platformă de ceramică. Locuință, 2

LEGENDA

- 1 cioburi
- 2 **1** daltă de piatră
- 3 pământ negru
- 4 lut galben

Abb. 4 Homorodu de Sus/Felsöhomorod,
 Schnitt II, Grubenhaus Nr. 2. Legende. 1
 Scherben, 2 Steinbeil, 3 Schwarze Erde, 4
 Gelber Lehm.

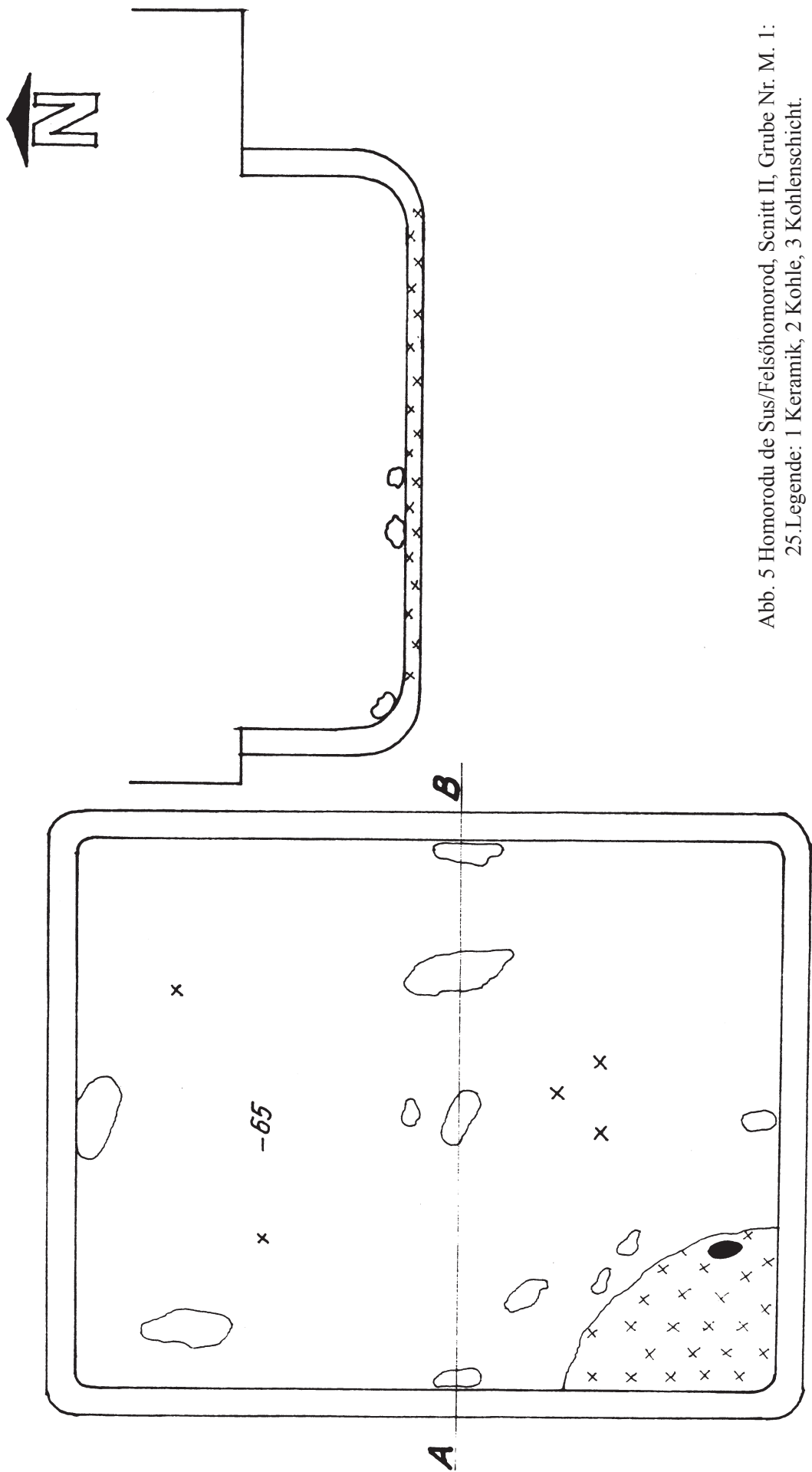

Abb. 5 Homorodu de Sus/Felsöhonorod, Schnitt II, Grube Nr. M. 1:
 25.Legende: 1 Keramik, 2 Kohle, 3 Kohlenschicht.

HOMORODU DE SUS, 1968

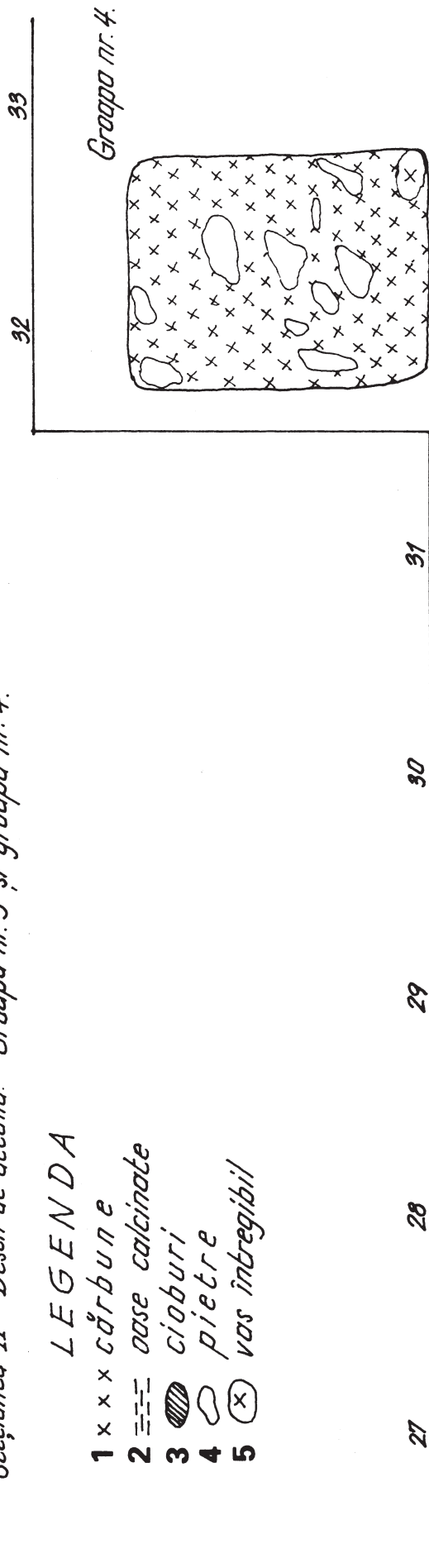
"Lunca"

Secțiunea II - Desen de detaliu. - Groapa nr. 3 și groapa nr. 4.

Scara 1:25.

LEGENDA

- 1 x x x cãrbune
 2 = = = oase calcinate
 3 cioburi
 4 pietre
 5 vas intregibil

Groapa nr. 3

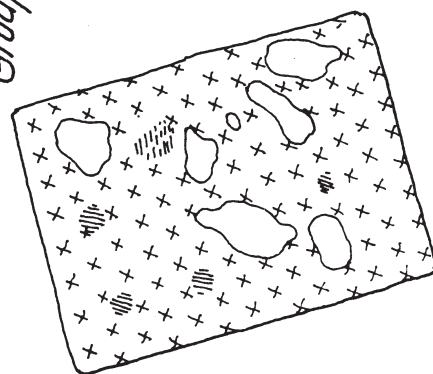

Abb. 6 Homorodu de Sus/
 Felsöhomorod/Felsöhomorod, Schnitt
 II, Gruben Nr. 3 und 4. M. 1:25.
 Legende: 1 Kohle, 2 Kalzinierte
 Knochen, 3 Scherben, 4 Steine, 5
 Gefäß.

HOMORODU DE SUS, 1968

"Lunca"

Secțiunea III, desen de detaliu. Groapa nr. 5 și nr. 6.

Scara 1:25

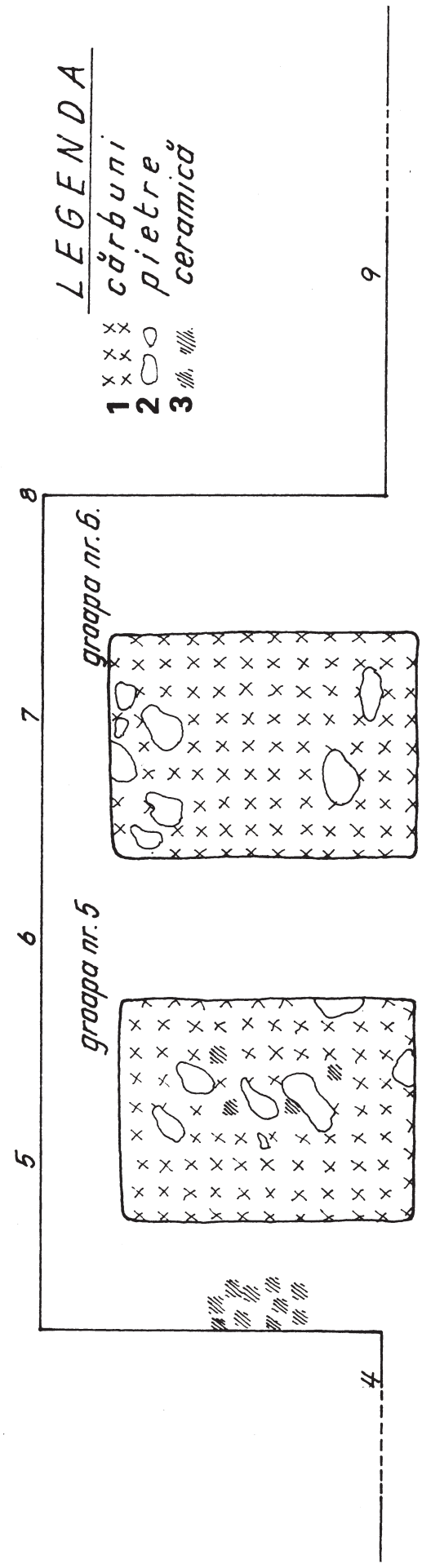

Abb. 7 Homorodu de Sus/Felsöhomorod, Schnitt III, Gruben Nr. 5 und 6. M. 1:25. Legende: 1 Kohle, 2 Steine, 3 Keramik.

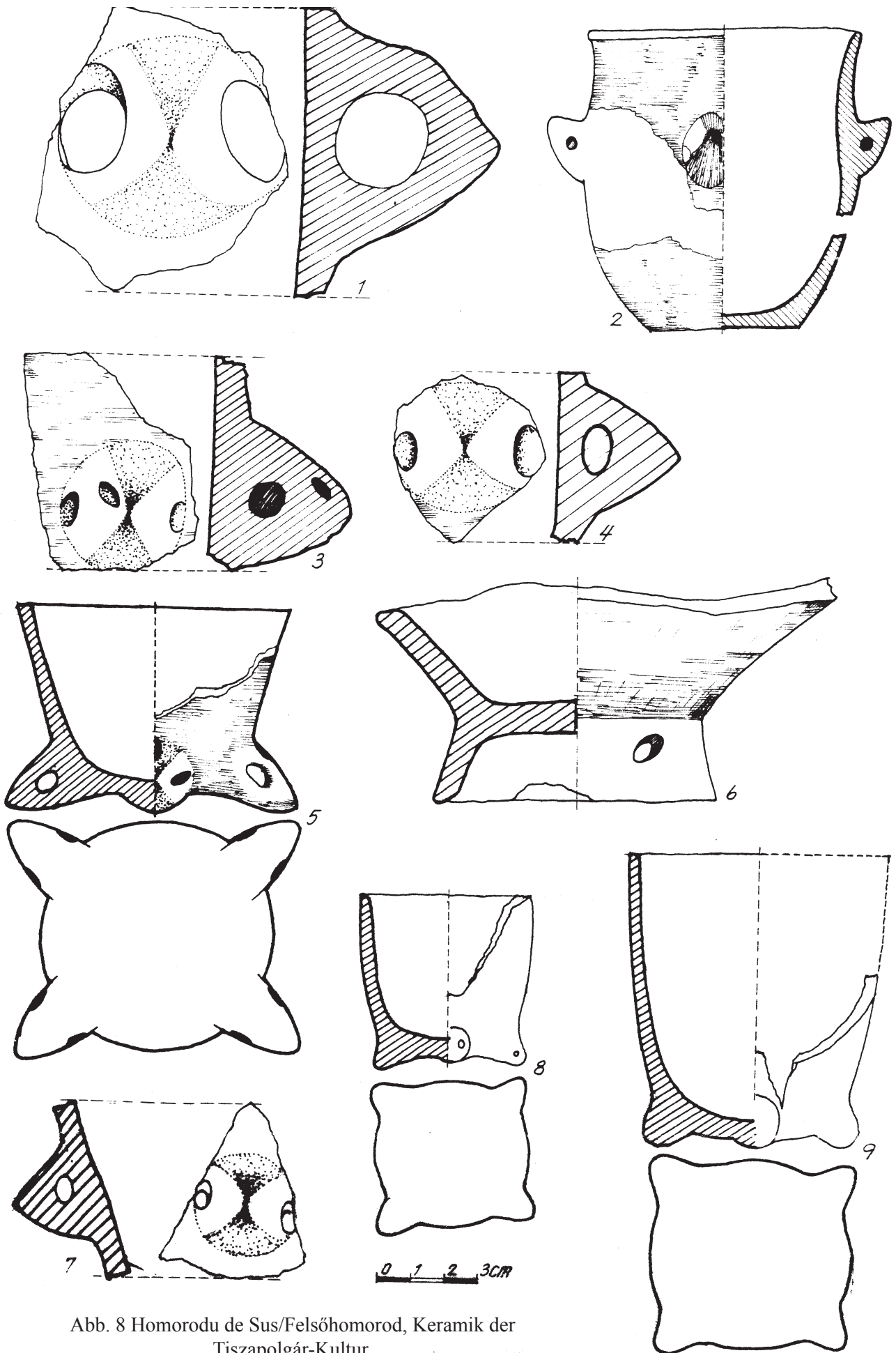

Abb. 8 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, Keramik der Tiszapolgár-Kultur.

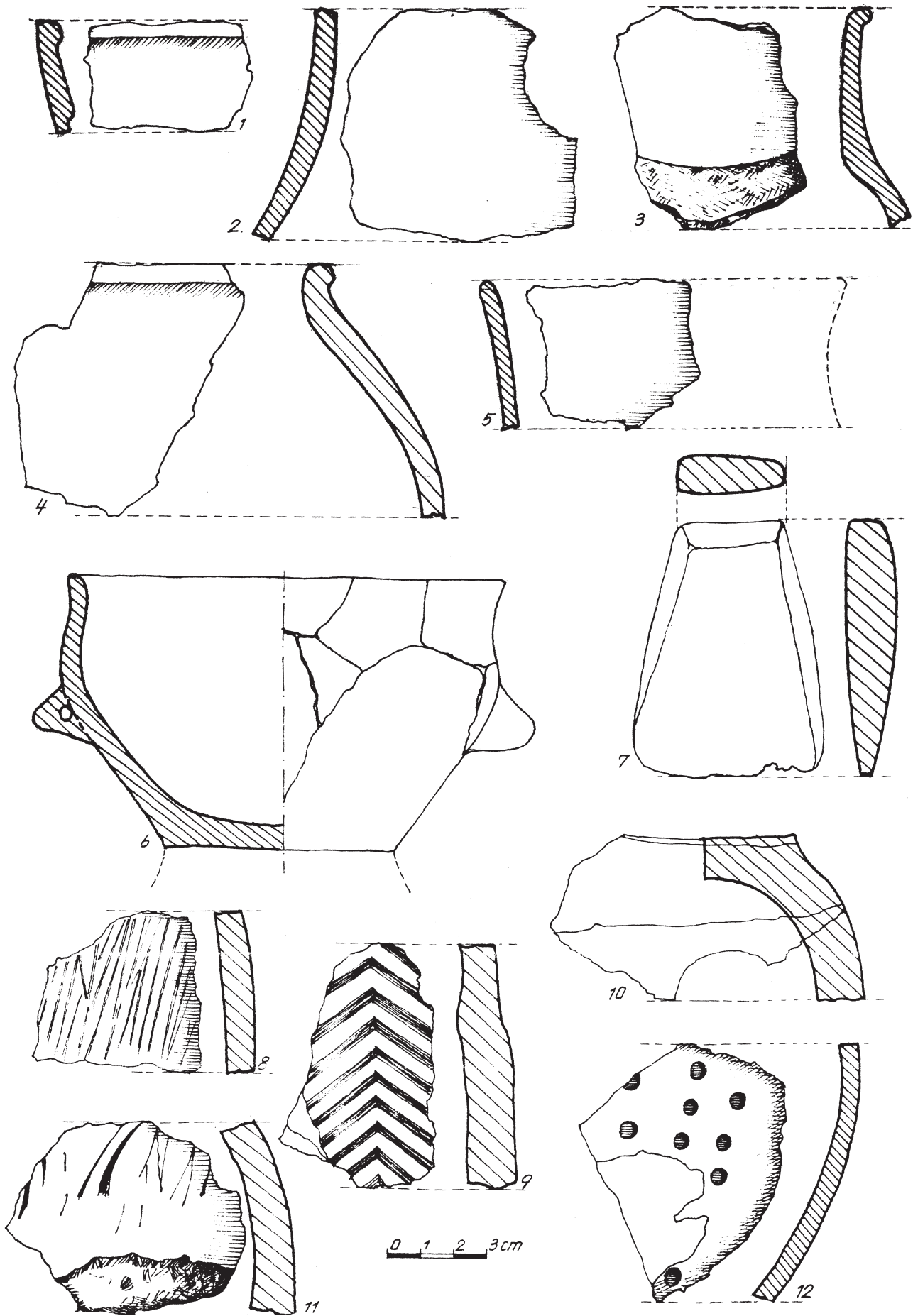

Abb. 9 Homorodu de Sus/ Felsőhomorod, 1-6, 8-12 Keramik, 7 Beil der Tiszapolgár-Kultur.

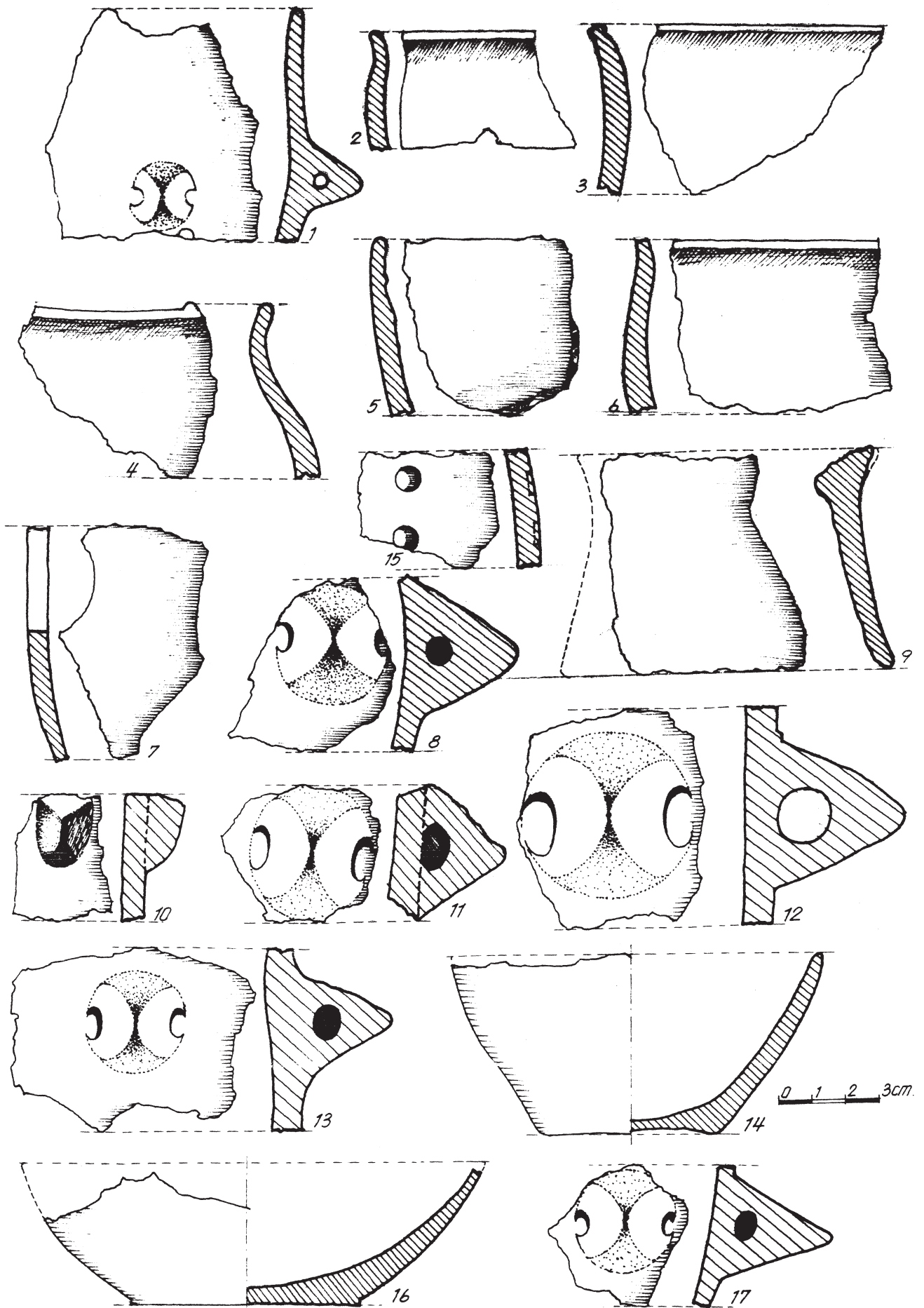

Abb. 10 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, Keramik der Tiszapolgár-Kultur.

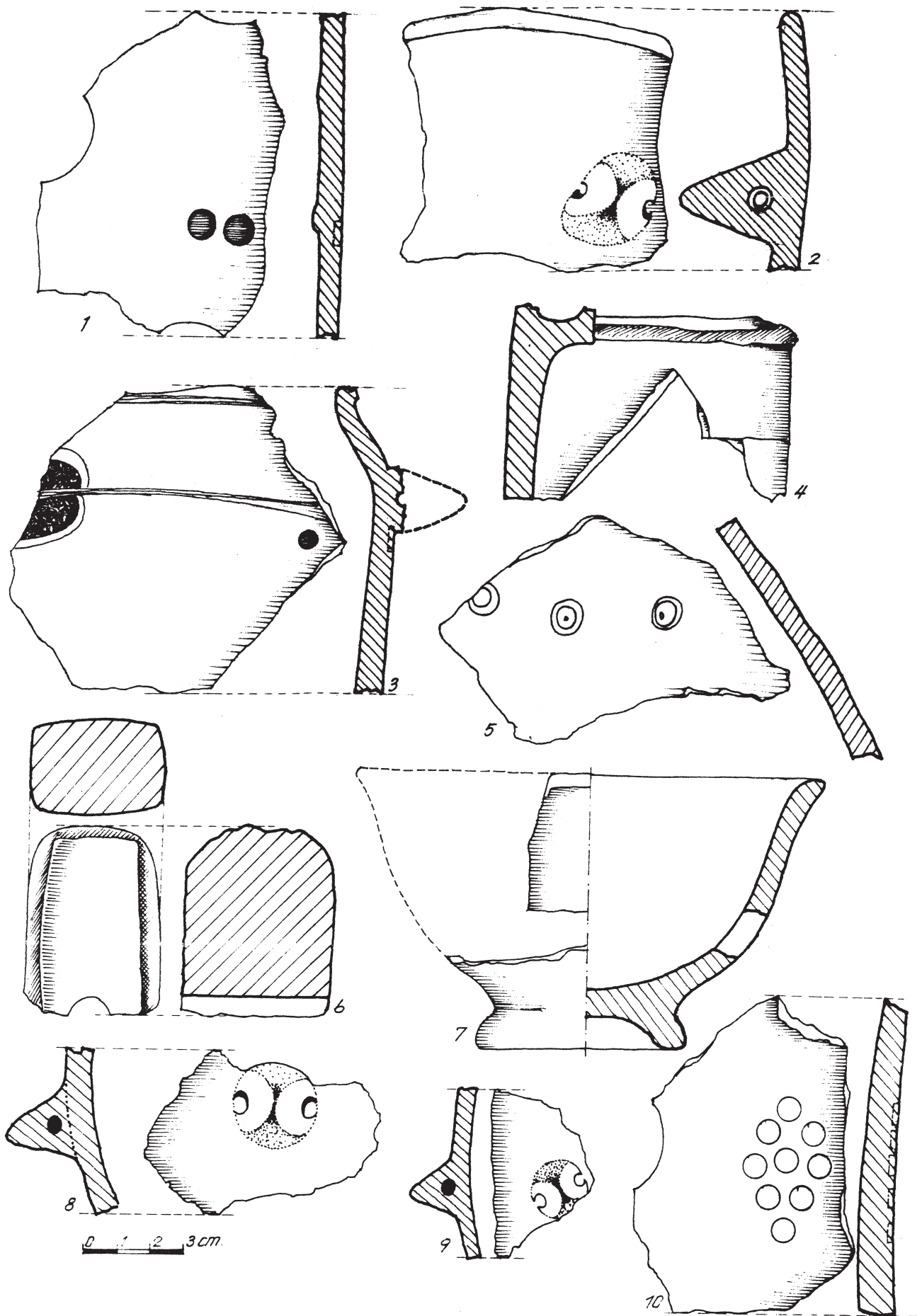
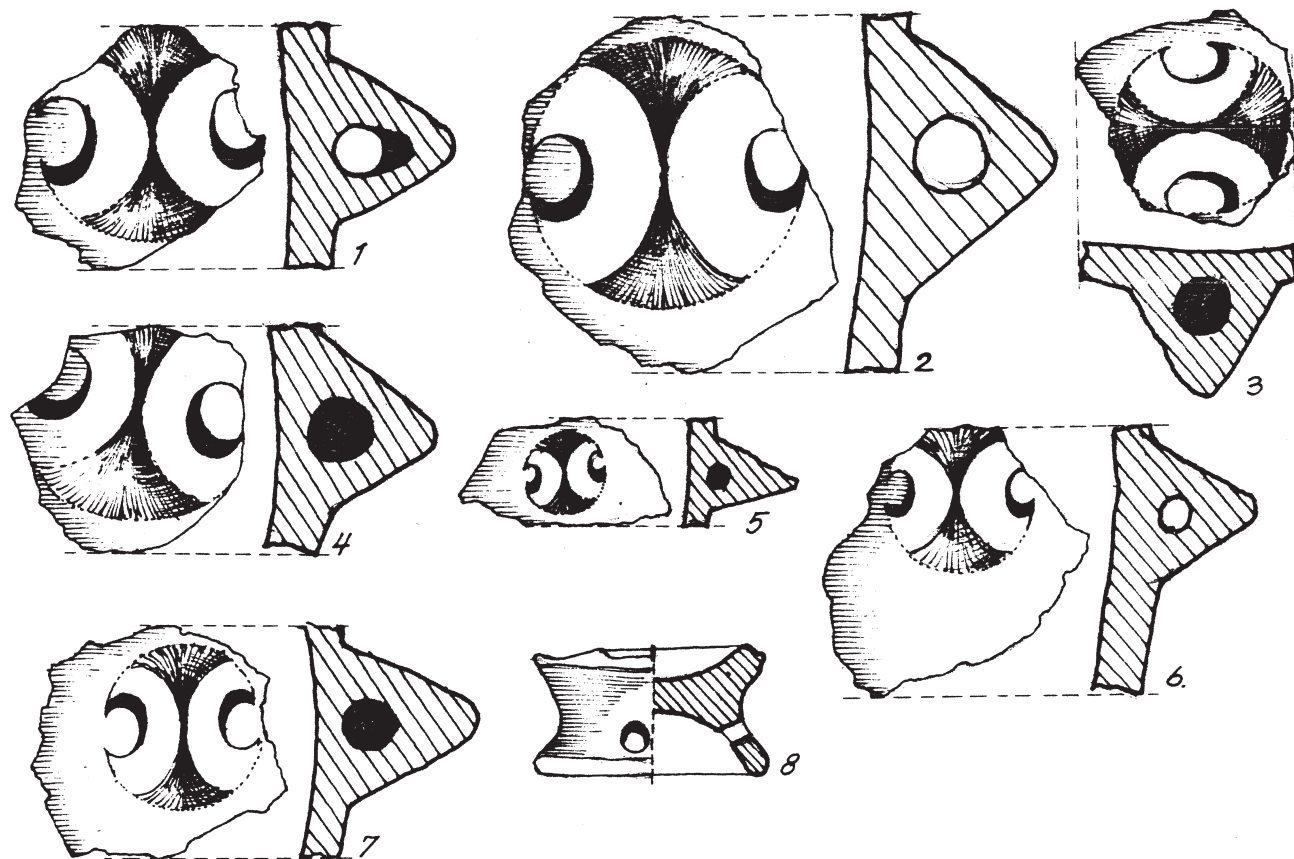

Abb. 11 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, Keramik der Tiszapolgár-Kultur.

0 1 2 3cm.

Abb. 12 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, Keramik der Tiszapolgár-Kultur.

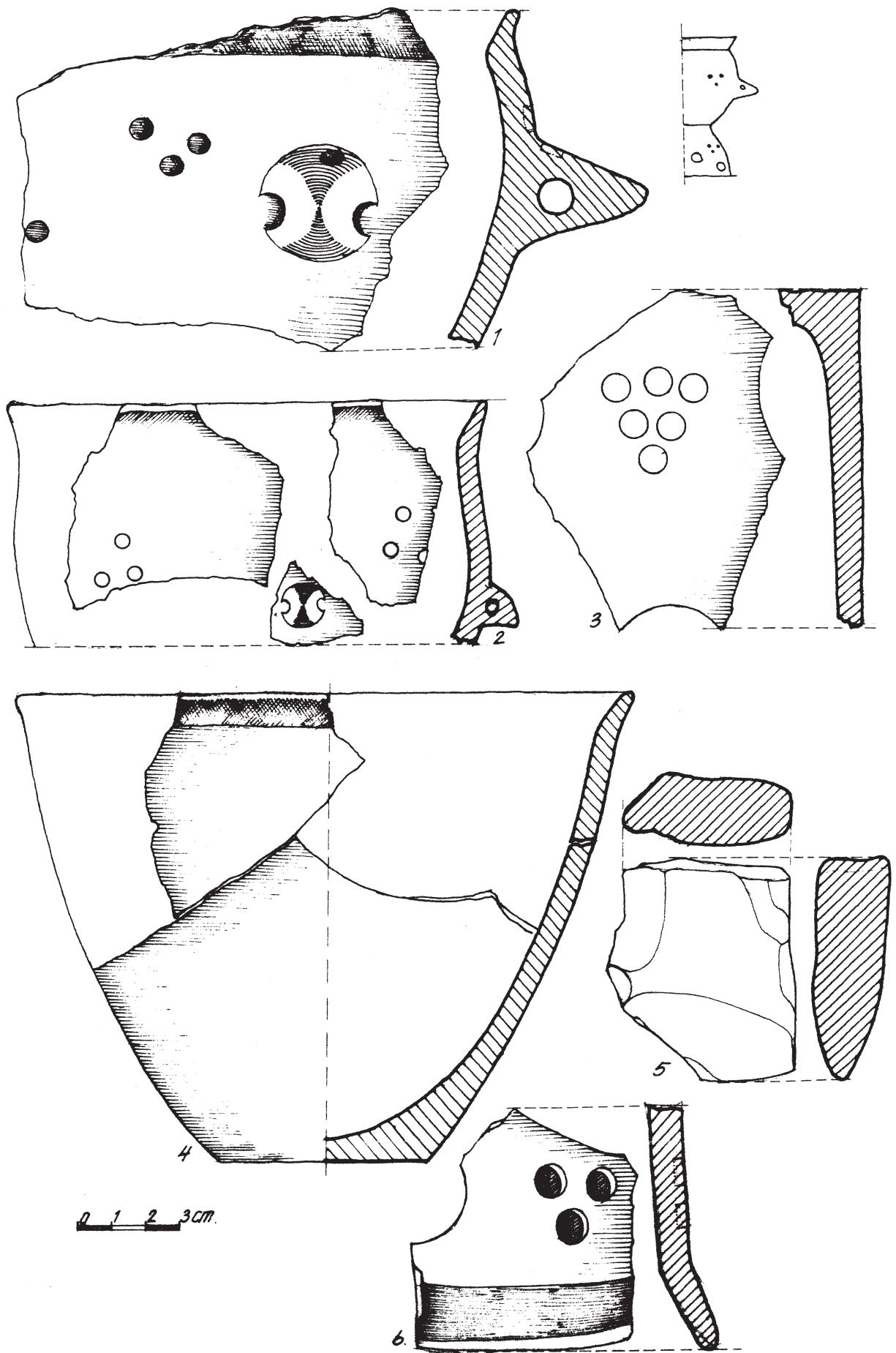

Abb. 13 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, 1-4,6 Keramik, 5 Beil der Tiszapolgár-Kultur.

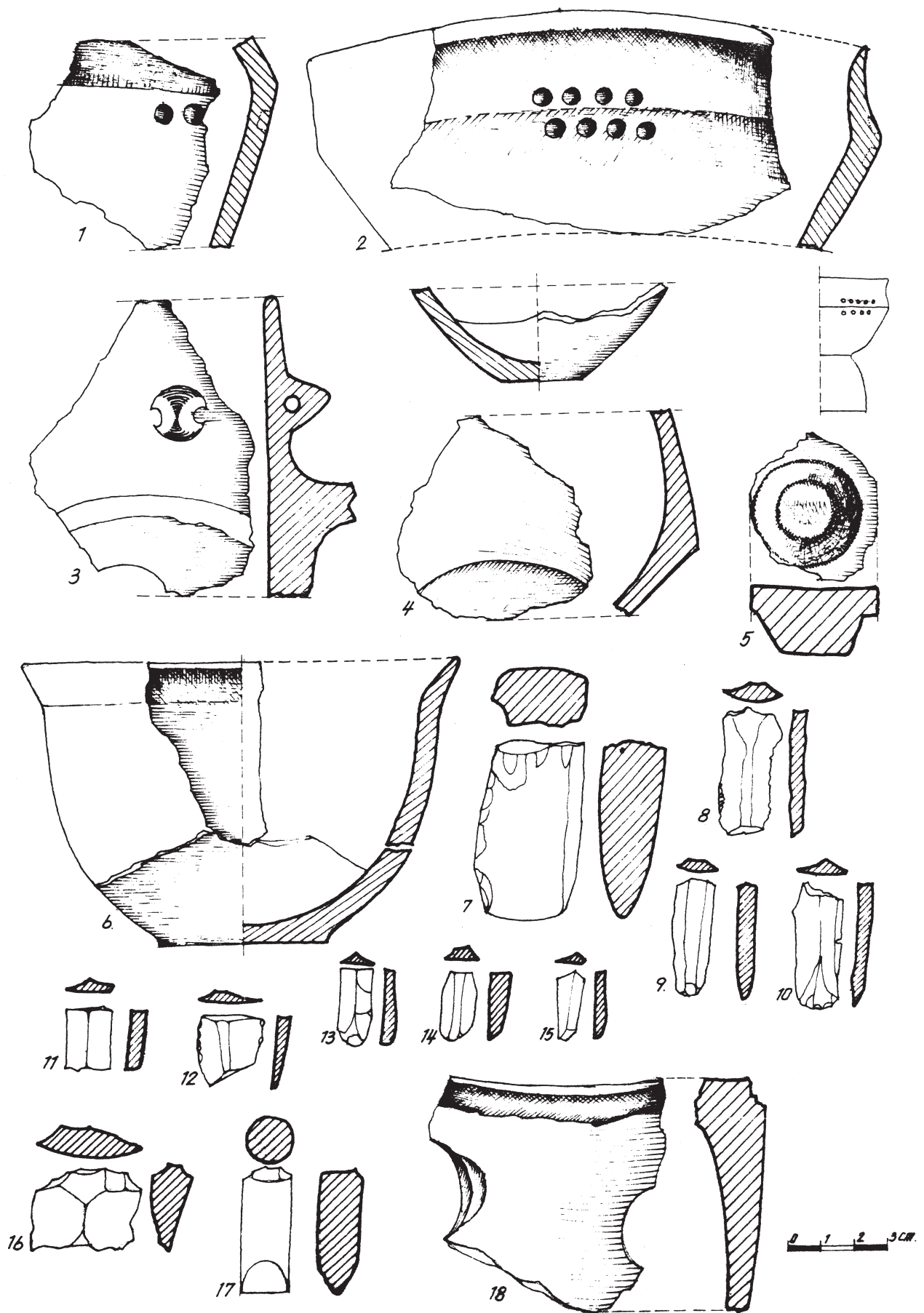

Abb. 14 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, 1-6, 18 Keramik, 7 Beil, 8-15 Obsidianklingen, 16 Silexschaber, 17 Meißel der Tiszapolgár-Kultur.

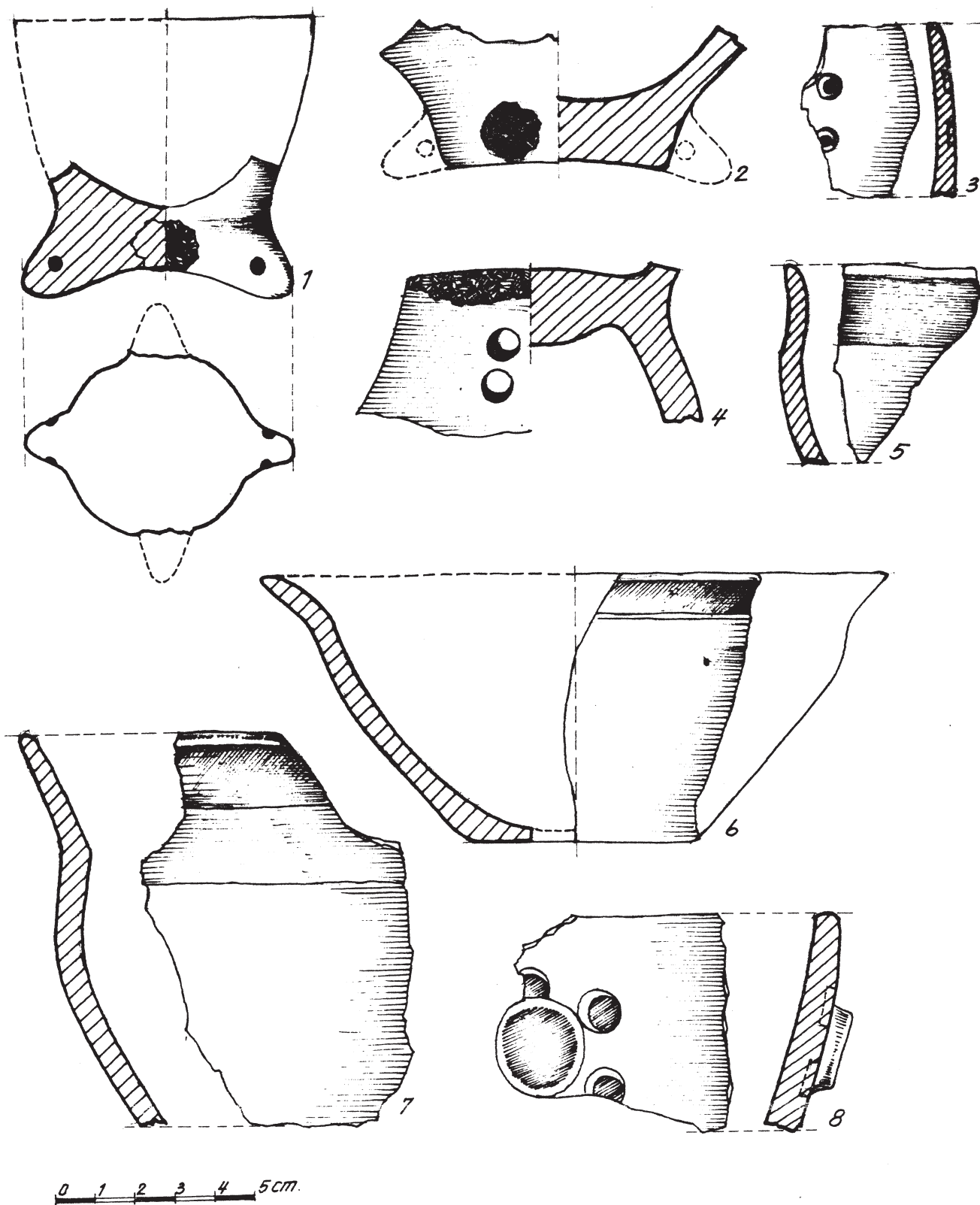

Abb. 15 Homorodu de Sus/Felsőhomorod, Keramik der Tiszapolgár-Kultur.

Д. Павлів, В. Петегирич

ПРАІСТОРИЧНА ПАСТУША БУДІВЛЯ (“СТАЯ”) З ДОБРОСТАН

Одним із найцікавіших аспектів життя стародавніх суспільств є архітектурна та будівельна діяльність. На території Західної України пам'ятки будівництва доби раннього заліза де-не-де ще збереглися на поверхні землі у вигляді валів оборонних і культових городищ, поховальних насипів – курганів. Під час археологічних розкопок дослідники часто знаходять рештки заглиблених у материковий ґрунт землянок і напівземлянок, які слугували житлами та господарськими об'єктами. Натомість сліди великих наземних споруд трапляються рідше, а трактувати їх призначення інколи досить складно. Тому кожна нова знахідка решток таких будівель викликає велике зацікавлення.

У 2004 р. згідно контракту з консорціумом “Трансмагістраль” Яворівська рятівна археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України проводила дослідження в зоні запланованого будівництва нової концесійної автомобільної дороги Краковець – Львів. Однією із найцікавіших пам'яток, досліджених експедицією, виявилось двошарове поселення Добростани I, відкрите авторами у 2000 р. [Петегирич, Павлів, 2004–2005, с. 15–31; 2005, с. 37–40].

Пам'ятка знаходиться на південний схід від с. Добростани Яворівського р-ну Львівської обл., за 450 м на північ від старої дерев'яної церкви у с. Кам'янобрід, та за 400 м на південний схід від мосту через потік біля присілка Гірське (рис. 1).

Стародавнє поселення займає південний схил південно-західного краю великого видовженого мису, який, оточений з двох сторін струмками, тягнеться зі сходу на захід, вклинюючись у заболочену долину р. Добростанки, правого допливу р. Верещиці. За 1 км північніше піднімаються пагорби Розточчя (фото 1).

Впродовж досліджень пам'ятки Добростани I було зафіксовано 22 об'єкти та два культурні горизонти – доби ранньої бронзи (межановицької к-ри) та ранньозалізної доби. До ранньозалізної часу належать дев'ять об'єктів (IV–XII) та кера-

мічний матеріал, який походить із їх заповнень та з культурного шару.

Об'єкти ранньозалізної доби складають один комплекс. Основним є великий об'єкт IV (споруда 1). Сліди цієї споруди виявлено на глибині 0,6 м від денної поверхні у вигляді пасма ґрунту сірого кольору завширшки 15–20 см, вони досить добре простежувались на тлі жовтої материкової глини (фото 2).

У плані споруда мала прямокутну форми і була орієнтована довгими стінами зі сходу на захід із незначним відхиленням на північний схід. Довжина будівлі 11,4 м, ширина 6,5 м. Споруда складалася із трьох камер. Центральна, найбільша камера, мала близьку до квадрата форму розміром 6,5 × 6,8 м. З південної сторони, очевидно, в тому місці, де був головний вхід, слід споруди не простежується на відстані 1,8 м. Так само, на відтинку 1,2 м не фіксується частина сліду споруди у північно-східному куті центральної камери, де міг бути вхід до східної “кімнати”. Найменше, східне приміщення має у плані видовжену прямокутну форму, воно дещо звужене у північній частині, його розмір становить 6,4 × 1,6 – 1,8 м. Західна камера в плані також прямокутної форми, розміром 5,8 – 6 × 3 м. Слід від південної, поперечної стінки цього приміщення не простежувався (рис. 2). Загальна площа споруди перевищує 74 кв.м.

У перерізі сліди стін споруди мали вигляд рівчаків підпрямокутної або напівкруглої форми і були заглиблені від рівня їх фіксації на 10–15 см (рис. 2; 3 : 4, 5). Заповнення цих рівчаків складалося із легко гумусованого ґрунту сірого кольору, невеликих уламків каменю, вкраплень шматочків деревного вугілля та дуже дрібних фрагментів кераміки.

Після пластичного вибирання заповнення слідів споруди виявилось, що у багатьох місцях рівчаків знаходяться круглі або овальні в плані ямки діаметром від 0,2 до 0,7 м, заглиблені нижче дна рову на 15–25 см. Правдоподібно, ці ямки відзначають місця вкопування стовпів. Розташовані

вони нерівномірно по периметру стін, а також при входах до центральної та західної камер (об'єкт IX, рис. 3 : 3), на внутрішньому вході від центральної до східної камери, зовні споруди – поблизу входу (об'єкт VIII), але найбільше їх знаходиться у північній стіні західної камери споруди. У східній частині споруди стовпові ямки великого розміру, здебільш овальної в плані форми, і сягають у діаметрі 0,5–0,7 м. У західній частині споруди стовпові ямки круглої в плані форми і меншого – 0,2–0,4 м діаметру. Лише у рівчаку внутрішньої, західної стіни центральної камери не виявлено жодної стовпової ямки. Натомість, єдину стовпову ямку (об'єкт VII) зафіксовано всередині центральної камери, за 1 м на схід від сліду західної стіни.

В межах об'єкта IV виявлено ряд інших ям, пов'язаних, ймовірно, із конструкцією споруди. Найбільшу з них зафіксовано у південно-східному куті споруди на глибині 0,72 м від денної поверхні, тобто на 10 см глибше, ніж сліди від стін, які повністю входили до ями. Вона кругла в плані, діаметром 1,4 м. Стінки плавно звужуються до легко вгнутого дна. Глибина ями 25 см від рівня її виявлення. Заповнення складалося із гумусованого ґрунту темно-сірого кольору із вкрапленнями дрібних шматочків деревного вугілля, попелу, решток перетлілого дерева, шести дрібних уламків ліпної кераміки та крем'яного відщепу. Чотири фрагменти посуду належать межановіцькій культурі, два уламки можна датувати ранньозалізним часом. До північно-східного кута споруди теж дотикала округла в плані яма діаметром 0,64 м і глибиною 9 см. Іншу круглу в плані яму відкрито на місці з'єднання внутрішньої стіни східної камери із зовнішньою, південною стіною. Її діаметр 0,42 м, глибина 18 см.

Посередині центральної камери, майже в центрі самої споруди, виявлено об'єкт VI. На рівні 0,6 м він мав вигляд овальної в плані плями розміром 1 м × 0,6 м, витягнутої зі сходу на захід. Пляма мала темно-сіре забарвлення у східній і західній частині, а між ними, ніби розділяючи їх, простежувався прошарок із суглинку жовтого кольору із незначними відтінками світло-сірого ґрунту. Подальше дослідження показало, що маємо справу із двома, розташованими поруч ямками діаметром 0,3 м і 0,4 м та глибиною 16 см і 20 см. У перерізі їх стінки мали трапецієподібну та півкруглу форми (рис. 3 : 2). Заповнення ямок складалося із сірого або темно-сірого ґрунту із вкрапленнями дрібних шматочків вугілля та перетлілого дерева. Окрім того, у заповненні знайдено фрагмент великого ліпного товстостінного горщика ранньозалізнного часу. Правдоподібно, що об'єкт IV також можна

вважати залишками ямок від стовпів. Загалом, в межах споруди виявлено 28 стовпових ям.

Деяко інший характер має об'єкт V, розташований поряд північної стіни великої центральної камери споруди, майже по її середині (рис. 2). Це кругла в плані яма діаметром 0,86 м × 1 м, у перерізі неправильної лінзоподібної форми, глибиною 10 – 18 см (рис. 3 : 1). Стінки і дно вкриті шаром попелу, тонких прошарків сажі і натвердо випалені до цеглястого кольору. На поверхні ями, ближче до її північного краю, залягав великий камінь розміром 30 × 38 см. Поверхня каменю гладка, має виразні сліди дії вогню. У гумусованому ґрунті, який заповнював яму, простежено досить великий вміст попелу та дрібних шматочків деревного вугілля. Тут же виявлено 10 дрібних фрагментів ліпного посуду ранньозалізнного часу, в тому числі уламок вінця миски та кілька уламків великого товстостінного горщика, які залягали на дні у південній частині ями. Очевидно, що об'єкт V можна трактувати як вогнищеву яму.

Як ми вже згадували, в об'єкті IV (споруді) та поблизу нього знайдено невелику кількість керамічного матеріалу, який можна датувати ранньозалізним часом. Так, у сліді-рівчаку внутрішньої стіни між центральною та західною камерою споруди залягав уламок стінки ліпного горщика із рівною, шорсткою, місцями заглаженою зовнішньою поверхнею світло-коричневого кольору та внутрішньою поверхнею чорного кольору. В тісті він має домішки шамоту і піску. Подібними є дуже дрібні фрагменти кераміки, знайдені в інших місцях рівчака та у найбільшій стовповій ямі у південно-східному куті споруди. В об'єкті X, що є ямою від потужного стовпа в стіні між центральною та східною камерами, також виявлено уламок товстостінного горщика із заглаженою зовнішньою поверхнею світло-коричневого кольору і домішкою шамоту в тісті. Фрагмент великого товстостінного горщика із заглаженою зовнішньою та внутрішньою поверхнями зафіксовано у заповненні центральної стовпової ями споруди (об'єкт VI). Найбільше матеріалу знаходилося у вогнищевій ямі (об'єкт V). Тут варто відзначити уламки двох посудин. Одна з них – миска із легко загнутими досередини вінцями діаметром 17 см. Поверхня миски чорного кольору, легко підлощена, в тісті невелика домішка шамоту (рис. 4 : 1). Фрагменти другої посудини, які виявлено на дні об'єкта V, належать великому товстостінному горщику із нерівною, шорсткою зовнішньою поверхнею світло-охристого кольору і внутрішньою поверхнею сірого кольору. В тісті горщика спостерігається значна домішка шамоту, крихти якого виступають на зовнішню поверхню.

Більшість уламків кераміки, виявленої в культурному шарі над спорудою та поблизу неї, теж відносяться до ранньозалізного часу. За формою посуду можна поділити на три групи: горщики, миски та чаші.

Горщики здебільш товстостінні, середнього та великого розміру, із S-подібним профілем, діаметр розхилених вінець становить 14–20 см. Характерною рисою більшості горщиків є ряд проколів, зроблених одразу під вінцями. Плічка можуть бути прикрашені наліпним валиком із пальцевими вдавленнями. Поверхня таких посудин легко заглажена, світло-коричневого кольору, у тісті вони мають домішку шамоту (рис. 5 : 2-4). Трапляються тонкостінні горщики банкоподібної форми (рис. 5 : 1).

Миски середнього розміру мають легко опуклі бочки та нахилені всередину вінця, їх зовнішня і внутрішня поверхня заглажена або й підлощена, темно-коричневого або чорного кольорів (рис. 4 : 2).

Цікавими є своєрідної форми чаші – невеликі тонкостінні посудинки із виразно профільованими плічками і заглаженою або залощеною поверхнею (рис. 4 : 3, 4).

З інших керамічних виробів досить часто трапляються фрагменти “дисків” (інакше – тарелів або накривок) діаметром 20–25 см та товщиною від 8 до 12 мм (рис. 6 : 3, 4). Спільною рисою цієї кераміки є її добрий випал.

Найближчі аналогії для описаного матеріалу знаходимо насамперед у керамічних комплексах пам’яток черепинсько-лагодівської групи та лужицької культури (тарнобжеська група). Зокрема, подібними за формою та складом тіста є миски [Крушельницька, 1976, рис. 37 : 11, 17, 20] і невеликі тонкостінні виразно профільовані чаші [Крушельницька, 1976, рис. 36 : 9, 15; Крушельницька 1993, рис. 108 : 9, 10, 11, 12]. Такі ж чаші є досить характерною формою посуду деяких найсхідніших, навіть досить ранніх пам’яток тарнобжеської групи [Szarek-Waszkowska, 1975, tab. VI : 1; Moskwa, 1976, рис. 19 : d, s, рис. 44 : b; Godlewski, 2001, tab. XI : 6, XV : 5; Jarosz, Szczepanek, 2005, рис. 5 : a, f, h]. Датуються ці комплекси VII–V ст. до н.е.

Великі наземні споруди відомі в колі середньоевропейських культур кінця доби бронзи – ранньозалісної доби. Так, у лужицькій культурі більші будови, основу конструкції яких становили стовпи на кутах та посередині стін, зроблених із горизонтально покладаних балок, входили до комплексів господарських дворів і укріплених поселень [Kiekeley, 1925, s. 197–198, taf. 83; Filip, 1966, s. 74; 1966 a, s. 126]. У тарнобжеській

групі наземні житла із стовповою конструкцією, зрубними стінами і вогнищевими ямами всередині досліджено на поселеннях у Бялобжегах і Тшенсувці (сусідні з Україною місцевості у Польщі). Зазначимо, що в рештках цих жител зовсім не виявлено обмазки [Moskwa, 1976, s. 152, рис. 72, 73; Szopek, 2004, s. 226–227]. Наземні житла із стовповою конструкцією стін існували на поселеннях розвиненої фази куштановицької культури в Закарпатті [Попович, 2006, с. 22–24, рис. 1 : 3, 5, 6, 9, 10]. Рештки досить великої чотирикутної в плані наземної споруди у вигляді довгих рівчаків і стовпових ямок виявлено на поселенні культури Гава-Голігради пам’ятки Магала (IV горизонт) на Буковині. Споруда площею близько 50 кв.м могла мати господарське призначення [Смирнова, 1969, с. 23–24, рис. 10].

Масштабну наземну забудову гальштатського часу нещодавно досліджено на теренах Прикарпаття. На пам’ятці Биків (урочище “Бігіївщина”), що у Дрогобицькому р-ні Львівської обл. повністю відкрито сліди величезного “двору”, оточеного частоколом із воротами, всередині якого розташовані наземна споруда стовпової конструкції, невеликі ями, вогнища. Сліди споруд простежувались у вигляді рівчаків, заповнених темнішим ґрунтом та численних стовпових ямок. Знову ж таки, поблизу решток споруд не виявлено глиняної обмазки. Кераміка, знайдена в об’єктах, та результати радіокарбонного датування відносять цю пам’ятку до другої половини X ст. до н.е. Невелика насиченість культурного шару матеріалами, характер забудови та особливості місцевого ландшафту дозволяють припустити господарське призначення “двору”, можливо, як своєрідної кошари для утримання худоби [Павлів, Петегірич, 2005, с. 41–43; Machnik, Pawliw, Pelisiak, Petehyrycz, 2005, s. 294 – 296, рис. 2, fot. 6, 7; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2006, s. 277 – 282;

Machnik, Pawliw, Pasterkiewicz, Petehyrycz, 2007, s. 311–313, рис. 4]. Дуже подібну споруду, яку також трактують як об’єкт типу *крааю*, відкрито нещодавно у місцевості Терлічка (Польща) поблизу Жешова. Вона має досить близьку до биківської дату і відноситься до IX ст. до н.е. [Szopek, Pelisiak, 2006, s. 256 – 257].

Подібну пам’ятку – поселення гальштатського часу із великими наземними спорудами стовпової конструкції, обнесених частоколом, – виявлено в Мілейовіцах на південному заході Польщі [Gediga, 2005, s.48].

Ряд дуже цікавих археологічних об’єктів – великих наземних будівель гальштатського часу, досліджено Л. Крушельницькою на заході Украї-

ни. Конструктивно вельми подібними до споруд із Добростан є дві унікальні великі наземні стовпові будівлі XI і XIV, відкриті на поселенні VII – початку V ст. до н. е. у с. Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл. Це були квадратні у плані споруди площею близько 65 кв.м. Із трьох боків будівель збереглися рівчаки глибиною 0,4–0,6м від фундаменту дерев'яних стін, зроблених, очевидно, із горизонтально покладених балок. Підтримувались вони стовпами, розміщеними по три – в кутах і по два – на кожній з трьох сторін споруди. З південної сторони стіни не було, зафіксовано лише сліди великих стовпів. На площі споруди знайдено невеликі ями із залишками попелу і сажі, багато фрагментів кераміки, шматки глиняної обмазки та валиків із відбитками стовбурів дерев. Споруди XI і XIV з Черепина, ймовірно, мали культове призначення [Крушельницька, 1976, с. 85–115–116, рис. 47, 48; Крушельницька, 1993, с.173–179, 186–187, 193, рис. 94, 96].

Інша цікава наземна будівля стовпової конструкції відкрита Л. Крушельницькою на стародавньому поселенні поблизу м. Добромила, що у Старосамбірському р-ні Львівської обл. Подібно, як і наша споруда з Добростан, вона прямокутної в плані форми розміром 6,83 × 3,95 м, спрямована довгим боком по лінії північний схід – південний захід. Всередині знаходились залишки печі. Зібрані тут фрагменти посуду найкраще пов'язуються із керамікою тарнобжеської групи лужицької культури її найпізнішого вияву [Крушельницька, 1993, с. 234].

Звернувшись до етнографічних матеріалів, ми зауважили надзвичайну подібність планування і конструкції споруди із Добростан і давніх пастуших полонинських житлово-господарських будівель – “*стай*” на Гуцульщині в Карпатах. В стаях жили пастухи, виробляли сир, зберігали продукти та інвентар. Це двокамерні, часто з прибудовою споруди завжди прямокутної у плані форми, розміром від 6 × 4 м до 10 × 5м. Стіни стай клались зрубом із колод або протесів, які інколи додатково кріпились до стовпів і колів, внутрішні стіни кріпились у пази стовпів. Вхід завжди один від півдня. Вікон не було. Двосхилий дах накривався драницями. В основному, найбільшому приміщенні – “*ватарнику*”, постійно горіло вогнище, стояла “*берфела*” – спеціальний пристрій для підвішування посуду над вогнищем для переробки молока та кукуварення. Найдавнішими вважаються стаї, в яких ватра розташована навпроти дверей біля поздовжніх стін, тобто далі від входу. Менше приміщення відводилося під “*комору*”. До стаї інколи прибудовували невеликий “*хлівець-притулу*”, де утримували тільки корів і кітних

овець [Szuchiewicz, 1902, s. 221–223, fig. 130, 131; Мандибур, 1972, с. 15; Могитич, 1987, с. 139–156; Гуцульщина, 1987, с. 180–181].

Опираючись на археологічні та етнографічні матеріали, спробуємо реконструювати вигляд споруди із Добростан. Основою конструкції були 28 великих, вкопаних у землю на глибину 30–50 см стовпів (“*сох*”) діаметром 25–40 см і висотою близько двох метрів. Вони розташовувалися в кутах споруди, в її стінках, та посередині будівлі, вздовж її осі. Тут стовпи були найвищими і сягали трьох метрів Стіни, із укладених поземо одна на одну колод або протесів товщиною 15–25 см, були “биті” до стовпів (у пази), вже закопаних у землю та задовбаних на чопач у підвалини. Нижній вінець зрубу також лежав на підваляні, яка була товщою, аніж вінці стін. Довжина колод, з яких зроблено стіни, становила від одного до п'яти метрів (довжина колод кожної окремої секції стіни досить точно вимірюється відстанню між стовпами). Висота стін сягала не більше двох метрів. Стовпи у верхній частині мали розсохи, що служили підпорою або підставкою для “*гребіля*” – поздовжньої балки вздовж даху, яка вкладалася у розвилки сох. До гребіля кріпились крокви, на крокви – лати, на які вже настилався двосхилий дах із драниць або кори (“*лубу*”). Щілини між колодами стін затикалися мохом, який є чудовим термоізолятором і не пропускає воду. Вхід до споруди, шириною в один метр, зроблений у чільній, південній стіні. Два стовпи виконували роль одвірків, до яких кріпились двері на бігунах. Висота споруди від долівки до гребеня даху сягала чотирьох метрів. Центральна, основна камера споруди – “*ватарник*” – обігрівалась великою ватрою – вогнищем, влаштованим поруч задньої поздовжньої стіни, посередині її, навпроти входу. При стіні біля вогнища міг прилаштовуватися спеціальний пристрій для підвішування посуду для варіння молока та кукуварення, подібний до гуцульської “*берфели*”. Доказом цього є стовп у стіні навпроти вогнища, до якого кріпився верклюг берфели. Із центральної камери входилося до східної, меншої камери – комори, де зберігалися продукти та найцінніший інвентар. Власне тому капітальність конструкцій цієї частини споруди – більша кількість і масивність стовпів, товщина стін – є зрозумілою. Західна камера споруди була, очевидно, додатковим господарським приміщенням – “*хлівцем*”, і мала окремих, можливо, односхилий дах. Споруда не мала вікон, дим виходив через отвір у даху – “*димник*”.

Припускаємо, що велика наземна споруда із Добростан була тимчасовою, можливо сезонною житлово-господарською будівлею, аналогічною за виглядом і призначенням карпатським пастушим

стаям. Місце, де стояла стая, могло бути великим громадським пасовищем, розташованим поодаль від селища. Сприяли цьому і природні умови – рівна широка мисоподібна тераса, оточена заплавами трьох річечок (фото. 1). Дощової пори можна було випасати худобу на пагорбі, в посуху тварини знаходили корм у багатих на траву заплавлених луках. Досить бідний на знахідки культурний шар ранньозалізного часу та незначна кількість знахідок в об'єктах споруди підтверджує наше припущення.

Споруду і згадані нами матеріали пам'ятки Добростани I попередньо датуємо VII–V ст. до н.е., проте не виключаємо і дещо раніший час їх існування, можливо VIII–VI ст. до н.е. Цікавим є питання культурної належності пам'ятки, яка знаходиться на поки-що дуже мало вивченому пограниччі впливів північнотракійської, висоцької, пізньочорноліської та ранньоскитської культур Поділля та Наддністрянщини із культурами лужицького кола, зокрема тарнобжеською [Крушельницька, 1993, с. 235, 237–238; Gedl, 2004, s. 81–87]. Керамічний матеріал із Добростан має, на нашу думку, певний “східнолужицький” характер. Проте відсутність широко і методично правильно розкопаних і добре датованих пам'яток на теренах між пасмом Розточчя та Карпатами у міжріччі Дністра, Вишні і Шкла ще не дозволяє нам остаточно відповісти на це питання. Про перспективність таких робіт можуть свідчити результати вже згаданих планомірних досліджень українсько-польської експедиції на Дрогобицькому підгір'ї, зокрема відкриття унікального для нашого регіону підкурганного кремаційного поховання вояка із зброєю ранньоскитського зразка та прикрасами лужицького типу, датованого кінцем VII – початком VI ст. до н.е. [Махнік, Павлів, Петегурич, 2003, с. 531–548].

Література

Березанская С.С. 1974 Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре.– Киев.– 150 с.
Гуцульщина. 1987 Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ.– 469 с.
Крушельницька Л.І. 1976 Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.– Київ.– 144 с.
Крушельницька Л. 1993 Черепино-лагодівська група пам'яток //Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті.– Київ.– с. 158 – 238.
Мандибура М.Д. 1972 Гуцульское полонинское хозяйство второй половины XIX – начала XX в. //Карпатский сборник.– Москва.– с. 7 – 19.
Махнік Я., Павлів Д., Петегурич В. 2003 Курганне поховання ранньоскитського часу у

верхів'ях Дністра //Епока brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. – Krosno. – s. 531 – 546.

- Могутич І.Р.* 1987 Полонинське будівництво // Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст. – Київ.– с. 126 – 161.
Павлів Д., Петегурич В. 2005 Таємниці давніх культур Дрогобицького підгір'я // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2004 р. Інформаційний бюлетень. Львів.– с.41–43.
Павлів Д., Петегурич В. 2006 Унікальна пам'ятка гальштатського часу в передгір'ї Карпат // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2005р. Інформаційний бюлетень. – Львів. – с. 45-47.
Петегурич В., Павлів Д. 2004 – 2005 Дослідження поселення Добростани I //Звіт про роботу Яворівської рятівної археологічної експедиції у 2004 р. Рукопис.– Львів.– с. 15 – 31.
Петегурич В., Павлів Д. 2005 Стародавні поселення біля Рулевого та Добростан на Яворівщині // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2004 р. Інформаційний бюлетень.– Львів.– с.37 – 40.
Попович І. 2006 Закарпаття за доби раннього заліза.– Краків – Львів.– 121 с.
Смирнова Г.И. 1969 Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в. до н. э. //Древние фракийцы в Северном Причерноморье.– Москва.– с. 7 – 34.
Czopek S. 2004 Osady tarnobrzesckiej kultury luzyckiej – wielkość, struktura, funkcjonowanie // Przez pradzieje i wczesne średniowiecze.– Lublin.– s. 221 – 238.
Czopek S., Pelisiak A. 2005 Pierwsze szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe na odcinku awtostrady A 4 w obrębie województwa Podkarpackiego //MSROA.– t. XXVII. – Rzeszów. – s. 253 – 265.
Filip J. 1966 Baalshebbel //Enzyklopädisches Hand Buch zur Ur – und Frühgeschichte Europas. – t. 1. – Prag. – s. 74.
1966a Biskupin //Enzyklopädisches Hand Buch zur Ur – und Frühgeschichte Europas. – t. 1. – Prag. – s. 126.
Gediga B. 2005 Epoka brązu i wczesne okresy epoki żelaza //Via Archaeologica.– Warszawa.– s. 46 – 55.
Gedl M. 2003 Uwagi na temat sytuacji kulturowej w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza na wschód od Bramy Przemyskiej // Rocznik Przemyski. – t.XL.–z. 2. – Archeologia. – s. 81 – 87.

- Godlewski P.* 2001 Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Manasterzu, stan. 6 //MSROA.– t. XXII.– Rzeszów.– s. 21 – 57.
- Jarosz P., Szczepanek A.* 2005 Ratownicze badania wykopaliskowe w 2004 r na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Łazach, pow. Jarosław // Rocznik Przemyski.– t.XLI. –z. 2. Archeologia. – s. 71 – 78.
- Kiekebusch A.* 1925 Buch //Reallexikon der Forgeschichte.– Zweiter band.– Berlin.– s. 197 – 198.– taff. 83.
- Machnik J., Pawliw D., Pasterkiewicz W., Petehyrycz W.* 2007 Archeologiczne badania w Bykowie koło Drohobycza i na Wysoczyźnie Wojnilowskiej między rzeką Siwka a Lomnicą //Rocznik PAU 2006/2007.– Kraków. – s. 311 – 325
- Machnik J., Pawliw D., Pelisiak A., Petehyrycz W.* 2005 Krótka relacja z badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej we wsi Bykiw, rej. Drohobycz, w 2004 r. // Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności. Rok 2004/2005.– Kraków.– s.293-296.
- Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W.* 2006 Wyniki polsko-ukraińskich badań wykopaliskowych we wsi Bykiw koło Drohobycza w roku 2005 // Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności. Rok 2005/2006. – Kraków. – s. 277-282.
- 2007 Wspólne polsko-ukraińskie badania nad pradziejami dorzecza górnego Dniestru / Gemeinschaftliche polnisch-ukrainische forschungen zur vorgeschichte des oberen Dnjestrgebietes // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej : pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych / Frühzeit Ostmitteleuropas : Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologischer Perspektive.– Rzeszów.– s.11–33.
- Moskwa K.* 1976 Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce.– Rzeszów.– 389 s.
- Szarek-Waszkowska E.* 1975 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Krzemienicy, pow. Mielec // MSROA za lata 1970 – 1972.– Rzeszów.– s. 3 – 51.
- Szuchiewicz W.* 1902 Huculszczyzna.– t.I.– Lwów. – 373 s.

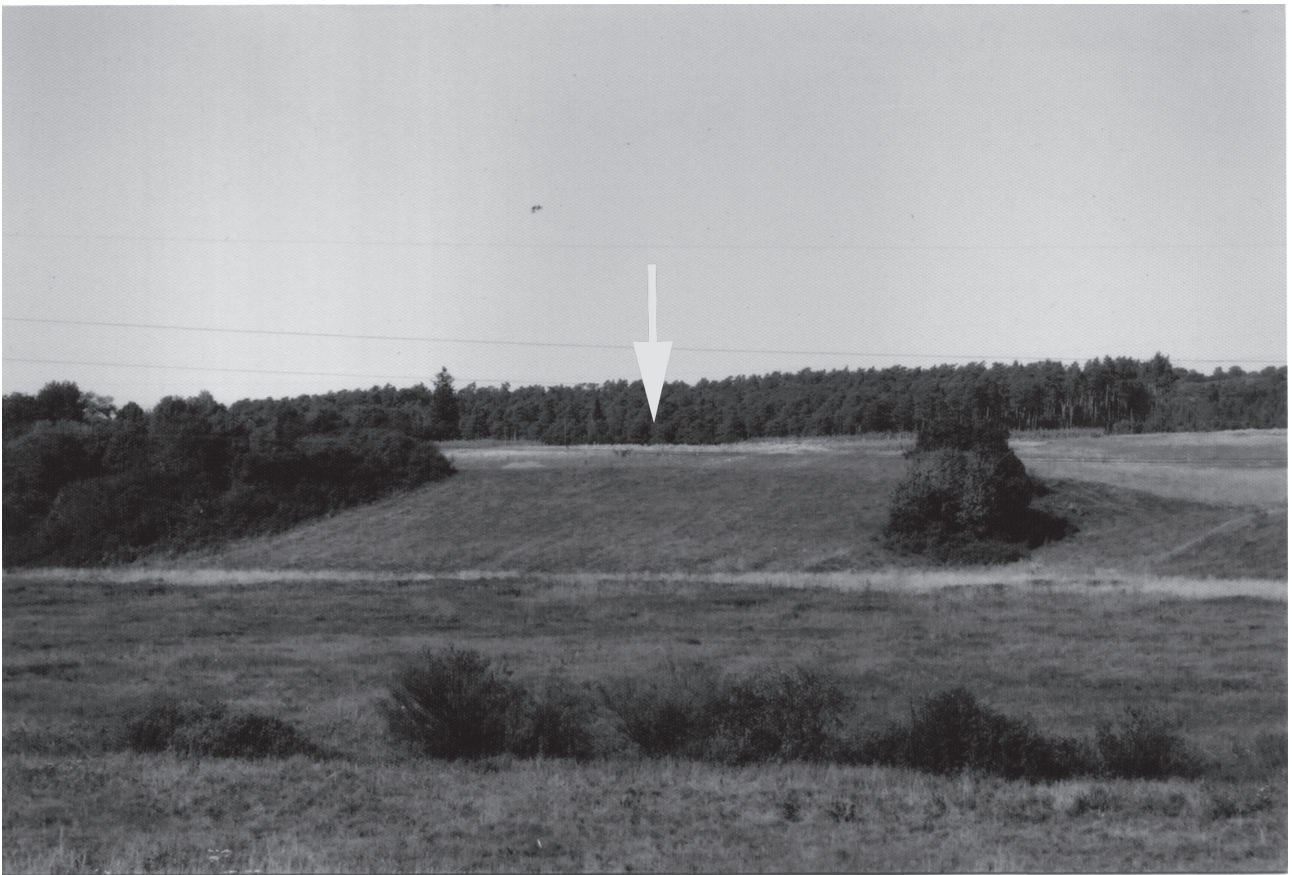

Фото 1. Вид на поселення Добростани I з південного боку.

Фото 2. Сліди споруди на поселенні Добростани I. Вид з південного сходу.

Рис. 1. Розташування поселення Добростани I.

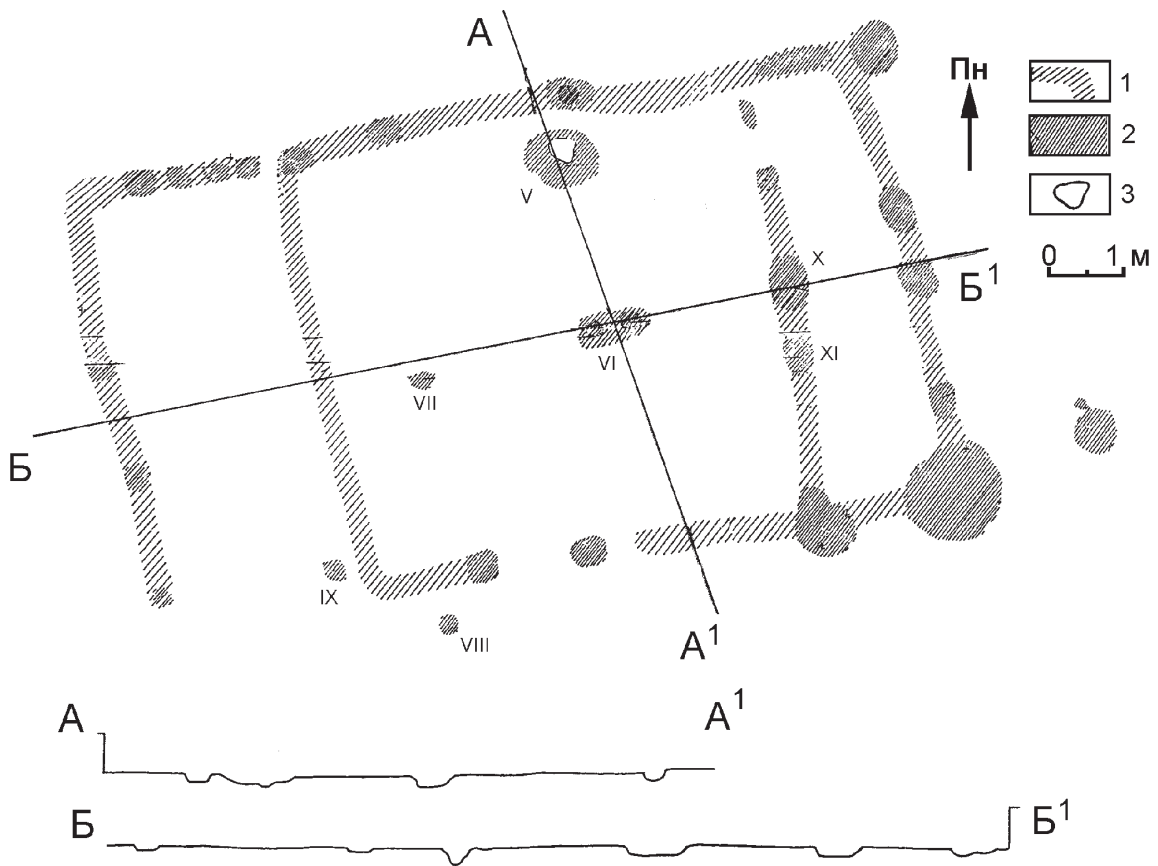

Рис. 2. План і профілі споруди (об'єкта IV) на поселенні Добростани I.

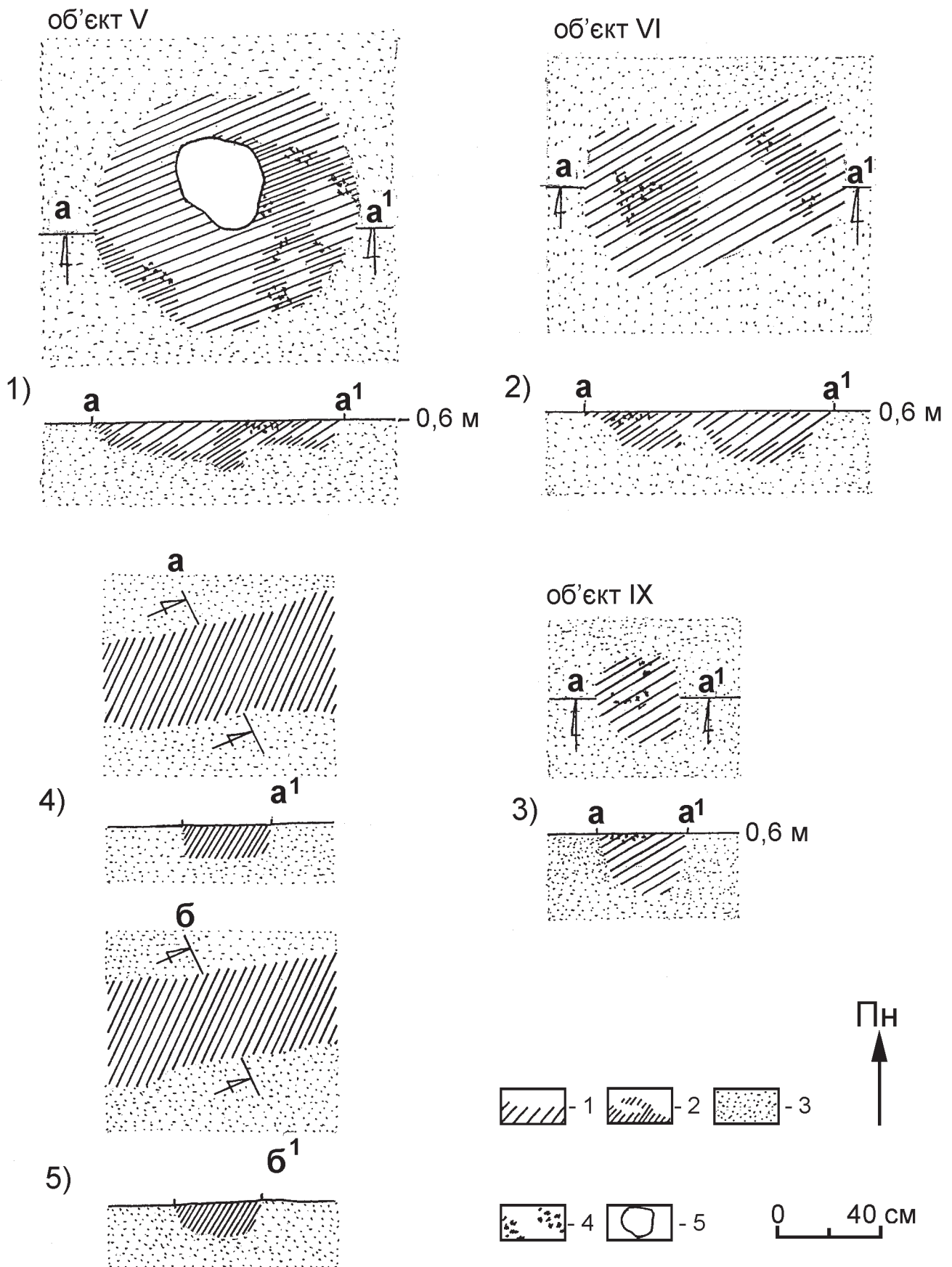

Рис. 3. Плани та перерізи слідів споруди (об'єкта IV) та об'єктів, пов'язаних з нею. 1 – об'єкт V; 2 – об'єкт VI; 3 – об'єкт IX; 4 – слід від північної стіни споруди; 5 – слід від південної стіни споруди. Умовні позначення: 1 – гумусований ґрунт сірого кольору; 2 – ґрунт з попелом та вугликами; 3 – материк; 4 – вугілля; 5 – камінь.

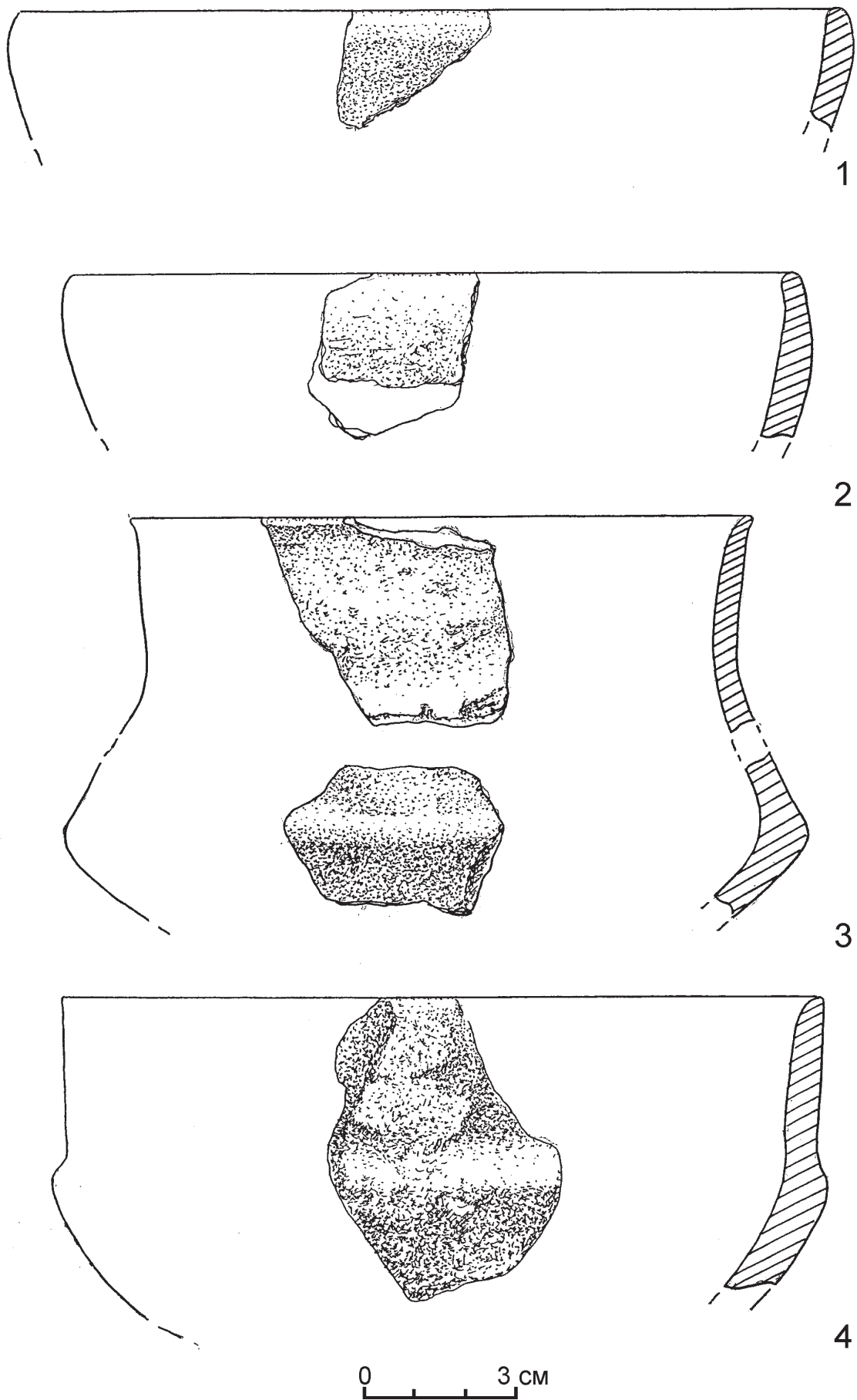

Рис. 4. Миски і чаші з поселення ранньозалізного часу Добростани I. 1 – об'єкт V; 2–4 – культурний шар.

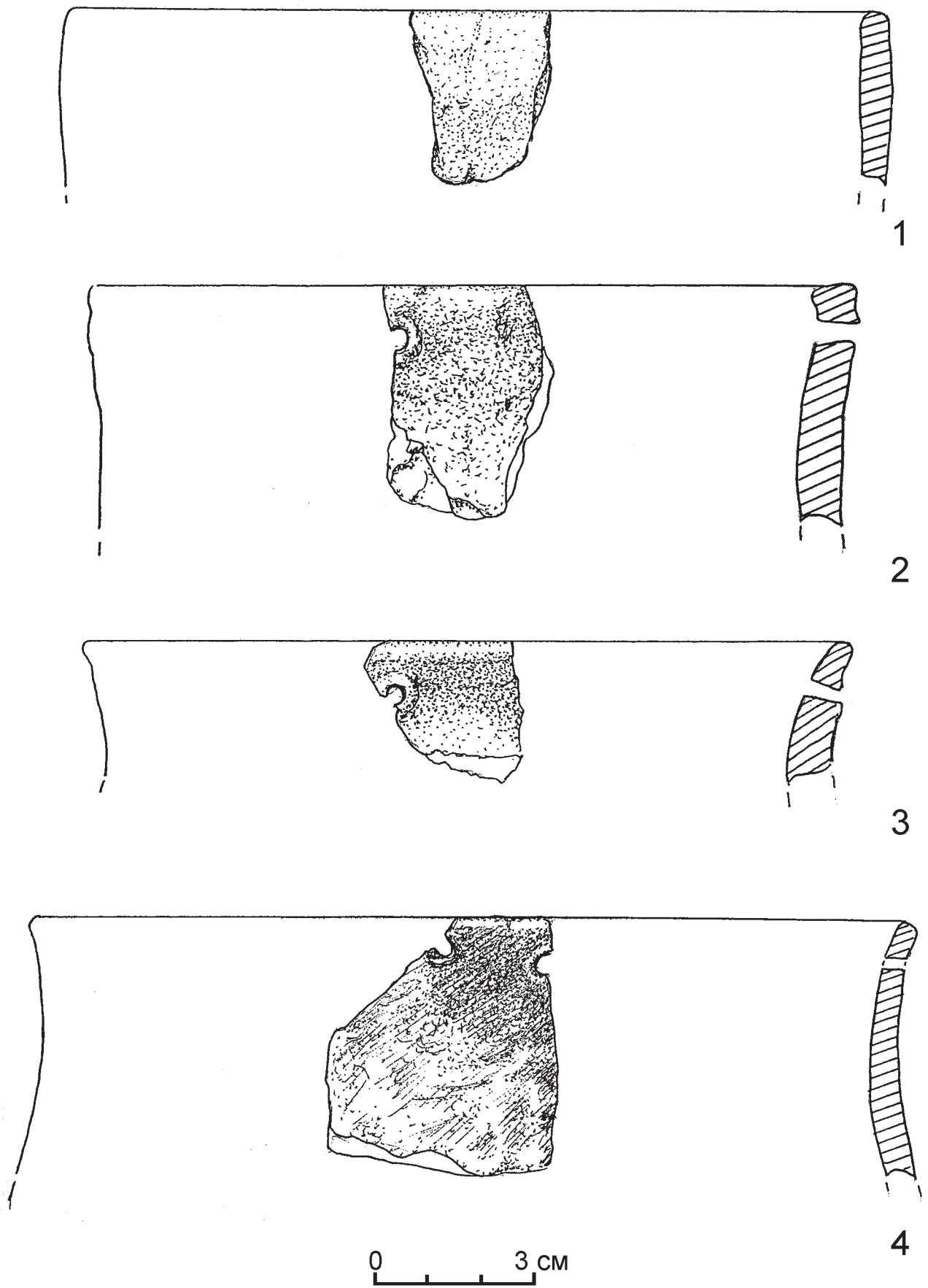

Рис. 5. Горщики ранньозалізного часу з культурного шару поселення Добростани I.

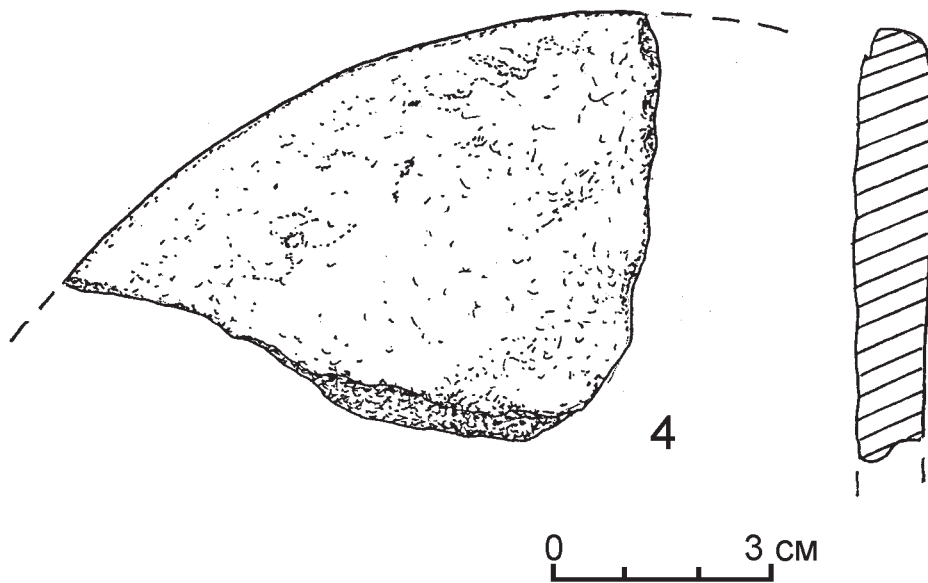
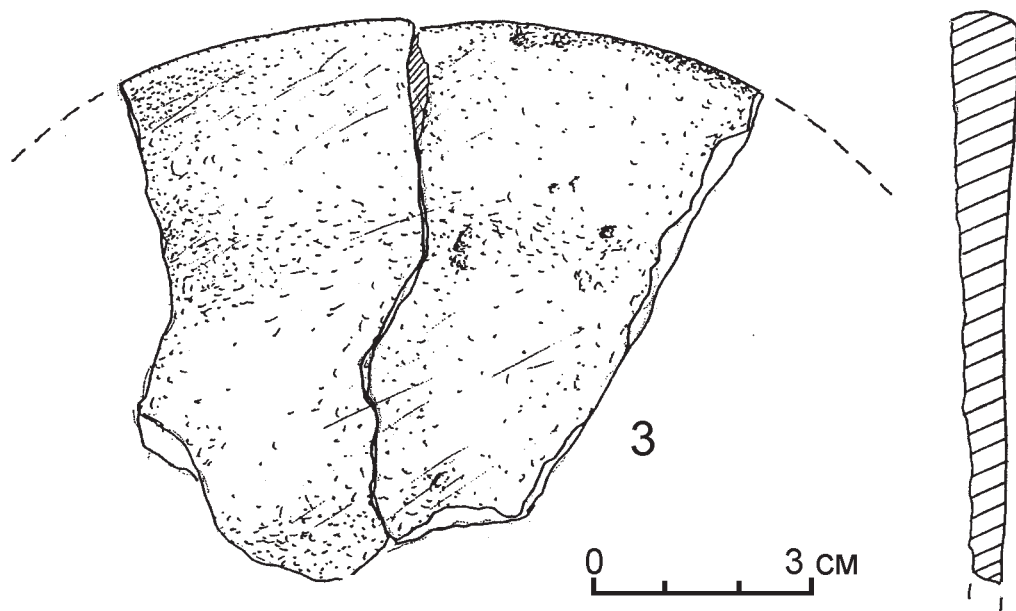
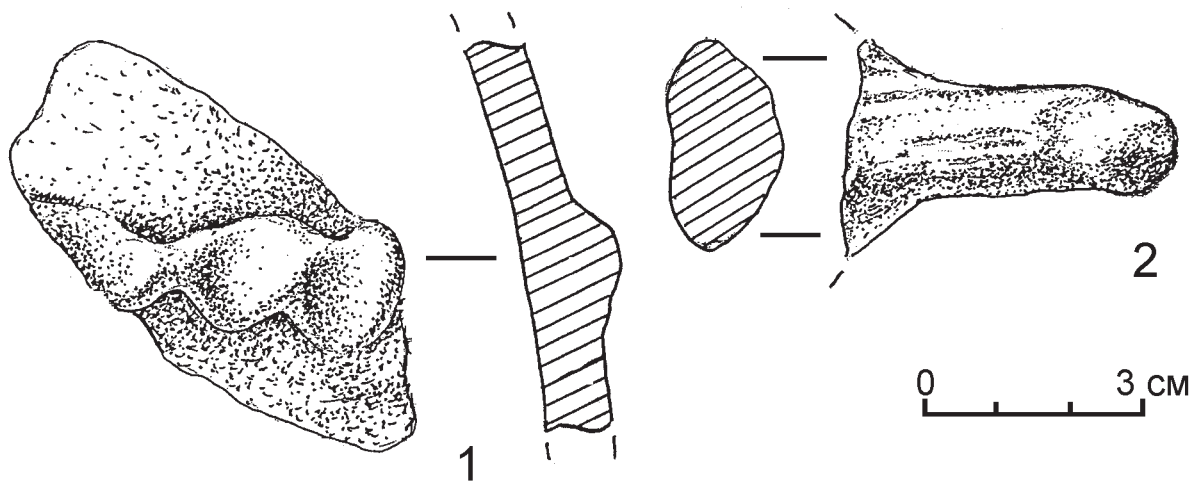

Рис. 6. Кераміка ранньозалізного часу з культурного шару поселення Добростани I.

В. І. Клочко

ТОРГОВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ БУГ-БОГ

Відкриття у 1986 - 1988 роках Гордіївського курганного могильника [Berezanskaja, Kločko 1998] дозволило по-новому розглянути деякі проблеми археології бронзової доби Правобережної України, в тому числі і проблеми зв'язків з сусідніми регіонами.

Концепція торговельного «бурштинового» шляху Буг-Бог часів доби пізньої бронзи була розроблена мною на матеріалах Гордіївського могильника (Южнобугский янтарный путь) [Клочко 1996; 2006: с. 245-247; Kločko 2001, р. 276-278], як торговельного шляху, який з'єднував через басейни річок Західний Буг і Південний Буг (Бог) Чорне та Балтійське моря. Посередництвом цього торговельного шляху балтійський бурштин потрапив аж у Східне Середземномор'я, а середземноморські металеві вироби потрапили на Поділля (Рис. 1).

На підставі аналізу речових знахідок, поховального обряду та радіовуглицевого датування на цьому могильнику були виділені чотири хронологічні групи, які, в цілому, охоплювали період близько 500 років [Клоčko 1998].

У похованні першої групи (курган 6), яку я синхронізую з Комарівської та Східнотшинецькою культурами та протобілогородівською фазою Білогородівської культури Правобережної України, ранніми періодами культур Ноа та Сабатинівська України та Молдови, центральноевропейськими пам'ятками періодів Vz B – Vz D, мікенськими пам'ятками періодів SH III A-B і датую 1500 - 1300 рр. до Р.Х., був знайдений ніж, аналогії якому походять з Малої Азії (Богазької) та Фасосу [Boehmer 1972, Taf. XV, 265; Koukouli-Chrythaki 1982, Abb. 10,6] (Рис. 2,9).

Другу групу поховань Гордіївського могильника я синхронізую з Білогородівської культурою і ранньою фазою Висоцької культури Правобережної України, пізніми фазами культур Ноа і Сабатинівка України і Молдови, центральноевропейськими пам'ятками періодів Vz D – Na A1, мікенськими пам'ятками періодів SH III B-C і датую 1300 - 1200

рр. до Р.Х.. В похованні цієї групи (курган 7) був знайдений ніж, аналогії якому є в Трої VI, скарбах 1 і 2 в Мікенах, в Пілосі, на Криті і в Богазької (Хатгуші) [Blegen, Caskey, Rawson 1953, Pl. 297, 37-780; Muller-Karpe 1980, Taf. 232, 11; 236, 83; 220, A25; Boehmer 1972, Taf. XV, 258] (Рис.3, 10).

Третю групу я синхронізую з Висоцькою культурою та пізньобілогородівсько – ранньочорноліськими пам'ятками Правобережної України, Білозерською культурою півдня України, центральноевропейськими пам'ятками періоду Na A2, субмікенськими пам'ятками Греції і датую 1200 - 1100 рр. до Р.Х. В похованнях цієї групи були знайдені: ніж з кургану 31, ручка якого аналогічна ручці ножа з могильника в Ялісосі (острів Родос) [Muller-Karpe 1980, s. 774, Taf. 218, A8] (Рис. 4,3); копоушки виготовлені з бивня слона, кавалки ароматичних смол південного походження [Berezanskaja, Kločko 1998, Taf. 58, 8,9; 52, 2; 47, 3,4].

Четверту групу я синхронізую з Висоцькою культурою та раннім періодом Чорноліської культури Правобережної України, центральноевропейськими пам'ятками періоду Na B, пам'ятками протогоеометричного періоду Греції і датую 1100 - 1000 рр. до Р.Х. В похованні цієї групи був знайдений золотий медальйон, прикрашений пуансонним орнаментом у вигляді концентричних кіл, аналогічний медальйону з могильника Богазької (Хатгуші) [Boehmer 1972, Abb. 11,f,g] (Рис. 5, 12).

Таким чином, в усіх групах курганів цього могильника були знайдені речі східного середземноморського походження. Ці знахідки відбивають певні зв'язки, які продовжувались на протязі усього часу існування могильника, тобто на протязі, що найменше, 500 років. Безумовно, такі довготривалі та стійкі зв'язки потребують пояснення.

В більшості поховань Гордіївського могильника були знайдені бурштинові буси. Всього їх було знайдено 1502 штуки, загальною вагою біля 2 кілограмів (Рис. 6).

Ці буси мають аналоги в пам'ятках Центральної Європи і Східного Середземномор'я.

Серед них виділяються циліндричні ребристі буси – досить рідкісний тип – аналогічні буси були знайдені в могильнику в Ялілосі на острові Родос та в Енкомі на Кіпрі [Harding, Hughes-Brock 1974, Fig. 6, 15-23].

Усі буси з Східного Середземномор'я були визначені як такі, що виготовлені з балтійського бурштину. Проте, слід зазначити, що відрізнути балтійський та український (волинський) бурштин доволі важко, а в випадку сильної корозії зразків (а саме такі більшість археологічних зразків) взагалі неможливо. Тож, питання походження бурштину з Гордіївського могильника залишається відкритим.

Велика кількість знахідок бурштинових бус у Гордіївському могильнику та аналогії їм у Східному Середземномор'ї дозволяють припустити, що цей могильник знаходився на бурштиновому торговельному шляху, кінцевими пунктами якого були острови Родос, Кіпр та Крит. У Північному Причорномор'ї цей шлях йшов річкою Південний Буг (Бог). Витоки цього шляху (поклади бурштину) залишаються невідомими – або це були поклади узбережжя Балтики, або це були поклади північно-східної Польщі, або це були поклади західної України. В цілому ж, набір типів бурштинових бус ранніх поховань Гордіївського могильника ідентичний набору бус Унетицької та курганних культур Центральної Європи, тобто, в могильнику представлена центральноєвропейська культурна традиція.

Цікаво, що цей торговельний шлях в 1250 - 1150 рр. до Р.Х., в епоху навали «Народі Моря» на Східне Середземномор'я – в епоху війн та руйнувань – не припинив свого функціонування. Більше того, саме в похованнях цього часу сконцентрована більшість знахідок і бурштинових бус і речей східно-середземноморського походження. Тобто, саме на цей час припадає період найбільш інтенсивного функціонування цього торговельного шляху. Пропоную такі пояснення цього феномену: культурна група, що залишила Гордіївський могильник знаходилась у дружніх відносинах з «північними варварами» у Східному Середземномор'ї (якщо тільки представники цієї групи самі не брали участь у набігах морських розбійників), а «північні варвари» у Східному Середземномор'ї були головними споживачами гордіївського бурштину.

Існуванням цього торговельного шляху у античний час можна, на мою думку, пояснити появу ольвійської гончарної кераміки на південному сході Польщі [Czopek 1993, Abb. 2].

Нові археологічні матеріали, знайдені за останні роки, разом з переглядом старих знахідок, дозволяють стверджувати, що цей торговельний

шлях функціонував ще за часи доби середньої бронзи, на початку II тисячоліття до Р.Х. Розглянемо підібраний мною ряд археологічних знахідок та спробуємо надати їм історичну інтерпретацію.

Так, у приватній колекції ПЛАТАР зберігається черешкове вістря списа, виготовлене з бронзи (? – спектрально не аналізовано). Знайдене на Поділлі, на території Вінницької області. Вістря має вузьке листоподібне перо, трапецієподібну нервюру і довгий загострений на кінці черешок з упором посередині. Довжина - 40 см (Рис. 7, 1). Подібні черешкові вістря списів були характерними для Східного Середземномор'я на початку II тисячоліття до Р.Х. В якості прикладу можна привести вістря з Тарсусу [Müller-Karpe 1974, Taf. 291, B7] (Рис. 7, 2) та Угариту [Schaeffer 1949, Fig. 199, 3] (Рис. 7, 5). Черешки у таких вістрів найчастіше бувають загнутими, а на кінці та мають “кнопку” для кращого закріплення у держаку. Але зрідка зустрічаються і форми, які мають прямі загострені черешки (архаїчна форма - ?), як на вістрі з Побужжя. “Класичні” ж близькосхідні вістря цього типу з “кнопками” походять з грабіжницьких розкопок на території Криму (зберігаються в колекції Ю. Доброванова, місто Вінниця) (Рис. 7, 3, 4).

Пласкі бронзові сокирки “хетського” типу знайдені на Вінниччині (колекція ПЛАТАР) та в місті Керч в Криму [Отрошенко 1971, рис. 1] (Рис. 8, 1, 2). Такі пласкі сокирки є характерними для Малої Азії першої половини II тисячоліття до Р.Х., часів “Хетської імперії”. Як приклади наводяться сокирки з Карахуйюка та Тарсуса [Müller-Karpe 1974, Taf. 291, B7; 318, 11] (Рис. 8, 3-4).

Бронзова шпилька, що була знайдена Ігорем Кириловичем Свешніковим у кургані біля села Іванна в Ровенській області (Свешников 1968, рис. 9, 1) дуже подібна до шпильок з давніх асирійських поховань в Ашшурі [Müller-Karpe 1980, Taf. 104, 18, 21] (Рис. 9, 2).

Бронзова фігурка воїна з Сернії поблизу Клайпеди в Литві [Dąbrowski 1968, Tabl. XXII] близька за формою та технікою виробництва до статуеток з скарбу, знайденого у храмі Обелісків в Біблі, Сирія (Müller-Karpe 1974, Taf. 260-262) (Рис. 10, 1-2). Ці статуетки є грубими наслідуванням зображень чи то єгипетського божества чи то фараона, наприклад, з храму в Камід ел-Лозі, Ліван [Müller-Karpe 1980, Taf. 153, 3] (Рис. 10, 3). У тому ж храмі Обелісків був знайдений бурштин, що пояснює нам значення цих знахідок як свідчень далеких торговельних зв'язків. Храм Обелісків в Біблі датується на підставі єгипетських речей з іменами фараонів XII династії - Аменемхета II, Аменемхета III та Сезостріса I, які правили у

2000 – 1785 pp. до н. е. [Müller-Karpe 1980, s. 845]. Отже, торговельний шлях Буг-Бог існував вже на початку II тисячоліття до Р.Х.

Одночасно з Бузьким, судячи за знахідками з Криму, існував ще один торговельний шлях, що йшов через Керченський пролив на північний схід. Крім списів та сокири хетського типу, з Керчі походять знахідки срібної та бронзових звіриних фігурок (колекція ПЛАТАР) (Рис. 11), виконаних у близькосхідному стилі. Вірогідно, у цьому місці існував порт бронзової доби.

Зібрані матеріали дозволяють мені запропонувати таку гіпотезу:

На початку II тисячоліття до Р.Х., під час переселення індоевропейських племен на територію Малої Азії і утворення держав Хетів та Мітанні, туди були „перенесені” знання про бурштин і звичка використовувати його у особистому вбранні та релігійних обрядах. Таким чином був сформований у місцевого населення (принаймні, у його частини, пов’язаної своїм походженням з індоевропейцями) „попит”, який задовольнявся через торговельний шлях „Буг-Бог”, який з’єднував басейни Балтійського і Середземного морів (Рис. 12). Плавали цим шляхом, скоріше за все, моряки з Лувії, і саме їх речі знайдені на Подолії та в Криму. Формування ж цього торговельного шляху, на мою думку, відноситься до більш давніх часів, до III тисячоліття до Р.Х., але це вже тема іншого дослідження.

Література

- Клочко В. И. Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // Мир Ольвии, Киев, 1996.- С.129 - 131.
- Отрошенко В.В. Про зображення на сокирі доби пізньої бронзи з Керчі. Археологія, 2, Київ, 1971. - С. 34-36.
- Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с.Иванье Ровенской обл., Советская Археология, 2, Москва, 1968. - С.159 – 168.
- Berezanskaja S., Kločko V. Das Gräbenfeld von Hordeevka. (Archäologie in Eurasien, 5), Leidorf, 1998.
- Blegen C.W., Caskey J.L., Rawson M. Troy III, 1953.
- Boehmer R.M. Die Kleinfunde von Bogazkoy, Berlin, 1972.
- Dąbrowski J. Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968.
- Kločko V. Die Süd- und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dnepr im 2. Und frühen tausend v. Chr // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische steppe. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 12, München, 1998. - S. 343–352.
- Koukouli-Chrysanthaki C. Die Frühe Eisenzeit auf Thasos. // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 1, Berlin, 1982.
- Harding A., Hughes-Brock H. Amber in the Mycenaean World // Annals of the British School at Athens, 69, 1974. - P. 145 – 172.
- Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte, 3, München, 1974.
- Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte, 4, München, 1980.
- Schaeffer C. Stratigraphie Comparée et Chronologie de l’Asie Occidentale, London, 1948.

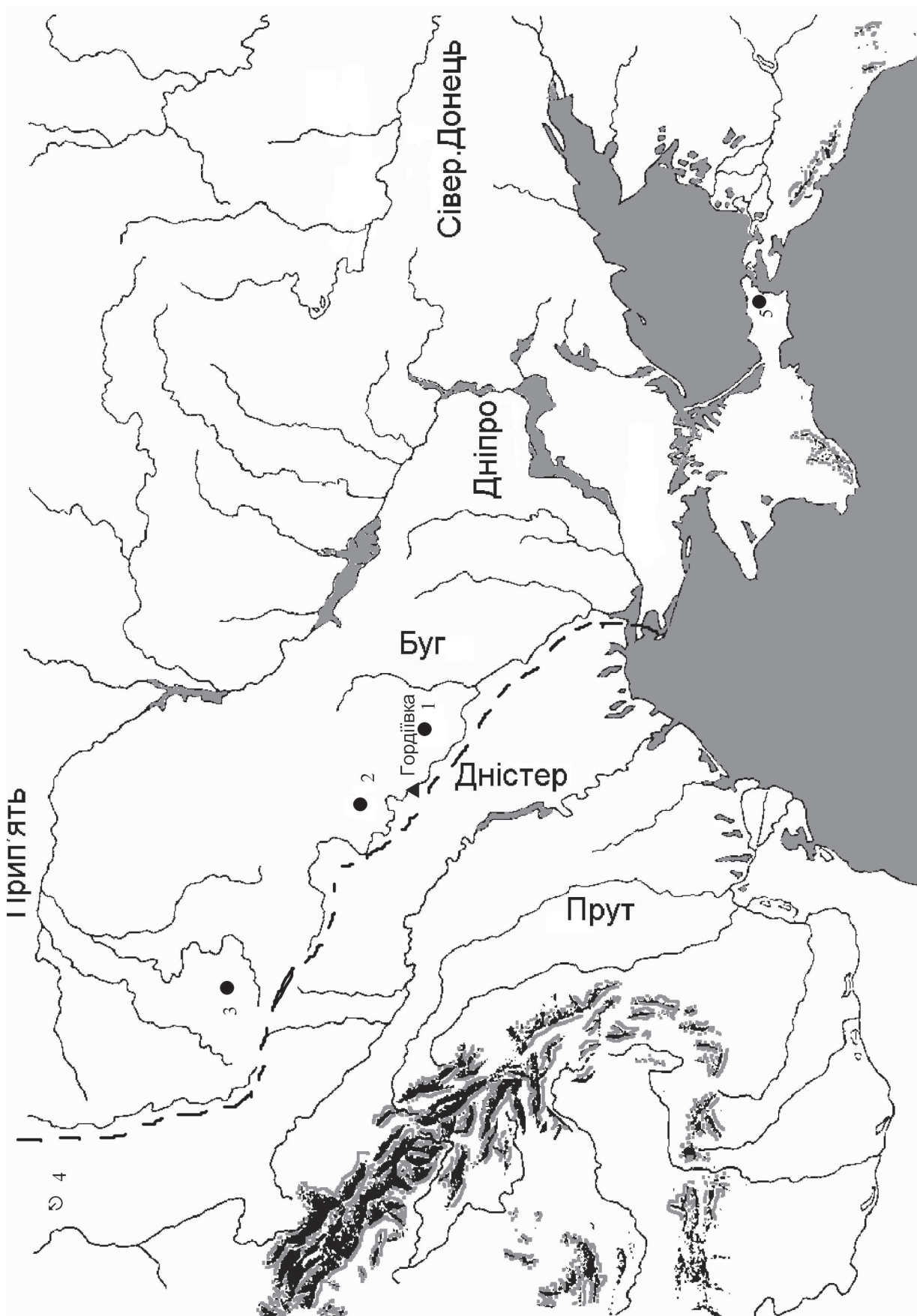

Рис. 1. Карта. 1,2. – Поділля (Вінницька область); 3. – Івання; 4. – Сернія; 5. – Керч.

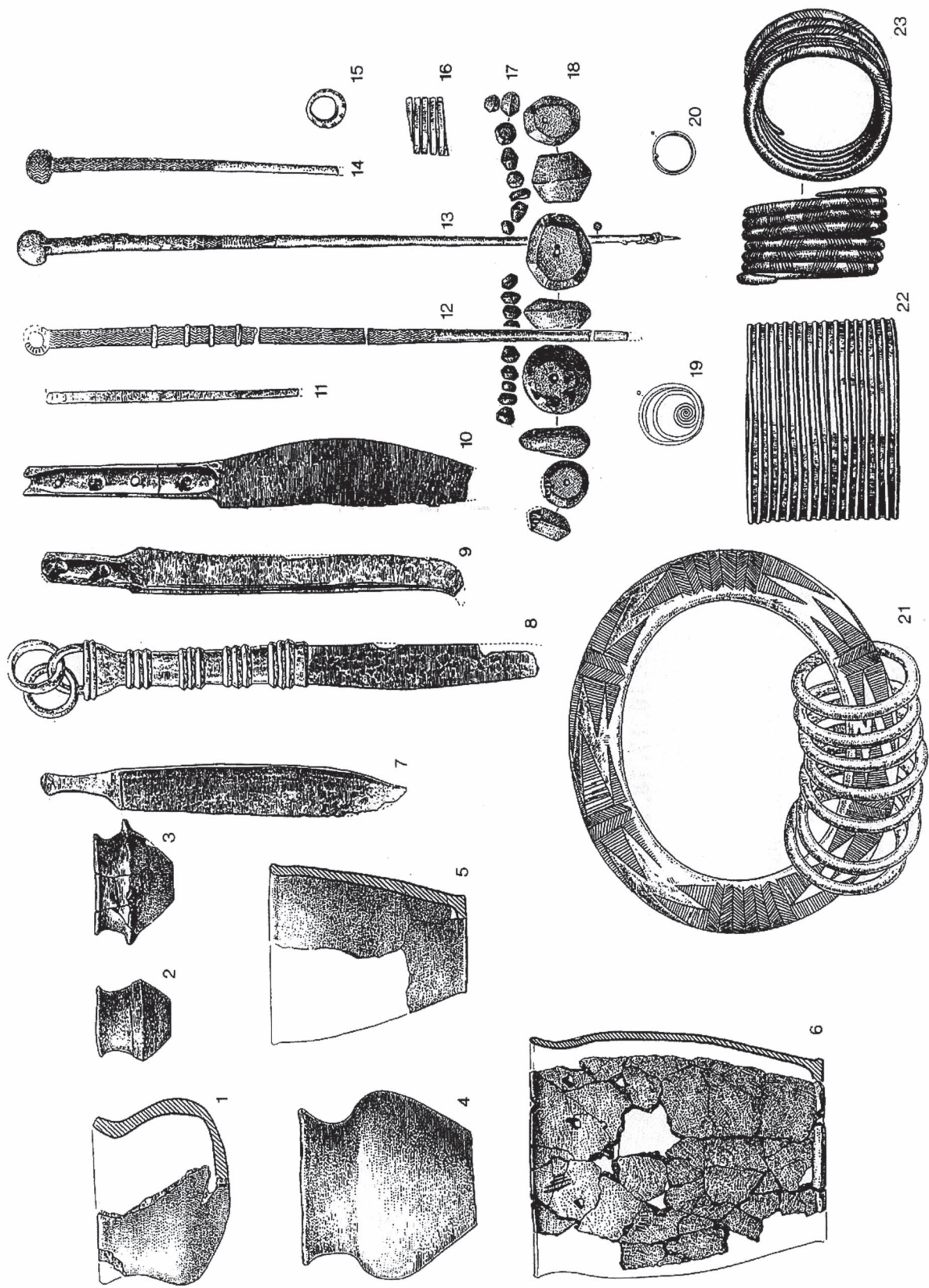

Рис. 2. Гордівський могильник. Матеріали першої хронологічної групи.

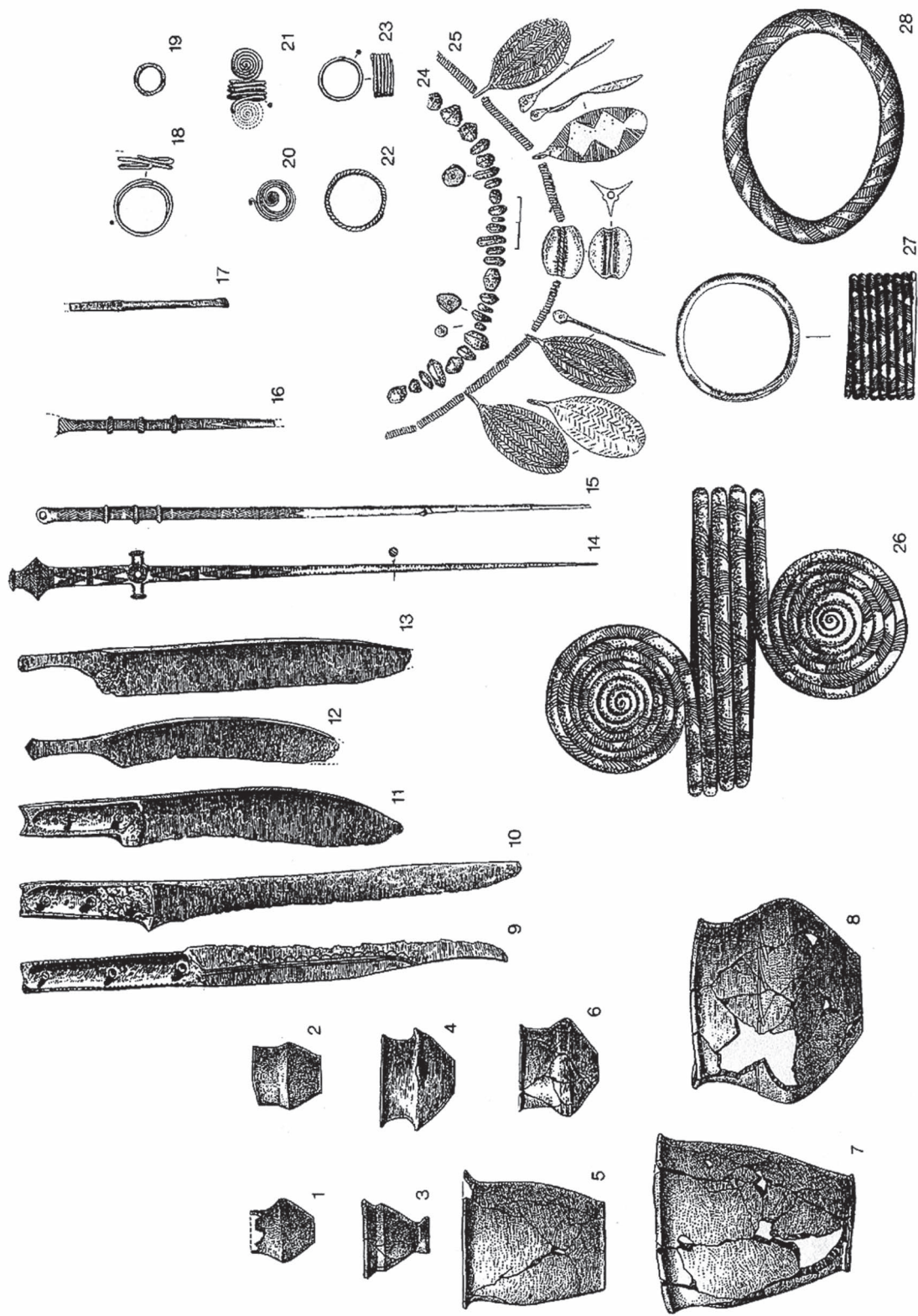

Рис. 3. Гордівський могильник. Матеріали другої хронологічної групи.

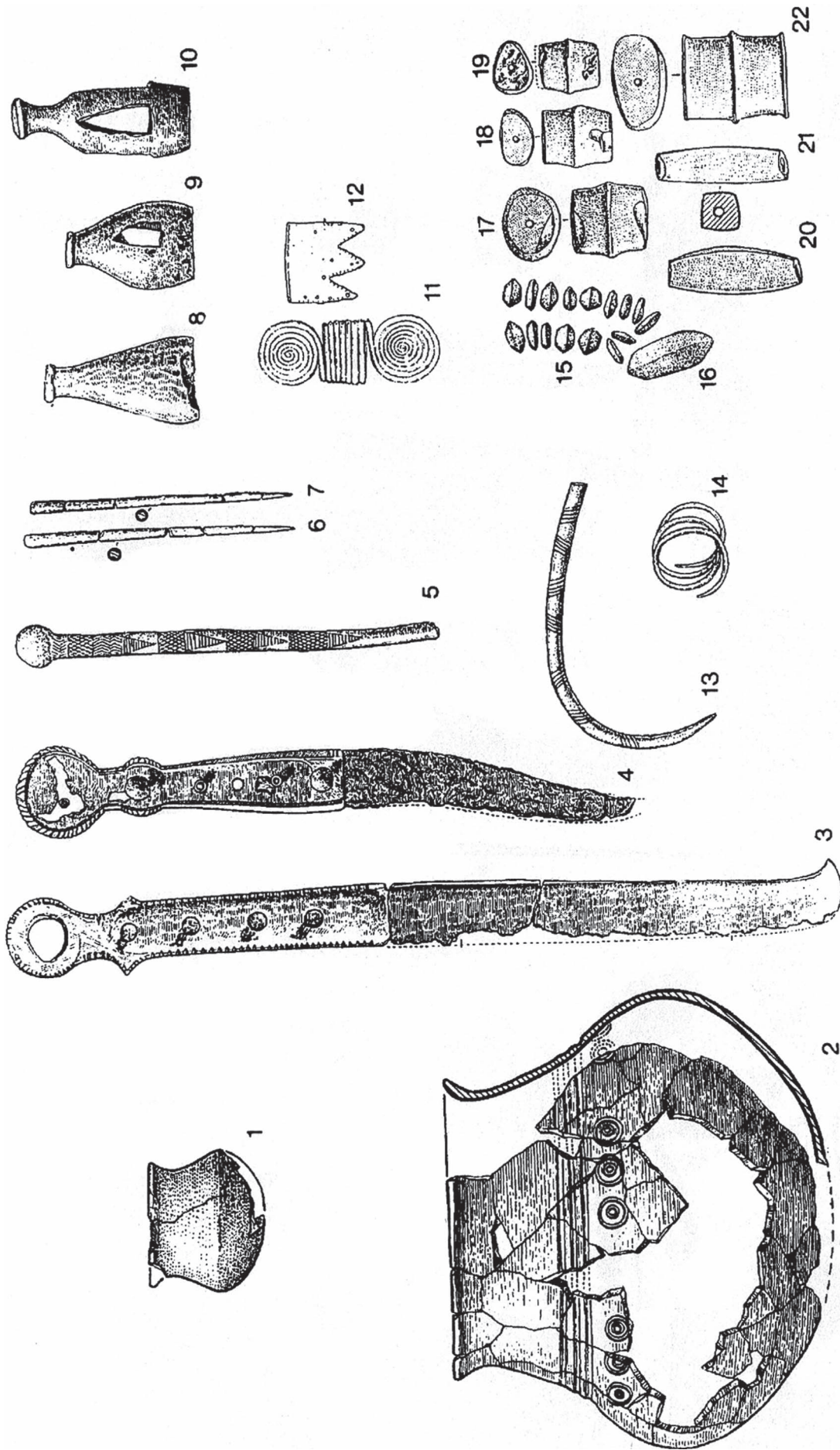

Рис. 4. Гордівський могильник. Матеріали третьої хронологічної групи.

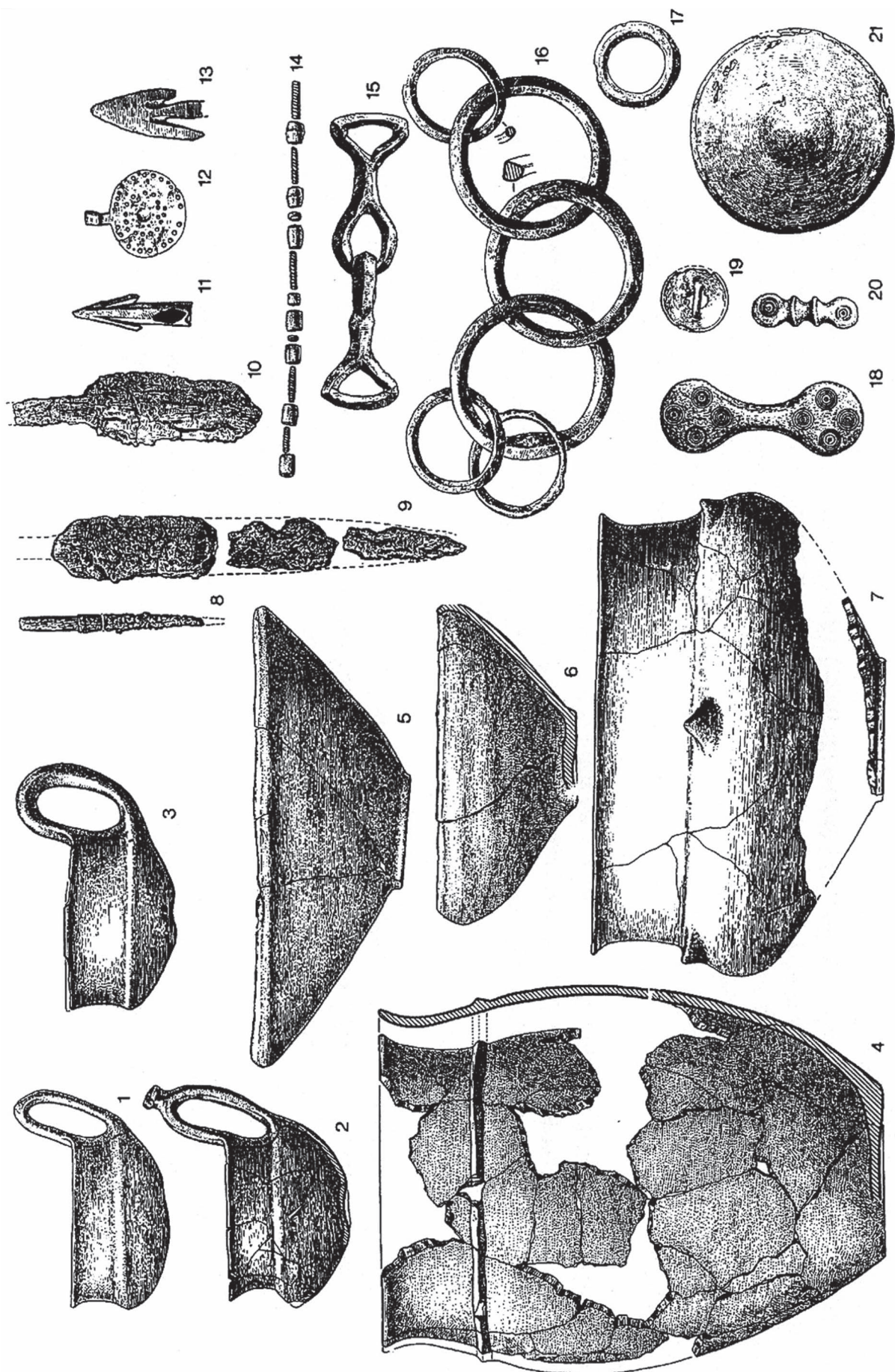

Рис. 5. Гордівський могильник. Матеріали четвертої хронологічної групи.

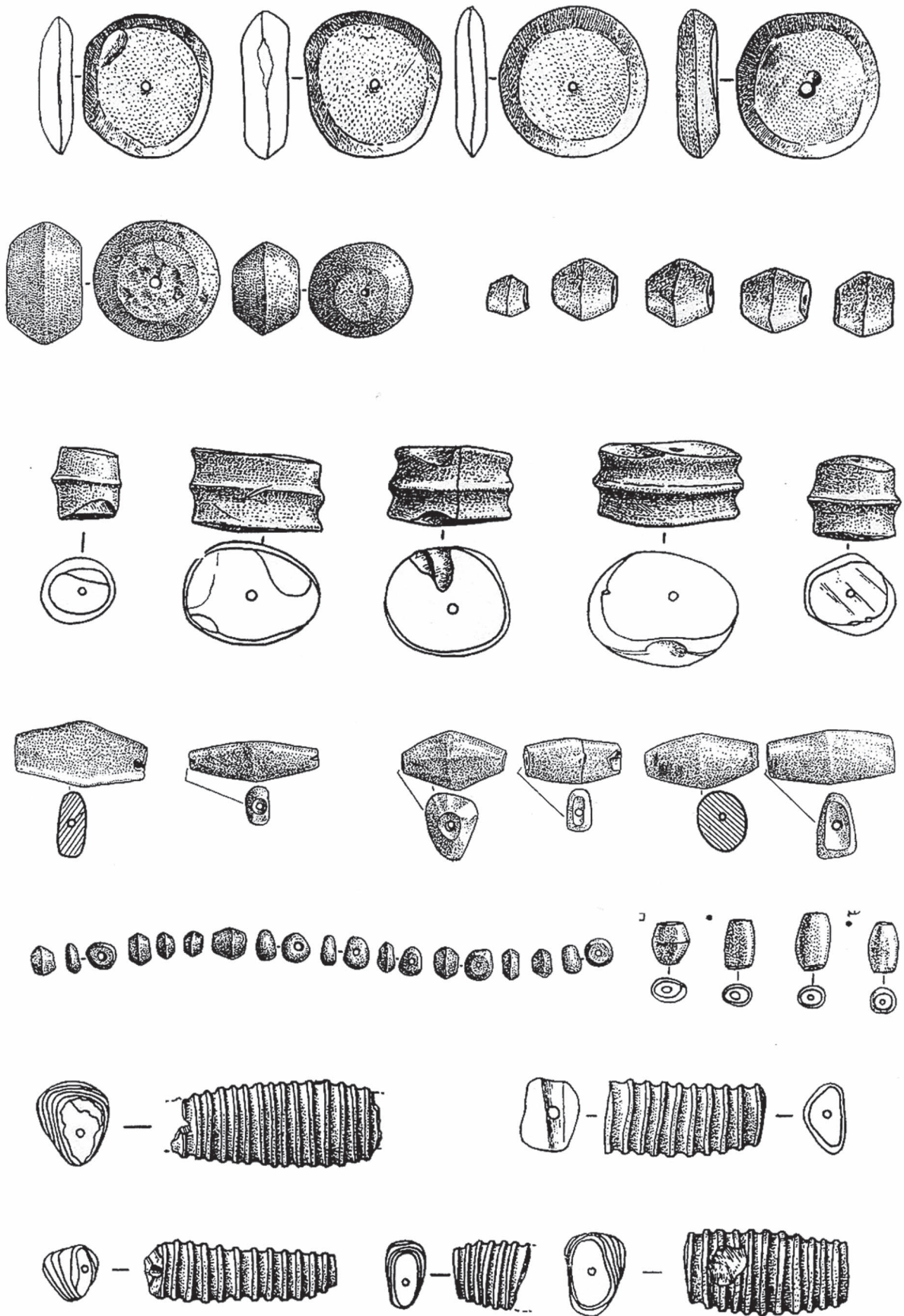

Рис. 6. Типи бурштинових бус Гордіївського могильника.

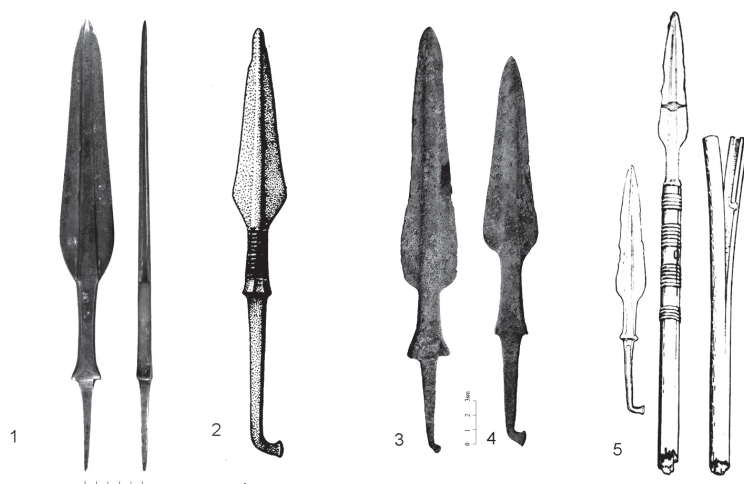

Рис. 7. Наконечники списів:
 1. – Вінниччина, Україна;
 2. – Тарсус, Мала Азія; 3. –
 Крим, Україна; 4. – Угаріт,
 Сирія.

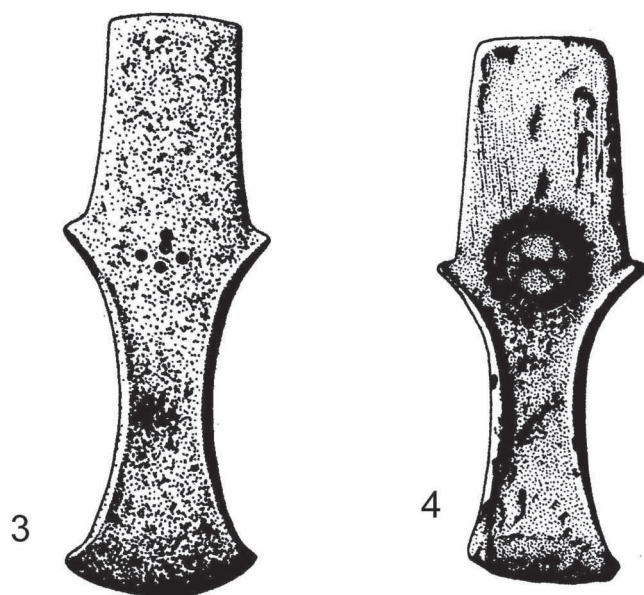
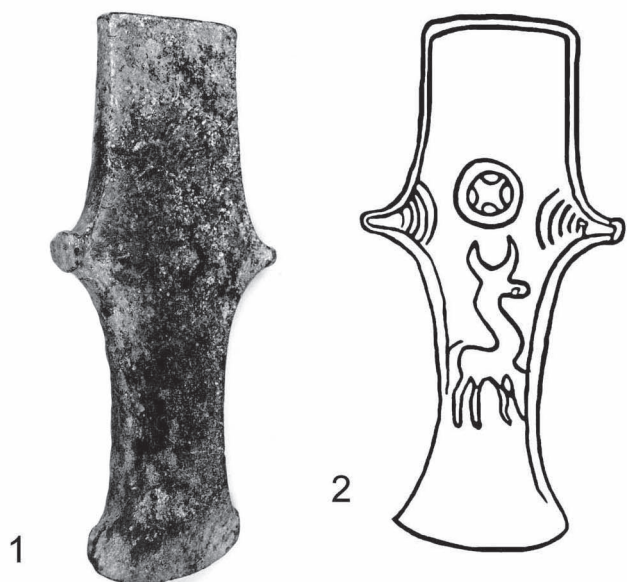
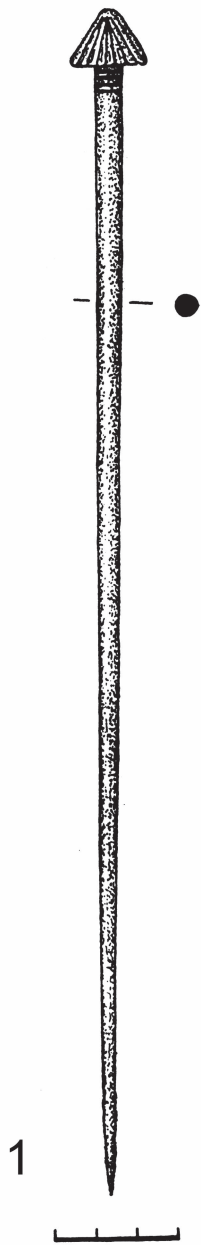
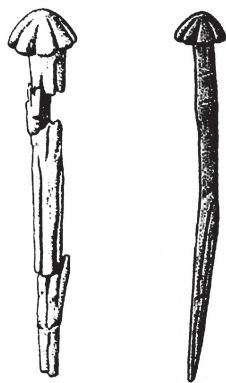

Рис. 8. Пласкі сокири
 “хетського” типу: 1. –
 Вінниччина, Україна; 2.
 – Керч, Крим, Україна; 3.
 – Карахуйук, Мала Азія; 4. –
 Тарсус, Мала Азія.

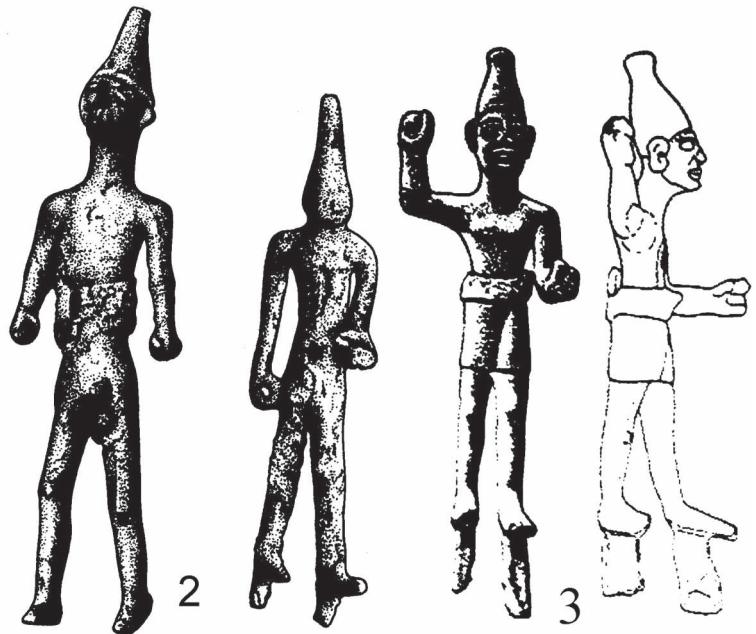

1

2

1

2

3

Рис. 9. Шпильки: 1. – Івання, Україна; 2. – Ашшур, Месопотамія.

Рис. 10. Статуетки: 1. – Сернія, Литва; 2. – Бібл, Сирія; 3. – Камід ел-Лоз, Ліван.

С. Д. Лисенко

ГРИВНА ТИПУ «СЕНЯВА» З ОКОЛИЦЬ ОЛЕСЬКА

Серед широких наукових інтересів ювелера чи не найчільніше місце займають питання, пов'язані із генезою висоцької культури та її зв'язками із лужицькою культурою Польщі. Серед маркерів лужицьких впливів в багатьох публікаціях Л.І.Крушельницької наводиться масивна бронзова шійна гривна з експозиції Олеського замку – філії Львівської галереї мистецтв. Цей виріб (Рис.1; 2:1) є унікальним для території України, і на нашу думку, заслуговує на окрему публікацію¹.

Діаметр гривни 235x243 мм, діаметр у перетині від 19 до 23 мм. Вага близько 2,1 кг. Вся поверхня виробу прикрашена складним орнаментом, нанесеним в техніці гравірування та карбування, який складається з 78 елементів. Більшу частину поверхні вкривають групи гравірованих ліній (від 5 до 8, переважно по 7), що чередуються із карбованими (?) „ялинками” з вершинами вгору та вниз. Групи ліній зустрічаються 39 разів, ялинки – 32. Крім того 6 разів зустрічається „сітка” та 1 раз паркетний орнамент. Останні елементи ділять всю композицію на 7 секторів. Якщо відрахувати за годинниковою стрілкою від паркетного орнаменту, то сектори містять наступну кількість „ялинок”: 3-3-5-6-5-6-4. Не виключено, що за всіма наведеними цифрами стоїть певне змістовне навантаження (календар ??).

Гривни, що аналогічні виробу з Олеська, відомі у південній Польщі. Їх об'єднують у тип Сенява. Знайдені вони у Сеняві, Вуйтші, Мацькувці, Вішньовій (скарби), Каньчuzі, Менджигужі, Пелкіні, Лососіні Долній (випадкові знахідки) [Kostrzewski, 1924, s.182; Żurowski, 1925, s.304-305; Moskwa, 1976, s.29; Sikora, 1969, s.127-128]. На думку Й.Костжевського та Й.Журовського, цей тип прикрас є локальною формою, характерною для південної Малополющі. Не можна виключати, що принаймні частина цих прикрас виходила з однієї майстерні [Żurowski, 1925, s.309]. Подібне припущення здається досить вірогідним при порівнянні гривни з Олеська (Рис.2:1) та, наприклад, Вуйтші (Рис.2:2)

Вперше гривна з Олеська була опублікована у 1976 р. І.К.Свешніковим. Виріб, віднесений до лужицької культури, зображено як зламаній, при цьому відсутня невелика частина кільця², однак замкнуте кільце реконструйоване пунктиром [Свешніков, 1976, с.48, рис.10]. У 1976 р. цю гривну згадує К.Москва – інформацію було надано тодішнім директором Галереї мистецтв у Львові Б.Вожницьким [Moskwa, 1976, 29-30]. У цьому ж році спрощене схематичне зображення цієї гривни, із розімкненими кінцями, наводить Л.І.Крушельницька. Виріб було віднесено до лужицької культури, співставлено з гривнами тарнобжезької групи Малополющі та датовано IV періодом бронзи [Крушельницька, 1976, с.42, рис.15:IX]. У 1985 р. публікується дещо поточніше зображення гривни з Олеська, але також як розімкненої [Крушельницька, 1985, рис.20:13]. У тексті монографії відмічається, що нашійники сенявського типу, серед іншого, є елементами тарнобжезької групи на території західних областей України. З ранім етапом тарнобжезької групи гривна пов'язується і у 1990 р., але в останній праці вже зазначається, що вона «виготовлена із масивної сплошної бронзової тасьми» [Крушельницька, 1990, с.114]. У 1998 р. гривну з Олеська було віднесено до раннього періоду висоцької культури, однак на малюнку було репродуктовано помилку, що ця гривна не замкнута, а розімкнена. В тексті статті зазначається, що «олеська гривна все ж таки більше подібна не до замкнутих кругів зі Сеняви і Мацьківки, а до такої ж розімкненої орнаментованої гривни зі скарбу у Вішньовій, який датують III періодом епохи бронзи» [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.216, мал.2:8]. Однак на рисунку у монографії К.Москви, на яку йде посилання у статті М.С.Бандрівського та Л.І.Крушельницької, добре видно, що гривна з Вішньової не розімкнена, а розірвана [Moskwa, 1976, s.326, гус.83:а].

Т. Сулімирський датував скарб з Сеняви IV періодом доби бронзи (за Монтеліусом), а скарб з Мацькувки – V періодом. І.Костжевський відно-

сив скарб з Вуйтші до III-го періоду доби бронзи, а пізніше датував гривни сенявського типу IV-м періодом. К.Москва пов'язував гривни сенявського типу з першою фазою тарнобжезької групи та датував їх III – першою половиною IV періодів бронзи [Moskwa, 1976, s.29-30]. Б.Сікора попередньо відніс гривну з Лососіни Долней до IV періоду [Sikora, 1969, s.127-128]. А.Краусс також датував гривни сенявського типу IV-м періодом бронзи, однак не виключав, що з'являються вони ще у III-м періоді [Krauss, 1977, s.35]. У Вуйтші та Мацькувці такі гривни були знайдені разом із масивними браслетами із спіральними щитками; в Мацькувці та Сеняві – разом із масивними браслетами з кінцями що заходять одне за одне або змикаються. Це дало змогу Й.Журовському віднести гривни типу Сеняви до III періоду бронзи [Żurowski, 1925, s.308]. Обидва типи зазначених браслетів є безпосереднім розвитком типів браслетів, представлених у скарбі тшинецької культури з Дратува, який датується II періодом доби бронзи [Gardawski, Wesolowski, 1956]. Таким чином, на наш погляд, гривни сенявського типу слід датувати в межах III періоду бронзи³, часом формування на теренах тшинецького культурного кола у Малопольщі тарнобжезької групи лужицької культури, а на Західній Україні – висоцької культури.

Гривна, що розглядається, була знайдена у 1968 р. при проведенні меліоративних робіт на болоті між смт Олесько та с. Кути (Львівська область, Буський район), в 0,5 км на північний захід від Олеського замку в ур.Покрова [Свешніков, 1976, с.48] (Рис.3:1)⁴. В 2007 р. під час охоронних робіт Рятівної археологічної служби ІА НАНУ на поселеннях Йосипівка-1, 2, 3 та Олесько-1, вздовж будівництва дороги в об'їзд смт Олеська, були також проведені розвідки в районі місця знаходження гривни (Рис.3:2). Тут було виявлене багатощарове поселення Олесько-2 (висоцька культура; давньоруський час; період пізнього середньовіччя)⁵. Площа, з якої було зібрано матеріал складає близько 200х100 м.

Кераміка висоцької культури з поселення Олесько-2 представлена фрагментами вінець тюльпановидних посудин, частина яких нижче зрізу прикрашена проколотими перлинами (Рис.4:1-3,6), фрагментом вінця черпака (?) (Рис.4:4), денцем мініатюрної посудини (Рис.4:8). Посуд має в керамічному тісті домішку шамота та піска; колір бурий, оранжевий, жовтий, рідше – чорний та сірий; поверхня переважно шерохувато-загладжена. Один фрагмент тюльпановидної (?) посудини має характерну хрупку поверхню (Рис.4:5).

В околицях смт Олесько за останні роки виявлено ще декілька поселень висоцької культури.

Одне з них – Йосипівка-1 – розташоване в 1,3 км на захід-південний захід від місця знаходження гривни, за 0,5 км на південний захід від південно-західної околиці с.Йосипівка, по обидва боки траси Львів-Київ на ділянці Ожидів-Олесько. У 2007 р. крім кераміки висоцького типу (Рис.5:2-11) на цій пам'ятці було знайдене вістря стріли, черешкове із жальцями (Рис.5:1), яке знаходить безпосередні аналогії у похованні раннього етапу висоцької культури №91 Петриківського могильника [Бандрівський 2002, 80, рис.27:3-4, фото.79]. Поодинокі фрагменти кераміки висоцької культури знайдені також на стоянці Олесько-1 (Рис.5:12), розташованій в 1 км на північний-захід від Олеського замку, в 0,5 км від місця знаходження гривни.

На всіх зазначених пам'ятках характерну кераміку лужицької культури не зафіксовано. Тому гривну з Олеська можна досить впевнено розглядати як західний імпорт у ареал ранньої висоцької культури. Можливо, вона є маркером одного з відгалужень північної гілки трансєвропейського лісостепового шляху доби бронзи, яка реконструюється за прикрасами комарівських типів [Лысенко, 2002, с.109-110].

Примітки

¹ Виказуємо щирю подяку завідувачому філіалу Львівської галереї мистецтв „Олеський замок” Роману Петровичу Соломці за надання можливості обробити матеріал та дозвіл на його публікацію.

² Це вказує на те, що виріб було реставровано ?

³ За традиційними датами цей період датується 1200-1000 рр. до н.е., за каліброваними датами, отриманими для пам'яток лужицької культури на Куявах – 1400-1150 cal BC [Ignaczak, 2002, Rys.62]/

⁴ Карта із локалізацією гривни на місцевості люб'язно була надана директором Рятівної археологічної служби Інституту археології НАНУ О.Осаульчуком, за що виказуємо йому щирю подяку.

⁵ У дослідженні пам'ятки крім автора публікації приймали участь співробітники Олеської експедиції Є.Шклярєвський та О.Виборнов.

Література

Бандрівський М.С. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури.- Львів, 2002, 282 с.

Бандрівський М.С., Крушельницька Л.І. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. – том ССXXXV. – Львів, 1998. – С.193-247.

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К.: Наук. думка, 1976, 145 с.

Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). – К.: Наук. думка, 1985, 163 с.

Крушельницькая Л.И. Высоцкая культура // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С.115-122.

Лысенко С.Д. К вопросу о локализации коммуникаций эпохи поздней бронзы в Правобережной лесостепи // Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнарод. наук. конф. Секція "Археологія" (17-18 травня 2002, Луганськ). – Луганськ: Вид-во СНУ ім.В.Даля, 2002. – С.104-111.

Свешніков І.К. Довідник з археології України. Львівська область. – К.: Наук. думка, 1976. – 96 с.

Gardawski A., Wesolowski K. Zagadnienia metalurgii kultury trzcienieckiej w swietle

"skarbow" brązowych z Dratowa pow. Pulawy i Rawy Mazowieckiej // MS, 1956. – T.I. – S.59-103.

Ignaczak M. Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw. – Poznan, 2002. – 224 s.

Kostrzewski J. Z badan nad osadnictwem wczesnej i srodkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich // Przegląd archeologiczni.- Poznań, 1924.- T.II.- S.161-218.

Krauss A. Poglądy na kształtowanie się kultury łużyckiej w Południowo – Wschodniej Polsce // Materiały Archeologiczni. – 1977. – T.18. – S.5-46.

Moskwa K. Kultura Łużycka w południowo-wschodniej Polsce. – Rzeszów, 1976. – 389 s.

Sikora B. Ciężki naszyjnik brązowy z Łososini, pow. Nowy Sącz // Acta Archeologica Carpatnica – T.XI. – 1969. – S.127-128.

Żurowski J. Skarb brązowy z Wójczy i naszyjniki typu Sieniawy // Przegląd archeologiczni.- Poznań, 1925.- T.II.- S.303-309.

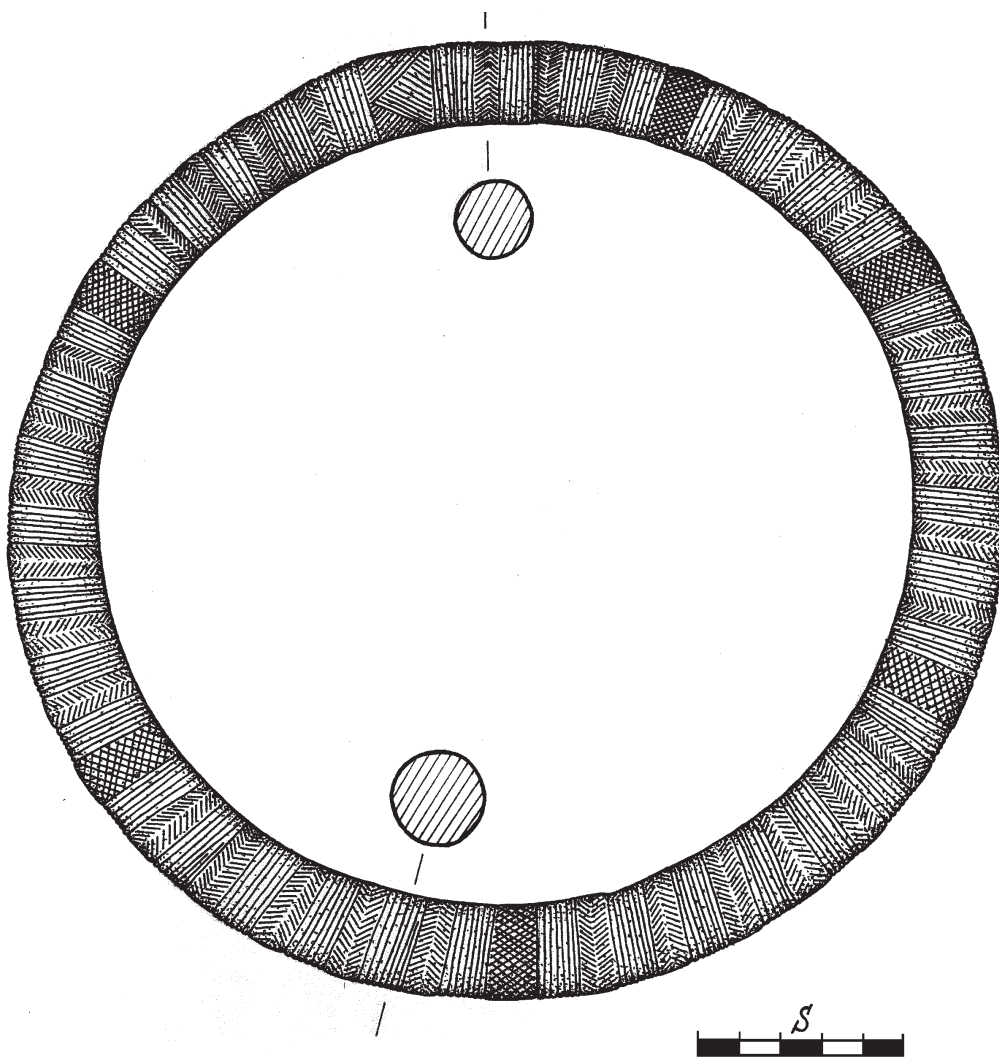

Рис.1. Шийна гривна з околиць Олеська.

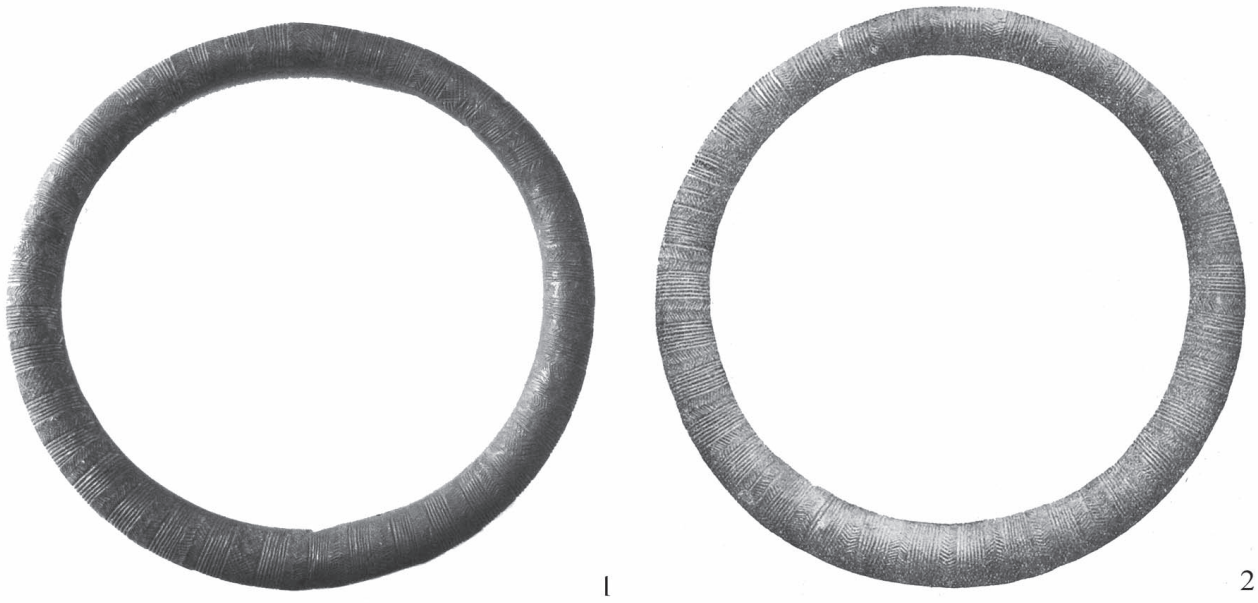

Рис.2. Шійні гривни з околиць Олеська (1) та скарба з Вутші (2)

Рис.3. Місце знаходження гривни (1); поселення висоцької культури Олесько-2 (2) та Олесько-1 (3).

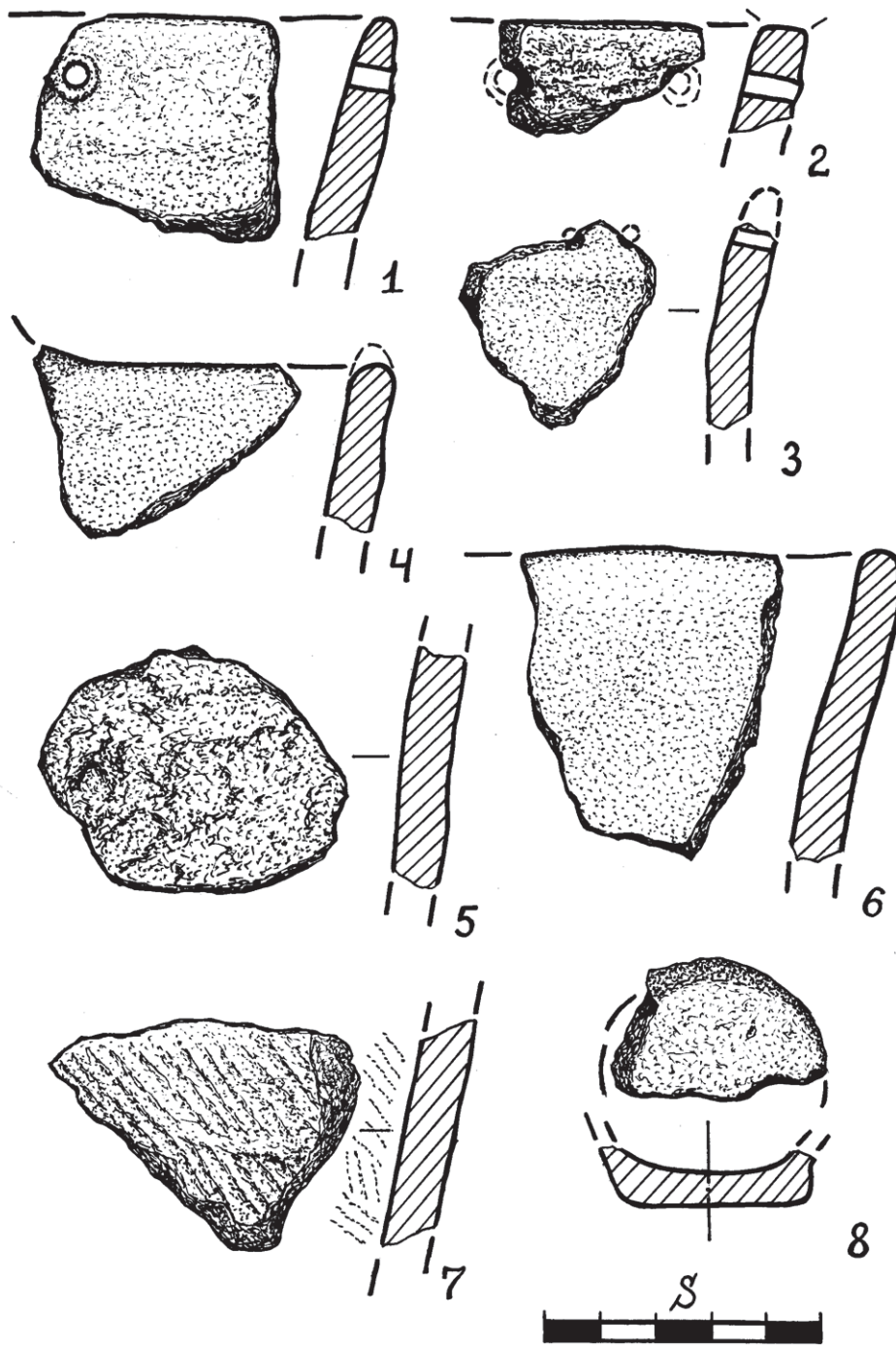

Рис.4. Кераміка висоцької культури з поселення Олеско-2.

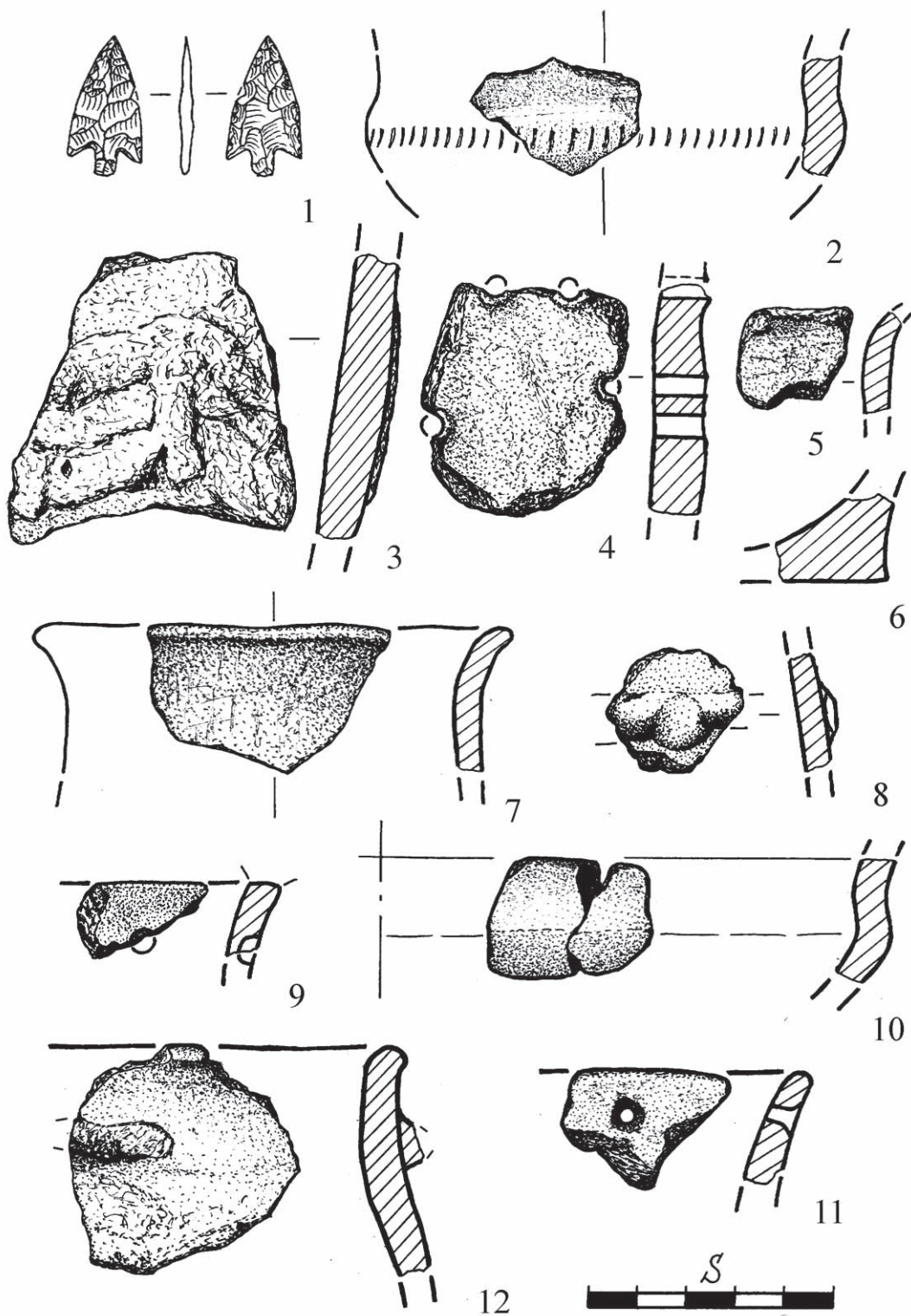

Рис.5. Матеріали висоцької культури з поселень Йосипівка-1 (1-11) та Олесько-1 (12).

С. Пивоваров, М. Ільків

НОВІ ЗНАХІДКИ СКАРБІВ ЕПОХИ БРОНЗИ – РАНЬОГО ЗАЛІЗА НА ТЕРИТОРІЇ БУКОВИНИ

Вивчення питань історії українських земель у добу бронзи – раннього заліза займає важливе місце у вітчизняній історіографії. Цій проблематиці присвячені десятки монографій та сотні наукових і науково-популярних статей і розвідок. У них підсумовані результати багаторічних археологічних досліджень, з'ясовані основні риси матеріальної та духовної культури, подана характеристика господарської діяльності давнього населення, визначені головні напрямки економічних зв'язків тощо. Разом із тим, нові знахідки цього періоду виявлені в останні роки дозволяють отримати якісно нову інформацію про життя та діяльність місцевих жителів. Особливо це показово на матеріалах скарбів бронзових виробів, знайдених за різних обставин на території країни.

До одного із регіонів українських земель, який був досить щільно заселений в епоху бронзи – раннього заліза, відноситься територія Буковини (сучасна Чернівецька обл.). Дослідженнями, проведеними на цих теренах експедиціями під керівництвом Б.О. Тимощука [Тимошук, 1969], Л.І. Крушельницької [Крушельницька, 1985], А.І. Мелюкової [Мілюкова, 1961], Г.І. Смирнової [Смирнова, 1957, 1965, 1969, 1976; Смирнова, Войнаровський, 1994], В.М. Войнаровського [Войнаровський, Смирнова, 1993] та інших, зафіксовано біля двох сотень поселень, півтора десятка городищ, 7 могильників і стільки ж скарбів, які відносяться до археологічних культур шнурової кераміки, комарівської, Ноа та фракійського гальштату (голіградської).

Нові матеріали про цей період в історії регіону трапилися в минулому році. Мова йде про два скарби бронзових виробів із Кіцманя та Коровії, зафіксованих співробітниками Чернівецької філії “Охоронної археологічної служби України”. Публікації матеріалів із цих скарбів й присвячена дана стаття.

Перший скарб був виявлений у жовтні 2007 р. в с. Коровія (межа із с. Годиловом) Глибоцького р-ну, де місцевим жителем Г. Репчуком

на своєму городі була знайдена бронзова бойова сокира-чекан. Обстеження місця знахідки дозволило виявити ще 34 бронзові предмети: обухи сокир-чеканів, зламані кельти та їхні фрагменти, серпи, ніж, браслети, уламки бронзової чаші та злитки металу.

Скарб був захований на вершині одного з мисоподібних пагорбів на правому березі р. Яблунівець, правої притоки р. Коровія. З північного боку пагорб обмежений стрімким спуском в долину струмка, з південного – примикає до плато, а із північного-заходу та сходу обмежений низинами-балками із численними джерелами. Всі речі були виявлені на площі 15x20 м. Вони знаходилися в товщі чорнозему потужністю близько 30 см або на межі останнього та жовто-сірого суглинкового материка. Жодних інших знахідок, крім кількох фрагментів пізньої кераміки XVIII-XIX ст., в ґрунті й на орній поверхні виявлено не було. Очевидно, що скарб був захований за межами поселення у неглибокій ямці. Під час оранки предмети з нього були розтягнуті на значній площі пагорбу. Не виключено, що кількість предметів в скарбі була більшою, оскільки не вдалося повністю обстежити нижню частину схилу, яка нині заросла чагарником.

Найбільш цінною знахідкою в скарбі є сокира-чекан. Вона характеризується вузьким видовженим лезом, циліндричною втулкою та конусоподібним обухом із диском (рис.1,1). Бойова частина виробу має дещо деформоване лезо та чотиригранний поперечний профіль, який, наближаючись до втулки, поступово стає восьмигранним. Обушкова частина основи-стержня відзначається чотирикутним перерізом. Втулка з обох боків закінчується потовщеннями: верхній ободок масивніший, з ребром, нижній – округлий. По боках циліндра втулки присутні два ребра, які складають одну площину зі стержнем. Вертикальна вісь симетрії сокири дещо зміщена вліво. Довжина виробу становить 23,6 см, висота втулки – 5,8 см, її діаметр – 2,3-2,4 см, діаметр диску обуха – 4,2 см, максимальна ширина леза – 2,8 см.

До скарбу входило також ще два диски-шайби, які становили обухи бойових сокир-чеканів інших різновидів. Вони відзначаються значно більшим діаметром дисків (6,7 см та 6,5 см). Диск першого фрагменту плоский, з рівною поверхнею та багатограним, трохи приплюснутим на вершині шипом і прямокутною у перетині основою (1,1x0,8 см) (рис.1,3). Довжина фрагменту бойової сокири складає 6,8 см. Другий диск має рельєфну поверхню з конічним бойовим шипом на кінці (рис.1,2). Основа обуха підовальна у профілі (1,4x1 см), довжина уламка виробу дорівнює 3,7 см.

Такі сокири-чекани є типовими угорсько-трансільванськими бронзовими виробами, які датуються переважно періодом пізньої бронзи [Балагурі, 1969, с.152, рис.3,9]. На території Українського Прикарпаття відомі поодинокі знахідки такого типу бойових сокир. Це сокири-чекани з Глиниці на Буковині [Пастернак, 1961, с.273] та Стецівського скарбу на Снятинщині [Крушельницька, 1993, с.130]. Їх знахідки також трапляються серед старожитностей сабатинівської культури [Черных, 1976, с.232, табл.ХХХ,2-3].

До складу скарбу входили й кельти та їх фрагменти. Всі вироби пошкоджені, очевидно, під час багаторічних оранок. На це вказує один із кельтів, частини якого були знайдені на відстані 5 м один від одного.

Перша сокира-кельт, розламана навпіл, характеризується масивним підпрямокутним корпусом, прямим потовщеним краєм втулки і невеликим овальним у профілі вушком (рис.1,4). Лезо виробу дещо розширене, широка бокова площина піднімається до втулки. По боках корпус знаряддя зміцнений двома додатковими фасками, які обмежені ззовні округлими валиками. Довжина кельту становить 10,3 см, максимальна ширина леза – 4,9 см, глибина втулки – 7,5 см, її діаметр – 3,2x2,8 см. Даний кельт близький до аналогічних виробів старшого трансільванського типу, які датуються переважно періодом ВД-НА1 й характерні для старожитностей культури Ноа [Дергачов, 1997, с.25-27]. На теренах Прикарпаття такого типу кельти відомі, як серед поодиноких випадкових знахідок, так і в складі скарбу з Олешова [Крушельницька, 1985, с.33, рис.9,7; с.35, рис.11,4-9].

Другий кельт характеризується дугоподібною в плані втулкою, яка закінчується з одного боку високим дзьобоподібним виступом, а з іншого – переходила у ромбічне у профілі вушко (рис.1,5). Від останнього збереглася верхня частина зі слідами відливання. Корпус виробу помітно розширюється в бік леза. Широкі бокові площини сокири доходять до краю втулки. Краї останньої

дещо розхилені назовні, а поперечний переріз – шестиграний. Параметри виробу складають: загальна довжина – 9,7 см, довжина від краю втулки – 8,6 см, ширина леза – 4,4 см, глибина втулки – 6,7 см, остання має розміри – 3,5x2,3 см.

Від третього кельта збереглася нижня частина (рис.1,6). Можливо, що його втулка теж була дугоподібною з характерним виступом на кінці. Корпус підпрямокутний з ледь розширеним лезом. Профіль втулки наближений до шестигранного. Довжина фрагменту сокири дорівнює 5,4 см, найбільша ширина леза – 4,2 см, розміри збереженої частини втулки – 2,4x1,3 см.

Найближчі аналогії нашим екземплярам знаходимо серед речей скарбів з Грушки [Свешніков, 1964, с.54, табл.ІІІ,1] та Прилипчого [Romstorfer, s.49, fig.2], які датуються, очевидно, ранньогалль-штатським періодом. Третій фрагментований виріб близький до знахідки з Волоки [Крушельницькая, Малеев, 1990, с.129, рис.43,9]. Такі кельти чітко відрізняються від більш пізніх варіантів угорсько-трансільванського типу краєм втулки з подовженим виступом, підпрямокутним чи шестиграним поперечним перерізом корпусу, чіткими гранями на фасках і симетричним лезом.

До уламків кельтів, очевидно, відносяться й три бронзові фрагменти зі скарбу. Перший з них належить до бокової стінки втулки виробу, яка складалася з двох граней (рис.1,7). Посередині розміщувався отвір діаметром 0,45 см. Такі отвори відомі на деяких екземплярах кельтів з регіону і призначалися для додаткового кріплення виробу до ручки-древка [Войнаровский, Смирнова, 1993, с.184, рис.1,5]. Розміри уламку становлять 3x1,1 см. Другий фрагмент з увігнутою внутрішньою та гранчастою зовнішньою поверхнями мав розміри 3,1x1,6 см (рис.1,8). Третій уламок складав, очевидно, бокову стінку робочої частини кельта (рис.1,9). Його параметри: 2,8x1,4x1,2 см.

Наступна категорія знахідок представлена одним цілим серпом та трьома фрагментами інших виробів. Перший із них відзначається невеликими розмірами та потовщеною п'яткою (рис.1,12). Одна площина виробу плоска, інша – посилена двома рельєфними валиками. Кінець виробу зігнутий, в цьому місці патина потріскана і частково злущена, що, очевидно, пояснюється деформацією під час оранки. Довжина серпа по хорді дорівнює 14,4 см, ширина леза – 2 см, його товщина – 0,7 см.

Від іншого серпа збереглася лише нижня частина із п'яткою (рис.1,14). Його одна сторона також рельєфна, а інша – пласка. Довжина фрагменту становить 8,7 см, ширина леза – 2,4 см при товщині 0,7 см.

Від третього серпа збереглася аналогічна частина як і у попереднього. Його відмінною рисою є наскрізний отвір і раковини, які свідчать про неякісну відливку виробу (рис.1,13). Довжина уламку серпа становить 7,3 см, ширина леза – 2,7 см при товщині 0,8 см.

Описані екземпляри серпів належать до нижньодунайських типів (С-22 за Э.К. Черних [Черних, 1976, с.223, табл.ХХ]), які характеризуються відливанням з торця виробу, п'яткою у формі кнопкоподібного виступу і потовщеним літком, який складає частину п'ятки. Такі вироби є типовими для археологічних культур Кослоджень, Ноа та Сабатинівка і зустрічаються в комплексах періоду BD-НА1 [Балагури, 1980, с.111, рис.6,1; Дергачев, 1997, с.23].

Останній фрагмент серпа зі скарбу належить до іншого різновиду виробів із відігнутою гачкоподібною п'яткою (рис.1,11). Ширина його леза складає 2,5 см, товщина – 0,75 см. Даний фрагмент відноситься до північнопричорноморських типів серпів [Черних, 1976, с.221-222], проте визначити конкретніше його різновид неможливо.

До складу скарбу входив також бронзовий ніж з відламанною ручкою (рис.1,10). Кінець виробу піднесений вгору, на лезі помітні вищербини. З обох боків виробу проходять невеликі нервюри, які не доходять безпосередньо до вістря. Спинка ножа потовщена; профіль – симетричний. Довжина знахідки становить 13,9 см, максимальна ширина леза – 1,9 см, товщина спинки – 0,5 см. Схожий виріб з піднятим вістряма походить з Гордіївського могильника [Березанська, Лобай, 1994, с.148-153].

Наступну категорію виробів скарбу становлять бронзові браслети та їх фрагменти, які представлені чотирма різновидами. До першого з них належить суцільний овальний орнаментований браслет з округлим поперечним профілем (рис.2,1). Його внутрішній бік майже плоский, а зовнішній – помітно випуклий. Діаметр виробу дорівнює 8x7,2 см, товщина стержня – 0,6x0,45 см. Зовнішня поверхня виробу орнаментована сімома ділянками суцільних вертикальних ліній, які чергуються із зонами з трикутників, утворених перехрещеними діагональними лініями. Схожі браслети відомі серед старожитностей сабатинівської та Ноа культур [Шарафутдінова, 1987, с.81, рис.7,4].

До другої видозміни відноситься браслет з розімкнутими кінцями (рис.2,3). Останні, як і внутрішній бік виробу, гладкі. Спинка та боки браслету покриті суцільним орнаментом з рельєфних поперечних пружків, які утворюють ребристу поверхню. Поперечний переріз стержня круглий, діаметром 0,7 см. Загальні розміри дещо дефор-

мованого браслету складають 9,3x6,5 см. Такого типу вироби широко представлені серед знахідок Карпатського регіону пізньобронзового та ранньогальштатського часу [Свешніков, 1964, с.54, табл. III,19; Бідзіля, 1966, с.212, рис.2,4].

Третій різновид даної категорії знахідок представлений фрагментарно. Браслет мав округлу в профілі форму з помітним ребром на внутрішній стороні (рис.2,2). Зовнішня поверхня виробу гладка. Довжина фрагмента – 6,7 см, діаметр стержня – 0,55 см.

До останньої видозміни браслетів належать п'ять фрагментів. Вони характеризуються трикутним поперечним перерізом, вигнутою формою та двома незашліфованими ливарними ребрами по боках (рис.2,4-8). Їх довжина становить від 2 до 9,3 см. Можливо, що ці фрагменти відносяться до спіралевидних браслетів, які складалася з кількох витків однакового діаметру. Вони відомі серед старожитностей пізньої бронзи Карпато-Дунайського регіону [Балагури, 1969, с.152, рис.3,19]. Не виключено, що для виготовлення таких браслетів слугували ливарні форми з другого горизонту поселення Магала [Смирнова, 1957, с.106].

Серед речей скарбу трапилися два фрагменти бронзової чаші. Перший з них являє собою частину її вінчика, край якого відігнутий назовні, а бокова стінка – випукла. До даного фрагменту з допомогою пари заклепок кріпився один край ручки чаші (рис.2,9). Зовні його основа розширена (від 1,1 см до 2,5 см), а з внутрішнього боку для більшої міцності між боковою стінкою посудини та шапочками заклепок міститься прямокутна пластинка (2,5x1,6 см). Розміри уламку дорівнюють 4,7x4 см, висота наявної частини ручки 3,4 см. Другий фрагмент від посудини складав, ймовірно, частину бокової стінки чи дна (рис.2,10). Розміри уламка становлять 2,6x2,2 см при товщині стінки 0,1 см. Через фрагментарність уламків посудини встановити її форму неможливо.

Численну групу матеріалів скарбу становлять злитки металу різних розмірів. Їх можна поділити на дві групи, а саме злитки великих розмірів і дрібні аморфні злитки (літки, відходи виробництва). До першої групи належать масивні злитки з нерівною пористою поверхнею. Один із них має дископодібну форму з випуклою нижньою та прямою верхньою стороною (рис.2,19). Його розміри становлять 10,8x9,5x3 см. Інші злитки, очевидно, мали таку ж форму, а пізніше були подрібнені. Вони характеризуються такими розмірами: 8,5x9x3,3 см; 5,5x3,2x2,7 см (рис.2,20-21). Подібні злитки могли відливатися безпосередньо у заглибленні в ґрунті чи утворюватися на дні горну. Схожі бронзові злитки відомі серед ранньогальштат-

ських знахідок у давніх металургійних районах Прикарпаття.

Друга група репрезентована аморфними злитками, які, найвірогідніше, є відходами бронзоливарного виробництва (рис.2,11-13, 16-18).

Серед знахідок скарбу на незаперечну увагу заслуговує злиток металу, виготовлений у двосторонній формі (рис.2,14). Половинки останньої були дещо зміщеними одна відносно іншої. Предмет веретеноподібний, з потовщеним вузьким кінцем. Ширший бік виробу містить чіткий слід від рубки, очевидно, зубилом. Довжина фрагмента складає 11,1 см, максимальна ширина – 2,6 см, товщина – 0,5-0,7 см. Даний злиток металу відрізняється від інших по білому кольору. Він має блискучу, без патини поверхню. Можливо попередньо припустити, що він виготовлений зі сплаву із значною домішкою олова, або ж із білону. Із такого ж металу виготовлений ще один аморфний злиток (рис.2,15).

В цілому, скарб з Коровії слід датувати періодом BD-NA1 (приблизно XIII-XII ст. до н.е.), а його речі належать, в основному, до виробів Косідерського горизонту. Більшість із предметів скарбу, за винятком декількох, представляють собою бронзовий брухт і металеві злитки. Це свідчить, в першу чергу, про призначення основної частини скарбу для переплавки й виготовлення нових виробів. Ймовірно, він був захований бронзоливарником у відлюдному місці.

Значно важче визначити культурну приналежність скарбу, датування більшості предметів із якого припадає на перехідний період. Варто відзначити також імпортний характер деяких виробів, які були нетиповими для епохи пізньої бронзи регіону і вказують на західне чи південне походження. Загалом, Коровійський скарб близький до скарбу зі Стецівки, як за категоріями знахідок, так і умовами їх знаходження [Крушельницька, 1993, с.130].

Другий скарб був знайдений за випадкових обставин під час земляних робіт у м. Кіцмані. Він був виявлений місцевим жителем В.Б. Булегою, під час спорудження фундаменту на своєму об'їсті. Всі речі скарбу були передані для вивчення співробітникам Чернівецької філії ОАСУ.

Скарб складається з 14 бронзових предметів: чотирьох кельтів, уламку серпа, ножа, стержня та браслетів.

Перша сокира-кельт характеризується дугоподібною втулкою, яка закінчується навпроти вушка гострим виступом-кілем. Корпус знаряддя видовжений, підовальний у перетині, розширюється в бік дещо випуклого леза (рис.3,1). Великі площини прикрашені з обох сторін заглибленими

канавками, які тягнуться від краю втулки та кінця вушка до початку щік леза. Вушко виробу ромбоподібне у перетині, із потовщенням у верхній частині та виступом у нижній. На робочій частині кельту помітні слабкі сліди від спрацьованості. Максимальна довжина знаряддя становить 12 см, товщина – 3,9 см, ширина леза – 4,7 см, глибина втулки – 5,9 см.

Другий кельт теж має виступ кіль, але менших розмірів та півкругло оформлений край втулки (рис.3,2). Корпус знаряддя відзначається овальним профілем та чітко вираженими реберцями на місці швів. Фаски леза трапецієподібні, без помітних слідів спрацьовування. Вушко виробу відламане і було чотиригранним у перерізі. У бічній частині кельту наявний невеликий отвір, який, очевидно, був пророблений після втрати вушка для додаткової фіксації кельта на дерев'яній ручці. Лінійні параметри виробу наступні: загальна довжина – 10,8 см, товщина – 3,7 см, ширина леза – 4,3 см, глибина втулки – 5,9 см.

Третя сокира-кельт відрізняється від двох попередніх значно меншими розмірами та дещо іншою формою краю втулки (рис.3,3). Останній оформлений майже прямо, незначні виступи присутні лише по боках у вигляді дзьобоподібного виступу та овального у профілі вушка. Корпус виробу помітно розширюється в сторону леза і має практично прямий робочий край. Кельт має максимальну довжину 8,5 см, товщину – 2,6 см, ширину леза – 4 см, глибину втулки – 4,5 см.

Останній кельт презентує вироби з прямою потовщеною втулкою, його тулуб овальний у перетині та помітно розширюється в бік леза (рис.3,4). По боках широких площин він прикрашений двома вузькими канавками. Під півкруглою в плані втулкою виріб орнаментований також невисоким пружком та невеликим, опущеним вершиною вниз трикутником. Вушко сокири має овальний профіль та потовщення у верхній частині. Кельт має довжину 8,9 см, при товщині 2,5 см, ширині леза 4,4 см та глибині втулки 4,5 см.

Описані вище сокири-кельти мають широкі аналогії, як в межах досліджуваного регіону, так і серед старожитностей Центральної Європи. В цілому, три із них відносяться до виробів угорсько-трансільванських типів. Подібні знахідки відомі на землях регіону, зокрема, походять з Приліпчого [Romstorfer, s.49, fig.2], Кадубівців [Довідник з археології України, с.116, рис.16,1], Хотина [Льків, Мисько, 2007, с.12,15, рис.1,10], Волоки [Войнаровський, Смирнова, 1993, с.184, рис.1,6-8, с.187, рис.4,2], а також сусідніх територій: Стечеви, Городниці, Городенки, Грушки, Коломій [Крушельницька, 1985, с.49]. Такого типу кельти

з'являються у другій половині періоду ВД й продовжують побутувати в наступні століття [Дергачов, 1997, с.34]. Найближчими аналогіями за морфологічними характеристиками і територіальним розташуванням до кельтів із Кіцманської тезаврації є вироби з ранньогальштатського скарбу із Потічка Снятинського р-ону [Крушельницька, 1993, с.131-133, рис.71]. Останній з описаних кельтів близький до центральноєвропейських гальштатських типів, зокрема, екземплярів із Дуплицьк [Zugowski, 1949, tabl.XI,10] та Городенки [Клочко, 2006, с.235, рис.93,17].

До складу скарбу входив й фрагмент масивного дугоподібного серпа із заокругленим кінцем (рис.3,5). Одна його площина пряма, інша дещо увігнута. Довжина уламку 12,1 см, товщина 0,9 см, ширина 3,3-4,5 см. Такого типу серпи прийнято відносити до виробів північнопричорноморських типів (Бородаївка). Серпи даного типу концентруються в межах Середнього та Нижнього Подніпров'я в ареалі сабатинівської культури, значно рідше вони трапляються серед старожитностей інших археологічних культур, зокрема Ноа і датуються ранньосабатинівським часом [Дергачов, 1997, с.20]. Знахідки виробів Ноа-сабатинівського кола у складі гальштатських скарбів уже мали місце серед старожитностей Прикарпаття, зокрема, відомі в скарбі з Грушки [Свешніков, 1964, с.54], і можуть опосередковано вказувати на ранній вік останніх.

Серед предметів скарбу трапився також ніж (рис.3,6). Спинка його леза слабко випукла в тильній частині, вздовж обох боків посилені Т-подібним потовщенням шириною до 0,6 см. Робочий край доволі гострий, трохи пошкоджений в ході земляних робіт. Ручка знаряддя була складною – з обох її кінців присутні невеликі отвори, до яких за допомогою заклепок кріпилися кістяні або дерев'яні накладки. Порівняно високі валики, які виконували функцію ребер жорсткості, проходили по периметру тільки з одного боку ручки ножа. Довжина виробу становить 16,4 см, довжина робочої частини (леза) 11,6 см, ширина леза 2,4 см, ширина ручки 1,4 см. Схожі бронзові ножі з потовщеною „горбатою” спинкою, часто орнаментованою, відомі серед гальштатських старожитностей Карпато-Дунайського регіону [Свешніков, 1964, с.54, табл.ІІІ,5; Крушельницька, 1985, с.78, рис.24,1-2,4; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.24, мал.4,24].

У скарбі із Кіцманя знаходилося й сім бронзових браслетів різних типів. До першого з них належать три широкопластинчасті браслети з рельєфними реберцятами-валиками (рис.3,7-9). Перші два з них абсолютно однакові. Вони виго-

товлені з широкої бронзової пластини – гладкої всередині та прикрашеної п'ятьма чіткими валиками ззовні. Їхні кінці незієднані й дещо звужені. Діаметр браслетів дорівнює 7 см, ширина 1,6 см, товщина 0,25 см. Третій браслет відрізняється від попередніх тільки діаметром, який становить 5,5 см.

Такого типу пластинчасті браслети з пружками відомі серед старожитностей раннього гальштату Румунії, хоча трапляються й у пізніших комплексах бронзового часу, зокрема на землях Польщі [Kusnierz, 2006, с.218-219, рис.4,1].

Два наступні браслети є найпоширенішими прикрасами бронзового часу. Перший із них виготовлений з бронзового, підчотирикутного у перетині дроту (рис.3,10). Бокові грані ширші (0,8 см), внутрішня та зовнішня – вужчі (0,4-0,5 см) та півкруглі. Кінці браслету звужені (0,4x0,2 см), дещо заходять один на одного. Інший браслет аналогічний попередньому, але має овальний у перетині стержень з чітко вираженими ребрами на місці ливарних швів, особливо із внутрішнього боку (рис.3,11). Звужені кінці браслету практично дотикаються один до одного. Діаметр виробу дорівнює 7,6 см, розміри стержня 0,7x0,6 см. Подібні гранчасті та круглі неорнаментовані браслети походять із багатьох ранньогальштатських комплексів, наприклад, зі скарбу із Грушки [Свешніков, 1964, с.54, табл.ІІІ,13], третього горизонту поселення Магала [Смирнова, 1965, с.113, рис.26,11], городища в Городниці [Крушельницька, 1985, с.44, рис.13,20] та Новосілівського (Мамаєвського) скарбу [Тимошук, 1969, с.27].

Два інших браслети відрізняються від попередніх своєю масивністю та складними орнаментальними мотивами. Перший з них овально вигнутий, із широко розієднаними кінцями, відстань між якими становить 5,5 см. Кінці браслету трохи звужуються до країв. Профіль виробу п'ятигранний: три грані розміщуються на внутрішній та дві на зовнішній стороні. Чіткий прокреслений заглиблений орнамент прикрашає одну із зовнішніх граней, неорнаментовані лише кінці браслету. Орнаментальна композиція складається з комбінацій косих, вертикальних та горизонтальних ліній у поєднанні з ялинковим мотивом (рис.3,12). Максимальний діаметр браслету дорівнює 10,1 см, ширина тулуба – 1,3 см при товщині 0,8 см. Другий браслет менших розмірів має складніший профіль стержня – біля його кінців з'являються додаткові грані. Орнамент, виконаний у такій же техніці, але складається з півкруглих парних дуг, які чергуються із поперечними лініями і цілком вкривають зовнішню сторону виробу (рис.3,13). Браслет має наступні розміри: макси-

мальний діаметр 9,4 см, ширина корпусу 1,3 см, товщина 0,8 см, відстань між розімкнутими кінцями 5,6 см. Обидва браслети відзначаються довершеністю обробки поверхні у порівнянні з іншими виробами зі скарбу. Судячи з форми (овально вигнута дуга, широко розімкнуті кінці) та розмірів браслетів, вони могли носитися на передпліччі. Схожі масивні орнаментовані браслети походять з Грушківського скарбу, який відноситься до ранньогальштатського часу [Свешніков, 1964, с.54, табл.ІІІ,14,22] тощо.

До складу виявленого скарбу входив також бронзовий стержень (рис.3,14), який характеризується квадратним профілем із заокругленими кутами. Стержень закручений вздовж своєї осі на півоберта проти годинникової стрілки. Довжина стержня становить 22,9 см, у перетині – 0,8x0,8 см. Симетричні заокруглені кінці відкидають можливість його використання в якості вістря дротика і т.п. Зважаючи на форму та незавершений характер виконання виробу, слід думати, що це заготовка для дротяного браслету на зразок вже описаних вище.

За аналогіями виробу із Кіцманського скарбу можна попередньо датувати ранньогальштатським періодом, а саме етапом НА2-початком НВ1 (приблизно XII-XI ст. до н.е.). Це ставить дану тезаврацію в один хронологічний ряд зі скарбами з Шпальнаки та Потічка [Крушельницька, 19993, с.133-134].

Обстеження місця знахідки скарбу дало змогу встановити, що він був захований у зруйнованому житлі, яке розташовувалося на віддалі 30 м від невеликого струмка – правої притоки Кіцманського Поточу (басейн р.Совиці). Огляд стінок траншей під фундамент показав, що скарб знаходився під підлогою споруди розмірами 4x6 м. Вона, очевидно була наземною, з каркасно-стовповою конструкцією стін. Від останніх (на глибині 60-75 см) простежується культурний шар у вигляді значних за розміром шматків сильно перепаленої глиняної обмазки (інколи ошлакованої) з домішками полови і відбитками плах та галуззя. Тут же трапляється перепалене каміння, фрагменти кераміки, кальциновані кістки, вугілля, спаленина тощо.

Предмети скарбу були компактно складені в неглибокій ямці, діаметром близько 20 см. Не виключено, що скарб був свого часу загорнутий у шматок шкіри чи тканини.

Огляд місцевості поблизу споруди дозволив з'ясувати, що вона знаходилася на території досить великого поселення. На жаль його розміри через забудованість встановити не вдалося, але знахідки кераміки, обмазки, перепаленого каміння на площі 100x30 м говорять про значні масштаби пам'ятки.

Виявлена кераміка має оранжеве, буре, сіро-жовте забарвлення поверхні. В її тісті присутні домішки різного розміру зерен шамоту або жорстви, рідше перепаленого кременю. Один з уламків мав чорнолощену поверхню, ще один був покритий розчосами. Крім бокових стінок, виявлено кілька фрагментів донець та вінчика із потовщеним та прямо зрізаним краєм.

Знахідки скарбів поблизу річок Дереглуй та Совиця, віднесення їх до пізньобронзового часу та доби раннього заліза свідчать на користь думки про існування в гальштатський період торговим шляху через землі регіону. Підтверджують цю тезу й інші скарби й поодинокі знахідки, виявлені на цих теренах, та топографія розташування городищ. Картографування цих категорій археологічних пам'яток показує, що даний шлях пролягав вздовж річок Сирет, Дереглуй, Прут і Совиця в напрямку до Дністра. Найбільша його інтенсивність спостерігається на ранньому етапі, очевидно, в ході розселення на Прикарпатті представників культури фракійського гальштату.

Нововиявлені скарби бронзових виробів на Буковині дають змогу отримати якісно нову інформацію про розвиток торгово-економічних зв'язків місцевого населення наприкінці другого тисячоліття до н.е. Разом із тим вивчення бронзових виробів зі скарбів дозволяють уточнити хронологію побутування ряду предметів і синхронізувати їх використання. Знахідки даних скарбів у значній мірі доповнюють та розширюють асортимент бронзових виробів краю, а також характеризують бронзоліварну справу у місцевих племен.

Література

Балагури Э.А.

1969 Фельшесевч-Становская группа памятников эпохи поздней бронзы в Верхнем Потиссье // СА. – № 2. – С. 147-159.

1980 Памятники племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наукова думка. – С. 101-116.

Бандрівський М., Крушельницька Л. 1998 Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. – Т. ССXXXV. – Праці археологічної комісії. – Львів. – С. 193-247.

Березанська С.С., Лобай Б.І. 1994 Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі // Археологія. – № 4. – С. 148-153.

Бідзіля В.І. 1966 Скарб бронзових браслетів із Закарпаття // Археологія. – Т. XX. – С. 211-213.

- Войнаровський В.Н., Смирнова Г.И.* 1993 Новые находки древних бронз в окрестностях с. Волока на Буковине // РА. – № 4. – С. 183-190.
- Дергачов В.А.* 1997 Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонттийского региона. – Кишинэу: Типография Академии Наук. – 104 с.
- Довідник з археології України.* 1984 К.: Наукова думка. – 222 с.
- Ільків М., Мисько Ю.* 2007 Знахідки бронзових сокир-кельтів у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1(23). – С. 9-19.
- Клочко В.І.* 2006 Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до. Р.Х.). – К.: АртЕк. – 336 с.
- Крушельницька Л.І.*
- 1976 Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К.: Наукова думка. – 146 с.
- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). – К.: Наукова думка. – 162 с.
- 1991 Восточнокарпатский регион в бронзовом и в начале железного веков // Археология и социальный прогресс. – М. – С. 37-53.
- 1993 Крушельницька Л.І. Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл. // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К.: Наукова думка. – С. 129-134.
- Крушельницкая Л.И., Малеев Ю.Н.* 1990 Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды) // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка. – С. 123-132.
- Мелюкова А.И.* 1961 Культуры предскифского периода в Лесостепной Молдавии // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. – МИА. – № 96. – С. 5-55.
- Пастернак Я.* 1961 Археология Украины. – Торонто. – 789 с.
- Пеняк С.И., Шабалин А.Д.* 1964 Олешниковские клады бронзовых изделий // СА. – № 2. – С. 193-201.
- Свєшніков І.К.* 1964 Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. – Вип. 5. – С. 40-66.
- Смирнова Г.И.*
- 1957 Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области // КСИИМК. – Вып. 70. – С. 99-107.
- 1965 Раннеголиградский комплекс Магалы // КСИА. – Вып. 105. – С. 109-118.
- 1969 Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в. до н.э.) // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М.: Наука. – С. 7-34.
- 1976 Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. – К.: Наукова думка. – С. 118-135.
- Смирнова Г.И., Войнаровський В.М.* 1994 Мошанецький скарб бронз кіммерійського типу з Середнього Подністров'я // Археологія. – № 1. – С. 137-141.
- Тимошук Б.* 1969 Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати. – 192 с.
- Черных Е.Н.* 1976 Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука. – 302 с.
- Шарафутдінова И.Н.* 1987 Бронзовые украшения сабаиновской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка. – С. 69-86.
- Comorile tracilor* 2007 Suceava: Accent Print.
- Kusnierz J.* 2006 Skarb wyrobów brązowych ze Szczebrzeszyna w powiecie Zamojskim jako przykład powiązań terytorium grupy ulwoweckiej z kulturą wysocką // МДАПВ. – Вип. 10. – С. 215-223.
- Romstorfer C.A.* 1893 Aus den "Mittheilungen der k.k. Central-Commission" // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Muzeums. – Czernowitz. – S. 45-72.
- Szombathy J.* 1899 Dorgeschichte // Die osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Wien. – S. 49-56.
- Zurowski K.* 1949 Zabutki brązowe z madszey epoki brazu i wczesnego okresu zelleza z dorzecza gornego Dniestru // Przegląd Archeologiczn. – T. VIII. – Z. 2. – S. 147-215.

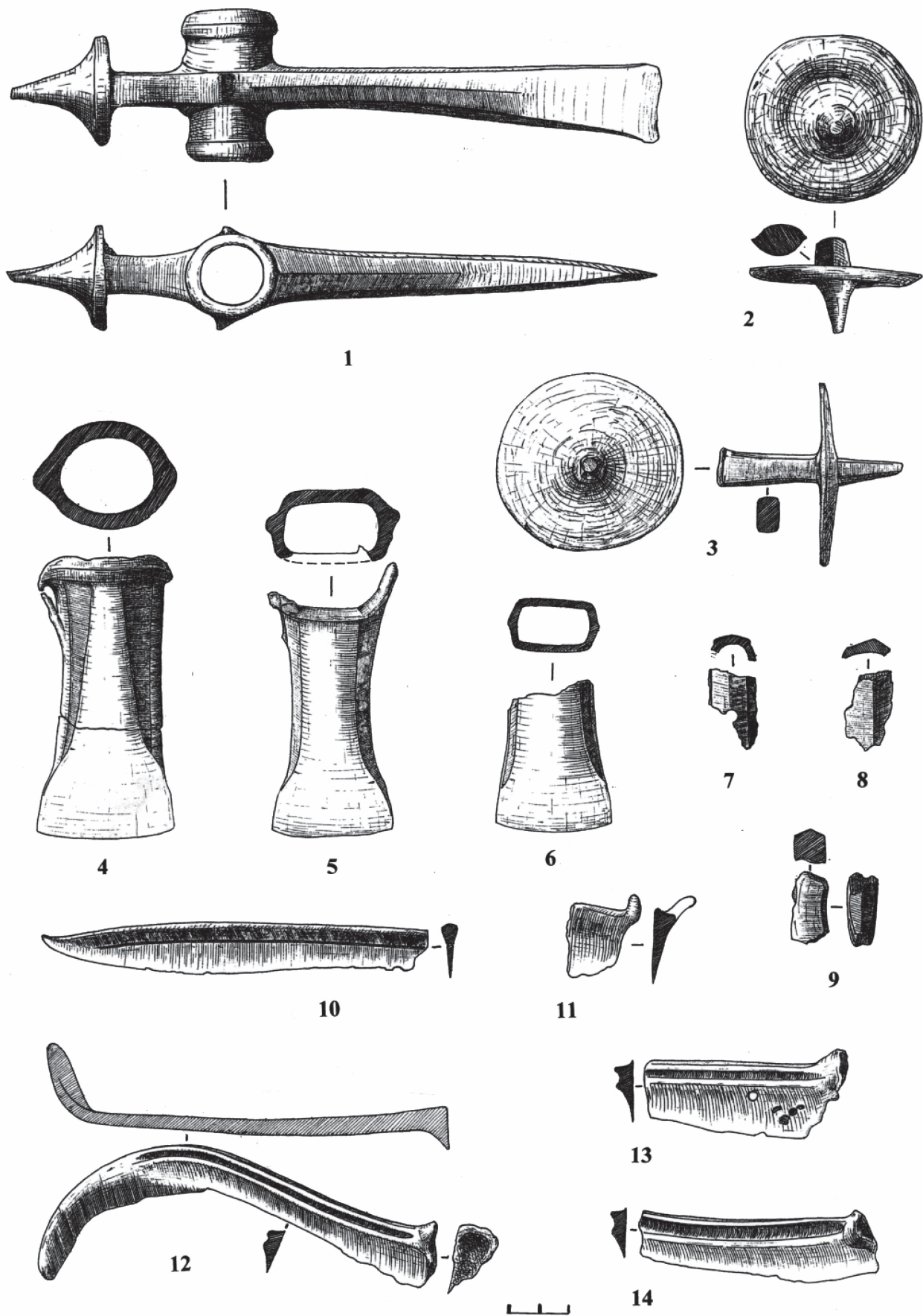

Рис.1. Предмети зі скарбу із Коровії.

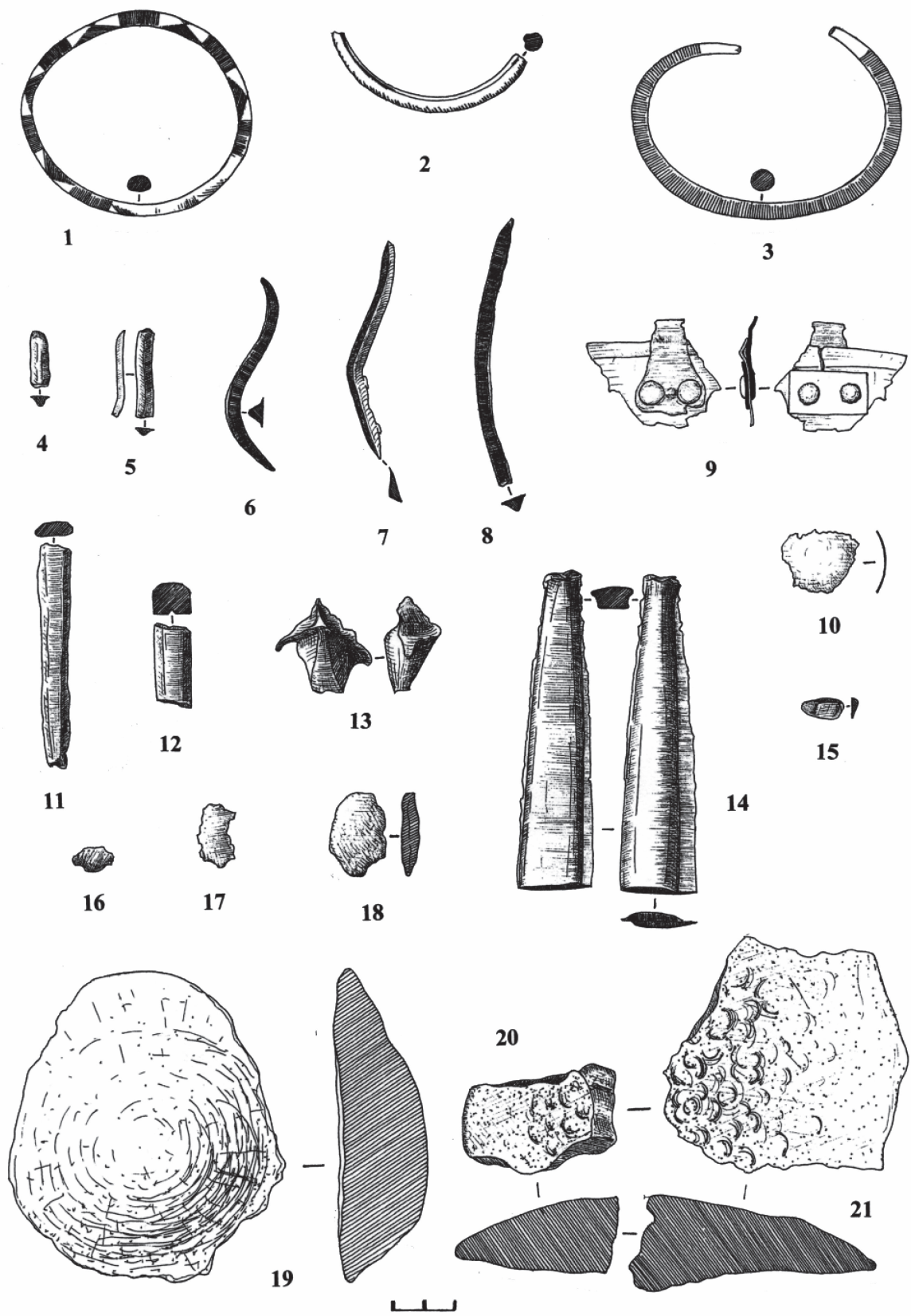

Рис.2. Предмети зі скарбу із Коровії.

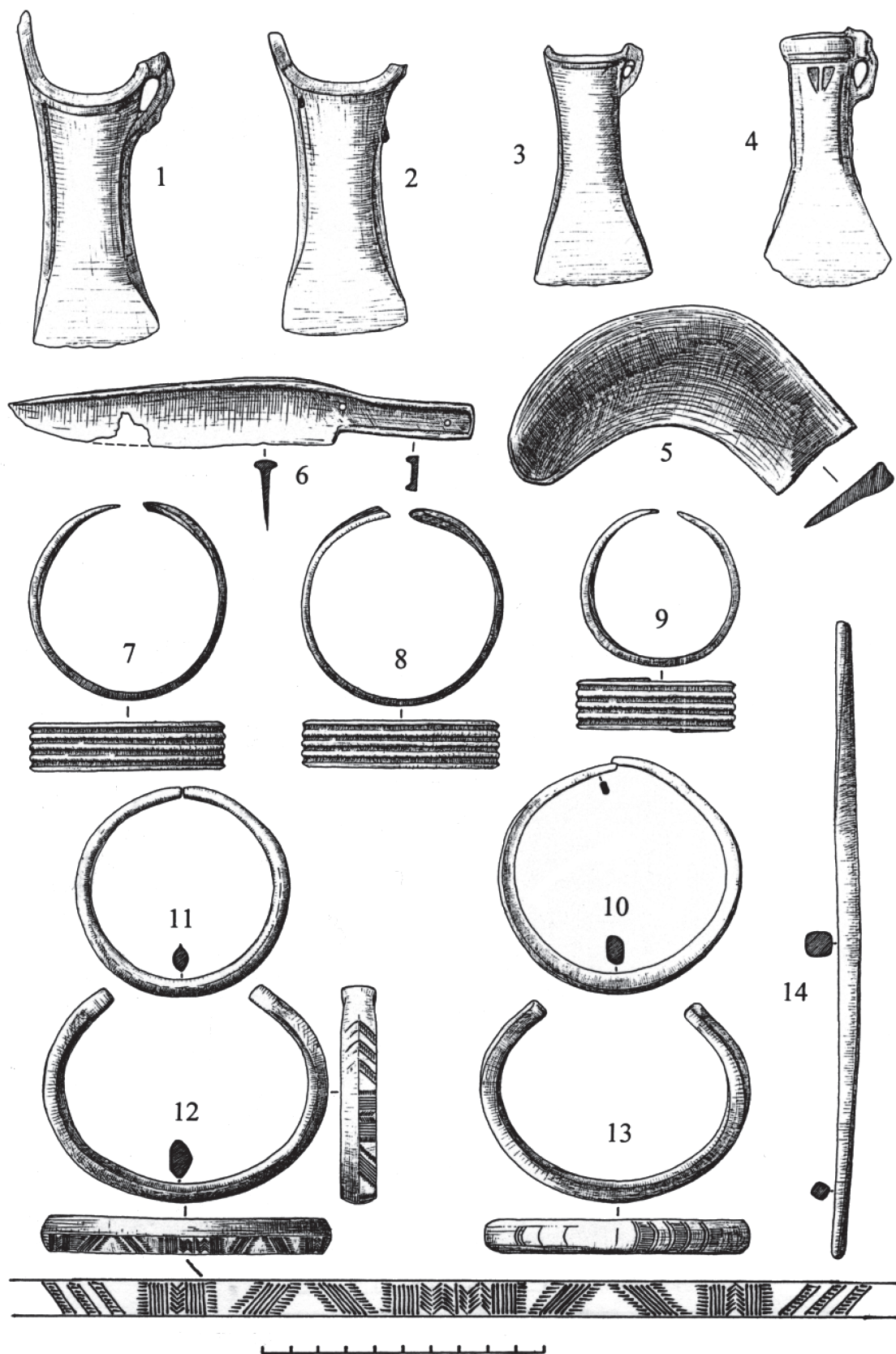

Рис.3. Бронзові речі з Кіцманського скарбу.

Т. Гошко, В. Манічев, В. Приймаченко, **І. Бондаренко**

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Проблема походження металевих виробів, знайдених на території Правобережної Лісостепо-вої України, є своєрідним ключем до вирішення культурних і торговельних шляхів та характеру металообробки у місцевого населення доби пізньої бронзи у XVIII – X ст. до н.е. Але відносно невелика кількість металевих знахідок на зазначеній території не давали раніше можливості більш ґрунтовно дослідити це питання.

В той же час дослідження Є.М. Черних металообробки у населення пізньої бронзи Північного Причорномор'я виявили тісні зв'язки з Балкано-Карпатською металургійною провінцією. За допомогою статистичних методів увесь метал був поділений на шість груп, серед яких чільне місце займає метал груп КТ (Карпато-Трансильванська) й Пб (Правобережна). Як вважає Є.М. Черних, можливі джерела групи КТ знаходилися у межах Карпатського ГМЦ. Щодо рудних джерел Правобережної групи, то дослідник припускає, що вони знаходилися там же, але були більше зосереджені в Нижньому Подунав'ї [Черних, 1976, с.26].

Свої висновки Є.М. Черних будував на основі вивчення колекцій, що походять, в основному, зі скарбів і лише невелику частину складають вироби з культурних шарів поселень та із поховань.

За останні 20 років ситуація помітно змінилася. Були відкриті та введені в науковий обіг багаті на метал пам'ятки, такі як Гордіївський могильник, Малополовецький курганно-ґрунтовий та Петриківський ґрунтовий могильники, курган 8 біля с. Нетішин, поселення Воля-IV. Тому питання про продовження вивчення металообробки в племен Лісостепової Правобережної України зберігає свою актуальність із урахуванням нових ідей та матеріалів.

Основою зібраної колекції бронзових виробів стали знахідки з Гордіївського могильника, дослідженого у 1986 – 1988 роках на території Вінницької обл. Тростянецького р-ну спільною експедицією Інституту археології НАН України і Вінницького музею під керівництвом С.С. Бере-

занської [Березанська, Лобай, 1994, с. 148 – 153; Beresanskaja, Kločhko, 1998].

У визначенні його культурної приналежності фахівці досі не дійшли згоди. Так С.С. Березанська пов'язує появу могильника з проникненням на Південний Буг однієї з груп центрально-європейської курганної культури [Березанская, 1999, с. 145 – 148]. Елітним могильником білогрудівської культури вважають Гордіївку В.І. Клочко [Klochko, 1998, s. 343 – 351], В.В. Отрошенко [Отрошенко, 2005, с. 197] та С.Д. Лисенко [Лисенко, 2005, с. 40 – 41]. Іншої точки зору дотримуються Л.І. Крушельницька й М. Бандрівський, вважаючи Гордіївський могильник пам'яткою висоцько-білогрудівської КІС [Крушельницька, 1998, с. 193 – 196; Бандрівський, 2005, с. 242 – 244]. У даній роботі для дослідження підібрані бронзові й мідні вироби з пам'яток, хронологічно близьких до Гордіївського могильника, а саме: тшинецько-комарівської КІС, культури Ноа, пам'яток білогрудівського часу Полісся й Середньої Наддніпрянщини та висоцької культури.

Із виробів тшинецько-комарівської КІС проаналізовано метал із ґрунтового могильника Малополовецьке-3 [Лисенко, 1998, с. 95 – 117; Лисенко, Лисенко Св., 2001, с. 147 – 159]; браслет зі спіральними щитками з Войцехівського курганного могильника [Лагодовська, Захарук, 1956, с. 71, мал. 2], вироби з кургану 8 біля м. Нетішин [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 115], браслет зі спіральними щитками зі зруйнованого поховання у с. Кормин Рівненського р-ну, Рівненської обл. – всього 18 екз.

Метал культури Ноа в колекції представлений невеликою серією виробів у кількості 6 екз. із поселення Воля-IV Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. [Ситник, 1990], а також бронзовими виробами з поселення і могильника Острівець, спектральні дослідження яких проведені Є.М. Черних [Черних, 1976, приложение, табл.12] – всього 32 екз.

Метал білогрудівського часу з Полісся й Середньої Наддніпрянщини представлений шпиль-

кою з голівкою у вигляді двох спіральних щитків, закручених у різні боки від стрижня й багатоспірального дротяного браслета з сегментоподібним перетином із зруйнованого поховання у с. Сморд-ва Млинівського р-ну, Рівненської обл. [Никольченко, 1974, с. 332 – 333]; шпильками з кільцеподібною голівкою із с. Литвинівка Вишгородського р-ну Київської обл. [Лисенко, Потельчак, 2003, с. 180, мал. 4.5] та з поселення біля с. Бобриця Канівського р-ну Черкаської обл. [Даниленко, 1956, с. 5 – 16]; браслетом із Вігачева (фонди НМІУ) – всього 9 екз.

Нами вивчена невелика колекція виробів вищої культури з культурного шару ґрунтового могильника Петриків Тернопільського р-ну Тернопільської обл. [Бандрівський, 2002, с. 57] – 9 екз. Розташування досліджених пам'яток див. на рис. 1.

Колекція бронзових виробів із Гордіївки найбільш численна з усіх наявних на цій території. Із 92 виробів спектральному дослідженню було піддано 56 предметів із загальною кількістю аналізів – 61. Така невідповідність кількості проб і виробів пояснюється тим, що з деяких предметів (таких як “шумливий” браслет, ніж із долитим руків'ям, трикільчасті вудила, обивка дерев'яної чаші з зізвдкою) бралися кілька проб. Застосування такої методики показало, що складені предмети мають розходження в хімічному складі металу. Це пояснюється тим, що вони вилиті з різних, по черзі розплавлених зливків сировинного металу, добутого з руд різного хімічного складу. На цей аспект звернули увагу також Я. Дамбровський і З. Хенсель, вивчаючи тшинецький метал Польщі [Dąbrowski, Hensel, 2005, s. 16]. Спектральний аналіз гордіївських виробів виконано у Московській спектральній лабораторії Інституту археології РАН Є.М. Черних (шифр лабораторії: 44769, 44721 – 4468, 44770 – 44771), у Київському Інституті судових експертиз (ан. № 62а-б; 63 – 69; 71).

До гордіївського кола пам'яток відносяться два депаспортизовані “стилети” з фондів НМІУ [Гошко, 2005, с. 231 – 245].

Дослідження хімічного складу металу з інших пам'яток проводилося в Інституті геохімії, мінералогії й рудоутворення НАН України. Були застосовані наступні методи: напівкількісний спектральний та рентгено-спектральний. Ми скористалися відомими за публікаціями спектральними аналізами виробів з пам'яток доби пізньої бронзи із зазначеної території [Черных, 1965, с. 102; Березанская, 1972, с. 90 – 91] та даними аналізів, виконаних у Польщі, Словаччині, Угорщині та Румунії [Petrescu-Dombovita, 1977; Sangmeister 1973, s. 250; Gardawski, Wesolowski, 1956, s. 59 –

103; Schubert F. und E., 1967, s. 185 – 203; Liversage, Pernicka, 2002, s. 417 – 426; Pleiner R., 1953, s. 795 – 796; Koziarowska, 1976, s. 93 – 122; Dąbrowski, Hensel, 2005, s. 5 – 20].

Для обробки результатів спектральних аналізів було поставлене завдання поділу сукупності археологічних об'єктів, представлених стандартним набором хімічних елементів, що у математичному плані являє собою класичну задачу поділу неоднорідної сукупності (інакше – кластерного аналізу) за комплексом показників (ознак).

Для її розв'язання застосовуються різні методи (як теоретико-ймовірнісні, так і чисто дискретні). Для подібних завдань найчастіше використовують методи факторного аналізу (для його реалізації існують спеціальні комп'ютерні програми).

У нашому випадку ми відмовилися від проведення факторного аналізу. По-перше, при нанесенні на факторну діаграму дуже великої кількості точок (у нас $N = 144$) виходить дуже густа і важка для інтерпретації “мозаїка”; по-друге, при обертанні факторних осей діаграми (ця процедура передбачається зазначеною методикою) висновки про поділ сукупності на групи точок виходять дуже неоднозначними.

Нами пропонується пристосована для розв'язання конкретної задачі спеціально розроблена методика. Зазначимо, що при будь-якому виборі методу розв'язання основні труднощі – величезне число можливих варіантів згрупування (навіть при не дуже великих значеннях N). Зрозуміло, самі по собі математичні обчислення легко реалізуються за допомогою комп'ютерних програм, але при використанні нашої методики потрібно ще значний обсяг “послякомп'ютерної” обробки. Викладемо коротко (в абстрактній математичній формі) суть методики.

Нехай існує група N K -вимірних спостережень (векторів) x_1, x_2, \dots, x_n , кожне з яких складене з результатів вимірів k показників (тобто $x_i = \{x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{ik}\}$, $i = 1, 2, \dots, N$)... Завдання полягає в поділі заданої неоднорідної за сукупністю показників (ознак) групи на однорідні групи (класи), число яких заздалегідь не обумовлено, з метою подальшої змістовної інтерпретації отриманого поділу.

Оскільки значення різних ознак x_j ($j = 1, 2, \dots, k$) можуть істотно розрізнятися між собою (у загальному випадку навіть за найменуванням одиниць виміру – вага, обсяг, відсоток вмісту і т.п.), то для врівноваження ролі кожної з ознак здійснюємо спочатку для кожного спостереження нормування значень ознак відповідно до формули

$$y_{ij} = \frac{x_{ij}}{\bar{x}_i} \quad (i = 1, 2, \dots, N; j = 1, 2, \dots, k),$$

Де $\overline{x_1}, \overline{x_2}, \dots, \overline{x_k}$

- середньоарифметичні значення ознаки x_j по всіх N спостереженнях (об'єктах), тобто

$$\overline{x_1} = \frac{\sum_{i=1}^N x_{i1}}{N}, \quad \overline{x_2} = \frac{\sum_{i=1}^N x_{i2}}{N}, \quad \dots, \quad \overline{x_k} = \frac{\sum_{i=1}^N x_{ik}}{N}$$

При цьому середні значення величин y_{ij} для всіх $j = 1, 2, \dots, k$ дорівнюють одиниці, тобто

$$\frac{\sum_{i=1}^N y_{ij}}{N} = 1$$

Як міру "відстані" між окремими об'єктами y_m і y_n ($m, n = 1, 2, \dots, N$) загальної вибірки введемо евклідову метрику

$$\rho_{m,n} = \sqrt{(y_{m1} - y_{n1})^2 + (y_{m2} - y_{n2})^2 + \dots + (y_{mk} - y_{nk})^2}$$

При $k = 1, 2, 3$ ця звичайна геометрична відстань (на прямій, площині чи в 3-мірному просторі) між точками y_m і y_n .

Були обчислені всі значення $\rho_{m,n}$ ($m, n = 1, 2, \dots, N$). У нашому випадку кількість археологічних експонатів $N = 144$; відповідно число перерахованих коефіцієнтів $\rho_{m,n}$ дорівнює числу сполучень $C_N^2 = C_{144}^2 = \frac{144 \cdot 143}{2} = 10296$

На підставі візуального аналізу отриманих даних як базовий критерій був прийнятий поріг $\rho_{m,n} = 4$ (через наведені нижче причини не завжди строго дотримуваний), при якому об'єкти y_m і y_n попадають в одну групу. Зазначимо, що за кожною з прийнятих методик у процесі поділу сукупності об'єктів на однорідні групи неминуха деяка частка суб'єктивізму, тому що,

по-перше, число класів, як у нашому випадку, не задається заздалегідь, і, по-друге, ієрархія "внутрішньогрупових" та "міжгрупових" відстаней між окремими об'єктами не може бути цілком однозначною. Нарешті, в результаті "післякомп'ютерної" обробки початкова сукупність 144 археологічних об'єктів була розділена на десять хімічних груп (Рис. 2).

Як видно з таблиці спектральних аналізів, згрупованої за хімічними групами, до однієї групи інколи можуть входити вироби різних культур (див. таблицю спектральних аналізів). Вироби з одної пам'ятки можуть входити до різних груп, інколи метал з однієї пам'ятки може складати єдину групу (Острівець). До десятої групи увійшли всі аналізи, які несхожі на жодну з виділених груп і несхожі між собою. Пояснення виділених хімічних груп у результаті математичної обробки даних спектрального аналізу є проблемою геохімічною й до неї ми повернемося нижче.

Окремо варто зупинитися на питанні одержання давніми майстрами металевих бронз. Накопичений досвід вивчення давнього металу, у тому числі його хімічного складу, дає нам можливість розглянути з двох основних позицій проблему його одержання: а) з позиції визнання генетичного зв'язку металевої бронзи з рудною сировиною, при цьому існує пряма спадковість хімічного складу й б) з позиції традиційно прийнятого в археології методу екстраполяції сучасних прийомів виплавки бронзи на давні. В другому випадку пошуки взаємозв'язку металу з речовиною руди втрачає всякий зміст, тому що за вмістом штучних домішок у бронзі встановити геохімічний тип рудного родовища неможливо. З погляду даної методології є не зовсім коректним виокремлювання гірничо-металургійних провінцій, оскільки під останніми мають на увазі території з подібними за складом типами бронзи, включаючи сюди й виробничі майстерні, де ці бронзи були виплавлені. Зв'язати хімічні групи кольорового металу з виробничими комплексами в більшості випадків не вдається через нечисленність знахідок металургійних майстерень.

Технології обробки давнього кольорового металу значною мірою пов'язані з його хімічним складом. Різний вміст у бронзі металів-домішок може відбиватися й на результатах застосовуваних методів обробки при виготовленні виробів. Та сама технологічна операція при виготовленні бронзових виробів із різним хімічним складом дає не завжди однаковий ефект. У сучасному виробництві бронз штучне введення домішок має на меті одержання металу зі заздалегідь заданими властивостями, що визначається функціональним призначенням виробу. Але в давнину отримати бронзу із заданим вмістом легуючого металу (за аналогією із сучасним виробництвом) було неможливо через відсутність необхідної для цього науково-технічної бази. Більш того, як показують численні аналізи спектрального складу давніх бронз, вироби однакового функціонального призначення характеризуються широким діапазоном вмісту тих самих металів-домішок.

Проведені нами дослідження хімічного складу металу (бронз), а також мінерального й хімічного складу шлаків давньої кольорової металургії [Демченко, Клочко, Маничев, 2000, с. 41 – 42; Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004] свідчать про те, що в шлаках руд поряд із високим вмістом міді у багатьох випадках одночасно спостерігається підвищений вміст (від 0,5 – 1% і вище) різних домішок металів, таких як олово, арсен, свинець, срібло, рідше – сурма і цинк, причому в різних кількісних співвідношеннях між собою. А це дає

змогу зробити висновок, що домішки-метали в давніх шлаках руди не є легуючими домішками, тобто внесеними штучно.

Як окрему проблему можна виділити встановлення ідентичності хімічного складу мідних і поліметалевих руд нині відомих родовищ із розробками у давні епохи. Складність розв'язання цієї задачі полягає в тому, що металурги в ранні історичні епохи використовували, в основному, окислені руди, які протягом декількох тисячоліть практично були майже цілком вибрані. Треба мати на увазі, що окислений чохол відомих нам родовищ у часи їхньої початкової розробки міг мати потужність від 8 до 25м. При цьому окислювання сульфідних мінералів у літологічних розрізах рудників було нерівномірним по всьому обсягу рудних тіл.

Основною рудною сировиною, безумовно, були малахіт, азурит і блякла руда, тому що ці мінерали в сутності є готовим концентратом. До того ж вони прекрасно візуально діагностуються в товщах порід, що розташовані поблизу денної поверхні.

Малахіт як вторинний мінерал із зони окислення може розрізнятися за своєю генезою. Якщо малахіт утворюється тільки за рахунок вивітрювання рудних порід, у яких присутні сульфідні міді, то у малахіті переважає мідь до 50 – 60%, а візуально малахіт спостерігається у вигляді тонких і щільних кірок і прожилків зеленого забарвлення в породі чи на поверхні, незалежно від петрографічного складу цих порід.

Якщо малахіт у рудній товщі утвориться у виді натічних форм (сфероїдів) на вертикальних стінках шарів, то в його хімічному складі можлива наявність значного вмісту домішок (до 1%) свинцю, олова, арсену та інших металів. Вони надходять впродовж тривалого часу із вищих шарів донизу у вигляді гелів. Сучасному досліднику дуже складно знайти подібні зразки на родовищах (давніх розробках), а, отже, й визначити хімічний і спектральний склад натічних форм малахіту. Свідченням високого вмісту домішок металів у малахіті можуть бути рудопроявлення міді й поліметалів Донбасу та інших регіонів. Подібна закономірність відзначається нами для самородної міді, в якій, залежно від типу родовища, можуть бути домішки різних металів, а їхня кількість може сягати десятих часток відсотка [Klochko, Manichev та ін., 2000, s. 168 – 186].

Розвиваючи тему ідентифікації хімічного складу давніх бронз зі складом сучасних рудних

родовищ, на яких засвідчені сліди давніх розробок, зупинимося ще й на специфіці розподілу міді й інших кольорових металів у рудних шарах. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що рудні шари збагачені сульфідами, як і продуктами їхнього окислювання, нерівномірно. Взагалі, неоднорідність середовища є однією з визначальних особливостей природних геологічних утворень. Це характерно й для давніх бронз, що підтверджується спектральними аналізами. В одному й тому ж бронзовому виробі наявність однієї домішки може змінюватися на порядок у різних місцях.

На копальнях вміст різних металів у кожному із шарів породи міняється навіть на невеликій відстані (у метрах), уже не кажучи про все родовище чи окремі копальні, що розташовані на значній відстані одна від одної (десятки кілометрів). Таким чином, знайти й прив'язати до давніх розробок хімічний склад бронзових виробів можна тільки загальною, включаючи їхню кількісну і якісну характеристики.

В археологічних дослідженнях найбільша увага приділяється розробкам мідних руд, хоча поліметалеві родовища мають не менше значення. В геології до них відносять, як правило, свинцево-цинкові. У реальних геологічних об'єктах з поліметалевим зруднінням мінералізація не обмежується тільки високим вмістом сульфідів свинцю і цинку. Тут можуть бути в значних кількостях сульфідні міді й домішки в них арсену, сурми, срібла, золота – від 0,1% і більше.

У практиці давньої кольорової металургії це означає, що окислені сульфідні міді з підвищеним природним вмістом домішок свинцю, цинку чи інших металів при виплавці могли давати металеву бронзу. Наявність у сульфідах міді домішок, що досягають десятих часток відсотка й більше, відзначена в літературних джерелах [Бетехтин, 1948]. Прикладом одного з таких мінералів може бути тетраедрит (блякла руда), у якому вміст Cu може досягати 50%, Zn – 9%, Ag – 15%, As – 20%, Sb – 25%, Bi – 4%. У зоні окислювання цей мінерал розкладається, а продуктом його змінення можуть бути малахіт, азурит, ковелін, арсенопірит, бурноніт і ряд інших мінералів.

Дослідники давнього кольорового металу зі Словаччини так само вказують на прямий зв'язок хімічного складу місцевих руд і бронзових виробів [Págo, 1968, s. 245 – 254]. Зокрема, наводяться кількісні дані про домішки в тетраедриті: Ag, As, Fe, Mn, Pb, Sb, Zn, Bs, Hg, вміст яких може досягати 1% і більше (див. таблицю нижче).

Сульфід	Cu	Sb	Bi	Cd	Mn	Zn	Ag	Fe	Ni	Pb
халькопірит	34	0,01	0,0003	–	0,006	0,06	0,003	6	1	0,01
галеніт	0,05	0,1	0,2	0,1	0,01	1,2	0,05	1	0,0006	85
сфалерит	0,06	0,05	1,2	0,006	0,01	57	0,3	0,5	0,0001	1,2

Таким чином, завдяки наявності в мідевісних рудах великої кількості мінералів міді й домішок металурги у давнину могли одержувати бронзові сплави, про присутність домішок різних металів у яких вони не знали. Твердження дослідників давньої кольорової металургії про те, що майстри-металурги штучно вводили легуючі мінерали чи метали (!) олова, арсену, сурми та ін., викликають сумнів уже тому, що ці мінерали й елементи знаходилися в руді як природні домішки. На цьому моменті раніше наголошував В.А. Галібін [Галібін, 1991, с. 59 – 69].

Необхідно також враховувати поведінку хімічних елементів у процесі виплавки металів. Як правильно зазначав Є.М. Черних [Черных, 1966, с. 18], кожен елемент під час плавлення поводить ся відповідно до своїх хімічних властивостей. Наприклад, Fe, Ni, Co значною мірою ошлаковуються, As, Sb, Zn – частково, Ag та Au – майже цілком переходять у метал.

Мінералогічна й хімічна розмаїтість асоціацій порід копалень на території родовищ є важливим показником при виплавці бронзи. Більш того, в одну металургійну майстерню могла надходити одночасно рудна сировина з різних копалень. У цьому разі спроба прив'язати хімічний склад рудного концентрату, змішаного з різних виробок, до металу, а останній, у свою чергу, до окремих копалень на родовищах – значно ускладнюється.

Ідентифікацію давнього металу з рудопроявами ускладнює ще й генетична подібність ряду родовищ. Мідні та поліметалеві поклади руди різної генези можуть відрізнитися за віком їхнього утворення. У цьому разі визначення дати абсолютного віку кольорового металу, отриманого з руд, може стати важливою кореляційною ознакою. З метою порівняння віку рудних родовищ із металом (бронза, мідь), можна використовувати маспектроаналітичний метод визначення ізотопів свинцю в металі виробу чи шлаках руди.

Використання методу математичної статистики для розв'язання геохімічних задач стосовно продукції давньої кольорової металургії так само може дати позитивний результат при наявності значного масиву даних спектрального аналізу металевих виробів, знайдених поблизу копалень. Але й у цьому разі можливі деякі труднощі з інтерпретацією хімічних груп кольорового металу, тому що останні можуть бути виплавлені з порід різного літологічного складу. В осадових родовищах рудовмісними породами є піщаники, алевроліти, аргіліти, карбонатні (мергелі, вапняки). При виплавленні з карбонатних рудних порід у мідь чи бронзу можуть надходити Ca та Mn. З аргілітів у метал переходять у значній кількості P, Al, Fe, K.

Із піщаних порід – Si, Na, Fe, Mg. Наявність чи відсутність деяких макроелементів у бронзі може бути додатковою діагностичною ознакою при розшифровці належності металу виробів до руди різного мінералогічного складу.

При геохімічній кореляції давнього металу з рудами родовищ слід також наголосити на великому значенні наявності в ньому рідкісних і розсіяних елементів. Їхні домішки в бронзах, як правило, невеликі, але сама їхня наявність уже є показником належності до генетичного типу руди. Дуже показовим у цьому відношенні є хімічний склад рудних мінералів з родовищ міді у Донбасі. За даними мінерало-геохімічних досліджень донецьких руд [Передерієва, 1973; Лазаренко, 1946, с. 12; Панов, 1962, с. 331] бляклі руди, наприклад, утворюють агрегати неправильної форми, у хімічному складі яких міді – 41,29%, арсену – 1,68%, сурми – 23,92%, цинку – 3,24%, заліза – 3,37%.

На Донецьких родовищах в асоціації з бляклими рудами широко представлений бурноніт, у якому вміст свинцю може досягати 45%, сурми більш 20%, міді – 11,5%, арсену – 0,36%, цинку – 3,8%, срібла – 0,13%. Разом із бляклими рудами часто зустрічаються борніт і халькопірит, при окислюванні яких утворюється малахіт у вигляді корок і нальотів.

У борніті встановлена наявність срібла до 1%; 0,1% олова і молібдену; у халькопіриті до 0,1% титана і молібдену [Лазаренко, Павлишин і ін., 1975].

Сульфідні мінерали в приповерхневих умовах окислювання руд утворюють кисневі з'єднання, серед яких окрім малахіту й азуриту зустрічаються куприт, ковелін, хризокола, церусит, окислена сурма й інші мінерали, що містять мідь, свинець, сурму, арсен та інші метали.

В окислених породах мідних руд трапляються утворення самородної міді з домішками металів. Так, наприклад, у самородній міді з Донецьких руд спектральний склад показав присутність до 0,12% нікелю, 0,16% срібла, 0,16% сурми, 0,26% арсену, кількісні показники яких можна віднести до підвищених. Мідні вироби з таким вмістом домішок звичайно відносять до “забрудненої” міді.

При виплавці кольорового металу з руд, у складі мінералів яких наявні вищезгадані домішки-метали в кількості до 1% і більше, можливе одержання бронзи, яку варто віднести до природної, тобто не пов'язаної з рецептурою. Технологій виплавки рафінованого кольорового металу в давні часи не існувало, чи принаймні, нам нічого про це не відомо. За доби бронзи одержання міді й бронзи, на нашу думку, було процесом єдиним з погля-

ду застосовуваних технологій, що базувалися на практичному досвіді, який передавався з покоління в покоління. Фізико-хімічні знання з теорії процесів виплавлення металу та їхніх властивостей у той час були відсутні, як і не було прецезійних методів дослідження речовини, а, отже, і можливості встановити якісний і кількісний склад домішок у вже готовому виробі.

Світовий досвід вивчення родовищ міді показує, що наявність великого вмісту домішок у рудах є скоріше правилом, аніж винятком. У них можуть міститися домішки As, Sn, Pb, Zn, Ag, Au, Ni, Sb, Co, Mo та ін., що визначається, як нами було зазначено вище, генетичним типом родовищ: серед них виділяються міднопорфирові оруднення, стратиформні, колчеданні, мідноскарнові, мідно-нікелеві, залізорудно-мідні, карбонатного типу. Для кожного з цих зруднень в міднорудних породах є характерною своя асоціація хімічних елементів-домішок.

Існують всі підстави стверджувати про значну геохімічну кореляцію вироблених давніх руд і отриманих із них кольорових металів, що підтверджується хімічним складом давніх шлаків із ливарних майстерень на території України.

Важливим показником генетичної природи домішок у давніх бронзах є значне коливання їхнього вмісту в металі (від цілих відсотків до тисячних часток відсотка). Ця особливість однаковою мірою стосується як макро-, так і мікроелементів. Можливо, найбільшу цікавість при вивченні давніх бронз викликає олово, вміст якого коливається в широкому діапазоні, від цілих відсотків до десятитисячних часток відсотка. Підвищений вміст олова відзначається й у мідних виробках (до десятих часток відсотка).

Спостереження над спектральним складом бронзових виробів із проаналізованих нами пам'яток доби пізньої бронзи свідчить, що наявність олова й інших домішок у сплавах на основі міді, найімовірніше, не пов'язана з функціональним призначенням предметів, а мають випадковий характер.

Подібні геохімічні особливості можна спостерігати в різних колекціях давніх бронзових виробів. Показовим прикладом є дані спектральних аналізів [Черных, 1976. Таблицы анализів] із різним вмістом олова у складі металу. Проведені нами дослідження спектрального складу давніх бронз підтверджують висловлену думку, що високий вміст домішок є природним і пов'язаний з рудною сировиною.

Отже, хімічний склад великої групи давніх виробів із бронзи й міді, визначений методом напівкількісного й спектрального аналізу та його

математична обробка, дозволили виділити 10 хімічних груп, переважно бронзи.

Співвідношення макроелементів (Fe, Ca, Mg, Na, P та ін.) та мікродомішок у бронзах дає підставу зробити висновок, що ці групи визначають, в основному, подібність літолого-мінералогічних ознак рудних порід. Це могли бути піщаники, алевроліти, аргиліти, карбонатні породи, а також вулканічні, магматичні та метаморфічні рудні утворення. Не можна виключати й імовірність одночасного використання майстрами-металургами рудних порід різної генези. Припускаємо, що з такої "рудної суміші" були виплавлені вироби, виділені в десятю групу, де кожен знаходиться ніби сам по собі.

У метали деяких виробів відзначено підвищений вміст алюмінію, фосфору й заліза, в інших – кремнію, магнію, натрію. У ряді зразків бронз відзначається високий вміст кальцію, що міг так само надходити з речовини, застосованої як флюс. У цілому, згадані вище геохімічні особливості характерні для рудних порід осадової генези. Як і макроелементи, мікроелементи-домішки також є важливим показником у геохімічній діагностиці генетичного типу міднорудної сировини.

Підвищений вміст мікродомішок цинку й арсену в родовищах осадового типу корелюється з їхньою присутністю в багатьох зразках. Наприклад, арсен відсутній у металевій бронзі знахідок у Тернопільській області (Воля-IV, Петриків), а цинк – у половині всіх зразків або зовсім відсутній, або знаходиться в підвищених кількостях (соті частки відсотка, рідше – десяти).

Що стосується інших домішок металів, то вони незалежно від належності до груп, дуже близькі за своїми кількісними показниками й можуть свідчити про великий рудний район давніх розробок, що існував протягом тривалого історичного часу. Наприклад, олово й сурма знаходяться в бронзах різних культур постійно в підвищеній кількості, від десятих часток до цілих відсотків.

Питання наявності олова у мідевмісних рудах залишається відкритим. Хоча на Україні, власне, мінерали олова в мідних рудах не зустрічаються, але є відомості про те, що на території Бахмутського міднорудного поля (Донбас) сучасними геологічними дослідженнями виділено борнітову зону [Лазаренко, 1975], де з сульфідами міді широке поширення має борніт (строката мідна руда) з підвищеним вмістом домішок олова. А це означає, що в зонах окислювання міднорудних родовищ у ранні історичні епохи могла видобуватися руда, в якій вміст олова міг би перевищувати десяти частки %.

С.І. Татаринів вважає, що в Нагольному кряжі могли розроблятися руди, збагачені оловом,

з яких потім одержували металеве олово [Татаринів, Кравець, Копыл, 1996]. Але поки що сучасні мінералого-геохімічні дослідження руд кольорових металів у Донецькому регіоні не підтвердили наявності касетирита (олов'яниста руда), хоча як домішка в мідних і поліметалевих рудах олово цілком може зустрічатися.

Розподіл арсену в нашій колекції бронз коливається в широких межах, від сотих часток до цілих відсотків, що цілком можна віднести до підвищеного вмісту.

Вісмут у більшості зразків металу не перевищує сотих часток відсотка, а в одиничних зразках із Тернопільської (Воля-IV, Петриків) та Вінницької областей (Гордіївка) міститься в кількості до десятих часток відсотка. Слід зазначити, що в більшості зразків металевих бронз спостерігається підвищений вміст нікелю, максимум якого досягає 0,9% (Острівець). Подібно нікелю спостерігається розподіл свинцю, домішки якого коливаються від тисячних часток відсотка до 3,4% (Гордіївка). Такий розподіл у бронзах характерний і для срібла.

Важливе значення для давнього металу має наявність домішок цинку, оскільки він, імовірно, характеризує належність бронз до руд різної генези. В одних зразках цинк взагалі відсутній, в інших його вміст можна віднести до підвищеного (соті частки відсотка). Виняток складає металева бронза з Гордіївки, де його вміст коливається у широких межах, від десятих часток відсотка до десятитисячних. Тут же є метал, що не містить цинку.

Достовірна й науково обґрунтована геохімічна класифікація металевих бронз давніх виробів можлива тільки з поповненням наших знань про хімічний склад руд, із яких вони виплавлялися. З використанням геологічних даних, що стосуються родовищ міді в Україні та за її межами, варто розглядати в першу чергу рудопроявлення, про які є відомості в сучасній геологічній науці. До них можна віднести Донецький міднорудний басейн і Карпатський регіон у широкому значенні (Передкарпаття та Закарпаття, Румунія, Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина). Однак, жодна з цих рудних провінцій не характеризується тільки одним визначеним генетичним типом руд. У кожній з вищезгаданих рудоносних провінцій існує велика розмаїтість міднорудної сировини за її літологічним (петрографічним) складом. На сьогоднішній день ми не маємо у своєму розпорядженні детальний опис хімічного складу тих руд, що добувалися у давнину та шлаків, знахідки яких зустрічаються безпосередньо біля копалень. Через це встановити абсолютно точно шляхи над-

ходження мідної сировини (чи бронзових виробів) на територію Правобережної Лісостепової України поки що складно.

Про це свідчить і порівняльний аналіз спектрального складу бронз із ряду археологічних пам'яток Правобережної Лісостепової України. Нижче наведені гістограми варіацій розподілу домішок металів у бронзах з ряду областей (у дужках зазначені археологічні пам'ятки). Для порівняння наведені гістограми (за літературними даними) розподілу тих самих домішок у бронзах, що знайдені безпосередньо біля донині відомих копалень чи встановлений їхній геохімічний взаємозв'язок із рудоносним джерелом.

Порівняння хімічного складу металів показує, що між ними фіксуються однаковою мірою як подібність, так і відмінність. Отже, питання їхньої ідентифікації має бути результатом комплексного вивчення не тільки бронз, але й таких металів як мідь та свинець, що проводиться із застосуванням всього арсеналу геологічних і археологічних методів дослідження. З метою встановлення геохімічної кореляції складу давніх бронз із різних регіонів з одного боку, й міднорудними сировинними джерелами з іншого, можна використовувати метод їхнього порівняння за одним чи групою елементів-домішок. Розглядаючи колекції бронз із зазначених пам'яток доби пізньої бронзи, варто звернути увагу на той факт, що металеві бронзи, в яких відсутній цинк, широко зустрічаються в Польщі, Румунії й Угорщині. Навпаки, метал зі значною наявністю цинку відзначений у всіх регіонах України, зокрема й у межах Донбасу.

Аналоги бронз, у яких відсутній арсен, відомі в Польщі й Угорщині. Варто мати на увазі, що ці країни мають власні міднорудні джерела, що могли бути використані в давній кольоровій металургії, а територіально вони відносяться до Карпатської металогенічної провінції.

Як показало дослідження, спектральний склад бронз у межах однієї культури може бути дуже мінливим. Так, вивчена нами група металевих бронз культури Ноа (Воля-IV) з Тернопільської обл. помітно відрізняється від колекції (Острівець) з Івано-Франківської обл. [Черних, 1976, с. 274 – 275]. У металі поселення Воля-IV спостерігається повна відсутність арсену.

У бронзі з Острівця й Гордіївки помітно відзначається подібність вмісту металів-домішок до бронзи виробів з молдовських скарбів кола пам'яток Ноа-Сабатинівка – Лозівського й Валя Русулуй, Новотроянівського й Бецилівського скарбів – з Одеської обл. [Черних, 1976, с. 262 – 267].

Спектральний склад бронзових виробів тшинецько-комарівської КІС, які походять із Київ-

ської обл. (Малополовецьке-3), дуже близький як до металу БМЗК із Донецького регіону, так і до металу пізньобронзової доби, виплавленого з руд Карпатської гірничо-видобувної сировинної бази.

Більш строге наукове обґрунтування можуть дати результати порівняння спектрального складу бронз і шлаків мідної руди з давніх майстерень, а також порівняльний аналіз мінерального складу шлаків з мідними рудами різних країн із використанням геологічних літературних матеріалів.

Отже, коротко підведемо підсумок проведеного дослідження.

Висновки: Метод математичної статистики дозволяє виділити ряд груп бронзи, що геохімічно пов'язані між собою і відображають, вірогідно, міднорудні породи різного літологічного складу, з яких вони були виплавлені. Між металами виробів існує значна подібність у якісному складі, що визначається асоціаціями домішок хімічних елементів (мікроелементів). Це дає підставу зробити висновок про те, що протягом тривалого часу мали місце розробки великого міднорудного родовища, у складі якого існували окремі копальні з комплексами руд подібного геохімічного складу.

Математична обробка хімічного складу давніх виробів, відібраних на території Правобережної України, дозволила виділити 10 груп металу, переважно бронзи. Вони характеризуються, на нашу думку, мінеральним та хімічним складом рудних порід, з яких були виплавлені.

Припускаємо, що на зазначену територію метал за доби пізньої бронзи міг надходити з мідних та поліметалевих родовищ Румунії, Угорщини чи Словаччини у вигляді зливків металу чи готових виробів, тому що горна для виплавки міді та шлаки для зазначеного часу і досліджуваної території майже невідомі. Незначна частина металу до майстрів тшинецько-комарівської КІС могла надходити також з Донецьких родовищ, хімічний склад руд яких близький до металу з Малополовецького-3.

Тшинецько-комарівський метал дуже близький за складом до груп металу Od і Oe, виділених Я. Дамбровским і З. Хенселем на території Польщі. Вони вважають вироби цих груп імпортом з території Словаччини й Трансильванії – території поширення культури Оттомань [Dąbrowski, Hensel, 2005, s. 8 – 9]. Таким чином, можливо, підтверджується існування Північного Лісостепового транспортного шляху, виділеного С.Д. Лисенком в результаті картографування прикрас доби пізньої бронзи, що з'єднував Середню Придніпрянщину з басейном Вісли, огинаючи Карпати з півночі [Лисенко, 2002., с. 105, мал.1].

Полісся і Середня Придніпрянщина в білогрудівський час демонструють розмаїтість хіміч-

ного складу металу. Тут спостерігається подібність до бронз як тшинецько-комарівської КІС, так і до бронз пізньої Гордіївки. Таким чином, металургійні зв'язки, що встановилися раніше, продовжували функціонувати й у білогрудівський час.

Помітно вирізняється серед інших метал культур Ноа та висоцької з Тернопільської обл. (Петриків, Воля-IV), у якому відсутній арсен.

Проведене порівняння металу Гордіївського могильника з металом доби пізньої бронзи Угорщини і Польщі, а також з дослідженими Є.М. Черних скарбами з Одеської області і Молдови, дає підставу зробити висновок про їхню подібність між собою і, особливо, про подібність Гордіївського металу з металом скарбів із Одеської області – Бецилівського і Новотроянівського. Є.М. Черних відніс їх до Інгуло-Красномайського осередку металообробки й кола пам'яток Ноа-Сабатинівка. Це дає підставу припускати спорідненість гордіївського металу з рудами Трансильванських родовищ.

Є підстави для висновку про функціонування ще одного транспортного шляху, виділеного С.Д. Лисенком – Південного Лісостепового шляху, що зв'язував Побужжя з Нижнім Дунаєм [Лисенко, 2002, с.105, мал.1].

За хімізмом метал з Гордіївського могильника можна поділити на дві хронологічні групи: ранню (Гордіївка-I-III) і пізню (Гордіївка-IV). У металі ранньої групи домішка цинку майже відсутня, у той час як у металі пізньої він трапляється у значній кількості. Це може свідчити про розробку нового рудопроявлення чи про зміну напрямку постачань металу для виготовлення виробів з пізньої Гордіївки.

Література

- Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. – Львів. – 2002. – 282с.
- Бандрівський М. Висоцька культура і її східні зв'язки // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К. – 2005. – С.241 – 252.
- Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К. – 1972. – 266с.
- Березанська С.С., Лобай Б.І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення) // Археологія. – №4. – 1994. – С.148 – 153.
- Березанская С.С. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге // РА. – 1999. – №4. – С.143 – 144.
- Березанська С.С., Гошко Т.Ю., Самолук В.О. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь // Археологія. – 2004. – №1.

- С.111 – 125.
- Бетехтин А.Г. Минералогия. –М. –1948. –956с.
- Галибин В.А. Изделия из цветного и благородного металла памятников эпохи ранней и средней бронзы Северного Кавказа // Древние культуры Прикубанья. –Л. –1991. –С.59 – 69.
- Гошко Т.Ю. Два бронзові вироби з фондів Київського Державного Музею Історії // На пошану Софії Станіславівни Березанської. –К. –2005. –С.231 – 245.
- Даниленко В.М. Дослідження пам'ятників підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.// АП. –Т. VI. –1956. –С. 5 – 16.
- Демченко Л.В., Клочко В.И., Маничев В.И. Геохимические исследования остатков бронзолитейного производства с Субботовского городища XII–IX вв. до н.э. // Археометрия та охорона історико-культурної спадщини. –К.: Есе. –2000. –№4. –С. 29 – 47.
- Древности Приднепровья. –1899. –Вып. I.
- Крапивина В.В., Маничев В.И., Крутилов В.В. О металлическом производстве в Ольвии (цветные металлы) // Палеоэкономика раннього залізного віку на території України. –К. –2004. –С.66 – 87.
- Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придніпров'я (за матеріалами неповоротівської групи пам'яток). –Львів: Місіонер. –1998. –224с.
- Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М. Нові дослідження Войцехівського могильника // АП. –Т. VI. –К. –1956. –С.69 – 74.
- Лазаренко Е.К. До характеристики зони окислення поліметалічних родовищ Нагольного кряжа // Наукові записки Львівського університету. –1946. –Т.11. –Вип.2. –С.9 – 17.
- Лазаренко Е.К., Павлишин В.И., Панов Б.С. Минералогия Донецкого бассейна. –Ч. I. –К. –1975. –255с.
- Лазаренко Е.К. Минералогия Донецкого бассейна. –Ч. II. –К. –1975. –502с.
- Лысенко С.Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993–1997 годах // “Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy process. –Poznan. –1998. –С.95 – 117.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000г. // АБУ. –1999–2000 pp. –К. –2001. –С.147 – 159.
- Лысенко С.Д., Потельчак А.В. Поселение эпохи бронзы- раннего железного века Литвиновка-1 // АБУ. –2001 – 2002. –К. –2003. –С.179 – 181.
- Лысенко С.Д. К вопросу о локализации коммуникаций эпохи поздней бронзы в Правобережной Лесостепи // Исторична наука: проблеми розвитку. – 2002. –С.104 – 111.
- Лысенко С.Д. Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга // Проблемы эпохи бронзы великой степи. –Луганск, “Глобус”. –2005. –С.37 – 60.
- Никольченко Ю.М. Работы Ровненского краеведческого музея // АО. –М. –1974. –С.332 – 333.
- Отрошенко В.В. Культури фінальної бронзи // Археологія України. Курс лекцій. К., “Либідь”. –2005. –С.195 – 202.
- Панов Б.С. О находке медного орудения в девонских отложениях юго-западной окраины Донецкого бассейна // Минералогический сборник Львовского Университета. –1962. –№ 15. –С.331 – 334.
- Передериева Л.В. К минералогии Нагольного рудногорайона Донецкой металлогенической зоны // Минералогический сборник Львовского университета. –1973. –№27. – Вып.2. –С. 131 – 137.
- Ситник О. Воля-IV – поселення культури Ноа (археологічні джерела). –Львів. –1994. –54с.
- Татаринов С.И., Кравец Д.П., Копыл А.Г. Древности Бахмутского края. –Артемовск. –1996. –77с.
- Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. –М. –1966. –142с.
- Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. –М. –1976. –302с.
- Beresanskaja S.S., Kločhko V.I. Das Gräberfeld von Gordeevka. –AE. –Band 5. –1998. – S.1 – 47.
- Gardawski A., Wesołowski K. Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej w świetle ”skarbow” brązowych z Dratowa Pow. Puławy i Rawy Mazowieckiej // MS. –Warszawa. –1956. – S.59 – 103.
- Dąbrowski J., Hensel Z. Metallidiberei in der älteren Bronzezeit in Polen // PZ. –Berlin –New York. –B. 80. –H.1. –2005. – S. 5 – 20.
- Klochko V.I. Die Süd- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und fruhen Jahrtausend v.Chr // Das Karpatenbecken und die osteuropaische Steppe. –Munchen, –1998. – S. 343 – 351.
- Klochko V.I., Manichev V.I., Kvasnitsa V.N.,

Kozak S.A, Demchenko L.V., Sokhatskiy M.P. Issues concerning Tripolye metallurgy and the virgin copper of Volhynia // BPS. –Vol. 9. –2000. – S.168 – 186.

Koziorowska I. Die Durchführung der Analyse // Archaeologia Polona. –1976. –S.131 – 137.

Liversage D., Pernicka E. An industry in crisis? Copper alloy impurity patterns near the end of the Hungarian bronze age // Archaeometry 98. Proceedings of the 31st Symposium. Budapest, April 26–May 3 1998. –V.II. –BAR International Series 1043(II).–2002. –P. 417– 426.

Págo L. Chemická charakteristika slovenské mědené rudy a její vztah k mědi používané v pravěku // Slovenská archeológia. –XV (1).

–1968. –P.245 – 254.

Petrescu-Dombovița. Depozitele de bronzuri din Romania. –București. –1977. –390p.

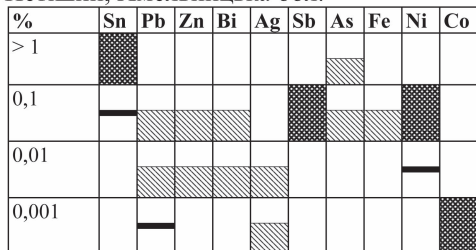
Pleiner R. Výzkumné a konservační metody // AR. –1953. –T. 6. –S. 780– 796.

Schubert Franz und Eckehart. Spektralanalytische Untersuchungen von Hort- und Einzelfunden der Periode B III // Mozsolics A. Bronzefunde der Karpatenbeckens. –Budapest. –1967. –S.185 – 203.

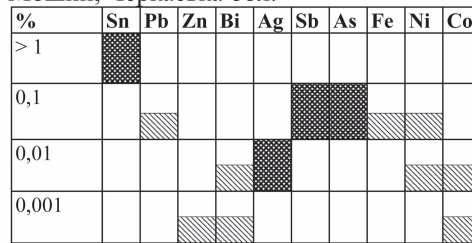
Sangmeister. Die Bronzen des Hort Fundhorizontes von Ópály. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchungen // Mozsolics A. Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. –Budapest :Akadémiai Kiadó –1973. –250s.

Кореляційні графіки розподілу домішок металів у виробках із різних пам'яток та центрів кольорової металургії

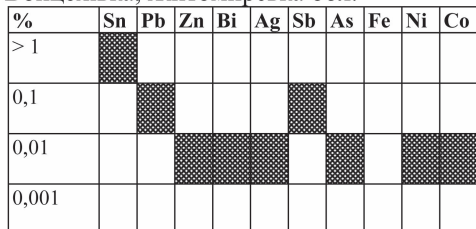
Нетішин, Хмельницька обл.

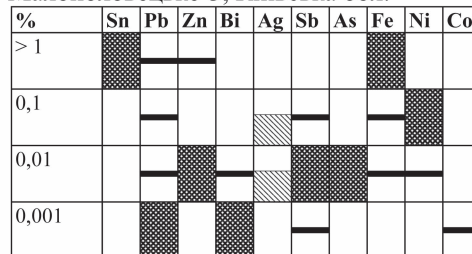
Мошни, Черкаська обл.

Войцехівка, Житомирська обл.

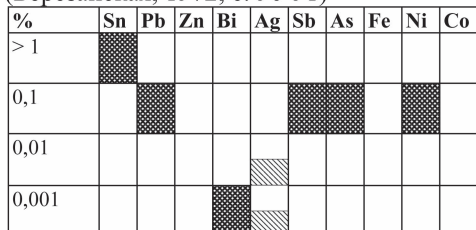

Малополовецьке-3, Київська обл.

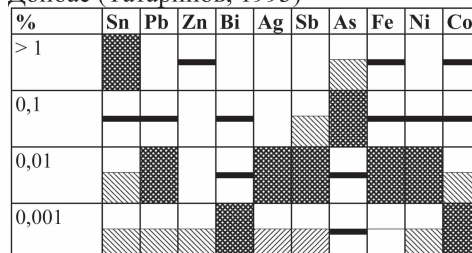

Войцехівка, Житомирська обл.

(Березанская, 1972, с. 90-91)

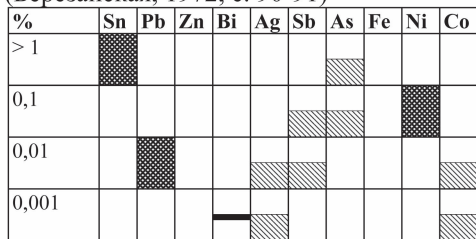

Донбас (Татаринов, 1993)

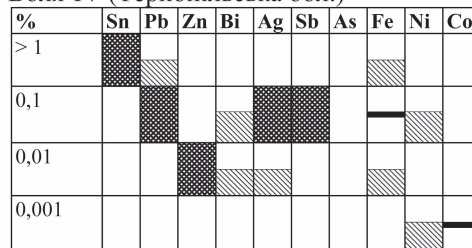

Гуляй-Город, Черкаська обл.

(Березанская, 1972, с. 90-91)

Воля-IV (Тернопільська обл.)

Дитиничі, Рівненська обл.
(Березанская, 1972, с. 90-91)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■									
0,1						■	■		■	
0,01		■								
0,001										■

Витачів, Київська обл.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■									
0,1		■				■	■			
0,01			■						■	■
0,001				■	■					

Литвинівка-1, Київська обл.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■				?					
0,1									■	
0,01			■	■		■	■			
0,001		■								

Смордва, Рівненська обл.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■									
0,1										
0,01			■		■		■		■	■
0,001		■				■				

Собківка, Сандраки, Вінницька обл.

(Черных, 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■					■				
0,1	■	■			■	■	■		■	
0,01		■	■	■	■	■		■	■	■
0,001				■				■		■

Бобриця, Черкаська обл.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■				■	■	■			
0,1	■	■				■	■	■	■	
0,01		■		■	■	■	■	■	■	■
0,001		■		■						■

Острівець, Івано-Франківська, обл.

(Черных, 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	■						■	■	
0,1		■				■	■	■	■	■
0,01		■	■			■	■	■	■	■
0,001		■		■		■		■	■	

Гордіївка I - III, Вінницька обл.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	■								
0,1		■	■		■	■	■	■	■	■
0,01		■	■	■	■	■	■	■	■	■
0,001		■	■	■	■	■		■	■	

Гордіївка IV, Вінницька обл.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	■				■	■			
0,1	■	■	■		■	■	■	■	■	■
0,01		■	■	■	■	■	■	■	■	■
0,001		■	■	■	■	■		■	■	

Лозівський скарб, Молдова (Черных, 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■									
0,1		■			■	■	■	■	■	■
0,01		■	■	■	■	■	■	■	■	■
0,001		■	■	■	■	■		■	■	

Новотроянівський скарб, Одеська обл.

(Черных, 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	■								
0,1		■	■		■	■	■	■	■	■
0,01		■	■	■	■	■	■	■	■	■
0,001		■	■	■	■	■		■	■	

Бецилівський скарб, Одеська обл.

(Черных, 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	■								
0,1	■	■				■	■	■	■	■
0,01	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
0,001		■	■	■	■	■		■	■	

НМІУ (місце знахідки невідоме)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■							▨		
0,1						■	■	■	▨	
0,01		■	▨		■					
0,001			▨	■						■

Nyírbétek, Ópályi (Szabó, 1998, s. 169 - 172)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■					■				
0,1		■	▨		▨		■	■	■	
0,01			▨		▨					
0,001										

Валя Русулуй, Молдова
(Черных, 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■					■			▨	
0,1		■			■	■	■	■	■	▨
0,01		▨	▨		■			▨		■
0,001			■	▨						▨

Метал горизонту Ópályi (Sangmeister, 1973, 230 - 239)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■					▨	▨			
0,1		■				■	■	■	■	
0,01					■	■				
0,001				▨						

Польща (Dąbrowski, Hensel, 2005)
Хімічні групи Od, Oe.

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■						▨			
0,1		▨			■	■	■	■	■	
0,01		■			■	■		▨		■
0,001					▨					▨

Угорщина, LBA (Liversage, Pernicka, 2002, s. 427 - 430)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	▨				▨	▨	▨	▨	
0,1		■				■	■	■	■	
0,01					■	■		▨		■
0,001					■					

Velem, Угорщина (Szabó, 1998, s. 169 - 172)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■	▨				▨	▨			
0,1		■			▨	■	■	■	■	
0,01					■					
0,001									▨	

Умовні позначення

- Вміст: >1% – цілі %
 >0,1 – десяти частки %
 >0,01 – соті частки %
 >0,001 – тисячі частки %

Частота присутності хімічного елемента в групі металу

- Переважна більшість
 ▨ Мало
 ▬ Рідко

Nyírac nád (Szabó, 1998, s. 169 - 172)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1	■					▨	▨			
0,1		■				■	■	■	■	
0,01					■					▨
0,001				▨					▨	

Таблиця спектральних аналізів
(за хімічними групами)

1 група

Нетішин, Хмельницька обл.

Ал	Ni	V	Zn	Ag	Bi	Al	Co	Sb	Sn	As	Mn	Pb	Mo	Ca	Ti	Na	P
104	0,15	0,005	0,02	0,002	0,0003	0,03	0,003	~0,1	4,7	~0,2		0,01	0,0001	0,02			0,1
106	0,3	0,003	0,03	0,005	0,0003	0,003	0,005	0,15	9,1	0,5		0,02	0,0001	0,015			<0,1
108	0,01	0,01	0,015	0,03	0,0004	0,005	0,004	0,02	0,5	0,1		0,006	0,0003	0,015			<0,1

Матополовецьке-3, Київська обл.

98	0,03	0,004	0,01	0,1	0,004	>		0,008	2,8	0,05	0,03	0,004	0,0001	0,3	0,1		
99	0,4	0,003		0,02		~		0,03	1,1	0,04	0,01	0,0008	0,0001	0,4	0,1		
100	0,1	0,003	0,01	0,03		0,003		0,01	4,2	0,04	0,003	0,002	0,0001	0,4	0,2		
101	0,3	0,004	0,03	0,03	0,001	0,005	0,002	0,02	1,7	0,04	0,005	0,003	0,0002	0,8	0,4		
101a	0,5	0,003	0,02	0,02	0,002	0,001	0,004	0,02	0,3	0,04	0,003	0,003	0,0001	0,005	0,5		
102	0,1	0,003	0,02	0,1	0,006	0,001		0,07	>>1	0,03	0,005	0,003	0,0001	0,3	0,4		
103	0,1	0,005	0,01	0,03	0,002	0,05		0,03	>>1	0,05	0,005	0,003	0,0001	0,4	0,3		

Смордва, Рівненська обл.

80	0,01		0,02	0,01		0,6	0,06	0,006	>>1	0,04	0,005	0,005					
----	------	--	------	------	--	-----	------	-------	-----	------	-------	-------	--	--	--	--	--

Бобринця, Черкаська обл.

142	0,496		0,008	0,143	0,003	0,06	0,005	0,299	7,609	0,298	0,0003	0,02		~0,01			0,3
143	0,004			0,01	0,0002	0,02	0,0003	0,01	0,15	0,2	0,0001	0,001		~0,01			
144	0,05			0,01	0,001	0,01	0,001	0,3	~1	~1	0,0003	0,005		0,04			0,2
145	0,08	0,0002		0,02	0,003	0,004	0,004	0,5	>1	0,4	0,001	0,15		0,005			0,3
146	0,06	0,0002		0,05	0,004	0,006	0,001	1	>1	0,5	0,0003	0,03		0,003			>1
147	0,319			0,148	0,0004	0,01	0,002	0,123	7,442	0,225	0,0001	0,006		0,003			0,1
148	0,615			0,059	0,016		0,011	0,365	8,259	0,3		0,166		0,003			
149	0,1			0,126				0,256	2,014	1,358							

Собківка, Вінницька обл.

158	0,06			0,09	0,001			0,3	0,2			0,001					
159	0,15		0,02	0,25	0,01		0,012	1	2	0,4	0,01	0,2					
160	0,15		0,025	0,05	0,008		0,01	1	3	0,1	?	0,3					
161	0,25			0,05	0,003		0,008	0,7	0,1	0,5		0,05					

Гордіївка-І, Вінницька обл.

12	0,11			0,02	0,0014		0,014	0,1	13	0,36		0,081					
13	0,034			0,017	0,0014		~0,0069	0,1	7,1	0,32		0,05					
16	0,226		0,016		0,0017		0,017	0,036	7,927	0,190		0,059		0,009			
16a	0,11			0,055	0,0014		0,027	0,046	12	0,024		0,05					
166	0,45			0,055	0,0022		0,042	0,092	15	0,32		0,059					

16b	0,41								0,028	0,1	15	0,36			0,081
18	0,038	~0,0054	0,009	0,0007	~0,0069	0,24	0,43				3	0,39			0,35
20	0,41	~0,0081	0,045	0,0029	0,027	0,32	0,39				11	0,58			0,17
23	0,056		0,037	0,0014	0,053	0,092	0,36				8,5	0,36			0,059
28	0,41		0,13	0,0037	0,022	0,38	0,36				7,1	0,36			0,11
29a	0,41	~0,0045	0,045	0,012	0,053	0,032	0,36				15	0,36			0,26
29b	0,056	0,13	0,086	0,021	0,048	0,18	0,32				10	0,32			0,15
32	0,45	0,0054	0,11	0,0022	0,012	0,38	0,36				7,8	0,36			0,081
48	0,12	0,01	0,045	0,017	0,014	0,12	0,52				8,5	0,52			0,35
58	0,45	~0,0079	~0,045	~0,054	~0,017	~0,83	~10					~0,52			1,3

Гордіївка -II, Вінницька обл.

10	0,33		0,086	0,0042	0,019	0,29	0,43				15	0,43			0,13
11	0,14		0,02	0,0014	0,0077	0,12	0,39				11	0,39			0,81
14	0,22		0,045	~0,0009	0,042	0,2	0,39				15	0,39		0,037	0,013
15	0,45		0,045	0,0025	0,027	0,26	0,39				3	0,39			0,15
19	0,12		0,045	0,0033	0,022	0,24	0,36				13	0,36			0,17
21	0,12	~0,0015	0,045	0,0069	0,017	0,2	0,36				5,4	0,36			0,2

22	0,62		0,055	0,0077	0,017	0,65	0,52				13	0,52			0,2
26	0,45		0,13	0,0097	0,014	0,26	0,36				15	0,36			0,3
33	0,49	~0,0031	0,086	0,0029	0,0097	0,38	0,32				5,4	0,32			0,059
39	0,16	~0,0081	0,13	0,017	0,022	0,68	0,39				16	0,39			0,26
40a	0,316	0,015	0,029	0,052	0,217	0,665	0,100				6,665	0,100		0,034	0,093
44	0,011		~0,0047	0,0097	~0,0054	~0,11	~0,32				~7,1	~0,32			0,23
51	0,254	~0,0015	0,055	0,0077	~0,038	0,117	0,113				7,069	0,113		0,007	0,099
54	0,49		0,037	0,023	0,017	0,24	0,39				7,8	0,39			0,55
56a	0,142		0,024	0,026	0,017	0,056	0,281				5,393	0,281			0,070
56b	0,251		0,124	0,064	0,012	0,173	0,433				6,305	0,433		0,006	0,026

Гордіївка -III, Вінницька обл.

42	0,41	~0,0031	0,086	0,0022	0,027	0,32	0,52				7,1	0,52			0,05
49	0,12	~0,0023	0,055	0,019	0,012	0,15	0,48				15	0,48			0,55
71	0,190					0,247	0,435				5,546	0,435			0,45

Гордіївка -IV, Вінницька обл.

62			0,220			1,782	0,468				0,468	0,219			0,421
64	0,336		0,539			1,148	4,672				4,672	0,083			0,612

Петриків, Тернопільська обл.

89	0,01	0,005	0,08	~1	0,003	0,3	0,004	0,5	~3	0,05	0,003	0,0003	0,3	0,3	0,4
----	------	-------	------	----	-------	-----	-------	-----	----	------	-------	--------	-----	-----	-----

Примітки. Аналізи з Гордіївки, Собківки проведені в спектральній лабораторії РАН С.М. Черних.

2 група

Нетішин, Хмельницька обл.

103a	0,55	0,01	0,2	0,02	0,002	0,05	0,006	0,6	7,3	>1	~0,2	0,0004	0,03		—
------	------	------	-----	------	-------	------	-------	-----	-----	----	------	--------	------	--	---

Гуляй-Город, Черкаська обл. (Березанська, 1972, с. 90-91)

122	0,32	-	0,004	0,01	0,03	0,4	0,015
123	0,17	-	0,03	0,011	0,3	11,0	0,08

Войцехівка, Житомирська обл. (Березанська, 1972, с. 90-91)

4519	0,3	-	0,02	0,001	-	0,4	0,001	0,25
4522	0,35	-	0,004	0,0008	-	10,0	0,1	0,1

Каневський р-н (Березанська, 1972, с. 90-91)

124	0,450	0,07	0,035	0,005	0,03	0,63	0,8	0,25
-----	-------	------	-------	-------	------	------	-----	------

Мошни, Черкаська обл.

140	0,15	0,0002	0,005	0,03	0,01	0,015	0,02	0,6	0,06	0,0001					
141	0,05	0,0001	-	0,02	0,02	0,03	0,005	0,4	8,545	0,787	0,0005	0,2	-	0,15	0,0001

Гордіївка -I

50	0,275	-	0,024	0,0037	-	0,024	0,229	6,327	0,321	-	0,035	-	0,001	-	-
----	-------	---	-------	--------	---	-------	-------	-------	-------	---	-------	---	-------	---	---

Гордіївка -II

52	0,49	-	0,17	0,035	0,022	0,91	12	0,69	0,64	-	-	-	-	-	-
----	------	---	------	-------	-------	------	----	------	------	---	---	---	---	---	---

Примітки. Аналізи проб з Гуляй-Города, Войцехівки, Каневської обл. проведені в спектральній лабораторії РАН Є.М. Черних.

3 група

Нетішин

105	0,6	0,005	-	0,01	0,002	0,006	~0,01	0,6	9,0	>1	~0,01	0,0001	0,04	-	0,8
-----	-----	-------	---	------	-------	-------	-------	-----	-----	----	-------	--------	------	---	-----

Малополовецьке-3

72						>0,3		0,2	11	0,8					0,6
73						>0,3		0,5	9,6	0,5					0,4

Гордіївка -I

45	0,41	-	0,086	0,0077	0,083	0,29	18	0,48	0,23	-	-	-	-	-	-
46	0,45	-	0,055	0,021	0,059	0,51	21	0,63	0,45	-	-	-	-	-	-
47	0,14	~0,0054	0,13	0,023	0,022	0,15	21	0,9	0,35	-	-	-	-	-	-

Гордіївка -II

25	0,41	-	0,055	0,0042	0,012	0,29	13	0,36	0,81	-	-	-	-	-	-
----	------	---	-------	--------	-------	------	----	------	------	---	---	---	---	---	---

Вітачів, Київська обл.

119	0,01	-	0,04	0,006	0,003	0,3	0,05	0,1	>1	0,6	0,005	0,15	0,0001	0,01	<0,001
-----	------	---	------	-------	-------	-----	------	-----	----	-----	-------	------	--------	------	--------

4 група

Литвинівка-I, Київська обл.

97	0,1	0,003	0,02	>1	0,03	>3	-	0,08	3,3	0,06	0,05	0,004	0,0001	0,3	0,1	-
----	-----	-------	------	----	------	----	---	------	-----	------	------	-------	--------	-----	-----	---

Гордіївка -IV, Вінницька обл.

62b	0,007	-	0,932	0,039		2,177	-	0,396	-	-	-	-	-	-	-
-----	-------	---	-------	-------	--	-------	---	-------	---	---	---	---	---	---	---

Воля- IV, Тернопільська обл.

92	0,02	0,01	0,03	~0,1	0,01	~0,1	0,001	>3	0,06	0,1	0,1	0,0001	~1	0,4	0,4	—
95	0,430	0,01	0,02	0,030	0,06	—	0,002	0,432	3,481	—	0,06	0,3	—	0,8	0,3	0,8

Петриків, Тернопільська обл.

84	0,1	0,002	0,04	>1	0,006	1	0,002	0,06	>3	0,01	0,1	0,0001	0,2	0,3	0,4	—
85	0,348	0,005	0,07	0,455	0,06	0,111	0,003	1,244	4,558	—	>1	0,0001	—	0,5	—	—
87	—	0,003	0,07	—	0,06	0,060	0,001	0,005	10,612	—	0,05	0,0001	0,013	0,3	0,2	—
91	0,566	0,002	0,1	0,593	0,08	0,102	0,003	1,88	1,611	—	0,03	0,1	0,0001	0,003	0,4	—

5 група

ТКМ, Тернопільська обл.

82	0,444	0,005	—	0,957	0,1	0,027	0,001	3,279	4,024	—	0,03	0,2	0,0001	0,006	0,3	0,8	0,012
----	-------	-------	---	-------	-----	-------	-------	-------	-------	---	------	-----	--------	-------	-----	-----	-------

Петриків, Тернопільська обл.

86	0,445	0,008	0,04	0,698	0,06	—	0,001	2,695	2,970	—	0,03	0,07	0,0001	0,3	0,4	—	—
88	0,08	0,003	0,04	>>1	0,08	~1	0,001	~1	~3	—	0,05	0,1	0,0001	0,2	0,3	0,2	—
90	0,492	0,01	—	>>1	0,08	0,052	0,004	0,910	6,632	—	0,03	0,1	0,0001	—	0,4	—	0,056

6 група

Войцехівка, Житомирська обл.

75	0,08	0,03	0,06	0,02	0,3	0,06	0,5	14	0,07	0,02	0,6	—	—	—	—	—	—
----	------	------	------	------	-----	------	-----	----	------	------	-----	---	---	---	---	---	---

Дитиничі, Рівненська обл. (Березанська, 1972, с. 90-91)

2460	0,13	—	—	0,015	—	—	0,003	0,30	3,50	0,20	0,035	—	—	—	—	—	—
------	------	---	---	-------	---	---	-------	------	------	------	-------	---	---	---	---	---	---

Гордіївка -I, Вінницька обл.

24	0,083	—	0,086	0,021	—	—	0,066	0,12	15	0,43	0,45	—	—	—	—	—	—
31	0,11	0,26	0,11	0,019	—	—	0,014	0,092	13	0,19	0,23	—	—	—	—	—	—

Гордіївка -IV

62a	—	—	0,007	—	—	—	0,427	5,610	0,203	—	0,737	—	—	—	—	—	—
-----	---	---	-------	---	---	---	-------	-------	-------	---	-------	---	---	---	---	---	---

Примітки. Аналіз проби з Дитиничів проведений в спектральній лабораторії РАН Є.М. Черних.

7 група

Гордіївка -II, Вінницька обл.

63a	0,6	0,0001	0,3	0,5	0,015	0,2	0,015	>1	>>1	>1	0,005	0,06	0,0006	0,03	—	—	—
63b	0,55	0,0001	0,2	>=1	0,05	0,2	0,006	1,044	5,522	>1	0,01	0,1	0,0002	0,03	—	—	—

Сандраки, Вінницька обл. (Черных, 1976)

2474	0,9	—	—	0,6	0,02	—	0,025	2,3	6	0,4	—	0,6	—	—	—	—	—
------	-----	---	---	-----	------	---	-------	-----	---	-----	---	-----	---	---	---	---	---

Примітки. Аналіз проби з Сандраків проведений в спектральній лабораторії РАН Є.М. Черних.

8 група

Гордіївка -IV, Вінницька обл.

65	0,131	0,409	0,334	—	1,137	1,321	0,308	0,226		
66	—	0,372	0,685	—	1,175	5,351	0,142	0,634		
68	0,138	0,564	0,04	—	0,568	3,23	0,138	0,856		

9 група

Острівцець, Івано-Франківська обл.

2012	0,5	—	0,008	?	0,02	0,45	9	0,16	—	0,055
2008	0,3	—	0,04	0,001	0,012	1	8	0,3	—	0,03
2010	0,8	—	0,04	0,007	0,015	0,19	11	0,18	—	1,0
2006	0,8	—	0,05	0,009	0,01	0,15	15	0,08	—	0,7
2005	0,7	0,04	0,008	0,0007	0,05	0,23	10	0,7	—	0,13
241	0,08		0,0003		<0,003	0,16	4	0,08	—	0,004
2011a	0,4		0,015	0,0035	0,015	0,2	9	0,2	—	0,15
2016	0,6	—	0,002	—	0,04	0,14	7	0,22	—	0,1
2007	0,6	—	0,005	0,0007	0,01	0,1	10	0,15	—	0,04
2017	0,6	—	0,005	0,0007	0,04	0,3	5	0,3	—	0,04
246	0,45		0,008	0,0009	0,02	0,17	6	0,3	—	0,08
247	0,05		0,02	0,0008	0,017	0,19	7,5	0,33	—	0,2
248	0,9		0,0008		0,035	0,3	4,3	0,7	—	0,015
2015	0,4	—	0,0035	—	0,018	1,9	3,5	0,35	—	0,004
252	0,13	—	0,003	0,0008	0,02	0,35	9,5	0,2	—	0,04
2018	0,6	—	0,006	?	0,025	0,23	9	0,35	—	0,045
254	0,55	—	0,005		0,018	0,19	7,5	0,35	<0,001	0,05
255	0,22	—	0,035	?	0,018	0,9	4,7	0,35	—	0,04
256	0,23	0,023	0,008	0,0017	0,14	0,4	4,3	0,7	—	0,15
2014	0,4	—	0,0025		0,015	0,4	10	0,4	—	0,35
258	0,55		0,004	0,003	0,01	0,13	6,5	0,17	—	0,35
259	0,23		0,005	0,0004	0,008	0,9	9	0,4	—	0,045
260	0,25		0,016	0,0025	0,01	0,18	4,7	0,35	—	0,13
261	0,2		0,004	0,0008	0,012	0,65	8,0	0,24	—	0,1
262	0,22		0,008		0,016	0,8	10	0,75	—	0,018
264	0,2		0,004	0,0006	0,14	0,8	9,5	0,38	—	0,07
277	0,0015	0,03	0,02	0,002	0,01	0,8	0,18	0,07	—	0,25

10 група

Нетішин, Хмельницька обл.

107	0,01	0,02	0,5	0,003	~0,04	0,01	0,006	0,04	20,5	~1	0,15	0,0005	~0,1	0,6
-----	------	------	-----	-------	-------	------	-------	------	------	----	------	--------	------	-----

Малополовецьке-3, Київська обл.

74		3,3			>0,3				5,7	1,0			3,0	
----	--	-----	--	--	------	--	--	--	-----	-----	--	--	-----	--

Воля-IV, Тернопільська обл.

93	0,576	0,006	0,03	0,066	—	0,701	2,950	—	0,03	0,2	—	—	0,2	0,8
94	0,005	0,006	0,03	>1	~1	>1	>3	—	0,03	~1	>1	>1	0,1	0,8
96	0,1	0,06	0,02	>>3	0,06	>>3	>3	—	>1	0,2	0,0002	>1	~1	0,7

Гордіївка -I, Вінницька обл.

24b	0,131		0,009			0,006	8,491	0,065		0,048		0,003		
28b	0,179		0,030			0,005	2,692	0,068		0,056		0,007		
58	0,45	~0,079	~0,045	~0,54	~0,017	~0,83	~10	~0,52	0,026					

Гордіївка -II, Вінницька обл.

27	0,19	~0,0031	0,11	0,0097	0,53	0,15	13	0,36		0,23				
43	0,53		0,13	0,023	0,042	0,68	10	1,8		~0,11				
55	0,53	~0,0015	0,069	0,031	0,042	0,68	11	1,5		1,7				

Гордіївка -III, Вінницька обл.

57	0,49	0,023	0,11	0,11	0,42	0,1	~25	0,32		0,45				
----	------	-------	------	------	------	-----	-----	------	--	------	--	--	--	--

Гордіївка -IV, Вінницька обл.

67	0,005	-	0,534	-		2,739	12,612	0,236		3,437				
----	-------	---	-------	---	--	-------	--------	-------	--	-------	--	--	--	--

Стилети з НМІУ

117	~0,2	0,0001	-	0,005	0,002	0,03	>1	>1	0,5	0,0003	~0,1	-		0,03
118	0,2	0,0005	-	0,006	0,004	0,3	>1	>1	0,6	0,003	0,1	-		0,04
	0,005	0,0005	-	0,005	0,005	1,2	0,005	0,05	>1	0,001	0,01	-		0,06

Умовні позначення: ● - I ◆ - II ▲ - III ■ - IV * - V

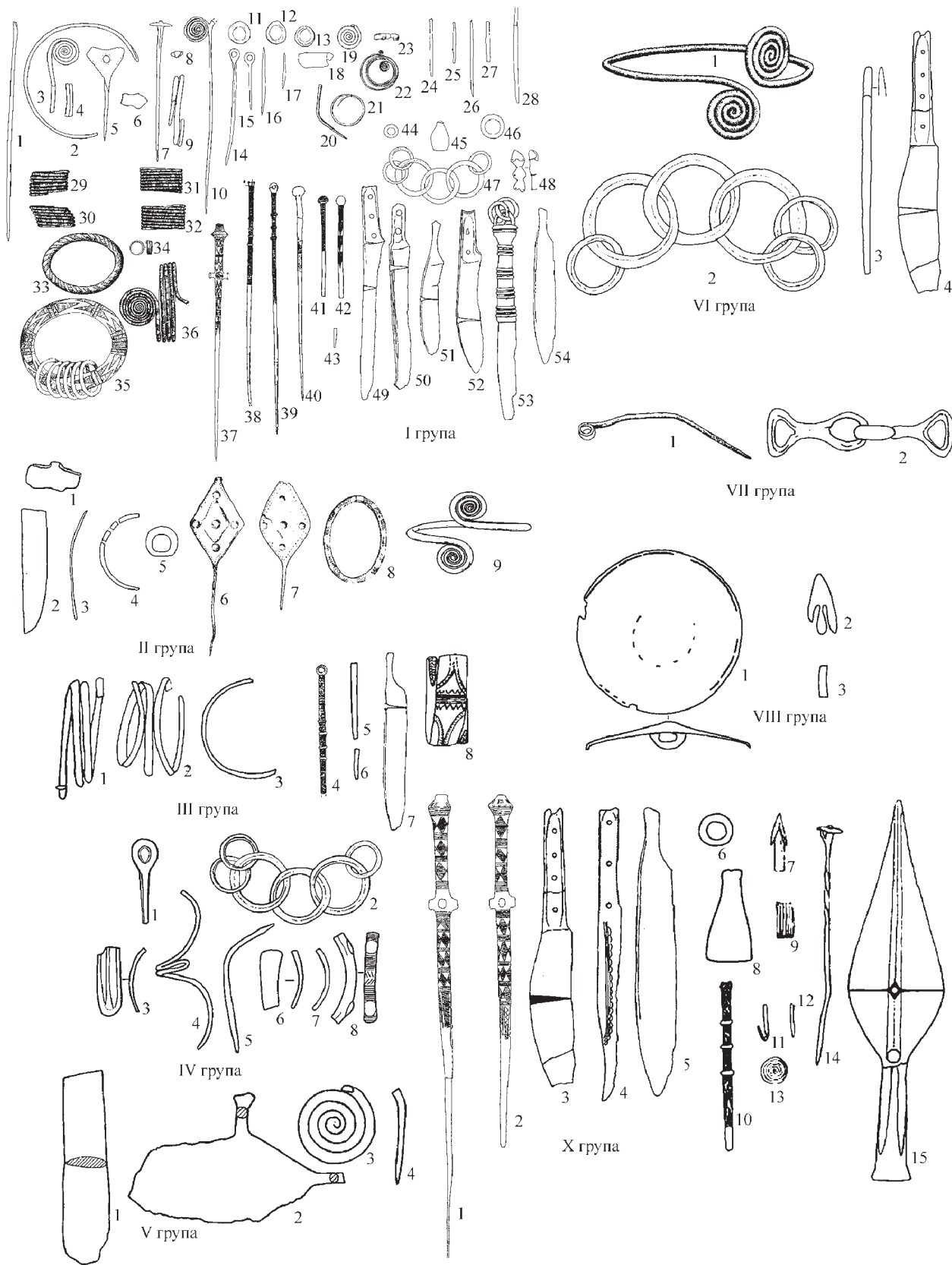
Рис. 1. Карта розташування пам'яток.

I – Пам'ятки тишинецько-комарівської КІС: 1 – Дитиничі; 2 – Кормин; 3 – Нетішин; 4 – Войцехівка; 5 – Малополовецьке-3; 6 – Мошни; 7 – Гуляй-Город. II – Пам'ятки культури Ноа: 1 – Острівець; 2 – Воля-IV. III – Пам'ятки білогрудівського часу: 1 – Смордва; 2 – Сандраки; 3 – Собківка; 4 – Литвинівка-1; 5 – Вітачів; 6 – Бобриця. IV – Пам'ятки висоцької культури: 1 – Петриків. V – Гордіївка.

Рис. 2. Хімічні групи виробів із міді бронзи, виділені математичним аналізом (див. далі).

Група I: 1 – 6 – Малополовецьке-3 (ан. 98 – 103); 7 – 9 – Нетішин (ан. 104, 106, 108); 10 – Смордва (ан. 80); 11 – 18 – Бобриця (ан. 142 – 149); 19 – Петриків (ан. 89); 20 – 23 – Собківка (ан. 158 – 161); 28 – 30, 35, 38, 40, 41, 44, 50, 53, 54 – Гордіївка-I (ан. 12, 13, 16-в, 18, 20, 23, 28, 29a-b, 32, 48, 58); 24 – 26, 31 – 34, 36, 37, 39, 43, 48 – 49, 51 – 52 – Гордіївка-II (ан. 10, 11, 14, 15, 19, 21, 22, 26, 33, 39, 40a, 44, 51, 54, 56a-b); 27, 42, 45 – Гордіївка-III (ан. 42, 49, 71); 44, 46 – Гордіївка-IV (ан. 62, 64). *Група II:* 1 – 2 – Мошни (ан. 140, 141); 3 – Нетішин (ан. 103a); 4 – Гордіївка-I (ан. 50); 5 – Гордіївка-II (ан. 52); 6 – 7 – Гуляй-Город (ан. 122, 123); 8 – Каневський р-н. (ан. 124); 9 – Войцехівка (ан. 4519). *Група III:* 1 – 2 – Малополовецьке-3 (ан. 72, 73); 3 – Нетішин (ан. 105); 4 – 6 – Гордіївка-I (ан. 45 – 47); 7 – Гордіївка-II (ан. 25); 8 – Вітачів (ан. 119). *Група IV:* 1 – Литвинівка-1 (ан. 97); 2 – Гордіївка-IV (ан. 62b); 3 – 4 – Воля-IV (ан. 92, 95); 5 – 8 – Петриків (ан. 84, 85, 87, 91). *Група V:* 1 – ТКМ (ан. 82); 2 – 4 – Петриків (ан. 86, 88, 90). *Група VI:* 1 – Войцехівка (ан. 75); 2 – Гордіївка-IV (ан. 62a); 3 – 4 – Гордіївка-I (ан. 24, 31). *Група VII:* 1 – 2 – Гордіївка-IV (ан. 63a-b). *Група VIII:* 1 – 3 – Гордіївка-IV (ан. 65, 66, 68). *Група X:* 1 – 2 – НМІУ (ан. 117, 118); 3, 5 – 6 – Гордіївка-I (ан. 24b, 28b, 58); 4, 9 – 10 – Гордіївка-II (ан. 27, 43, 55); 8 – Гордіївка-III (ан. 57); 7 – Гордіївка-IV (ан. 67); 11 – 13 – Воля-IV (ан. 93, 94, 96); 14 – Малополовецьке-3 (ан. 74); 15 – Нетішин (ан. 107).

Примітки: На рисунку відсутні вироби, які не вдалося ідентифікувати за номерами спектральних аналізів (II група – Войцехівка, ан. 4522; VII група – Сандраки, ан. 2474; IX група – Острівець).

М. С. Бандрівський, Т. Ю. Гошко

МЕТАЛ З ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ С. ПЕТРИКІВ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ (ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПЛАТО)

Будучи однією з найяскравіших археологічних культур пізнього періоду епохи бронзи – початку раннього заліза, Висоцька культура в останній час привертає чим раз більшу увагу дослідників. Можливо тому, що будучи розташованою на межі двох великих етно-культурних спільнот: урнових полів Центральної Європи і білогрудівсько-чорноліським колом пам'яток Українського Лісостепу, Висоцька культура хоча й увібрала в себе елементи кожної з них, однак, це не завадило їй і надалі (впродовж кількох століть) залишатись окремійшньою й оригінальною культурою. А в той час на це була спроможна далеко не кожна археологічна культура. Наприклад, територіально суміжна культура Гава, час існування якої припадає на ранній період розвитку Висоцької культури (XIV-перша пол. XI ст. до нар.Хр.) та сусідня на сході білогрудівська культура не проіснували пізніше XI ст. до нар. Хр. (Бандрівський, 2008, с.127-161). Отже, сам факт такої «живучості» Висоцької культури (причому впродовж довгого відрізка часу) змушує уважніше досліджувати усі доступні на сьогодні для вивчення матеріали які б, можливо, могли пролити світло на причини, що зумовили таке тривале існування висоцького суспільства.

Серед механізмів, які дозволили Висоцькій спільноті так довго протриматись на історичній арені стародавньої Європи, були: місцеві природні ресурси, вигідне географічне розташування (великий європейський вододіл), добре налагоджені торгово-обмінні контакти, надійні і добре охоронювані сухопутні комунікації й місцева металурґія та металообробка, тривкі традиції яких були випрацювані на Висоцькій території ще в попередній період.

Метал Висоцької культури до останнього часу не був предметом спеціального наукового дослідження, хоча перші спроби на цьому шляху були зроблені ще в 1960-их роках. Тоді, після дослідження Л.Крушельницькою та І.Свешніковим ґрунтового могильника Ви-

соцької культури в Золочеві, на якому було виявлено 94 в основному - інгумаційних поховання (Крушельницька, 1965,с.122-135), на спектральний аналіз було передана зо два десятка бронзових виробів із цих захоронень. Результати спектрального вивчення золочівських бронз, які збереглись до сьогодні (а це – кілька-надцять таблиць), з низки причин не були введені до наукового обігу.

Дане дослідження має за мету представити результати дослідження першої серії металевих виробів із нещодавно відкритого нового могильника Висоцької культури біля с.Петриків біля Тернополя на Західному Поділлі, на якому впродовж чотирьох польових сезонів виявлено 185 інгумаційних і кремаційних поховань (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.193-236; Бандрівський, 2002, с.5-282).

Проаналізований в даній статті метал походить з трьох інгумаційних захоронень (пох.№№ 97, 105, 149) та з низки знищених могил. Нижче наводимо короткий опис даних поховань та умови розміщення в них металевих інвентаря.

Пох. №97. Померлий був покладений у випростаному положенні, головою на південь – південний захід. Збереглася верхня половина скелету: плечові кістки обидвох рук, нижня частина черепа (верхня знищена плугом), поодинокі хребці, фрагменти тазової кістки. На місці щелепи збереглось чотири зуба, а невеликий фрагмент черепа лежав у ділянці грудей покійника. Перед обличчям небіжчика був покладений глиняний кухлик без вушка. На грудях, паралельно хребту, лежала велика бронзова шпилька зі спіралеподібним щитком. Шпилька була покладена таким чином, що її щиток лежав на нижній частині грудей, а верхнім – гострим кінцем, шпилька майже торкалася основи черепа. Під час розбирання кісток виявилось, що під основою черепа знаходилась ще одна металева прикраса – тримач волосся, який лежав між лівим краєм нижньої щелепи та лівими скроневиими кістками (рис.1, № 211).

Пох. № 105. Покійник був покладений на спину у випростаному положенні, головою на південний захід. Ноги мав легко зігнуті в колінах (фото-1). Причому, ліве коліно було більш різко відхилене вбік. Кістки верхньої частини скелета (окрім кісток рук) зрушені зі своїх місць: череп опинився на лівій частині грудей, одна з плечових кісток виявилась відкинута в ділянку узголів'я. Там же розчищено й дрібніші кісточки та невеликий фрагмент кераміки. Судячи з початкового розміщення рук, кістки яких збереглися *in situ*, в момент захоронення ліва долоня покійника була покладена на низ живота (на ліву частину тазової кістки). Натомість, права рука, з одягнутим на зап'ясток металевим восьмибертовим браслетом, була покладена долонею на край лівої частини грудей, поблизу ліктя лівої руки. Цікаво, що череп, при повторному втручанні до могили, був відкинтий у ділянку живота, де спочивала рука з одягнутим на неї згаданим браслетом (фото-1). Відстань між черепом і браслетом не перевищувала 10 см, отже, не помітити бронзового браслета було важко, однак ЙОГО НЕ ЗНЯЛИ. Можливо, акт повторного втручання до даного поховання мав за мету не грабунок, а щось інше, наприклад культові маніпуляції з черепом чи з іншими кістками, які могли проводити родичі померлого (Бандрівський, 2002, с. 95).

Пох. № 149. Покійник був покладений на спину у випростаному положенні головою на південь – південний захід (фото-2). Ліва рука була витягнута вздовж тулуба і підкладена долонею під ліву частину тазу, в той час як права рука легко зігнута в лікті була покладена долонею на низ живота. Фаланги пальців рук не збереглися. Про повторне втручання до могили свідчить ряд обставин: череп був перекладений зі свого первісного місця положення на праву плечову кістку і лежав на лівих скроневих і тіменних кістках лицевою частиною до півночі. Верхня щелепа лежала між черепом і правою ключицею, яка також була зміщена зі свого першопочаткового місця. Цікаво, що навіть при повторному втручанні до могили з неї НЕ БУЛА ЗАБРАНА металева шпилька (рис.1, № 208), яка залишилась лежати на нижньому краю лівої ключиці, звернена голівкою на південний захід (фото-2).

Досліджена колекція металевих виробів з ґрунтового могильника Висоцької культури складається з 8 прикрас, серед яких 2 браслети (один фрагментований), 2 шпильки, 3 тримача волосся й підвіска.

Аналіз 205. Фрагмент браслета круглого в перерізі, прикрашеного гравійованим орнаментом і наліпами. Діаметр дроту 0,5 x 0,6 см. Внутрішній

діаметр браслету ~ 6,3 см. Висота наліпів – 0,2 см. Гравійований орнамент розташований між наліпами й складається з двох смуг поперечних паралельних ліній (по 6 – 8, 10 ліній) та поперечної „ялинки” (по 6 – 8 ліній) (Рис. 1).

Шліф зроблений на поперечному перерізі. До травління спостерігається товстий шар корозії по всьому периметрі шліфа та численні ливарні пори, розташовані біля поверхні. Мікроструктура вилита дендритна, не порушена куванням. Твердість металу 127,3 кг/мм² (Рис. 4,1).

Браслет відлито по восковій моделі (наклеєні на модель наліпи – рис. 2,1). Орнамент гравійований по готовому виробу (чіткість ліній, які огинають наліпи видно на рис. 2,2). На цілому виробі могло вміститися 7 шт. наліпів. Кількість ліній в орнаментальних смугах залежала від відстані між наліпами. Пористість металу вказує на погано розкислений метал чи недостатньо просушену ливарну форму.

Аналіз 206. Тримач волосся з лінзоподібною у перерізі пластини шириною 1 см, товщиною 0,2 см і довжиною 14 см. Діаметр – 3,5 см (Рис. 1). Виріб прикрашений гравійованим орнаментом, сильно поцупованим корозією, який складається з 14 груп навскісних ліній. В кожній групі по дві смуги паралельних ліній направлених під гострим кутом одна до одної. Наступна група дзеркально розвернута до попередньої.

Шліф зроблений на поперечному перерізі виробу. До травління спостерігається шар корозії по всьому периметру шліфа, дрібні ливарні пори й сліди від свинцю, що викришився при поліруванні, значна кількість евтектоїду в непорушеному стані та досить крупні глобули Cu_2O . Мікроструктура вилита дрібнодендритна, не порушена куванням. Твердість металу 135,1 кг/мм² (Рис. 4,2).

Тримач волосся відлито у однобічній з кришкою ливарній формі, потім зігнутий на круглій оправці. На мікроструктурі закручування не відбилося, хоча виріб має плавні внутрішні обриси. Тому робимо висновок, що закручуванню передувало одноразове короткочасне нагрівання до невисокої температури.

Аналіз 207. Шпилька з голівкою, закрученою в спіральний щиток. Довжина – 22,2 см. Діаметр щитка – 2,9 см. Товщина дроту біля голівки – 0,4 см (Рис. 1). Шліф а) зроблений на поздовжньому перерізі вістря. Метал дуже поцупований корозією. Спостерігається невелика кількість подрібненого евтектоїду. Мікроструктура поліедрична з невеликою кількістю двійників у зернах на тлі видовжених куванням залишкових дендритів. Величина зерна 0,025 – 0,035 мм. Твердість металу 182,2 кг/мм² (Рис. 4,3).

Шліф **б**) зроблений на голівці шляхом полірування без вирізання зразка. До травління спостерігаються подрібнені вкраплення евтектоїду.

Мікроструктура рекристалізована на тлі залишкових видовжених куванням дендритів (Рис. 4,4). Зерна частково мають округлі границі. Величина зерна з двійниками – 0,035 мм (Рис. 4,5).

Кування вилитої заготовки провадилося при невисоких (до 600°C) температурах (подрібнений евтектоїд) із різним ступенем обтискування металу.

Залишкова вилита структура на зовнішньому витку дроту на голівці свідчить про незначну деформацію на цій ділянці (20%), яка пов'язана з куванням на фігурному ковадлі з накладкою подібного перерізу. Закручування щитка-голівки провадилося із нагріванням металу (округла форма зерен), також невисоким, бо метал згинався не плавно, а складками (Рис. 2,3). Найбільша деформація припала на вістря шпильки (40%) та на кінець спіралі щитка.

Ймовірно вилита заготовка мала вигляд стрижня із круглим перерізом, бо дріт від ромбічного перерізу на голівці дуже плавно набуває круглого перерізу на стрижні. Ливарна форма була скоріше за все глиняною (крупні дендрити).

Аналіз 208. Шпилька з голівкою, закрученою петелькою, сильно попсована корозією. Довжина – 18,3 см. Товщина дроту біля голівки – 0,3 см (Рис. 1). Зроблені два шліфа: на поздовжньому перерізі вістря – **а**) та на поздовжньому перерізі голівки – **б**). До травління на обох шліфах у невеликій кількості спостерігається подрібнений і трохи видовжений евтектоїд. На шліфі **б**) видно широку поперечну тріщину (Рис. 4,4). Мікроструктура рекристалізована зі значною кількістю двійників у зернах. Величина зерна 0,025 – 0,035 мм. Твердість металу на шліфі **а**) збільшується у напрямку вістря від 151,3 до 193,8 кг/мм², на голівці (**б**) – 117,5 кг/мм² (Рис. 4,6, 8).

Шпилька виготовлена вільним формувальним куванням (відсутність первинної вилитої структури). Голівка сформована з розплесканого у верхній частині й закрученого в декілька обертів дроту (пізніше її трохи розкрутили). З цієї причини метал дав дві поперечні тріщини, одна з яких спостерігається на шліфі **б**). Кування провадилося при температурах 400 – 500° С, про що свідчить дрібне зерно та текстура деформації на голівці. Ступінь деформації на голівці сягав 60 – 80%, на вістрі – 40 – 60%. Підвищення твердості у напрямку вістря на шліфі **а**) вказує на поступове зниження температури кування.

Аналіз 209. Браслет багатоспіральний (8 обертів) із дроту лінзоподібного перерізу, який

на кінцях трохи звужується. Товщина дроту 0,4 x 0,1 см, загальна довжина – 171,5 см (Рис. 1). Шліф зроблений на поздовжньому перерізі дроту. До травління видно подрібнений та злегка витягнутий евтектоїд. Мікроструктура дрібна поліедрична з невеликою кількістю двійників у зернах. Величина зерна 0,025 – 0,035 мм. Твердість металу 143 кг/мм² (Рис. 5,1).

Для виготовлення дроту для браслета можливо була використана дошка для волочіння. На наш погляд, отримати тонкий дріт лінзоподібного перерізу на фігурному ковадлі досить складно, тому вважаємо, що тут застосоване волочіння. Воно провадилося при невисокій температурі до 600°C (подрібнений евтектоїд, дрібне зерно з невеликою кількістю двійників). Відповідно ступінь деформації сягав 100%. Ковальські операції закінчилися навиванням готового дроту на циліндричну оправку. Витки навмисне клялися на деякій відстані один від одного.

Аналіз 210. Тримач волосся з круглого в перерізі дроту в 5 обертів із двома вставленими конусами-щитками на кінцях дроту. Діаметр – 3,6 см, товщина дроту – 0,2 см, довжина дроту ~ 65 см (Рис. 1). Шліф зроблений на поздовжньому перерізі кінця дроту. До травління спостерігається незначна кількість подрібненого й злегка видовженого евтектоїду. Мікроструктура дрібнозерниста з двійниками рекристалізації всередині зерен на тлі текстури деформації. Величина зерна 0,035 мм. Твердість металу 166,8 кг/мм² (Рис. 5,2 – 3).

Аналогічно попередньому виробу, пропусаємо застосування волочильної дошки для виготовлення дроту. Появу текстури деформації пов'язуємо з високим ступенем деформації (100%) заготовки при температурі 400 – 500°C. Цікавим моментом є технологія виготовлення конусних пластинок. Найбільш імовірним є застосування пуансонної техніки. Тобто, на форму з конічним заглибленням накладався вирізаний кружечок металу з двома вусиками трикутної форми й чеканом конічної форми з округленим кінцем наносилися удари. В результаті цього метал витягувався, заповнюючи форму. Підтвердженням такому припущенню спостерігаємо складку, яка утворилася на краю конуса (Рис. 2,4 – 5). Отриманий таким чином конус-щиток, двома вусиками закріплювався на кінцях дроту, що попередньо був закручений в петельку. Надання прикрасі остаточного вигляду завершувалося навиванням дроту зі щитками на кінцях на циліндричну оправку.

Аналіз 211. Тримач волосся з дроту в 5 обертів із вставленими пластинками, з яких лишилася тільки половина одної. Діаметр – 2,5 см, товщина

дроту – 0,15 см, загальна довжина дроту ~ 57,2 см (Рис. 1). Шліф зроблений на поздовжньому перерізі кінця дроту. Спостерігається зовсім мала кількість подрібненого евтектоїду. Після травління відкрилася дрібнозерниста структура з двійниками рекристалізації всередині зерен на тлі текстури деформації. Величина зерна 0,025 – 0,035 мкм. Твердість металу поступово збільшується до кінця дроту від 141 до 181,3 кг/мм² (Рис. 5,4 – 5).

Технологія виготовлення цієї прикраси аналогічна попередній (Рис. 2, 6; 3,1).

Аналіз 212. Підвіска зі спірально закрученого дроту в 7,5 витків і гачком для підвішування. В центрі прикріплений конус-щиток за допомогою двох вусиків. Діаметр підвіски – 3,5 см, товщина дроту на щитку – 0,2 см, на гачку потоншується до 0,15 см, загальна довжина дроту ~ 63 см (Рис. 1). Мікроструктура з численними двійниками рекристалізації всередині зерен на тлі текстури деформації та дуже подрібнений евтектоїд у невеликій кількості. Величина зерна 0,045 мкм. Твердість металу поступово збільшується до кінця дроту від 131,8 до 193 кг/мм² (Рис. 5,6 – 7).

Технологія виготовлення цієї прикраси аналогічна двом попереднім. На макрофотографії добре видно вирізані краї й вусика на конусі-щитку та спосіб кріплення його на дроті (Рис. 3,2 – 3).

Спектральний аналіз металу проведено в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України. Результати спектрального аналізу подані у таблиці 1.

Досліджені вироби зроблені з бронзи. Метал із Петрикова характеризується підвищеними концентраціями сурми (ан. 207, 209, 210, 211, 212) а в двох зразках – перевищує цілий відсоток (ан. 205, 208). Вміст арсену лише в одному випадку перевищує цілий відсоток (ан. 206). У металі двох виробів він відсутній (ан. 207, 212). Ще однією помітною відзнакою в колекції є майже повна відсутність цинку (7 із 8). В п'яти випадках із восьми відсутній свинець.

Підводячи підсумки проведеному металографічному дослідженню вісьмох бронзових виробів із Петрикова можна сказати наступне. Прикраси виготовлені за трьома варіантами технологічних схем. 1) лиття з незначною ковальською дробкою, яка складається з полірування поверхні, нанесення орнаменту та скручування пластини в браслет; 2) вільне формувальне кування виробів із вилитої заготовки (t 400 – 500°C, ступінь обтиску від 20 до 40%); 3) формувальне кування зі ступенем обтиску до 100%. (t 500 – 600°C).

В арсеналі майстрів були такі прийоми ковальської металообробки як вільне кування, кування на ковадлі з накладкою подібного розрізу,

фігурне кування, витягування, розплющування, рублення, згинання. Орнамент на браслетах наносився гравіюванням.

Один виріб має ливарний брак – значну пористість металу (ан. 205).

Відсутність ковальського браку при високій деформації металу пояснюємо його сприятливим хімічним складом з невисокими концентраціями складових домішок, які заважали б механічній обробці при неповному гарячому й гарячому куванні. Без сумніву, вироби з довгого дроту кували (чи, вірогідніше, волочили) з проміжковими нагріваннями, інакше метал почав би руйнуватися.

Майстри надавали перевагу температурному режиму в 400 – 500°C, який відповідає неповному гарячому куванню (4 екз.), гаряче кування (500 – 600°C) застосовано у двох випадках. Ефект зміцнення робочого краю виробу досягався зниженням кінцевої температури кування.

Види ливарних форм установлені в двох випадках. Обидва вироби вилиті в глиняних формах – однібічній з кришкою (ан. 206) та виготовленій за восковою моделлю (ан. 205).

Основним інструментом згрупування найбільш загальних класифікаційних признаков металообробки, які регулярно фіксуються, є технологічні схеми. Технологічні схеми об'єднують основні прийоми виготовлення предмета з урахуванням їхньої послідовності та температур їхнього виконання (Рындина, 1998, с.79). На матеріалах доби пізньої бронзи з Лісостепового Правобережжя Дніпра виявлені дев'ять технологічних схем (Гошко, 2007, с. 165). Таблиця 2 демонструє їхні характеристики.

Порівнюючи технологію виготовлення дев'ятьох виробів (підйомний матеріал) із Петрикова [Гошко, 2006] та теперішньої серії з восьми предметів, відмітимо, що більший відсоток у першій групі припадає на I технологічну схему (37,5%), друге місце посідає III та IV схеми (по 25%). В другій групі половина виробів виготовлена за III схемою (50%). Хімічний склад металу обох колекцій значно відрізняється (в першій відсутній арсен і залізо, а в другій – цинк і мало свинцю). Пояснення такої відмінності на даному етапі дослідження дати складно.

Для з'ясування походження технологічних традицій у Висоцькій культурі наразі маємо недостатньо матеріалів. Тому спробуємо порівняти з близькими за територією і часом існування відомими пам'ятками, метал з яких пройшов технологічне дослідження. Це вироби культури Ноа, які походять із могильника й поселення Острівець та Олеччина, виконані Н.В. Риндіною, але не опубліковані (Рындина, 1964. –С. 275–293) та з поселення

Воля-IV (Гошко, 2006. –С.77 – 81) й Гордіївського курганного могильника (Гошко, 1992. –С. 60 – 67; 1998. –С. 49 – 76; –1999. –S. 187 – 191; 2000. –С. 68 – 72; 2007. –С. 248 – 253). Порівняльні дані технологічно визначених виробів згруповані в таблицю 3, у якій результати подаються у відсотковому співвідношенні. Для технологічного спостереження більш інформативним є розподіл гордіївського металу на чотири хронологічні групи за В.І. Клочком (Klochko, 1998, s.343 – 351).

На досліджених матеріалах виявлено дев'ять технологічних схем (Гошко, 2007, с. 167 – 168). Проведений аналіз технологічних схем продемонстрував загалом різноманітність їхнього застосування на порівнюваних пам'ятках. Найбільш популярні в культурі Ноа схеми III (Острівець, Олеччина – 75%), IV та V – у Волі-IV (по 33,33%). У двох колекціях з Петрикова схема I посідає перше місце серед підйомного матеріалу (37,5%), а схема III – серед виробів з поховань (50%). Якщо ці дві колекції розглядати разом, то переважну більшість складуть вироби виготовлені за III-ю схемою (37,5%). Найбільша різноманітність застосованих технологічних схем серед усього дослідженого матеріалу припадає на Гордіївку-I (7) і II (8). Найбільш вживаною тут є схема IV (Г-I – 29,4%; Г-II – 40%). На пізніших етапах відсоток вилитих предметів зростає. У Гордіївці-III вони вже складають 28,57 відсотки, а в Гордіївці-IV – аж 57,14%.

Таким чином, найближчі технологічні паралелі ми вбачаємо між петриківським та острівецьким металом.

Тепер звернімося до хімічного складу порівнюваних колекцій. Найкраще таке завдання проілюструють кореляційні графіки (Табл. 4), які дають можливість об'єднати всю інформацію про хімічний склад металу з окремої пам'ятки чи, навіть, регіону. Ми бачимо, що у металі з Петрикова, особливо порівняно з Гордіївкою-I – II й Острівцем, вміст металів-домішок підвищений.

Найбільш наближеним за вмістом до петриківського металу вважаємо метал з Гордіївки-IV.

Отже, металообробку Висоцької культури, ймовірно, можна вважати наступницею метало-

обробних традицій культури Ноа. А подібність хімічного складу металу із пізньою Гордіївкою вказує на необхідність уважніше переглянути датування поховань, з яких походять проаналізовані вироби.

Література

- Гошко Т.Ю. Технологія виготовлення бронзових ножів з Гордіївського могильника// Стародавнє виробництво на території України. –К. Наук. думка, –1992. –С. С.60 – 67.
- Гошко Т.Ю. Технология изготовления бронзовых изделий из Гордиевки // Beresanskaja S.S., Kločhko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka // АЕ.–Band 5. –Göttingen, –1998. –С. 49 – 76.
- Гошко Т.Ю. Про технологію виготовлення браслетів з Гордіївського могильника // Археологія. –2000. –№ 4. –С. 68 – 72.
- Гошко Т.Ю. Метал доби пізньої бронзи з Тернопільського краєзнавчого музею // Археологія. –2006. –№2. –С.77 – 85.
- Гошко Т.Ю. Гордіївські шпильки // Матеріали та дослідження з археології Східної України. –Луганськ, 2007. –С.248 – 253.
- Гошко Т.Ю. Металообробка у населення правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи. Дис...канд. іст. наук. ІА НА України. –К. –2007. –307с.
- Рындина Н.В. Таблицы анализов // Балагурі Е.А. Історія племен пізньобронзової доби Середнього Подніпров'я (культура ноа). Дис...канд. іст. наук. ІА НА України. –К. –1964. –С.275–293.
- Goshko T.Y. Technological characteristics of Bronze items from the Gordiyivka Burial Ground on the Southern Bug river // Vschodoslovensky Pravek. Special Issue. –Košice, –1999. –S. 187 – 191.
- Schubert F., Schubert E. Spektralanalytische Untersuchungen von Hort- und Einzelfunden der Periode B III // Mozsolics A. Bronzefunde der Karpatenbeckens. –Budapest, –1967. –S. 185 – 203.

Таблиця 1. Спектральні аналізи виробів з Петрикова.

№ аналіза	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Al
205	2,1	0,2	0	0,025	0,3	1,35	0,2	0,05	0,3	0,03	0,015
206	8,579	1,479	0	0,45	0,3	0,108	2,76	0,1	0,03	0,1	0,005
207	5,09	0	0	0	0,152	0,834	0	0,038	0,522	сліди	сліди
208	1,216	0	0	0	0,135	1,498	0,298	0	0,522	0,031	0,107
209	5,316	0	0	0,012	0,107	0,539	0,254	0	0,219	0,082	0,032
210	6,941	0,037	0	0	0,98	0,829	0,169	0	0,353	0,026	0,063
211	5,951	0	0,102	0	0,134	0,655	0,106	0,011	0,339	0,024	0,021
212	4,6	0	0,194	0	0,099	0,796	0	0	0,164	0,02	0,032

Табл.2. Характеристика технологічних схем

Схема	Технологічні параметри	Кількість
I	Відливання	22
II	Відливання + Холодне кування, деформація 20 – 40%, 60%	6
III	Відливання + Неповне гаряче кування, t° 400 – 500°C, деформація 20 – 40%, 60 – 80%	27
IV	Відливання + гаряче кування, t° 500 – 600°C, деформація 40 – 60%, до 100%	24
V	Відливання + гаряче кування, t° 600 – 700°C, деформація 80 – 100%	2
VI	Відливання + Кування при передплавленні t° 700°C, деформація 60 – 80%	8
VII	Відливання + Холодне кування з відпалюванням, t° 500 – 600, 700°C, деформація 20 – 40%, 40 – 60%, 60 – 80%, 100%	8
VIII	Відливання + Високотемпературне відпалювання + напівгаряче кування при t° 400 – 430°C; гаряче кування при t° 700°C, деформація 60 – 80%	2
IX	Відливання + поєднання гарячого і холодного кування на різних ділянках виробу, деформація 20 – 40%, 40 – 60%	3
	Всього	102

Табл. 3. Розподілення виробів за технологічними схемами в відсотковому співвідношенні

Схеми	Воля - IV				Культура Ноа				Висоцька культура				Петриків				Гордівка			
	IV		I		IV		I		IV		I		IV		IV		IV			
	Визначено технологію обробки виробів																			
6 екз.	24 екз.		8 екз.		8 екз.		8 екз.		25 екз.		25 екз.		7 екз.		7 екз.		7 екз.			
16,66%	20,83%		37,5%		37,5%		37,5%		17,64%		17,64%		28,57%		28,57%		57,14%			
	8,33%		12,5%		12,5%		12,5%		5,88%		5,88%		4%		4%		14,28%			
	75%		25%		25%		25%		50%		50%		8%		8%		42,8%			
	33,33%		25%		25%		25%		29,4%		29,4%		40%		40%		28,57%			
	33,33%		25%		25%		25%		29,4%		29,4%		40%		40%		28,57%			
	16,66%		17,64%		17,64%		17,64%		16%		16%		14,28%		14,28%		14,28%			
	16,66%		17,64%		17,64%		17,64%		16%		16%		14,28%		14,28%		14,28%			
	16,66%		5,88%		5,88%		5,88%		4%		4%		8%		8%		28,57%			
	16,66%		5,88%		5,88%		5,88%		4%		4%		8%		8%		28,57%			

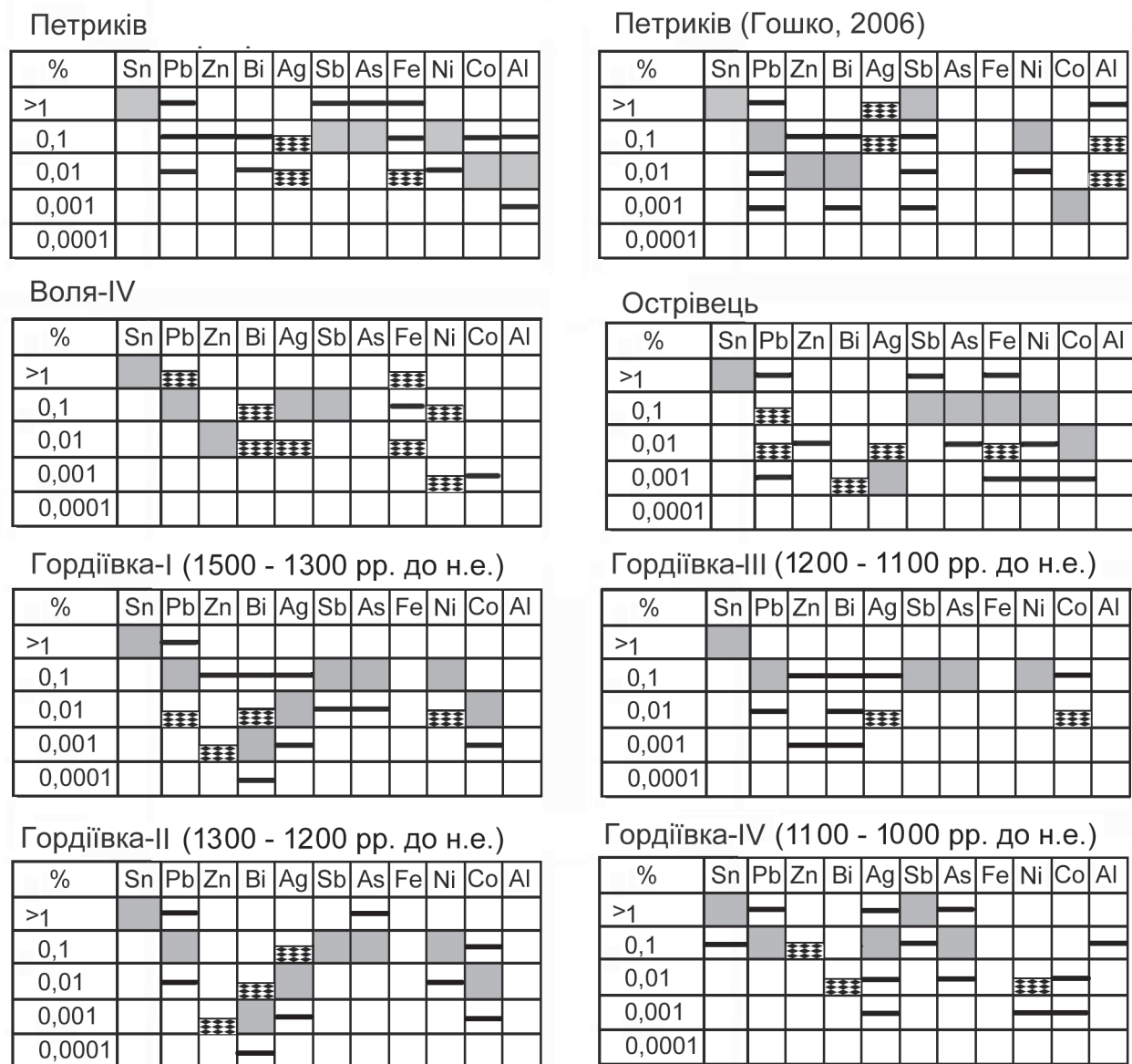

Рис.1. Кореляційні графіки.

Умовні позначення

Вміст: >1% – цілі %
 >0,1 – десяти частки %
 >0,01 – соті частки %
 >0,001 – тисячі частки %

Частота присутності хімічного елементу в групі металу

■ Переважна більшість
 ■ Мало
 ■ Рідко

Рис.2. Макрофотографії.
 1 – аналіз 205, наліп; 2 –
 ан. 205, орнамент; 3 – ан.
 207, складки металу на
 спіралі; 4 – ан. 210, конус-
 щиток, вигляд збоку; 5 –
 ан. 210, складка металу на
 конусі-щитку; 6 – ан. 211,
 кріплення щитка на кінці
 спіралі.

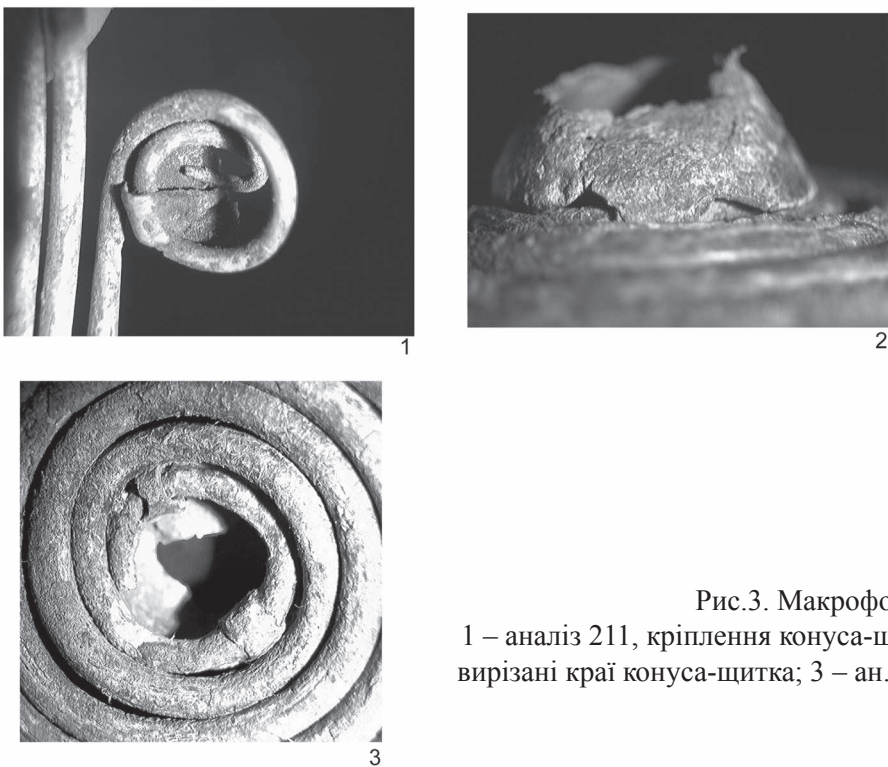
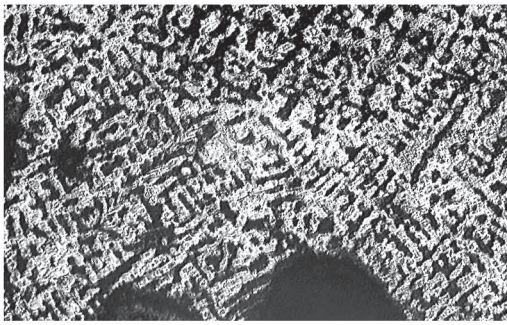
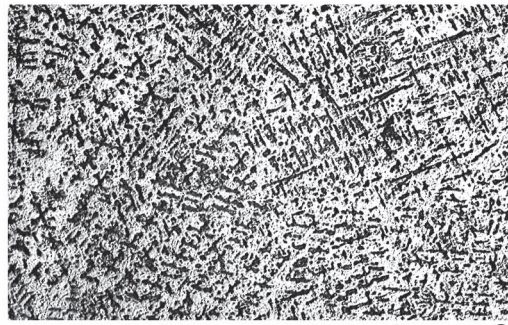

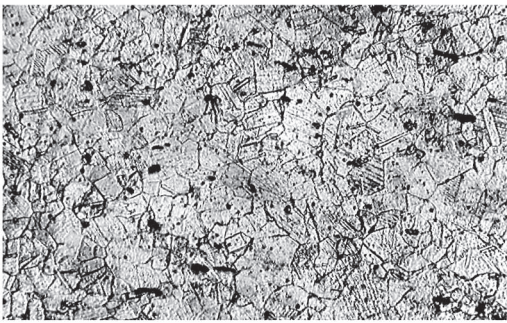
Рис.3. Макрофотографії.
 1 – аналіз 211, кріплення конуса-щитка до спіралі; 2 – ан. 212,
 вирізані краї конуса-щитка; 3 – ан. 212, зворотній бік підвіски.

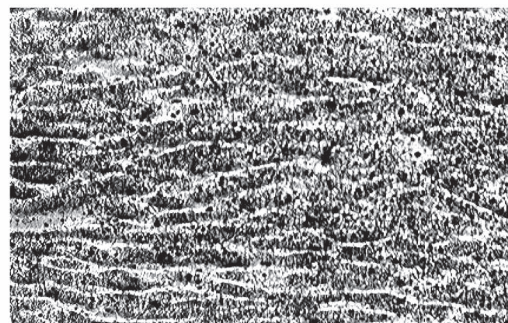
1

2

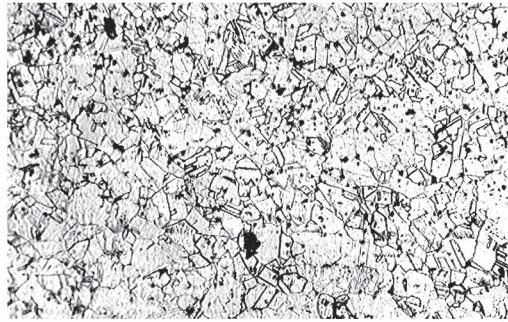
3

4

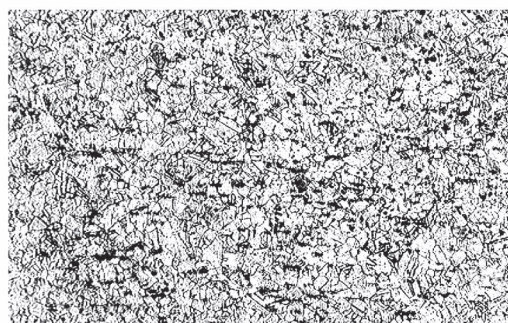
5

6

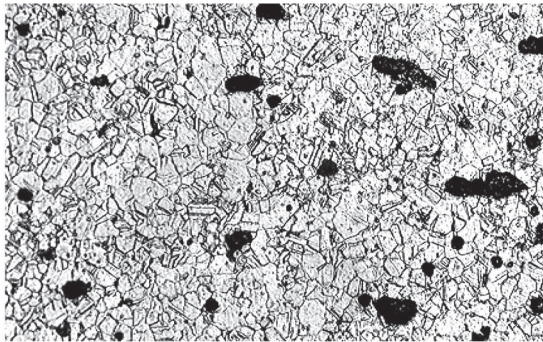
7

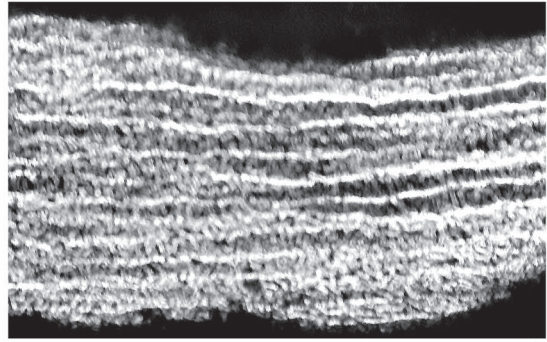
8

Рис.4. Мікроструктури.

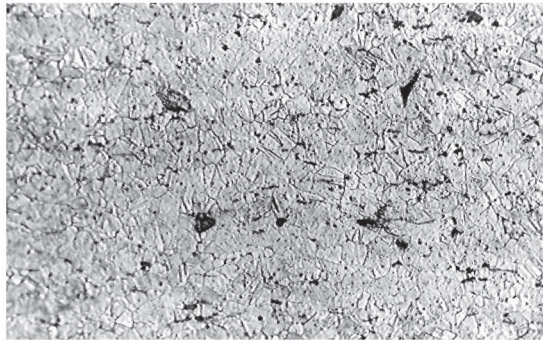
1 – аналіз 205, збільшення 80; 2 – ан. 206, зб. 80; 3 – ан. 207а, зб. 246; 4 – ан. 207b, зб. 80;
5 – ан. 207b, зб. 246; 6 – ан. 208а, зб. 107; 7 – ан. 208b, зб. 80, 8 – ан. 208b, зб. 107.

1

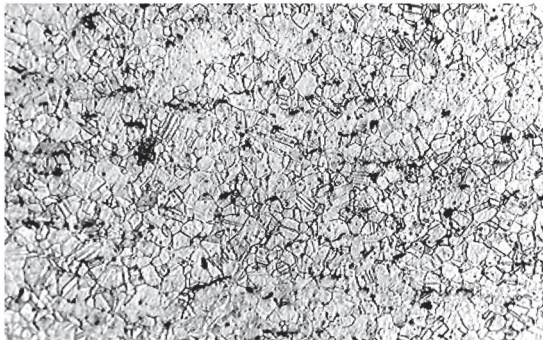
2

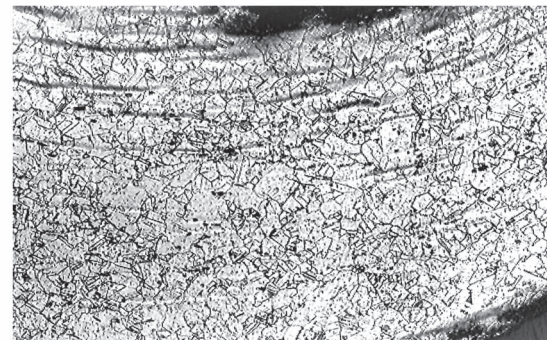
3

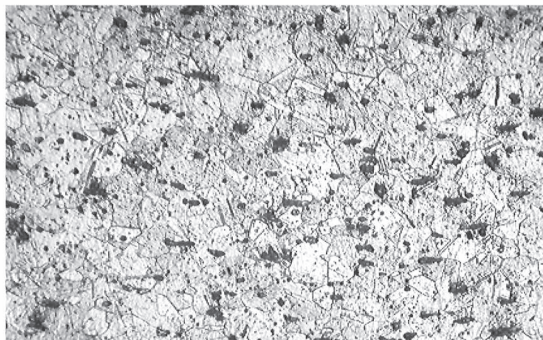
4

5

6

7

Рис.5. Мікрофотографії.

1 – ан. 209, зб. 246; 2 – ан. 210, зб. 80; 3 – ан. 210, зб. 107; 4 – ан. 211, зб. 107;
6 – ан. 212, зб. 80; 7 – ан. 212, зб. 107.

В. Олійник, М. Стефанович

БРОНЗОВИЙ МЕЧ РАННЬОГАЛЬШТАТСЬКОГО ПЕРІОДУ ЗІ СИНЬКОВА НА ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ПОДІЛЛІ

В період раннього гальштату основні центри продукування бронзових мечів знаходилися в Карпатському регіоні та в Подунав'ї. З тамтешніх майстерень вже готові вироби, внаслідок торгово-обмінних контактів, потрапляли на ринки збуту територіально суміжних або й більш віддалених областей. Сьогоднішнє Українське Закарпаття й передгірські райони Східних Бескидів та Покутсько-Буковинських Карпат, а ширше – Верхнє Придністров'я, є тими районами, де бронзові мечі вказаного періоду віднаходять доволі часто.

Західне Поділля, а тим більше слабше досліджена придністровська його частина, до останнього часу не дивували частими знахідками ранньогальштатських бронз. Хоча, окремі факти давали підстави сподіватись, що такий універсальний тип клинкової зброї як меч таки був у використанні у тогочасного західноподільського населення. Маються на увазі поодинокі знахідки подібного типу мечів біля с.Карабчиева (сьогодні - Городоцького району Хмельницької області) а також Заложець, Бурканова, Завалів та Ялівця із Підгаєцького та Бучацького районів Тернопільської області (Pulaski, 1899, s.8, гус.3; Zurowski, 1949, s.187, tabl. XXXI; Бандрівський, 1994.-с.87, рис.37,3; с.84-86, 122-127; Бандрівський, 2008, с.127-161).

У післявоєнний час на Західному Поділлі було виявлено лише один бронзовий меч, який витягнули з торфовища разом з черепом коня поблизу с.Дичків біля Тернополя (Малеєв, 1991, с.20). Відтоді за пів-століття із вказаних теренів не надходило жодної інформації про віднайдення бронзових мечів.

Аж ось, 11 травня 2007 року під час меліоративних робіт по захисту ґрунтів від ерозії, які провадило Кам'янець-Подільське виробничє управління меліорації і водного господарства на території с.Синьків Заліщицького району Тернопільської області було знайдено (і теж – принагідно) ще одного бронзового меча. Знахідка виявлена на відстані 60 м на південь від шосейної дороги Синьків – Колодribка на правому схилу яру що у

віддалі близько 600 м на захід від урочища «Городище», яке 1987 року досліджувалось експедицією знаного київського археолога Ю.М.Малеєва¹. Як вдалося встановити зі слів очевидців, описуваний меч знаходився у товщі гравію на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні на високому лівому березі Дністра і був зачеплений лопатою бульдозера, яким керував Ф.М.Сандулович. Сторож вищезгаданого управління О.М.Воронюк вийняв меч зі стінки котловану і через якийсь час передав його своїй доньці Тетяні, яка працює диспетчером на історичному факультеті Кам'янець-Подільського Національного університету і яка передала цього меча до збірки Археологічного музею згаданого навчального закладу.

Меч складається з довгого плоского дволезого клинка посередині якого проходить легко опукле ребро жорсткості (рис.1). По обидва боки ребра вигравіювані по три тонких поздовжніх лінії. По всій довжині лева паралельно до згаданих ліній вигравіювано ще по парі хвилястих ліній, простір між якими заповнений косими насічками. Руків'я в перерізі має лінзоподібну форму з гострими гранями. З клинком руків'я поєднується перехрестям напівкруглої форми з широким вирізом посередині і двома заклепками по кутах. Закінчується руків'я чашоподібним навершям півсферичної форми, яке на краю надщерблене. Довжина клинка – 40,6 см, довжина руків'я – 9,4 см, максимальна ширина клинка – до 3 см, діаметр навершя 4,7 см, загальна довжина меча – 50 см (рис.1).

Центр ваги довгого меча з Синькова зумисне зміщений до кінця, за рахунок розширення у листоподібну форму верхньої частини клинка (рис.1.). Такі мечі призначались для нанесення дуже важких ударів, часто по захищеному панциром противникові. Розширений на кінці клинок меча давав додатковий ефект «розвалювання» рубленої рани, а за рахунок збільшення ваги в цій частині лева додатково посилював удар. Прекрасна збалансованість клинка з Синькова при ударі зводила до мінімуму віддачу на руків'я.

Чашоподібні навершя руків'їв мечів досліджуваного типу були не декором, а мали суто практичне значення: 1 – при нанесенні колючого удару втримували долоню на руків'ї, не даючи їй зісковзнути; 2 – слугували опорною точкою при висмикуванні меча з противника (подібне призначення могли мати шайбоподібні навершя руків'їв бронзових мечів ліптавського типу і, очевидно, мечі з антеноподібними навершями, які виконували ті ж самі функції, що й чашоподібні навершя. Меч з Синькова скоріш за все слід відносити до групи піхотних мечів, які від кавалерійських відрізнялись значно коротшим, зате більш пропорційнішим і делікатнішим клинком.

Меч зі Синькова належить до типу мечів із суцільно литим руків'ям (Vollgriffschwerter). Дослідники виліляють шість груп серед мечів цього типу. Наш екземпляр зараховуємо до групи «3» за класифікацією Я.Філіпа, до якої віднесено мечі з чашоподібними навершями (Schalenknaufschwerter)(Filip, 1966,t.1). Мечі цього типу були поширені в основному в Центральній і Південно-Східній Європі. Найчастіше трапляються в районах Верхнього Потисся в період кінця НаА-початку НаВ (Berniakovic, 1960, t.VIII.-2.-s.337). У Моравії мечі з чашоподібним навершям (типу Кинігсдорф) датуються періодом НаА2-НаВ1 (Podborsky, 1969, s.114-115, Abb.22,3). Значну подібність до меча з Синькова має меч з чашоподібним навершям з околиць Будапешта. А Можоліч зараховує цей меч до пізньої форми згаданого типу мечів (для Угорщини тип Гайдубисцермені), зауважуючи, що меч з-під Будапешта збігається з часом поширення мечів з антеноподібними навершями і мечів типу Майнц-Кляйнугайм (Mozsolicz, 1975, Vol.102, I szan. 102 kotet.-s.17, кер.9 (2); s.24 (8)). М.Новотна погоджується з припущенням Г.Міллер-Карпе, що мечі з чашоподібними навершями типу Кинігсдорф виготовлялися у словацьких майстернях (Novotna, 1970, s.49, Abb.15, 3a-b; s.52).

А.Александреску виділяє два типи мечів з чашоподібними навершями, які виготовлялися у різний час. Упродовж часу продукування пізнього типу мечів (тип II) А.Александреску виділяє два варіанти: перший – мечі, що ще зберігають циліндричний гудзик в чашоподібному на верші і типологічно є старшими (Жіберт); другий варіант – гудзик у чаші на руків'ї зникає повністю (Шпалька, Шіляваш і аналізований тут екземпляр з Синькова). Між одним і другим варіантами до-

слідниця припускає різницю у часі виготовлення (Alexandrescu, 1966, p.128-129, tafel.XI,1-3). Мабуть, це припущення справедливе і для території заходу Українського Лісостепу, де в різні роки виявлено чотири мечі з чашоподібними навершями (Піддністрияни, Яремче, Залуква, Цвітова), три перші з яких належать до 1-го класичного типу мечів за класифікацією А.Александреску (Малеєв, Томенчук, 1990, №3.-с.114-116, рис.2). Такі ознаки меча з Синькова як вузький клинок, відсутність гудзика у чашоподібному на верші та пишної орнаменталії, яка притаманна раднішим за часом виготовлення мечам цього типу, а також омегоподібне перехрестя дають підстави зараховувати описуваний екземпляр радше до 1-го варіанта другого типу мечів із чашоподібним навершям за типологічною класифікацією А.Александреску. Датування меча із Синькова можливе в межах кінця періоду НаА2 – початку НаВ1, що в абсолютних датах приблизно відповідає кінцю XII- першій половині XI ст..до нар.Хр.

Примітки

¹Точне місце знаходження бронзового меча було встановлено і задокументовано 30 жовтня 2007 року виїзною комісією в складі директора Заліщицького краєзнавчого музею В.І.Олійника, заступника голови Заліщицької районної Ради Я.М.Мацькова і секретаря Синьківської сільської Ради Г.А.Мудрака. Наступного року – 12 березня за люб'язним сприянням працівників Археологічного музею Камянець-Подільського Національного університету меч зі Синькова був обміряний і за фотографований В.І.Олійником.

Література

- Бандрівський М. Скриньові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи.- Львів,1994.- 163 с.;
- Бандрівський М. Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи (проблеми хронології й періодизації) // МДАПВ.-Львів, 2008.-вип.12.-с.127-161;
- Малеєв Ю.М. Центральноевропейські бронзові мечі на Поділлі та Буковині // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки.-Київ,1991.-вип.3.-с.20;
- Малеєв Ю.М., Томенчук Б.П. Гальштські мечі з Івано-Франківського музею // Археологія.- К.,1990.-№ 3.-с.114-117.

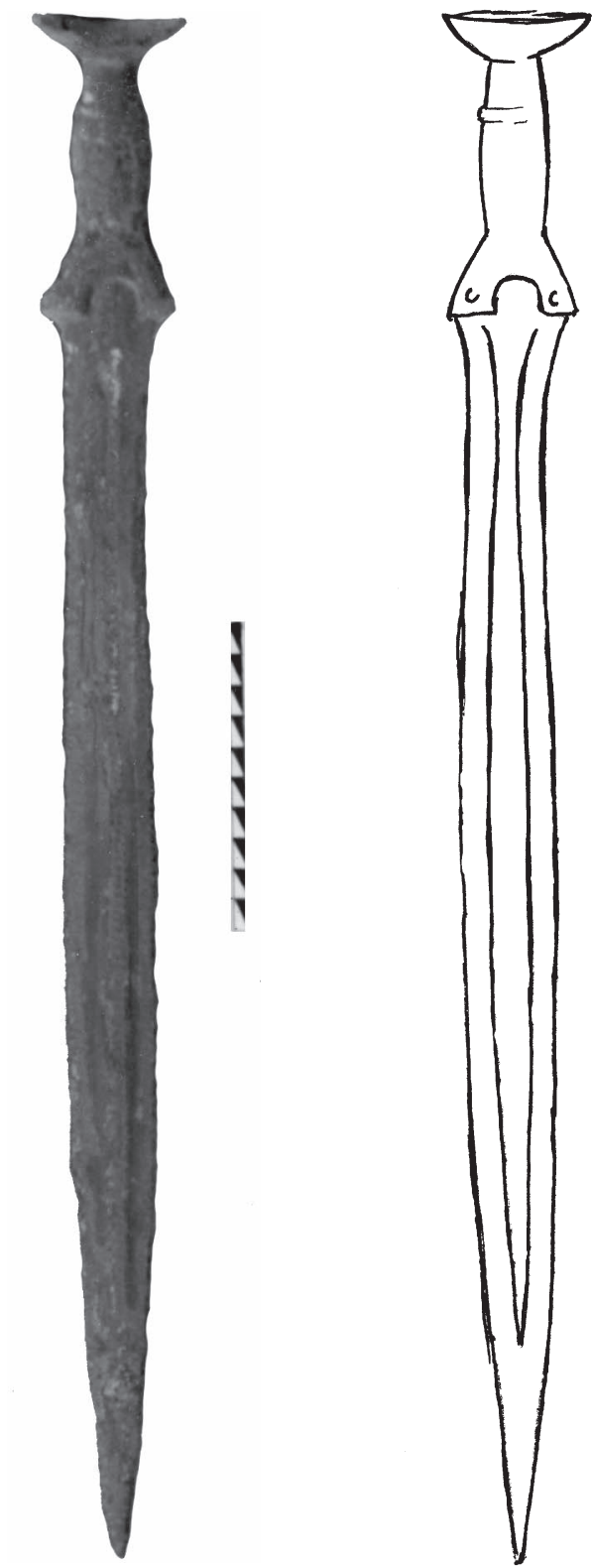

Рис.1. Бронзовий меч IX ст. до н. е., знайдений неподалік с. Синьків.

Я. П. Гершкович, С. М. Разумов

"АНОМАЛЬНИЙ" КОМПЛЕКС ЗАКЛЮЧНОГО ПЕРІОДУ ПІЗЬНОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Вже давно відомо про широкі зв'язки населення Північного Причорномор'я за доби пізньої бронзи. На них завжди звертала увагу й Л.І. Крушельницька, підкреслюючи необхідність з'ясування конкретних історичних ситуацій [Крушельницька 1985, с. 12-13], внаслідок яких елементи того чи іншого походження з'являються поза своїм основним ареалом. Втім, іноді наявність зв'язків доводять за допомогою на перший погляд явних, але сумнівних або вкрай суперечливих фактів, і у таких випадках про реальні історичні реконструкції годі й казати. Як ми спробуємо навести нижче, це, зокрема, стосується теперішнього трактування відомого пох. №6 "Великого Володимирівського кургану", дослідженого в 1981 р. Херсонською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ біля с. Володимирівка, Якимівського р-ну Запорізької обл.

Першим матеріали звідси оприлюднив В.П. Ванчугов, датувавши їх часом складання білозерської культури [Ванчугов, 1990, рис.40, 1, с.94, 124]. Згодом В.В. Отрощенко, вказуючи на "аномальність" поховання [Отрощенко, 2001, с. 183-185], зазначив відсутність у "...обряді і супровідному інвентарі вагомих білозерських рис" і відніс його до другого періоду сабатинівської культури або до бережнівсько-маївської зрубної (БМЗК). На його думку, воно "може стати реперним комплексом передгальштатського часу в Україні" [Отрощенко, 2001, с. 184 -185]. Обидва дослідники обрали західний, карпато-дунайський, напрямок пошуку аналогій. Відома на сьогодні історична ситуація не тільки для епохи пізньої бронзи, але й раннього залізного віку такий підхід цілком виправдовує. Але датування поховання та його культурну належність, за нашою думкою, усе-таки поки визначено невірно, воно опинилось між декількома культурно-історичними утвореннями і, принаймні, між двома епохами - власне пізньою бронзою та її заключною або перехідною стадією.

До могильника біля с. Володимирівка входило вісім курганів. "Великий" мав висоту близь-

ко 6 м, розміри 90 x 120 м; відноситься до числа "довгих", тому що складався з двох самостійних частин, з'єднаних досипками. Найбільш давніми в них були поховання ямної та катакомбної культури. Пох. №6 впускне у катакомбний насип. Згідно запису в польовому щоденнику керівника розкопок, його знайдено під час ліквідації бровки, у західній полі, приблизно в 10 м від центру, на рівні близько 1,0 м від сучасної поверхні. Зберігся лише кут могильної ями, розвал посудини, кам'яний та крем'яні вироби, бронзовий ніж і декілька кісток людини. Померлий, за інформацією у польовому щоденнику, найвірогідніше, лежав у зібганому стані головою на ПнПнСх, а посудина стояла у нього перед обличчям. Однак, судячи з креслеників та фото у звіті, ані тип та форму могили, ані орієнтацію та положення кістяка встановити неможливо.

Основну інформацію для вирішення проблеми датування та культурної належності надає супровідний інвентар.

Посудина. Мас округлий, майже кулястий тулуб, високу шийку з ледь потовщеним і сильно відігнутих назовні та закрученим донизу краєм вінець, звужену придонну частину й пласке дно (рис. 1, 1; 2 А). Загальна висота - 34 см, висота боків - 15,4 см, висота шийки - 7 см, висота нижньої частини - 6,5 см, діаметр вінець - 19 см, діаметр боків - 31,5 см, діаметр дна - 9 см. У низу тулуба, на рівній відстані один від одного, чотири наліпних виступи. Об'єм (від дна до початку шийки) – близько 9 л, що відповідає тарній функціональній групі [Гершкович, 2001, с. 283]. Зовнішня поверхня темно-сіра, добре лискована, локально до матового блиску; внутрішня - світло-сіра, гладка. У домішках до глини візуально визначається дрібно потовчений вапняк. Під шийкою орнамент у вигляді широкої смуги з 5-6 рядів вузьких горизонтальних ліній, обабіч яких рясні глибокі наколи, що їх нанесено кінцем тієї ж палички, якою прокреслено лінії. Знизу до цієї смуги добігає широкий подвійний зигзаг (усього в ньому 11 кутів)

(рис. 1, 1а). Малюнок, опублікований В.П. Ванчуговим, є не зовсім точним. У дійсності виступи не з'єднані наліпним пружком - за нього помилково прийняте невелике потовщення у низу тулуба, яке, цілком можливо, з'явилося до випалу в процесі формування порожнього тіла, тобто в результаті осідання масивної верхньої частини.

Аналогії або прототиби у Північному Причорномор'ї відсутні і на сабатинівських, і на білозерських і, тим більше, на зрубних пам'ятках. В.П. Ванчугов навів аналогії з культур курганної культури Угорщини XIV - XIII ст. до н.е., а також ранньогальштатського кургану біля с. Мері на Нижньому Дунаї [Ванчугов, 1990, рис. 42, 3]. В.В. Отрощенко додав посилання на відомий трансільванський скарб Корнуцель [Отрощенко, 2001, с. 184] часу "кристалізації" фракійського гальштау" [Крушельницька, 1985, с. 42]. Так була отримана своєрідна збірна, суто абстрактна, аналогія [Кеменцеи, 1986, рис. 14, 1, 2, 4, 18, 19], коли, в одному випадку, схожість виявляється за високою сильно відігнутою шийкою (рис. 2 Б, 1, 4), в другому за виступами (рис. 2 Б, 3, 5), у третьому за ледь звуженою нижньою частиною (рис. 2 Б, 1, 5) і т.д. Така методика зіставлень виправдана, якби стояло лише завдання виявити джерела традиції або регіон її найбільшого поширення, але для конкретних культурно-хронологічних оцінок вона нічого не дає.

Єдиним перспективним - і не тільки для кераміки - є такий підхід, коли враховується сполучення ознак. На нашу думку, їх надає серія посудин групи Горнеа-Калакача (горизонт Босут IIIa) Сербії і Румунського Баната [Medović, 1988, sl. 123; 124, 6; 151, 9; 180, 5]. Їх із володимирівським зближує кулястий тулуб, наліпи, висока звужена й відігнута назовні шийка, однакова орнаментация у вигляді декількох горизонтальних смуг (рис. 1 В, 1-3). Але є й певні відмінності: невеликі додаткові виступи під шийкою; нанесення горизонтальних ліній не прокресленням, а окремими s-подібними відбитками ("вдаваний шнур"?). В усіх випадках повної лекальности західних традицій у Північному Причорномор'ї не варто очікувати, навіть якщо володимирівська корчага була виготовлена або як імітація західних, або, що найменш ймовірно, потрапила сюди у якості імпорту.

Група Горнеа-Калакача відноситься до перехідного періоду від епохи бронзи до раннього залізного віку, датується від періоду НаА2/НаВ1 до НаВ3 (XI - VIII ст. до н.е.) [Guma, 1995, p. 113], синхронна групам (культурам) Інсула-Банулуй - Гава-Медіаш. Відомі численні свідчення щодо їхніх контактів, особливо в південно-західній Румунії, північній Сербії і північно-західній Болгарії

[Guma, 1995, p. 110]. Ймовірно, саме в результаті цих контактів, опосередковано, традиція виготовлення й використання корчаг типу володимирівської досягла Північного Причорномор'я. Тут етнокультурними утвореннями, що відповідають зазначеному періоду, можуть бути лише білозерська культура на фінальному етапі свого розвитку або чорногорівська.

Посуд на кшталт карпато-дунайського відомий і в білозерській, і в чорногорівській культурі, але лише в останній є найбільш близькі зразки. Серед таких можна назвати корчагу пох. 2 к. 1 біля с. Калинівка з північно-західної зони чорногорівської культури (за О.Р. Дубовською) [Дубовская, 1993, рис. 72; 73, 10], яку можна зіставити з гавськими або культури Басарабь [Махортых, 2003, с. 37, рис. 21, 3]; прототиби відомі в період НаА1 [Guma, 1995, pl. 7, 35 - 37, 38, 39, 47]. Близька до них посудина з пох. 56 к. 2 у Любимівці (нижньодніпровська зона) [Дубовская, 1993, рис. 72; Мелюкова, 1979, рис. 21, 5] з певними аналогіями на поселенні Калакача [Medović, 1988, sl. 104, 3]. І цей перелік можна продовжити, зрозуміло, беручи до уваги, що "фракійський" посуд чорногорівських пам'яток дуже різноманітний, не одночасовий і, напевно, не має єдиного джерела походження.

Стосовно володимирівського зразка треба зазначити відсутність в ньому явних білозерських рис, що унеможливує найбільш ранні дати, запропоновані для групи Горнеа-Калакача, тобто, щонайменше, XI ст. до н.е. Відсутність сахарна-солонченських та басарабських ознак, властивих для "поздней группы киммерийских погребений с центральноевропейскими элементами" VIII - VII ст. до н.е. [Махортых, 2003, с. 39], замикає його верхню дату в межах IX ст. до н.е.

Крем'яні вироби:

а) Знаряддя на поперечному сколі підправки площадки (авіваж) призматичного нуклеуса (рис. 3, 4). На дистальному кінці крутою ретушшю було сформовано вістря проколки або розгортки (кінчик відламано). Уся поверхня покрита блакитнуватою патиною, включаючи фасетки ретуші. Кремій темно-сірий крейдовий напівпрозорий. Розміри 3,5 x 3,3 x 1,2 см.

б) Знаряддя на дистальному фрагменті повздовжнього сколу призматичного нуклеуса (рис. 3, 5). На повздовжніх краях ретуш утилізації, що, ймовірно, утворилася при використанні в якості стругального ножа. Кремій брунатно-сірий крейдовий напівпрозорий. Розміри 3,5 x 1,7 x 0,7 см.

в) Відщеп (рис. 3, 7). Кремій темно-сірий крейдовий. Розміри 2,2 x 2 x 0,5 см.

г) Дистальний фрагмент повздовжнього сколу призматичного нуклеуса (рис. 3, 1). Кремій

темно-сірий крейдовий напівпрозорий. Розміри 1,8 x 1,2 x 0,5 см.

д) Відщеп (рис. 3, 2). Кремінь темно-сірий крейдовий. Розміри 2,2 x 1,5 x 0,4 см.

е) Відщеп (рис. 3, 3). Кремінь жовто-сірий гальковий. Розміри 2,4 x 2 x 0,5 см.

ж) Нуклеподібний фрагмент конкреції із залишками вапнякової кірки (рис. 3, 6). Кремінь жовто-сірий низькоякісний. Розміри 3 x 2,3 x 1,1 см.

Особливості технології виготовлення більшості розглянутих виробів дозволяють віднести їх до епохи мезоліту-неоліту. Даний висновок підтверджується наявністю патини і легкої обкатуваності від перебування у воді. Сліди вторинного використання (наприклад, у якості кресальних кременів) відсутні. Швидше за все, вони були вимиті з культурного шару пам'ятки кам'яного віку на узбережжі Утлюцького лиману, а потім зібрані для здійснення якихось ритуальних дій.

Традиція використання кременю, в тому числі й більш ранніх епох, у поховально-поминальній обрядовості на теренах Північного Причорномор'я фіксується починаючи, принаймні, з енеоліту [Разумов, 2005, с.54-56]. Про ритуальне значення кременю в похованнях пізнього бронзового віку писав В.В. Циміданов [Циміданов, 1995, с.486-488]. Значну кількість відщепів знайдено в похованнях початку раннього залізного віку [Тереножкин, 1976, с. 95, 99]. Частина з них має сліди від викресування вогню, але все ж на багатьох такі сліди відсутні. Є і безсумнівно вторинно використані речі. Так, у пох. 5 к. 2 могильника Приморське 1 (Донецька обл.) біля кистей рук знаходилась "скребачка-ретушер" на пластині енеолітичного вигляду, що була, на думку авторів розкопок, амулетом [Беляев та ін., 1976, с. 18]. Аналогічні речі були також знайдені в пох. 3 к. 14 могильника Золота Балка в Херсонській обл. [Шевченко, 1987, с. 141], на чорногорівських пам'ятках Нижнього Подоння [Максименко, 1983, с. 25] та Подінців'я [Дубовская, 1985, с. 168, рис. 1, 4]. Ряд авторів, до думки яких ми приєднуємося, пропонують розглядати нефункціональні і вторинно використані крем'яні вироби з поховань пізнього бронзового - раннього залізного віку як, скоріше, ритуальну речовину на кшталт вохри, сірки, реальгару, вугілля і т.п. [Демкин, Лукашов, Ковалевская, 1992, с. 45; Дударев, 2004, с.104].

Кам'яний виріб являє собою довгастий прямокутний брусок із кристалічної породи темно-сірого кольору (рис. 3, 8). Один бік опуклий, другий сплющений, злегка увігнутий. На обох кінцях бруска, на опуклому боці і бічних гранях зроблені жолобки-перехвати підтрикутного перетину гли-

биною до 0,1 см. Виріб ретельно відшліфовано, але сліди використання його в якості абразива відсутні. Форма, розміри бруска (6 x 1,8 x 0,7 см), розташування перехватів дозволяють припустити, що маємо справу зі спеціальним пристроєм для стрільби з луку – щитком для захисту лівого зап'ястя від удару при віддачі тятиви. Вони – шкіряні, кістяні і кам'яні – відомі як за матеріалами низки культур бронзового і раннього залізного віку, так і за етнографічними даними [Братченко, 1989, С.75-76; Шишлина, 1990, С.33]. В.В. Отрощенко має рацію, вказуючи на їх появу ще в ранніх похованнях культури багатопружкової кераміки, але згаданий ним факт знахідки в комплексі другого періоду БМЗК [Отрощенко, 2001, с. 185] показує тривалість їхнього існування, а це водночас унеможлиблює будь-які культурно-хронологічні висновки.

Бронзовий ніж. Після виявлення був сильно корозований. В.П. Ванчугов, до якого він потрапив ще до реставрації, подав графічну реконструкцію, припускаючи, що ніж мав перехрестя та довгий черешок. Це дало можливість провести зіставлення із широко розповсюдженими в епоху пізньої бронзи ножами (Н-32 за Є.М. Чернихом) і датувати володимирівський не пізніше XIV - XIII ст. до н.е. В.В. Отрощенко визнав ці аналогії і навіть доповнив їх [Отрощенко, 2001, с.183-184]. Ще один малюнок надав В.І. Клочко, який відніс ніж до культури багатопружкової кераміки, не навівши на підтвердження жодної аналогії [Klochko, 2001, p. 177, fig. 71, 7]. В дійсності всі існуючі малюнки значно відрізняються від оригіналу.

Перед нами дволезовий листоподібний ніж з дуже коротким черешком (рис. 3, 9). По центру лева проходить нервюра, а з боків від неї ще дві, відігнуті й закруглені вгорі. Їхні закінчення не доходять до черешка, фіксуючи ту площину, до якого насаджувалося руків'я. По всіх нервюрах вузькі насічки. Довжина лева -11,6 см, довжина черешка - 1 см, найбільше розширення припадає на середню частину лева. Незважаючи на простоту форми, цей ніж є достатньо оригінальним, але, дійсно, нервюри надають йому архаїчного вигляду, нагадуючи нервюри на кинджалах інгуло-червономаяцького осередку металообробки [Черных, 1976, табл. XXXVII, 1, 4, 5, 6, 7; XXXVIII, 4]. Втім, цим схожість і обмежується, до того ж жоден з сабатинівських кинджалів не має нервюр з насічками.

На сьогоднішній день найближча аналогія відома зі Ставропілля, у пох. 8 к. 25 могильника Золотарівка I. Крім ножа з коротким черешком, тут виявлені кістяне вістря стріли, бронзові підвіски, посудина (?) "из желтой массы", астрагал, кістяне кільце, грудка сірки, виріб із смоли, кістки

кози, крем'яний виріб; цілком переконливо встановлено вік поховання в рамках перехідного періоду, фіналу, епохи пізньої бронзи і "немаловажные черты черногоровского обряда" [Калмыков, Потапов, 2004, с. 104, 107, рис. 1]. Золотарівський та володимирівській ножі належать до одного, ще нечисленного, типу, а отже, вони мають бути приблизно синхронними. Аналогії зі східними зразками, що приводять А.А. Калмиков та В.В. Потапов (Биково, Сабанчєєвський скарб та ін.) [Калмыков, Потапов, 2004, с. 104 - 107] усе-таки менш явні, хоча це може пояснюватися дещо більш раннім віком останніх.

В.В. Отрощенко встановив такі відмінності білозерської і чорногорівської культур, коли для першої властиві могильники з великою кількістю поховань, а для другої - до трьох - п'яти в одному могильнику [Отрощенко, 2001, с. 190]. У курганах біля с. Володимирівка білозерських поховань немає, але у "Великому", у східній полі, знайдено впускне пох. №22. Воно збереглося частково, здійснено у великій могильній ямі, по поперечній вісі якої розташовано три стовпових ямки (автор розкопок пише про три "квадратных в сечении заостренных деревянных бруса" - опори горизонтальної балки, на яку "опирались плашки двускатной крыши, перекрытой мощным слоем камки"). На дні могили - купка кальцинованих кісток, фрагменти глиняного горщика, плюснева кістка тварини і "пятно желто-серого цвета - остатки жертвенной пищи?". Строго кажучи, чітких даних для визначення культурної приналежності тут немає, але якщо припустити, що за "пляму" прийнята сірка або речовина, аналогічна "жовтій масі" із Золотарівки I (див. вище), то чорногорівська належність стає цілком можливою. У багаторічній практиці наших розкопок курганів на півдні та сході України залишки їжі у вигляді жовтої маси зустрічалися винятково усередині посудин або на дні глибоких могил, які мали щільні перекриття (кам'яні скрині, масивні зруби і рами) і заслони у входів до катакомб або підбоїв.

На цьому наш огляд можна завершити. Пох. №6 відноситься до тих пам'яток, які зараз поєднують у рамках раннього етапу чорногорівських старожитностей (культури). Поки його дата визначається в рамках IX ст. до н.е., і надалі може бути переглянута лише в бік подавлення. Тільки за такого трактування воно перестав бути "аномальним" і надає ще один яскравий факт контактів населення Північного Причорномор'я з "фракійським світом". Такий висновок - не данина міграційному підході, проти якого виступає Л.І. Крушельницька [Крушельницька, 1998, с.195], тому що в тій історичній ситуації, на тлі якої стала можливою поява

комплексів типу володимирівського, існував і зворотній вектор зв'язків. Та й взагалі мова йде не про міграції у чистому вигляді, а про складну розвинуту систему торгівельних, економічних, культурних контактів великих, часом значно віддалених одна від одної, груп населення. Як свідчать археологічні дані, на пізньому етапі чорногорівської культури і під час скіфської архаїки [Dubovskaja, 1997, s. 303- 310, abb. 19, 3, 7; 20. d, 3, 4, 5; 25, 1 - 26] ця система продовжила своє існування.

Література

- Беляев А.С., Рудаков А.П., Збеневич В.Г., Кротова А.А., Швецов М.Л. Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. - 1976/4. - 65 с.
- Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія. - 1989. - № 4. - С. 70-82.
- Гершкович Я.П. Признак "объем" и категории (функциональные группы) посуды эпохи бронзы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. - Материалы международной научной конференции "К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы". 23 - 28 апреля 2001 г. - Самара, 2001. - С. 282-285.
- Демкин В.А., Лукашов А.В., Ковалевская И.С. Новые аспекты проблемы палеопочвенного изучения памятников археологии // РА. - 1992. - №4. - С. 43-49.
- Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века // СА. - 1985. - №2. - С. 166 - 172.
- Дубовская О.Р. Проблемы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры // Археологический альманах. - № 2.- Донецк, 1993. - с. 137 - 160.
- Дударев С.Л. К этнокультурной атрибуции «киммерийских» погребений Северного Кавказа // Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. - Krakow, 2004. - С.101-111.
- Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. - Київ: Наук. думка, 1985. -161с.
- Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток).- Львів, 1998.- С.91-92.
- Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Полин С.В., Черняков И.Т., Битковский О.В., Сердюков В.В., Солтыс О.Б., Шевченко Н.П. Работы Херсонской археологической

- експедиции в 1981 году // НА ІА НАНУ. – 1981/19. – 261 с.
- Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1983. – 224 с.
- Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. - Киев: Шлях, 2003. - 139 с.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. – М.,: Наука, 1979. – 255 с.
- Разумов С.Н. Использование кремня в ритуальной практике (по материалам бронзового и раннего железного века Северного Причерноморья) // Археоминералогия и ранняя история минералогии. – Сыктывкар, 2005. – С.54-56.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976. – 224 с.
- Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.-М.: Наука.1976.-301 с.
- Шевченко Н.П. Новые памятники раннего железного века на юге Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наукова думка, 1987. - С. 140-148.
- Шишлина Н.И. О сложном луке срубной культуры // Труды Государственного исторического музея. – М., 1990. – Вып. 74. – С.23-37.
- Циміданов В.В. "Магічна втеча" та деякі категорії поховального інвентаря зрубної культури // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного 5 круглого столу. – Київ-Львів, 1995. – Ч.5. – С. 486-488.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) .- Київ, 2001. - 288 с.
- Dubovskaja O.R. Zur ethnischen und kulturellen Einordnung der "Novočerkassk-Gruppe" // Eurasia Antiqua. - Band 3. - 1997.- s. 277 - 328.
- Guma M. The end of the Bronze Age and the beginning of the early Iron Age in the south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review.// Thraco-Dacica. - T. XVI.- № 1 -2. - București.- pp. 99 - 137.
- Klochko V.I. Weaponry of societies of the Northern Pontic Cultural Circle// Baltic-Pontic Studies. - Vol. 10. - 2001. - 376 p.
- Medović P. Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba. - Novi Sad, 1988. - 480s.

Рис. 1. Фото речей з пох. №б. 1 - 1 а - посудина та збільшена деталь орнаменту з неї, 2 - кам'яний виріб, 3 - бронзовий ніж (після реставрації).

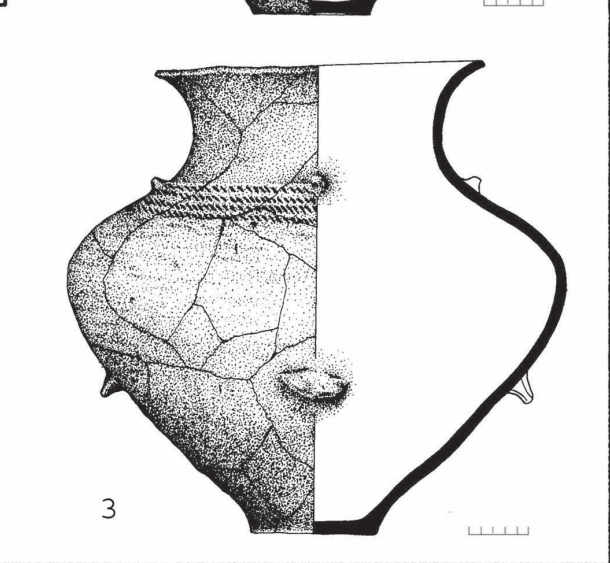
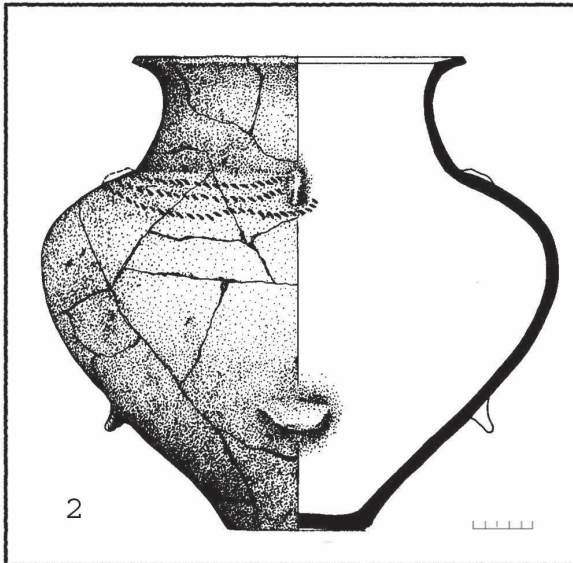
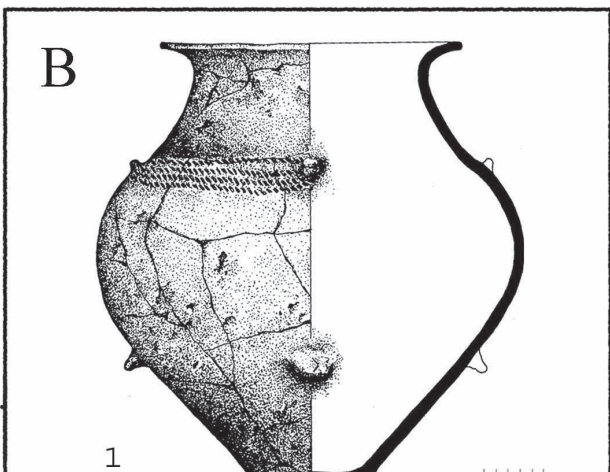
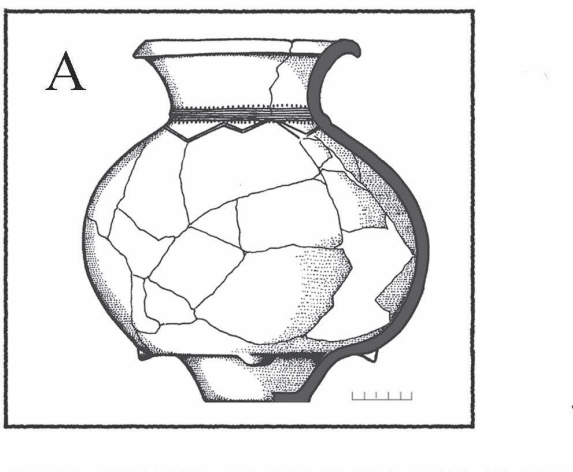
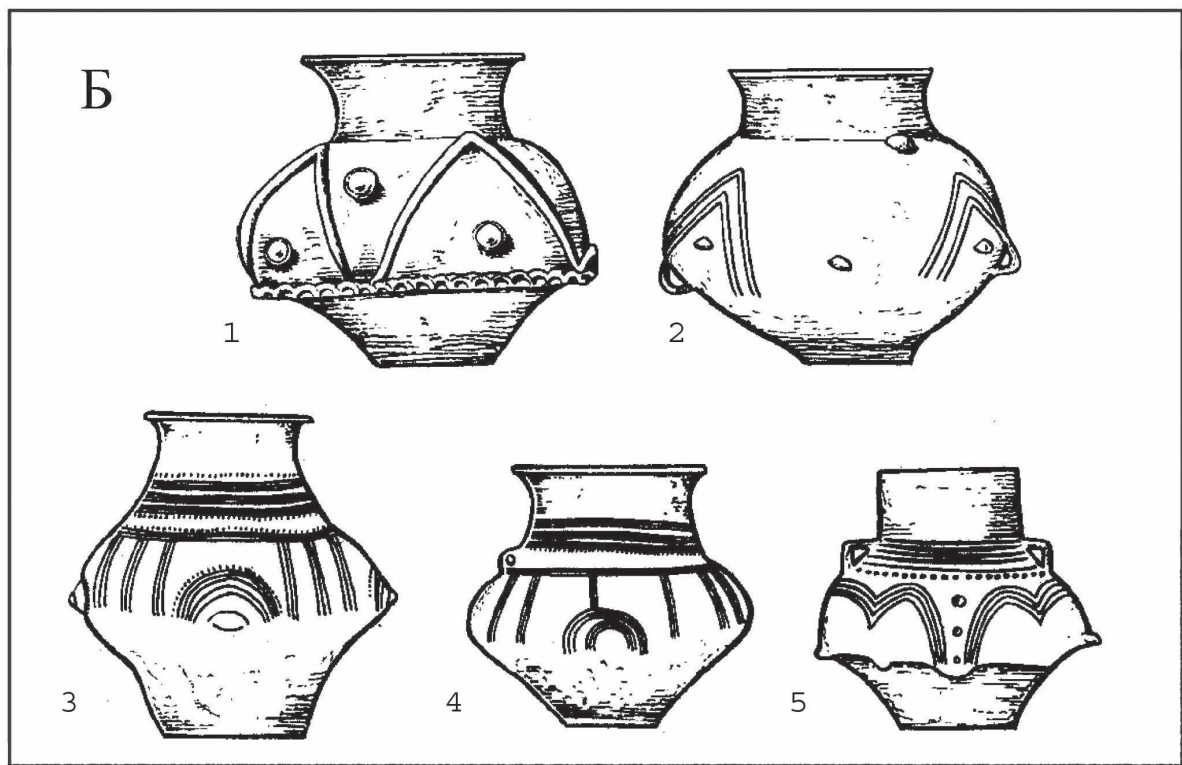

Рис. 2. Посудина з пох. №6 (А) та її порівняння з посудом культури курганних поховань (Б) (1- 5 за Кеменцеї, 1976) та групи Горнеа- Калакача (В) (1-3 за Медович, 1988)

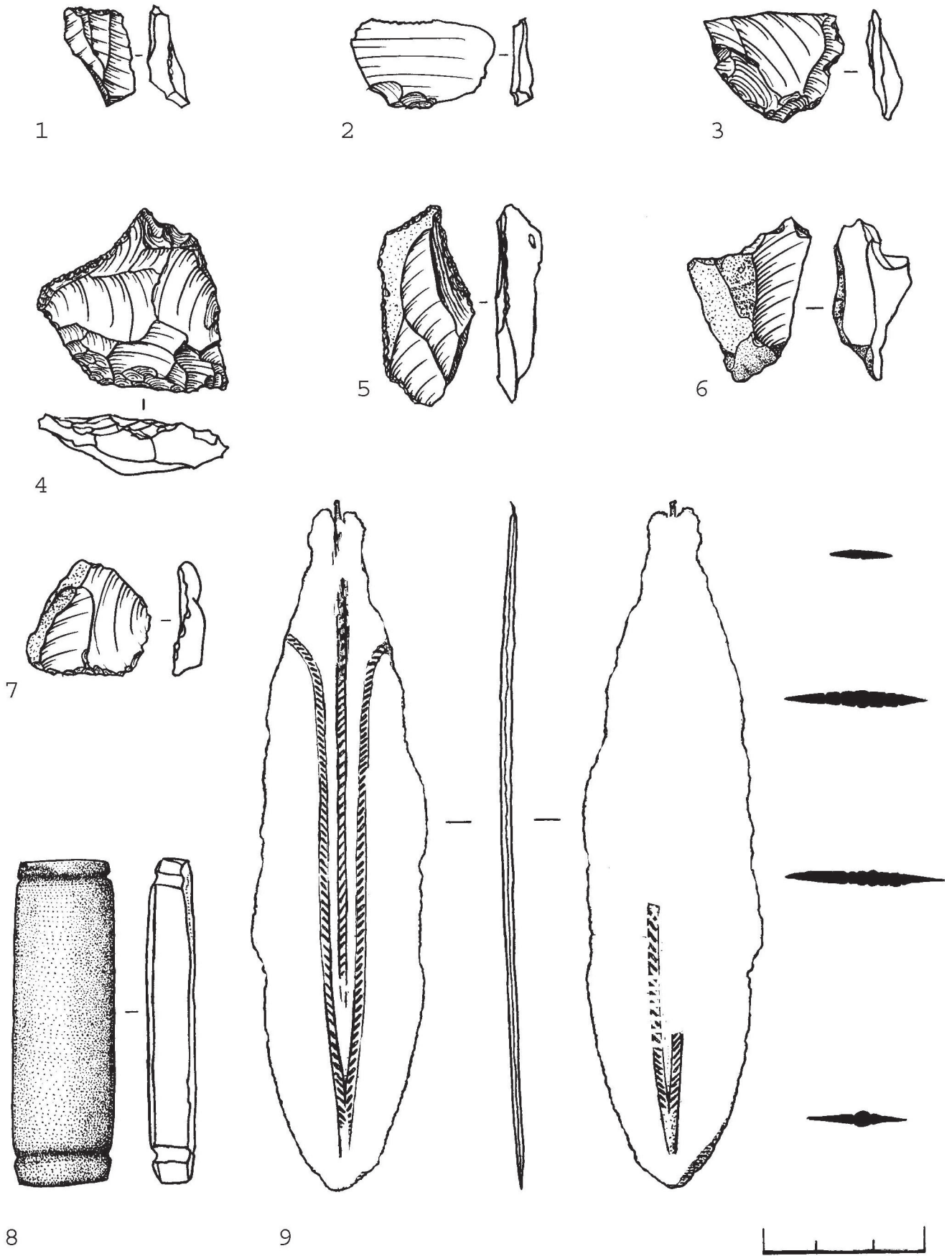

Рис. 3. Крем'яні (1-7) та кам'яний виріб (8), бронзовий ніж з пох. №6.

S. Czopek

KILKA UWAG O NIEKTÓRYCH ZABYTKACH KULTURY WYSOCKIEJ

Uwagi wstępne

Kultura wysocka, wydzielona już ponad 100 lat temu (Hozer 2005a), ciągle należy do grupy jednostek nienajlepiej poznanych. Jednocześnie jest ona niezwykle ważna dla zrozumienia istoty przemian kulturowych w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza we wschodniej części Europy Środkowej. Decyduje o tym przede wszystkim jej położenie, na tradycyjnym szlaku ze wschodu na zachód (i odwrotnie), tj. na obszarze, który przez całe prądzieje był podatny zarówno na wzorce „zachodnie” (z dorzecza Wisły), jak i „wschodnie” (ze strefy leśnostepowej, a nawet stepowej Europy Wschodniej). Jest to naturalny ciąg komunikacyjny między strefą czarnomorską (wzdłuż Dniestru) a bałtycką (Brama Przemyska, San, a dalej Wisła), który zarówno w starszych, jak i młodszych odcinkach prądziejów spełniał rolę obszaru kontaktowego między różnymi kulturami i ludami o odmiennych systemach.

Wielki wkład do poznania kultury wysockiej wnieśli zarówno archeolodzy polscy z Tadeuszem Sulimirskim na czele (Sulimirski 1931), jak i ukraińscy (Krušel'nic'ka 1976; 1985; Bandrivs'kij, Krušel'nic'ka 1998; Bandrivs'kij 1994; 2002). Pomimo niemałego przecież dorobku, ciągle jeszcze wiele kwestii oczekuje na swe wyjaśnienie. Osobnym problemem są jak zwykle źródła i ich wielostronna analiza. Zorganizowana w 2005 roku w Rzeszowie konferencja nie wiele zmieniła w tym zakresie poza wskazaniem kilku istotnych problemów i rażących różnic np. w datowaniu (Czopek 2005; Hozer 2005b, s. 240-241). Ekstremalne są w tym względzie poglądy Mykoły Bandriwskiego, który wydzielając aż 6 faz (protowysocka, wczesnowysocka, wczesnoklasyczna, późnoklasyczna, późnowysocka, końcowa) łączących się z kulturą wysocką datuje ją w szerokich ramach od XIX (a więc od wczesnej epoki brązu!) do IX wieku p.n.e. (Bandrivskij 2004, 2005). Nie wdając się w szczegółową polemikę należy stwierdzić jedynie, że zarówno liczba, jak i charakter źródeł nie wskazuje ani na tak szeroką i wczesną chronologię, ani na możliwości tak dokładnych podziałów periodyzacyjnych. Mając duże

różnice w określeniach chronologicznych nie możemy mieć nawet pewności czy mówimy rzeczywiście o tym samym zjawisku kulturowym (a przynajmniej czy to samo mamy na myśli).

Bardzo wiele pozytywnego zamieszania, ale także istotnych informacji, dostarczają w tym względzie nowe badania terenowe, z których na szczególną uwagę zasługuje nekropola z Petrykowie (Petrikiv - Bandrivs'kij 2002). Jej związek z uznawanymi za klasyczne do tej pory cmentarzyskami wysockimi, znanymi z monografii Tadeusza Sulimirskiego (1931) jest niezupełnie oczywisty. Bardziej czytelne są związki z materiałami wczesnotarnobrzeskimi, zwłaszcza z grobów szkieletowych (Czopek, Ormian, Trybała 2005; Godlewski 2005). Lokalizacja cmentarzyska w Petrykowie raczej we wschodniej strefie kultury wysockiej nie ułatwia interpretacji, bowiem tracimy argument bliskości terytorialnej między tym stanowiskiem a skupiskiem cmentarzysk tarnobrzeskich z inhumacją z dorzecza Sanu (Czopek 1996, s. 46-51; 2002; Czopek, Trybała-Zawiślak 2005). Chodzi tutaj zapewne o znacznie szerszy terytorialnie problem adaptacji wzorców popielnicowych w starszym, inhumacyjnym środowisku. Przykład Petrykowa pokazuje jednocześnie jak ważne stają się nowe badania, dostarczające całych serii materiałów źródłowych. Mimo ponad 100-letniego okresu badań nad kulturą wysocką podstawowy etap źródłowy jest ciągle niezadowolający. Pokazują to najlepiej cmentarzyska, z których najbardziej zwarte (zbliżone do siebie źródłowo) są bliskie terytorialnie nekropole w Czechach (Lugove) i Wysocku (Visoc'ke), co w dużej mierze zadecydowało o postrzeganiu całej jednostki przez pryzmat monografii Tadeusza Sulimirskiego (1931). Tymczasem nie tylko Petryków, ale też np. Łukawiec (Lukivec') z charakterystycznymi grobami skrzynkowymi i konstrukcjami kamiennymi (Bandrivs'kij 1994) pokazują duży zakres zmienności źródłowej materiałów ruchomych i obrządku pogrzebowego. Podobne wnioski można formułować w stosunku do materiałów osadowych, które znane są w jeszcze słabszym stopniu niż cmentarzyska. Na ogół-

nią liczbę zestawionych ostatnio 106 stanowisk kultury wysockiej (Hozer 2005b) 39 uznano za osady a 27 za cmentarzyska. Z tej liczby tylko niektóre potrafimy bliżej charakteryzować, czyli uznać za przebadane i opracowane przynajmniej w minimalnym zakresie. Pozostałe to tzw. znaleziska luźne, czyli także nieokreślone funkcjonalnie.

Kontrowersyjną, a świetle zasygnalizowanych wyżej poglądów Mykoły Bandriwskiego, jedną z podstawowych kwestii dla kultury wysockiej jest określenie jej schyłku (zaniku) i stosunku do młodszych ugrupowań, w tym przede wszystkim zespołów (stanowisk) czerepińsko-łagodowskich (Krušel'nic'ka 1976, s. 82-104; 1993, s. 158-239). W tym zakresie niezbędny jest przyrost materiałów źródłowych.

Mimo znacznego postępu badawczego ostatnich lat, ciągle jeszcze nie do końca są opracowane, a nawet zdefiniowane wszystkie cechy kultury, w tym także poszczególne kategorie zabytków ruchomych. W niniejszym artykule zostaną omówione niektóre z nich, do tej pory szerzej nie interpretowane, a istotne z punktu widzenia całości kultury, zwłaszcza w aspekcie chronologii i ewentualnych związków z szeroko pojmowanym środowiskiem wschodnioeuropejskich koczowników wczesnej epoki żelaza.

Oselki kamienne

W niektórych grobach kultury wysockiej spotykane są charakterystyczne kamienne przedmioty z przewierconymi otworkami na końcu (ryc. 1), służącymi do zawieszania, wykonane najczęściej z kamienia o ściernych właściwościach i z tego względu określane jako oselki Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998, s. 238-239).

Lista takich znalezisk jest następująca:

1. Czechy (Lugove)

Z materiałów z badań Szranewycza pochodzi co najmniej kilka oselek (Tadeusz Sulimirski podaje informacje o „szeregu oselek wykonanych z piaskowca” – 1931, s. 82). Czasami podaje się ich dokładną liczbę – 6 (Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998, s. 238). Na wystawie w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie, zorganizowanej w 2005 roku ze zbiorów Muzeum Historycznego we Lwowie było 5 takich zabytków i jeden półwytwór (bez otworu do zwieszania – ryc. 1).

2. Nakwasza (Nakvaša)

W szkieletowym grobie nr 2, obok innych zabytków, w tym ceramiki i noża żelaznego, znaleziono także oselkę, znajdującą się przy kościach miednicy (Oniščuk 2005, s. 87 n.). Jej długość wynosiła 11,8 cm, przy szerokości 2,7 cm i grubości 1,3 cm.

3. Wysocko (Visoc'ke)

3.1. Z grobu nr 128 (Sulimirski 1931, s. 58) pochodzi oselka, pierwotnie leżąca „przy biodrze” zmarłego. Posiadała ona wymiary 10,2 cm (długość), 2,3 cm (szerokość) i 1,1 cm (grubość).

3.2. Z grobu 83 z badań Kaniwca pochodzi oselka o wymiarach (zabytek częściowo uszkodzony): długość 9,1 cm, szerokość 1,9 cm, grubość 1,1 cm (Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998, s. 225, ryc. 23).

3.3. Z grobu nr 88 z badań Kaniwca pochodzi oselka o wymiarach: 7 cm (długość), 2,2 cm (szerokość) i 1 cm (grubość). Zabytek leżał przy dolnej części lewej kości udowej (Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998, s. 230, ryc. 27)

4. Złoczów (Zoločiv)

W grobie nr 29 znaleziono oselkę kamienną (Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998, s. 238).

W tabeli 1 zestawiono i porównano podstawowe parametry zabytków tej grupy.

Elementów łączących te znaleziska jest kilka. Należy wśród nich wymienić przede wszystkim pro-

Tabela 1. Kamienne oselki w kulturze wysockiej.

Lp.	Miejscowość	Zespół	Zabytek – wymiary (w cm)				Wskaźnik	Uwagi	Literatura
			Długość	Szerokość	Grubość				
1.	Czechy (Lugove)	?	7,0	2,5	1,5	2,8	Półwytwór ?	Czopek, Konopla2005, fot. 24	
2.		?	5,5	2,5	2,0	2,2			
3.		?	4,0	2,5	1,0	1,6			
4.		?	7,6	1,8	1,0	4,2			
5.		?	5	2	?	2,5			
6.		?	2,5	1,5	?	1,6			
7.	Nakwasza (Nakvaša)	Gr. 2	11,8	2,7	1,3	4,4		Oniščuk 2005	
8.	Wysocko (Visoc'ke)	Gr. 128	10,2	2,3	1,1	4,4		Sulimirski 1931	
9.		Gr. 83	9,1	1,9	1,1	4,8	Zabytek uszkodzony	Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998	
10.		Gr. 88	7,0	2,2	1,0	3,2	Zabytek uszkodzony	Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998	
11.	Złoczów (Zoločiv)	Gr. 29	?	?	?	?		Bandriw'skij, Krušel'nic'ka 1998	

Uwaga: Wskaźnik wymieniony w tabeli jest proporcją długości do szerokości. Wymiary wyliczono na podstawie publikacji.

stokątny, wydłużony kształt oraz niewielki otworek do zawieszania. Jest to bardzo ważna cecha, która w połączeniu z lokalizacją tych zabytków w pobliżu kości miednicy („biodra”) lub kolana (najczęściej lewego - Bandrivs'kij, Krušel'nic'ka 1998, s. 239) pozwala na stwierdzenie o noszeniu ich przy pasie, np. na przewleczonym rzemyku. Taka pozycja zabytków, podobnie jak ich kształt, wyraźnie nawiązuje do znalezisk wschodnioeuropejskich kultur stepowych (Bandrivs'kij, Krušel'nic'ka 1998, s. 239). Po raz pierwszy zabytki takie pojawiają się w horyzoncie kimmeryjskim, a następnie występują w zespołach scytyjskich. Początek ich występowania można łączyć z upowszechnieniem żelaza (Chochorowski 1993, s. 137), a ściślej noży. Wypada zatem postawić tezę, że obecność oselek zawieszanych u pasa w kulturze wysockiej jest pochodną oddziaływań stepowców. Otwarte jest jednak pytanie, czy chodzi tutaj bardziej o Kimmerów czy Scytów, co ma oczywiste znaczenie chronologiczne.

Osełki horyzontu kimeryjskiego w Europie środkowej występują w ewidentnym kontekście militariów i oporzędzenia jeździeckiego, co prowadzi do wniosku o ich obecności w osobistym ekwipunku konnych wojowników (Chochorowski 1993, s. 137). Zabytki te stają się tym samym wyznacznikami pewnego typu grobów, a pośrednio także pozycji społecznej.

Kamiennie osełki znane są także ze znalezisk scytyjskich. Występują zarówno w grobach, jak i w znaleziskach typu osadowego, w tym z grodzisk strefy leśnostepowej – np. Motroninskoe gorodiszcze (Besonova, Skoryj 2001, s. 109, ryc. 73) i inne podobne stanowiska (np. Kovpanenko 1967, s. 137).

Pod względem wielkości zbiór oselek wysockich jest dosyć zróżnicowany (tabela 1). Warto zaznaczyć, że najbliższymi analogiami do „stepowych” pierwowzorów są przede wszystkim osełki charakteryzujące się smukłymi proporcjami, wskaźnik - długość/szerokość około lub powyżej 4 z najbardziej efektownym znaleziskiem z cmentarzyska w miejscowości Nakwasza (ryc. 2). Niektóre z takich zabytków nie noszą nawet śladów używania, co może podkreślać jedynie ceremonialny charakter przedmiotu jako daru grobowego. Inne mają cechy pozwalające na określenie ich jako przedmiotów używanych, a nawet uszkodzonych (w wyniku używania?). Ich proporcje są na ogół dużo mniejsze, a kształty pozwalają na określanie ich jako egzemplarzy krótkich i krępych. Ciekawy jest tutaj jeden z zabytków z cmentarzyska w Czechach, który można uznać za półwytwór, bowiem nie ma on przewierconego otworu.

Występowanie „stepowego” elementu kulturowego (sam zbytek) jest tutaj połączone z identycznym kontekstem (dar grobowy spotykany w takiej sa-

mej pozycji, jak w kulturach macierzystych). Jest to coś więcej niż klasyczny import, który w archeologii może mieć przecież różnorakie interpretacje funkcjonalne. Można zatem sądzić o istnieniu istotnego styku (kontaktu kulturowego) między społecznością kultury wysockiej a „stepowcami”. Otwartym jest jednak pytanie, czy wszystkie osełki wysockie można w ten sposób interpretować. Sądzę, że z całą pewnością dotyczy to jakiegoś etapu inicjalnego (osełki smukłe?). Później, głównie ze względów funkcjonalnych (upowszechnienie noży żelaznych) zabytki takie mogły się stać bardziej powszechne i mieć nieco zmienioną formę (egzemplarze krępe, a nawet bez otworu do zwieszania?).

Interesujące mogą być także obserwacje, że osełki tego typu nie są znane z materiałów tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. Sporadycznie występują we wschodniej Lubelszczyźnie¹, co łatwo wytłumaczyć czytelnymi związkami tego regionu z kulturą wysocką (Kłosińska 2005). Jest to zatem istotna uwaga, która może mieć znaczenie kulturowo-chronologiczne.

W kontekście sformułowanych tutaj uwag bardzo istotne mogłyby być analizy petrograficzne, które powinny być pomocne w określeniu miejsca pochodzenia surowca potrzebnego do produkcji oselek wysockich. Pojawiające się w literaturze określenia typu „szary, twardy piaskowiec” (Sulimirski 1931, s. 141) nie mogą oczywiście ich zastąpić. Pobieżny rzut oka na zachowane zabytki (ryc. 1) wyraźnie sugeruje wykorzystywanie różnych gatunków surowca kamiennego.

Berła i buławy kościane (?)

Drugim typem zabytków są kościane (rogowe) przedmioty, które w monografii Tadeusza Sulimirskiego określane są jako młotki lub „rączki lasek” (Sulimirski 1931, s. 141) a nawet młotki. W grobach nr 126 w Wysocku i 53 w Czechach zabytki te wystąpiły tuż przy szkieletach, a w jednym przypadku można także określić, że „przy prawej stopie” (Sulimirski 1931, s. 52). Podobną lokalizację w grobach mają inne kościane (rogowe?) zabytki określane jako zakończenia „kul” – np. groby 30 i 57 w Wysocku. Tadeusz Sulimirski tłumaczył to tak, że zakończenie kuli znajduje się przy stopach, a „kije musiały leżeć wzdłuż ciała”. Byłaby więc to pozycja odwrotna od funkcjonalnej, co jest sprzeczne z ogólnymi zasadami obrządku pogrzebowego kultury wysockiej, który na ogół respektuje anatomiczno-funkcjonalne lokalizacje wyposażenia grobowego. Rodzi to uzasadnione wątpliwości czy rzeczywiście mamy tutaj do czynienia z kulami, a więc przedmiotami charakterystycznymi dla osób niepełnosprawnych. Nie zostało to oczywiście potwierdzone przez obserwacje antropologiczne. Ułożenie kościanych lub rogowych zakończeń jest na-

tomiast prawidłowe, jeśli interpretowalibyśmy je jako młotki, berła lub inne podobne przedmioty oprawione w drzewce. Wtedy niejako w pozycji anatomicznej ręka trzymałaby trzonek (drzewce), a właściwy zabytek leżałby przy dolnych partiach szkieletu. Należy także zaznaczyć, że podobną lokalizację mają nie budzące wątpliwości młotki kamienne – np. grób 105 z cmentarzyska w Wysocku (Sulimirski 1931, s. 46).

Na szczególną uwagę zasługują dwa, podobne do siebie zabytki z cmentarzyska w Czechach (ryc. 3) oraz Wysocku (Bandrivs'kij 1994, ryc. 43:2), tzw. „rączki lasek” (Sulimirski 1931, s.), charakteryzujący się prostym obuchem i wyraźnie zagiętym przeciwnym końcem (Czopek, Konopla 2005, fot. 20). Oczywiście są tutaj możliwe proste określenia funkcjonalne, takie jak przytoczone wyżej, ale można z taką samą dozą prawdopodobieństwa zaproponować inną interpretację.

Poprzez specyficznie zagięty jeden koniec, w przeciwieństwie do obucha można go nazwać quasiostrzem, zabytek ten upodabnia się do brązowych berel-czekanów, zwanych skipetarami, które znamy ze znalezisk kimmeryjskich (Chochorowski 1993, s. 129-134), a później również scytyjskich (Melúkava 1964, s. 68, tabl. 21). W tym kręgu kulturowym są to wyłącznie zabytki brązowe, o rozbudowanej stylistyce kształtu i obecności innych elementów – wyraźnie zaznaczony, guzikowaty obuch, tępe ostrze uformowane w stylistyce stylu zwierzęcego (głowa konia lub stylizowana głowa ptaka), ornamentyka. Ich wielkość waha się od 9-12 cm (kimmeryjskie) lub od 5-9 cm (scytyjskie). Jeśli więc przyjąć argumenty za zbieżnością kształtu i wielkości, to należałoby je uznać za kościane (miejscowe) naśladownictwa pierwowzorów metalowych. Dodatkowego argumentu dostarczają tutaj niewielkie otwory na nit (?), w linii drzewca (ryc. 2; Bandrivs'kij 1994, ryc. 43:1), podobnie jak ma to miejsce w brązowym zabytku typu Batina (Chochorowski 1993, s.131, ryc. 15:3).

Na innym zabytku kościanym (rogowym) z cmentarzyska w Wysocku (grób 126 – Sulimirski 1931, s. 52; Bandrivs'kij 1994, ryc. 43:2) widnieje charakterystyczny ornament niewielkich, współśrodkowych kół. Można go uznać za nawiązanie do sposobu gęstego zdobienia motywem okręgów, klasycznych skipetarów, zwłaszcza wspomnianego już typu Batina (Chochorowski 1993, s. 130-131). Podobne ornamenty spotyka się także na innych zabytkach tzw. horyzontu kimmeryjskiego w na terenie wschodniej Europy (Bandrivs'kij 1994, s. 129). Z militariami omawiane zabytki kościane łączył także Mykoła Bandriwskyj, określając je jako „kościiane zakończenia bojowych lasek” i uznając je za przejaw pojawienia się w społeczności kultury wysockiej nowego typu uzbrojenia (Bandrivs'kij 1994, s. 128-129).

Jeśli uznać przytoczone wyżej argumenty, czyli pośredni (jako naśladownictwa klasycznych pierwowzorów) związek kościanych (rogowych) berel-czekanów z horyzontem kimmeryjskim, to powinno się je synchronizować z końcem epoki brązu (HaB3) i/lub początkiem wczesnej epoki żelaza (HaC).

Inne zabytki

Ciekawymi zabytkami kultury wysockiej są brązowe szpile. Można je sklasyfikować w kilka odrębnych typów, na ogół dość pospolitych – np. szpile z główką sklepaną i zwiniętą w uszko czy zabytki z główkami zwiniętymi w tarczki spiralne. Wśród szpil spotykamy m.in. egzemplarze z główkami gwoździowanymi, dwustożkowatymi, stożkowatymi lub je przypominającymi. Znamy je z cmentarzysk w Jasionowie, Czechach i Wysocku (Sulimirski 1931, tabl. XXV, 13, 15-18). Mają one dobre analogie w kulturze scytyjskiej, gdzie są na ogół datowane w dość szerokich ramach VI-III wieku p.n.e. (Petrenko 1978, s. 15-16, tabl. 10). Zwracał na to uwagę Zbigniew Bukowski (1977, s. 216), określając ich datowanie w granicach VI-V wieku p.n.e. Oczywiście nie są możliwe na obecnym etapie badań i przy wykorzystywaniu jedynie starszych publikacji, dokładne określenie typologiczne. Szpile takie nie muszą także pochodzić od wzorców scytyjskich, ale ten kierunek nawiązań jest bardzo prawdopodobny.

Z grobu 105 na cmentarzysku w Wysocku (Sulimirski 1931, s. 46, tabl. IX, 1g) pochodzi niepozorny zabytek określony jako „cynowy drut skręcony w literę S”. Został znaleziony w jednym z naczyń towarzyszących szkieletowi. Kontekst nie powinien budzić wątpliwości. Z przytoczonej przez Tadeusza Sulimirskiego analizy metalograficznej wynika, że zabytek został wykonany z prawie czystej cyny (96%).

Przedmiotowi temu nie poświęcono wiele uwagi w dotychczasowej literaturze. Tymczasem bliższa analiza formalna prowadzi do wniosku o dużej zbieżności ze znanymi z kręgu kultury scytyjskiej zabytkami określanymi jako zausznice esowate. Petrenko (1978, s. 35) podaje 3 takie zabytki, z których jeden wykonany był ze złota a dwa ze srebra. Właśnie wśród tych ostatnich znajdujemy najbardziej precyzyjną analogię typologiczną i wielkościową dla zabytku z Wysocka (Petrenko 1978, tabl. 22:20). Można także w tym przypadku w interpretacji pójść o krok dalej zadając pytanie czy cyna nie miała imitować srebra?

W analizie tego zabytku napotykamy jednak na dosyć poważną przeszkodę, jaką jest chronologia. Cytowane analogie ze strefy leśnostepowej kultury scytyjskiej są bowiem datowane na IV-III wiek p.n.e., co pozostaje w sprzeczności z ustaleniami chronologicznymi schyłku kultury wysockiej, której w tym czasie już nie powinno być. Dodajmy od razu,

że schyłkowa faza tej kultury odnoszona bywa przez badaczy ukraińskich do VI wieku (Bandriv'skij, Krušel'nic'ka 1998), a nawet do IX wieku (Bandriv'skij 2004; 2005). Przypomnijmy także, że Tadeusz Sulimirski datował materiały wysockie znacznie później, dopuszczając ich obecność nawet w ostatnich stuleciach p.n.e. (Sulimirski 1931, s.). Są to znane niekonsekwencje, zarysowane szczególnie wyraźnie w ostatnich latach (por. Czopek 2005, s.). Domniemana zausznica (zawieszka) esowata nie rozstrzyga oczywiście sporu o końcową datę kultury wysockiej, ale każe wyraźnie zwrócić uwagę na możliwość dłuższego jej trwania, niż to wynika z proponowanych ostatnio ustaleń badaczy ukraińskich.

Interesujące są także dwa zabytki z cmentarzyska w Czechach, określane przez Tadeusza Sulimirskiego jako „bransoletki” (1931, s. 190-191, tabl. XXV, 24, 45). Są to odlewane kółka brązowe o średnicach około 4 cm, na obwodzie których mamy symetrycznie rozmieszczone 4 uchwyty-występy lub niewielkie kółeczka (uszka). Pierwotne kreślenie funkcjonalne jest oczywiście błędne. Związek tych przedmiotów z uprzężą końską nie budzi wątpliwości (Bandriv'skij, Krušel'nic'ka 1998, s. 221, ryc. 20:3, 4). Potwierdzają to analogie w kręgu scytyjskim. Identyczne zabytki spotykamy np. w Kotlinie Karpackiej w środowisku kultury Vekerzug, gdzie określa się je jako kółka do uzdy (Chochorowski 1985). Ich chronologia może być określona, tak jak datowanie całej jednostki kulturowej, z całą pewnością wykraczające poza VI wiek (nawet do IV wieku p.n.e. - Chochorowski 1985, s. 128-130).

Dosyć zaskakującą analogią może być tutaj forma odlewnicza z osady tarnobrzezkiej kultury łużyckiej w Zawadzie k/Połańca nad Wisłą, znaleziona razem z formami do odlewania zausznic gwoździowatych (Chomentowska 1989, s. 334-335, tabl. I, 4). Rekonstrukcja rysunkowa, wykonana na podstawie zachowanego na formie negatywu, wyraźnie pokazuje, że mamy tutaj do czynienia z analogicznym zabytkiem, opatrzonym w 4, symetrycznie rozmieszczone uszka. Wielkość jest także bardzo zbliżona – średnica około 4,5 cm. Stanowisko to posiada daty radiowęglowe (Michalski 1982, s. 204) oscylujące między 2455 ± 135 BP (Lod-89) a 2380 ± 110 BP (Lod- 46), co wskazuje na chronologię absolutną w granicach VI-V wieku p.n.e.

Interesującym zabytkiem jest także gliniany „krążek” wykonany ze ścianki naczynia, znaleziony wśród materiałów z osady Markopil (Bandriv'skij 1994, s. 67, ryc. 26:10). Zabytki tego typu, są bardzo częste wśród materiałów scytyjskich strefy lasostepu, gdzie interpretuje się jako przedmioty związane z kultem, albo jako swego rodzaju narzędzia wykorzystywane w produkcji ceramiki (Bessonova, Skoryj 2001, s. 84, ryc. 60). Jest to jedyny tego typu przykład znany z osadowego materiału kultury wysockiej.

Uwagi końcowe

Przytoczone przykłady pokazują możliwości interpretacyjne niektórych zabytków ze stanowisk kultury wysockiej. Należy jednak pamiętać, że są to na swój sposób znaleziska wyjątkowe, występujące w niezbyt licznych seriach, a nawet w pojedynczych egzemplarzach. Pokazują one istotny problem adaptacji obcych wzorców kulturowych.

Zasygnalizowane ewentualne związki ze środowiskiem „kultur stepowych” każą bliżej przyjrzeć się typowym zabytkom uważanym do tej pory za scytyjskie, a mianowicie grocikom do strzał i zausznicom gwoździowatym. Obydwie kategorie doczekały się wnikliwego studium Anny Gawlik (2005). Wynika z niego, że te typowe zabytki mieszczą się w dwóch horyzontach chronologicznych, datowanych odpowiednio na koniec VIII i pierwszą połowę VII wieku oraz na 2 połowę VII i pierwszą połowę VI wieku p.n.e. (Gawlik 2005, s. 212), chociaż dla niektórych typów grocików można mówić także o chronologii w granicach przynajmniej początku V wieku (Gawlik 2005, s. 2007). Nie ulega więc żadnej wątpliwości, że kultura wysocka jest jeszcze obecna w VI wieku p.n.e. Jaki jest zatem jej stosunek do grupy czerepińsko-łagodowskiej, datowanej już od wieku VII (Krušel'nic'ka 1976, s. 103-105; 1993, s. 236-238) trudno określić, tym bardziej, że niektóre formy ceramiczne z osad są wręcz identyczne, na co wskazywała już Łarysa Kruszelnyčka (Krušel'nic'ka 1993, s. 192 n.). Jeżeli przytoczone tutaj interpretacje są słuszne, to obecność omówionych zabytków albo bezpośrednio, albo pośrednio związanych z oddziaływaniami kimmeryjskimi i/lub scytyjskimi, zwiększa zasób źródeł omawianych zazwyczaj w takim kontekście. Warto dodać, że z zasięgu kultury wysockiej znane są inne, nie budzące wątpliwości zabytki kimmeryjskie, w tym także znajdujące na cmentarzyskach. Należą do nich tak efektowne zabytki jak pobocznicza typu Dunakömlöd z miejscowości Podsadki (Podsadki-Chochorowski 1993, s. 62, 279; Bandriv'skij M., Krušel'nic'ka 1998, s. 221) czy nawet żelazny grot z cmentarzyska w Wysocku oraz ósemkowaty guz z cmentarzyska w Czechach (Lugove) (por. Chochorowski 1993, s. 279-280).

W literaturze archeologicznej akcentuje się czasami swoisty synkretyzm kulturowy niektórych jednostek taksonomicznych. Wydaje się, że w świetle przytoczonych tutaj informacji kultura wysocka również odpowiada takiej definicji. Można nawet stwierdzić, że dyskusje w starszej literaturze dotyczące ewentualnych związków z łużyckim kręgiem kulturowym lub wyraźnych odrębności od niego, były właśnie tym spowodowane. Nie jest także zupełnie prawdziwy pogląd o braku przejawów szerszej „scytyzacji” kultury wysockiej (Gawlik 2005, s. 215). Wprost przeciwnie, biorąc pod uwagę przytoczone tutaj przykłady, można mówić o ich obecności w for-

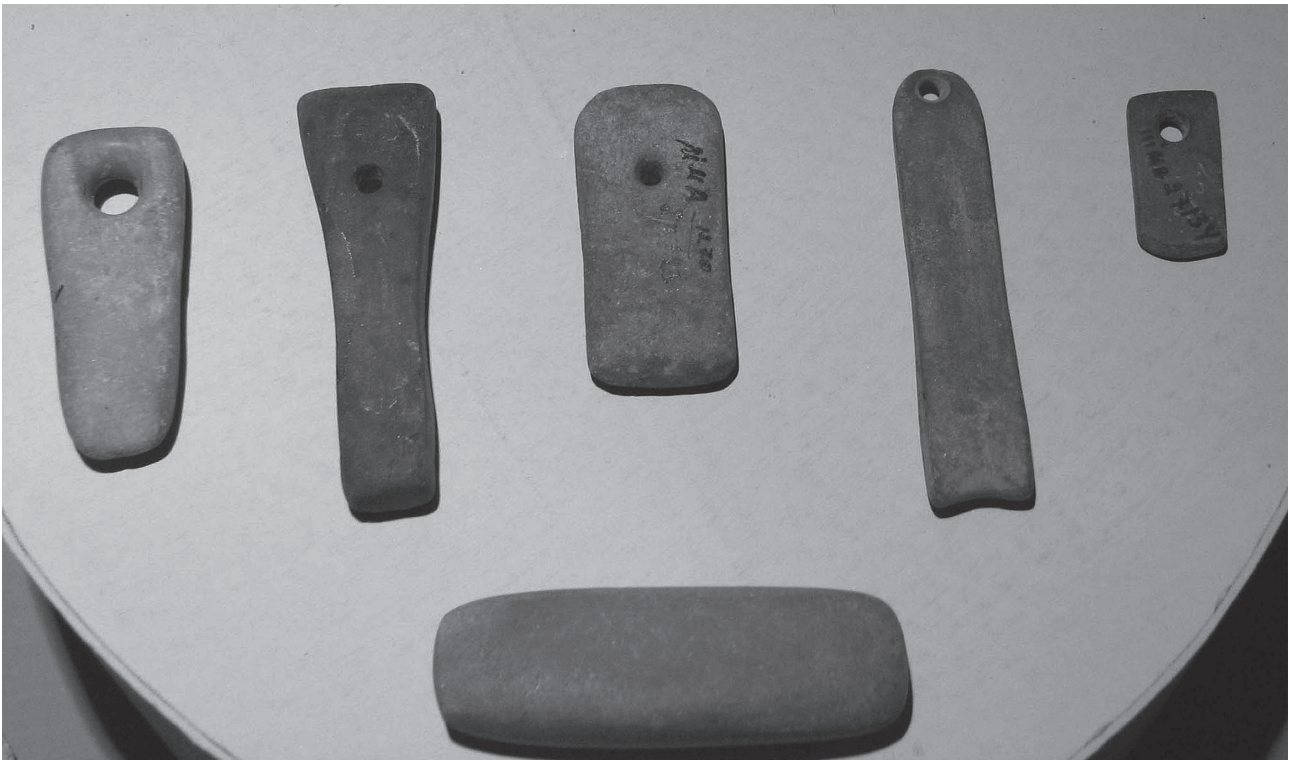
mie zarówno bezpośredniej (grociki, zausznice, niektóre typy szpil), jak i przetworzonej, zaadaptowanej do lokalnych realiów. Trzeba jednak zaznaczyć dosyć płynną granicę między wymienionymi tutaj, niejako drugorzędnymi elementami kimeryjskimi a scytyjskimi. Ich zdefiniowanie i dokładniejsza analiza powinna uwzględnić inne kategorie zabytków - np. paciorki. Odrębną kategorią jest oczywiście ceramika, wśród której także można znaleźć dobre odpowiedniki w leśnostepowym wariacie kultury scytyjskiej. Dotyczy to np. osady w Markopolu (Markopil') określanej jako schyłkowowysocka (Bandrivs'kij 1994, s. 67-71).

Uwagi

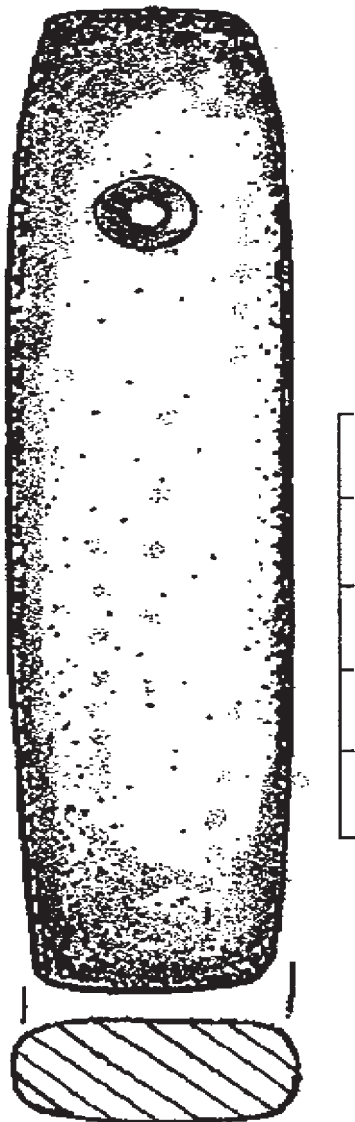
¹ Np. zabytek z Hrebennego (uprzejma informacja dr Elżbiety Kłosińskiej, za którą gorąco dziękuję).

Literatura

- Bandrivs'kij M.
1994 Skrin'kovi pohovannâ visoc'koï kul'turi v mežiričči Zbruča i Stripi, L'viv.
2002 Mogil'nik v Petrikovi bilâ Tarnopol v konteksti pohoval'nogo brodu visockoi kul'turi, L'viv.
2004 Etnokul'turni procesi na pівнічному Podillia prileglij rajona v eposu bronzi (za materiałami pohoval'nogo obrâdu), „Īstoriâ religij v Ukraïni”, k. I, L'viv, s. 7-18.
2005 Visoc'ka kul'tura i ïi shidni zv'âzki, [w:] Na pošanu Sofii Stanislavini Berezans'koï, Kiïv, s. 241-252.
- Bandriv'skij M., Krušel'nic'ka L. 1998 Osnovni periodi rozbitku visoc'koï kul'turi (za materiałami pohoval'nih pam'âtok), Zapiski naukovogo tovaristva imeni Ševčenko”, t. CCXXXV, L'viv, s. 193-247.
- Bessonova S.S., Skoryj S.A 2001 Motroninskoe gorodišče skifskoj epohi, Kiev-Krakov.
- Bukowski Z. 1977 The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture, Wrocław.
- Chochorowski J.
1985 Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde, Warszawa-Kraków.
1993 Ekspansja kimeryjska na tereny Europy Środkowej, Kraków.
- Chomentowska B. 1989 Osada kultury łużyckiej grupy tarnobrzesckiej w Zawadzie gmina Połaniec, woj. tarnobrzesckie w świetle dotychczasowych badań, [w:] Grupa tarnobrzescka kultury łużyckiej, Rzeszów, s. 325-342.
- Czopek S.
1996 Grupa tarnobrzescka nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem. Studium osadniczo-kulturowe, Rzeszów.
2002 Inhumacja i kremacja na cmentarzyskach grupy tarnobrzesckiej, [w:] Popiół i kość, „Funeralna Lednickie”, t. 4, Sobótka-Wrocław, s. 231-246.
- 2005 Główne problemy badawcze kultury wysockiej – wprowadzenie w tematykę konferencji, [w:] Problemy ..., s. 9-19.
- Czopek S., Konopla W. 2005 Kultura wysoka – wschodnia rubież środkowoeuropejskiej cywilizacji epoki brązu, Katalog wystawy, Rzeszów.
- Czopek S., Ormian K., Trybała K. 2005 Groby szkieletowe w tarnobrzesckiej kulturze łużyckiej a kultura wysoka, [w:] Problemy ..., s. 63-81.
- Czopek S., Trybała-Zawiślak K. 2005 Das zweite Körpergrab aus dem Gräberfeld in Manasterz. Dize Probleme der Chronologie und der Differenzierung des Körperbestattungsritus in der Tarnobrzeg-Gruppe der Lausitzerkultur, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 57, s. 131-164.
- Gawlik A. 2005 Znaleźiska scytyjskie w zasięgu kultury wysockiej, [w:] Problemy ..., s. 205-219.
- Godlewski P. 2005 O nowych możliwościach datowania początków kultury wysockiej, [w:] Problemy ..., s. 33-44.
- Hozer M.
2005a Historia badań kultury wysockiej, [w:] Problemy ..., s. 21-31.
2005b Stan badań nad kulturą wysocką, [w:] Problemy..., s. 221-250.
- Kłosińska E. 2005 Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata – sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu, [w:] Problemy ..., s. 161-192.
- Kovpanenko G.T. 1967 Plemena skifs'kogo času na Vorskli, Kiïv.
- Krušel'nic'ka L.
1976 Pivnične Prikarpattâ i zahidna Volin' za dobi rann'ogo zaliza, Kiïv.
1985 Vzaëmozv'âzki naseleonnâ Prikarpattâ i Volini z plemenami shidnoï i central'noï Ėvropi, Kiïv.
1993 Čerepins'ko-lagodivs'ka grupa pam'âtok, [w:] Pam'âtki gal'stats'kogo periodu v mežiričči Violi, Dnistra i Prip'âti, Kiïv, s. 158-239.
- Melûkova 1964 Vooruženie skifov, Arheologijâ SSSR, Svod arheologičeskijh istočnokov, v. D1-4, Moskva.
- Michalski J. 1982 Pracownia odlewnicza brązu w Zawadzie, woj. tarnobrzesckie, „Pamiętnik Muzeum Miedzi”, t. I, Legnica, s. 199-207.
- Oniščuk Ā. 2005 Osoblivosti pohoval'nogo brodu visoc'kogo naseleonnâ basenu verhn'ogo Nadstir'â, [w:] Problemy ..., s. 83-104.
- Petrenko V.G.
1978 Ukrašeniâ skifi VII-III vv. do n.è., Arheologijâ SSSR, Svod arheologičeskijh istočnikov, v. D4-5, Moskva.
1989 Lokal'nye grupy skifoobraznoj kul'tury lesostepi vostočnoj Europy, [w:] A.I. Melûkova (red.) Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremâ, Archeologia SSSR, Moskva, s. 67-80
- Sulimirski T. 1931 Kultura wysoka, Kraków.

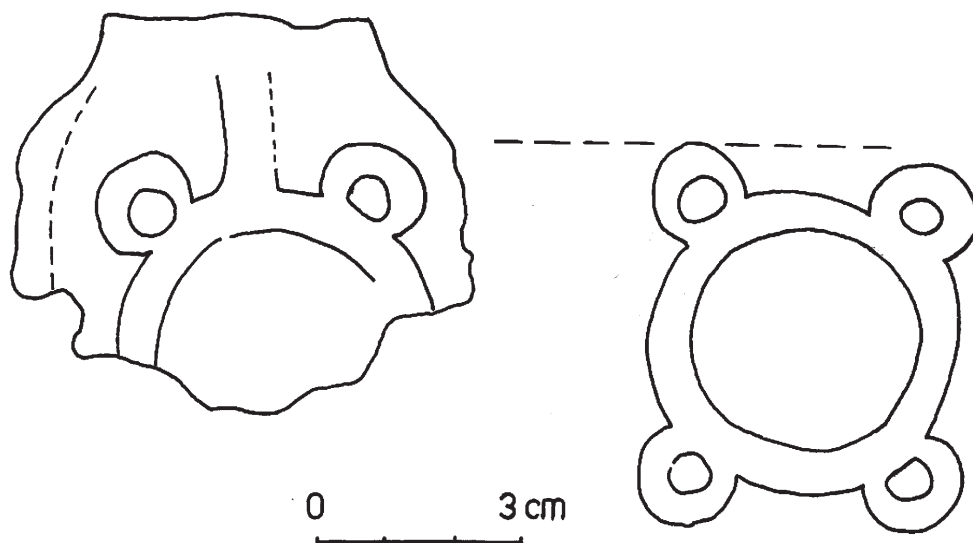
Ryc. 1. Osełki kamienne z cmentarzyska w Czechach (zbiory Muzeum Historycznego we Lwowie; zdjęcie z ekspozycji w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie w roku 2005)

Ryc. 2. Osełka kamienna z grobu nr 2 w Nakwaszy (wg Oniščuka 2005)

Ryc. 3. „Berło-czekan” rogowy z cmentarzyska w Czechach (zbiory Muzeum Historycznego we Lwowie; zdjęcie z ekspozycji w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie w roku 2005)

Ryc. 4. Gliniana forma odlewnicza z negatywem kółka do uździenicy (a) z osady tarnobrzeskiej kultury łużyckiej z Zawady (wg B. Chomentowskiej 1989) wraz z rekonstrukcją zabytku (b)

Н. А. Гаврилюк

ПРО ЧАС ПОЯВИ ФРАКІЙЦІВ У НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Проблема так званих пізньоскіфських городищ (останнім часом їх називаємо постскіфськими) тісно пов'язана з питанням про існувань у матеріальній культурі цих пам'яток фракійського компоненту. Більшість дослідників досить однозначно притримуються думки про поліетнічність населення городищ Нижнього Дніпра 2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е., припускаючи наявність серед етносів фракійців. Якщо розглядати цю проблем ширше, то йдеться про північно-західний, кельтський вплив на населення Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці на що неодноразово звертала увагу Л.І. Крушельницька¹.

Враховуючи актуальність цього питання для вивчення степового населення рубежу ер та неоднозначність і парадоксальність появи тут західного етнічного компоненту, надалі коло питань, пов'язаних з присутністю на Дніпрі носіїв культур Дністро-Дунайського та Прикарпатського регіонів визначимо як фракійський феномен на Нижньому Дніпрі. Тобто, метою написання цієї статті є перегляд деяких поглядів на обставини і час появи фракійців на Нижньому Дніпрі, врешті решт – про визначення східної межі західного світу у ранньому залізному віці. Для цього звернемося до історії вивчення питання, аналізу старих і нових археологічних матеріалів городищ Нижнього Подніпров'я 2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е.

1. Історія питання. Найбільшу увагу присутності фракійців на городища Нижнього Дніпра приділяла М.І. Вязмітіна. Вона вважала, що зв'язки між племенами, що мешкали на Нижньому Дніпрі та на Дунаї особливо посилюються в остання віки до н.е. і у першому столітті н.е. У відповідності з гіпотезою, що домінувала у 60-х роках минулого століття, дослідниця пише, що скіфи втрачають пануюче положення у степу, переселяються у Крим. Степи на схід від Дніпра займають сармати на чолі з роксоланами, а межиріччя Дніпра і Дністра „займають різні племена, частина яких прибула з заходу”. М.І. Вязмітіна перераховує елементи фракійської культури „з деякими домішками кельт-

ського впливу”, що простежуються у матеріальній культурі нижньодніпровських городищ. Це великі корчаги з шишечками, валиковою орнаментациєю, наліпний та врізний спіральний орнамент, циліндричні кухлі та глеки з кутовими ручками, деякі форми керносів, наявність гостроріберних мисок (типу зарубинецьких) та „коників”².

Більш докладно археологічний матеріал „західної групи” був представлений М.І. Вязмітіною трохи пізніше. Автор розглядає традиції культурних контактів фракійців і скіфів. Вона наводить письмові дані про виникнення у 1 ст. до н.е. великого об'єднання гетських племен під керуванням Буребісти і про драматичні події в Ольвії. Ці дані вона інтерпретує як свідчення того, що „після походу на Ольвію якась частина гетів залишилась на території Північного Причорномор'я серед скіфського і сарматського населення”, маючи на увазі населення нижньодніпровських городищ. Археологічним підтвердженням цього явища є велика кількість лощеного посуду у культур них шарах нижньодніпровських городищ та проникнення в духовну культуру їх населення фракійських культів. Кінцем 1 ст. до н.е. – 2 ст. н.е. дослідниці дає появу фракійських елементів у матеріальній культурі населення Нижнього Дніпра.³ Висновки М.І. Вязмітінової відносно кераміки нещодавно републіковані В.П. Билковою.⁴ Більш того, в своїй монографії В.П. Билкова, перемішавши різнокультурні явища, а саме, поселення степових скіфів IV ст. до н.е., що перейшли до осілості, які досить докладно описані в моїй монографії, їй, очевидно, невідомій; поселення віддаленої Ольвійської периферії датовані теж IV ст. до н.е, що досліджувались М.Й. Абікуловою, С.Б. Буйських та поселення і городища 2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е., що зараз вивчаються, намагається зв'язати поселення степових скіфів IV ст. до н.е. з постскіфськими городищами 2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е. Те, що масив осілих пам'яток степових скіфів не співпадає з масивом постскіфських городищ та відокремлений від постскіфських „пустим” кризовим 3 ст. до

н.е. дослідницею до уваги не береться. Не знаючи археологічних матеріалів вона, пише про подібність цих пам'яток і як аргумент наводить подібність металообробки ранніх та пізніх північних поселень⁵ (особливість археологічних матеріалів постскіфських пам'яток майже повна відсутність знахідок металевих виробів – про металообробку годі й говорити). Цей та інші факти з вказаної монографії свідчать про її недоказовість і незнання дослідницею археологічних матеріалів, тому враховувати її положення в наших дослідженнях недоцільно. Тим більше, що про фракійців дослідниця майже не згадує. Мабуть і у „північній групі” схема етнічного розвитку населення звелася до невідомого ані в етнографії, ані в історії процесу „індивідуальної аккультурації”⁶.

Підводячи підсумки попереднім дослідженням „фракійського феномену” можна твердити, що на сьогоднішній день

1. Встановлений (в основному на базі вивчення ліпного посуду) факт наявності елементів фракійської культури на пам'ятках Нижнього Дніпра.

2. Дата просунення фракійців у цей регіон базується на інтерпретації політичної історії 1 ст. до н.е., а саме, - подій, пов'язаних з нападом гетів на Ольвію, та їх подальшому перебуванні на території Нижнього Дніпра „серед скіфського та сарматського населення”.

Однак археологічні колекції з розкопок 80-х років, опрацювання та перегляд архівних та фондових матеріалів дозволяють поточнити і навіть суттєво переглянути основні уявлення щодо перебування фракійців на Нижньому Дніпрі. Під цим кутом зору розглядаються матеріали Золотобалківського поселення, Гаврилівського, Аннівського, Великолепетиського і Любимівського городищ Нижнього Дніпра. Елементи фракійської культури простежені у будівельних залишках, кераміці та вивченнях населення що залишило ці пам'ятки.

2. Будівельні залишки. Серед постскіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я найбільш повно і якісно досліджено поселення Золота Балка. В монографії М.І. Вязьмітіної, яка узагальнила результати розкопок багатьох дослідників⁷, наводиться докладний опис будівельних залишків виявлених на території поселення і дається узагальнююча їх характеристика. Однак основну увагу дослідниця приділила кам'яному домобудуванню. Будівельні залишки більш раннього періоду описані нею дуже коротко⁸. Ця обставина примусила нас звернутися до архівних матеріалів і матеріалів фондів. Завдяки цьому з'явилась можливість відновити картину заселення Золотобалківського поселення та відстежити дані щодо періоду, який

передував кам'яному домобудівництву.

До раннього періоду життя поселення М.І. Вязьмітіна відносить деякі будівлі у північній і південній частинах пам'ятки.

У північній частині поселення:

- на ділянці А – 4 будівлі (№ 4; 5; 6; 8) , що розташовані нижче рівня кам'яних будівель будівельного комплексу 4 під стерильним піщаним прошарком товщиною 0,30 м;

- на ділянці Г – два будинки (№7 і 15) під будівлями комплексу 5 з кам'яними конструкціями, у межах кам'яної огорожі

- на ділянці Е – 3 будинки (№ 12,13,14) під будівлями комплексу 6

- на ділянці Д – 2 будинки (№ 9,10)

В південній частині поселення:

- на ділянці К чотири будинки (№ 49,50, 51,52) що виявлені під основою кам'яною південної оборонної стіни та під будівлями №34-36.

В цілому за даними стратиграфії до раннього „докам'яного” періоду існування Золотобалківського поселення могли відноситись 11 будівель у північній частині поселення на лівому березі Крутої Балка та 4 на відстані 400-600 м на правому березі цієї балки (Вязьмітіна 1962: 25). Вдалося картографувати залишки будівель північного селища. Складається враження, що північне селище складалося з прямокутних в плані будівель, розташованих вздовж вулиці перпендикулярній берегу Дніпра (рис. 1). Обидва скупчення будівель розташовані на першій заплавної терасі, що характерно для неукріплених фракійських поселень 2-1 ст. до н.е.⁹ та більш пізнього періоду¹⁰. Глинобитні будівлі південного селища локалізовані вздовж земляного валу, який існував тут до спорудження кам'яної південної оборонної стіни. Саме до оборонних стін тяжіли аналогічні будівлі гетських городищ Матеуци та Вихватинці¹¹.

Житла ранніх селищ наземні з глинобитними стінами. 9 з них були споруджені на кам'яній основі (рис.2). Всі будівлі прямокутні площею від 15-16 м² до 40 м².

Декілька глинобитних будівель зафіксовані на Гаврилівському городищі Н.М. Погребовою в розкопах 2, 3 і у східній частині розкопу 4. Всі вони розташовані у північній частині берега. На Аннівському городищі зафіксовані глинобитна напівземлянка з кам'яною основою і кам'яним фасадом у береговому розкопі (рис.3, 1-2) та у розкопі 6 в центральній частині акрополю (рис. 3, 4). Залишки глинобитної споруди на кам'яній основі досліджено нами на передмісті цього ж городища. Всі вони датуються 2 ст. до н.е.

Для більшості будівель вказаних поселень і городищ характерні залишки відкритих вогнищ

діаметром до 1 м, обставлених вертикально встановленим камінням (рис.3, 3;4). Друга особливість глинобитних будівель – глинобитні майданчики овальної чи круглої форми діаметром до 1 м. Вони розташовувались на південь або південний захід від вогнища (Погребова, 1958: 186-191, рис. 35). На цих глинобитних майданчиках концентруються знахідки культових предметів - курильниць, прямокутних глиняних брусків що закінчуються голівками тварин - „коників”, пряселець, намистин і т.і. М.І. Вязьмітіна помилково вважала такі майданчики вогнищами. Такі майданчики разом з відомим орнаментованим глинобитним майданчиком з приміщення 8 Золотої Балки виконували функцію домашніх олтарів. Традиція зведення глиняних жертвників чи олтарів характерна для фракійців була докладно вивчена С.С. Бессоновою на прикладі жертвників з лісостепу більш раннього періоду (Бессонова 1996: 34).

Ще однією особливістю „інтер'єру” глинобитних споруд постскіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я є наявність вкопаної у глиняну підлогу однієї або двох великих посудин (рис. 5)- як правило – чорнолощеної корчаги. Вкопані у підлогу посудини характерні для фракійських культур Карпато-Дунайського регіону¹².

3. Матеріальна культура. Для характеристики матеріальної культури описаних вище селищ використані лише знахідки, що походять з долівок будівель. Вони представлені ліпним посудом та культовими предметами. Інші категорії матеріалу – фрагменти амфор, столовий посуд, прикраси, знаряддя праці поки що залишаються за межами нашого аналізу. Зазначу лише, що М.І. Вязьмітіна датує періодом пізнього елінізму буролоаковий канфар, тарілку та червоно глиняну миску з покриття з приміщення 8, кубок з будівлі 6, блюдо з будівлі 4, ручку пергамського канфару з будівлі 7 і фрагмент червонолакової посудини з будівлі 9. До 2 ст. до н.е. можна віднести фрагменти коських амфор з цих будівель. У двох будівлях (8 і 14) знайдено фрагменти елліністичних амфор (синопських і типу Солоха 1). Не протирічить цьому датування фрагментів столового посуду типу Західного схилу, що походять із названих будівель. Таким чином, знахідки античного гончарного посуду з долівок будинків з глиняними стінами на кам'яних основах датують ці будівлі кінцем 3 початком 2 ст. до н.е. Тобто, появу фракійців на Нижньому Дніпрі не тільки за стратиграфічними даними, а й за датуванням античної кераміки можна віднести до кінця 3 – початку 2 ст. до н. е. Іншими словами, час функціонування фракійських комплексів обмежується 2 ст. до н.е.

В наборі *ліпного посуду* переважає кераміка з лискованою поверхнею і рельєфним орнаментом. Вона досить докладно описана М.І. Вязьмітіною¹³, яка відзначила велику кількість великих корчаг, орнаментованих рельєфними завитками (рис.6), шишечками (рис. 6,3)¹⁴. Лощення поверхні та рельєфна орнаментация характерна для фракетської кераміки. Такий посуд зустрінуто на пам'ятках Румунії: Бирсешті, де вона датується серединою 4-3 ст. до н.е.¹⁵ та Сату-Нова серединою 4 ст. до н.е.¹⁶. Не зовсім точно в свій час було передано зображення великої корчаги с Гаврилівського городища, яку дослідник відніс до скіфського посуду¹⁷. Її тулово орнаментоване прокресленими хвилястими лініями, як символізують баранячі роги. Морду барану зображає сосковидний виступ (рис. 7). Поверхня посудини лощена. Все це дозволяє пов'язати посудину не із скіфським керамічним комплексом, а з гето-дакійським.

Чашечки на ніжці, які М.І. Вязьмітіна пов'язує з впливом гето-дакійської культури, останнім часом впевнено пов'язується з грецьким керамічним комплексом¹⁸. Тут і сама М.І. Вязьмітіна відмічає, що такі посудини відомі у Тірі і Ольвії і тільки потім пише про «гето-дакійські городища Румунії». Однак деякі з посудин, наприклад чашечка з косим рифленням з поселення Золота Балка (рис.8), або чашечки з валиком на ніжці (рис. 8. а, б) мають аналогії серед гето-дакійського посуду¹⁹.

Існує також серія статей, присвячених лощеним гострореберним мискам (так звані миски зарубинецького чи корчуватського типу) (рис.9-11). Останнім часом ці посудини пов'язуються з керамікою типу поянешти-лукашівка і датуються 2 -1 вв. до н.е.²⁰ і навіть з кельтським посудом²¹.

Досить показовим є знахідка в матеріалах Золотобалківського поселення дуршлага з конічним денцем (рис.12). Фрагменти поодиноких дуршлагів із загостреним денцем і невеликими густими наскрізними отворами зустрічаються в матеріалах античних пам'яток: архаїчних шарах емпорія на о. Хіос²², поселення Велика Чорноморка 2²³, в елліністичних шарах Ольвії (у південному кварталі Нижнього міста) та Тіри. Однак, у великій кількості ці дуршлагі зустрічаються у фракійських пам'ятках, наприклад в матеріалах гето-дакійського поселення Сібішоара²⁴.

Культові посудини - керноси (рис.13; 14) також пов'язані з культовим посудом північних фракійців. Принаймні, великі посудини з додатковими ємкостями на вінцях з'являються чи не на початку раннього залізного віку. У пам'ятках Нижнього Подніпров'я вони представлені посудинами двох типів. Перший тип – квадратні у перерізі

грані яких часто закінчуються додатковими посудинками (знахідки на Золотій Балці, Любимівці). Другий тип - круглі в перерізі великі посудини з ребрами, які теж закінчуються додатковими посудинками або виступами (знахідки в Золотій Балці та на Козацькому городищі). Квадратні в перерізі керноси зустрічаються на території фракійських пам'яток Румунії.²⁵ Ціла серія керн осів з ребрами, що закінчуються додатковими посудинками відомі в матеріалах пам'ятки Піскул Грашані.²⁶

Найбільш яскравою групою артефактів, що були знайдені на глинобитних обпалених олтариках в ранніх примушеннях поселення Золота Балка та городища Гаврилівка є *культові предмети*, які М.І. Вязьмітіна справедливо зв'язала з фракійським світом²⁷. Тут слід назвати курильницю з прокресленим по вологій глині орнаментом та магічним знаком з приміщення 8 поселення Золота Балка (рис. 15), фігурку божка с мисочкою в голові із заповнення ями 17 (рис. 16). Вони описані досить докладно²⁸. Окрему групу складають «коніки», що походять з глиняних олтариків Золотої Балки та Гаврилівського городища. Невелика кількість таких знахідок відома і з культурних шарів інших пам'яток Нижнього Подніпров'я.

„Коніками” ці вироби названо умовно. Це продовгуваті глиняні бруски, що закінчуються на протилежних кінцях голівками тварин. Ці голівки частіше за все зустрічаються відбитими від основи.

Серед зображень переважають голівки *баранів*. Вони легко розпізнаються по закручених рогах - валиках. Як приклад можна навести знахідку з розкопок К.А. Бреде Гаврилівського городища у 1951 р.²⁹. Ця голівка барана виготовлена з грубої сірої глини з великими вапняковими включеннями. Двічі закручені роги передані відтягнутим валиком (рис.17). Подібними голівками баранів були прикрашені бруски з глинобитних будівель 7³⁰. Ще 5 голівок баранів походять з інших глинобитних споруд поселення Золота Балка. По одній такій знахідці припадає на городища Велика Лепетиха та Любимівка (розкопки 1978 р.).

Декілька брусків було прикрашено голівками *коней*. В Фондах Інституту археології НАН України зберігається голівка коня з розкопок 1951 р. Гаврилівського городища³¹. Тварина мала невелику голівку з витягнутою мордою, виділеними вухами і гривною (рис.18). Глина бруска коричнева із світло-помаранчевою поверхнею. Виріб походить із шару пожежі. Особливим реалізмом вирізняється фігурка коня, що ірже, з розкопок того ж Гаврилівського городища (рис.19). У такій же позі зображено коника з глинобитної споруди 7 поселення Золота Балка. Відомо ще три бруски із зображеннями коней з поселення Золота Балка.

Найближчими аналогіями серії ліпних брусків з голівками коней є знахідки голівок взнузданих коней у некрополя Пояна, що надруковані Ч. Бекіром. Єдине, що відрізняє наших „коней” від знахідок з Пояни, це наявність вузди переданої валиками³².

Брусок з глинобитної будівлі 7 Золотобалківського поселення був прикрашений голівками ведмедя (маленька голівка, масивне тулово) (рис. 20). Точних аналогій воно не має.

Глиняні бруски з голівками *птахів* представлені двома екземплярами. Непошкоджений брусок з голівками птиць (безвухі з круглим оком і орнаментом у вигляді круглих відбитків палички по тулову) знайдено на підлозі в західній частині глинобитної будівлі 8 на ділянці А Золотобалківського поселення³³. На одній з голівок прокреслено по вологій глині тамгоподібний знак (рис.21), що нагадує знак, зображений на стінках курильниці, що походить з цього ж приміщення (рис. 21; 15). Найближчою аналогією цьому виробу є знахідка з гетьського некрополя (поховання 18, могила 68) Зимниці, який датується 4-3 ст. до н.е.³⁴.

Хижого птаха (загострена «морда», кругле око) зображає фігурка бруска з ділянки К Золотобалківського поселення (вона зберігається в експозиції Археологічного музею Ін-ти тут археології НАН України). На обох поверхнях виробу читаються зображення, виконані в рельєфній техніці (ритуальна сцена передачі від божества якогось предмету) і прокреслене (фігура вершника, озброєного списом) (рис. 22). Складається враження, що фігури знаходяться у животі різних птахів, якщо звернути увагу на повздовжні рельєфні лінії на спині птаха. Брусок виготовлений з товстого шматка глини. Рельєфні лінії свідчать про зображення трьох або навіть чотирьох птахів.

Не можна погодитись з інтерпретацією рельєфного зображення, запропонованою М.І. Вязьмітіною. На ньому представлено не „три фігури у танці”³⁵, як пропонує дослідниця, а сцена якогось сакрального дійства, коли божество (фігура у повний зріст, що нагадує скульптурку з ями 17-рис.17) передає другому персонажу якийсь предмет, що нагадує ліпний горщик чи шкіряний бурдюк.

Прокреслене зображення на другому боці бруска (в животі іншого птаха), що відображає вершника навряд чи однозначно можна зв'язати з зображеннями „фракійського вершника”. Аналогічний стиль і техніка притаманні зображенням, в тому числі і вершників, в мистецтві давніх кочовиків. Для нас важливим є те що обидва зображення відносяться до культових і дозволяють пов'язати цю знахідку з духовною культурою північних фракійців.

Необхідно відзначити високу технологічну культуру виготовлення культових виробів, в першу чергу брусків з голівками тварин. По-перше, на виготовлення формувальної маси йшла добре відмудлена глина з спеціальними додатками (дресвою, шамотом з ліпного посуду, рослинними домішками). По-друге, досягнуто високоякісного обпалу, що особливо важко для таких важких виробів як бруски, без тріщин чи іншого керамічного браку. Поверхні частини виробів лисковані, а самі образи хоч і стилізовані, але все ж таки передані досить реалістично і впізнаються (голови баранів, коней, ведмеда, птаха). Відчувається серійність виробів, ніби майстер (майстри) вже не один раз ліпив ці вироби у межах якогось канону. По-третє, на виробках зустрічаються орнаменти – відбитки порожньої палички а також прокреслені по вологій глині зображення. Крім того зустрічаються зображення у техніці рельєфу. Тобто, культові вироби з нижньодніпровських городищ виготовлені на високому професійному рівні.

Відзначаю деякі особливості в наборі речей описаної вище групи:

- жодного разу на глиняних вимостках-олтарях не були знайдені мініатюрні ліпні посудинки-мисочки характерні для культових місць приміщень з кам'яними стінами і для поховального обряду постскіфських могильників³⁶;

- частою знахідкою цієї групи матеріалів є фрагментарні або цілі бруски, що закінчуються головами тварин – баранів, коней, ведмедів або птахів. М.І. Вязьмітіна пов'язувала ці знахідки з вогнищами. Всі вони були знайдені на глинобитних майданчиках, які не були залишками вогнищ, а, скоріше за все, були домашніми олтариками, на яких відправлялись служби домашнім богам. Звичай цей характерний для фракійських племен;

- знахідки брусків з голівками тварин, глиняних олтариків, вкопаних у підлогу великих посудин не зустрічаються у житлах степових скіфів, що перейшли до осілості³⁷. Вони не відомі і у наступні часи в матеріалах городищ з кам'яними будівлями постскіфського періоду.

- найбільша колекція брусків з головами тварин походить з ранніх глинобитних будівель поселення Золота Балка та Гаврилівського городища. Картографування знахідок у межах Золотої Балки показало їх локалізацію у будівлях північного поселення.

Огляд брусків у фондах Інституту археології НАН України та Херсонського краєзнавчого музею показали, що деякі з них мають на голові тварин або на боках прокреслені або штамповані тампоподібні знаки³⁸. Слід відзначити, що знак на голові птаха з будівлі 8 Золотобалківського по-

селення подібний до магічного знаку на курильниці з тієї ж будівлі. Наявність цих знаків на відмічено М.І. Вязьмітіною, хоч вони можуть мати вирішальне значення для семантичного аналізу культового коду „фракійського феномену” у Нижньому Подніпров'ї.

4. Дискусія. Описані вище групи будівель за плануванням, влаштуванням внутрішнього простору та матеріальною культурою дозволяють вважати їх фракійськими. Таким чином, за матеріалами Золотобалківського, Гаврилівського, Аннівського городищ на правому березі Дніпра і Великопетиського на лівому (рис.24), можна твердити що в кінці 3-2 ст. до н.е. тут була локалізована невелика група північно-фракійського (можливо, дакійського) населення. На місці майбутніх Золотобалківського поселення і Гаврилівського городища простежені залишки невеликих поселень, на інших (в силу невеликих обсягів розкопок) зафіксовані окремі будинки, населені фракійцями.

Особливості фракійських селищ на Нижньому Дніпрі:

- локалізація на першій надзаплавній терасі,
- відсутність оборонних споруд (північне поселення Золотої Балки та поселення на береговому виступі Гаврилівського акрополя) або наявність земляних валів (південне поселення Золотої Балки, передмістя Аннівського городища);

- вулична (?) (північне поселення Золотої Балки) або при оборонних валах (південне поселення) планування;

- глинобитні або глинобитні на кам'яних цоколях житла прямокутної форми.

- в інтер'єрі жител присутні невеликі відкриті вогнища, обставлені камінням, глинобитні овальні або круглі домашні олтарі, вкопані в землю великі посудини.

- серед знахідок в цих будівлях переважає лощений ліпний посуд, зустрічається античний гончарний посуд пізньоелліністичного часу.

- особливостями духовної культури є поклоніння домашнім богам, використання в ритуалах глиняних брусків з голівками птахів, курильниць, фігурок божків.

Не можна погодитись з М.І. Вязьмітіною у питанні датування фракійської культури на Нижньому Дніпрі³⁹. Наведені вище матеріали дозволяють датувати появу фракійського населення на Нижньому Дніпрі часом „до гетських походів” у Причорномор'я. Північне і південня селища на території Золотої Балки з'являються тут до початку кам'яного домобудівництва і зведення кам'яної фортифікаційної системи. Виникнення селищ датується кінцем 3- початком 2 ст. до н.е. Саме у цей

час з'являються північно фракійські племена на Нижньому Дніпрі.

Найбільш складним є питання віднесення населення селищ з якимось з фракійських племен. Аналіз археологічних матеріалів і порівняння їх з матеріалами гетських пам'яток 4 ст. до н.е.⁴⁰ дозволяють сумніватися у беззастережному віднесенні фракійців Нижнього Подніпров'я до гетів. Наведені вище аналогії дозволяють висунути припущення, що мешканці фракійських селищ Подніпров'я ближче за все до північно фракійських племен, що залишили культуру Поянешти-Лукашівка, а не до південних фракійців. Можливо, вони переселились сюди під тиском потужного і агресивного об'єднання гетів.

Висновки

1. Встановлений час існування фракійських комплексів на Нижньому Дніпрі. Для Золотобалківського поселення і Гаврилівського городища час появи фракійського елемента визначається кінцем 3-початком 2 ст. до н.е. Іншими словами, час функціонування фракійських комплексів цих пам'яток обмежується 2 ст. до н.е.

2. Виявилось можливим розширити комплекс ознак фракійської культури в археологічних матеріалах нижньодніпровських пам'яток. Крім описаної М.І. Вязьмітіної ліпної лощеної кераміки, ознакою присутності фракійців можуть бути прямокутні житла з глинобитними стінами, іноді на кам'яній основі, з відкритими оточеними камінням вогнищами, глинобитними округлими домашніми олтарями, вкопаними у підлогу великими посудинами.

3. Встановлена локалізація фракійських селищ (або місць компактного проживання фракійського або близького до нього населення) на Золотобалківському поселенні та на Гаврилівському городищі. Фракійські комплекси зосереджені в північній частині Золотобалківського поселення (північне селище) і на ділянці К у 400-500 м південь від нього – в південній частині Золотої Балки. На Гаврилівському городищі фракійські комплекси зосереджені у північній частині акрополя, на береговому схилі біля північної оборонної стіни.

4. Етноідентифікація фракійців на Нижньому Дніпрі припускається з населенням, що залишило культуру типу Пояна-Лукашівка, а не з південними фракійцями, які зруйнували Ольвію.

5. Картографування пам'яток та знахідок кінця 3-2 ст. до н.е. визначених як фракійські (рис.23) дозволяє припустити їх просунення з півночі, з лісостепової зони Північного Причорномор'я. Південними форпостами цього невеликого фракійського напіванклаву були Аннівське городище

на правому березі Дніпра і його візаві на лівому березі – Великолепетиське городище.

6. Таким чином можна поглибити у часі появу фракійців на Нижньому Дніпрі. У всякому випадку, на початковому етапі існування пам'яток Нижнього Подніпров'я в матеріальній і духовній культурі їх населення існували не тільки скіфські, але й фракійські традиції. Тобто, фракійське населення з'явилося на Нижньому Дніпрі не після гетської навали, а раніше як мінімум на сто років. І були це не гети, а представники фракійського племені, що мешкали північніше гетів.

Примітки

¹ Крушельницкая Л.И. Кельтський пам'ятник в Верхнем Поднестров'ї// КСИА - Москва, 1965 – Вып. 105. - С. 119 -122.

² Вязьмитина М.И. Городища Нижнего Днепра рубежа н.э. и их связи с придунайскими странами//Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. - Budapest, 1968. - P. 247 – 250.

³ Вязьмитина М.И. Фракійские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра// Древние фракійцы в Северном Причерномор'ї. МИА. - 1969. - №150. - С. 121

⁴ Былкова В.П. Гетская керамика с поселений на Нижнем Днепре// Thracians and Circumpontic World.- Chişinău, 2004. - С. 139-164.

⁵ Былкова В.П. Нижнее Поднепров'ї в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). - Херсон, 2007. - С. 120

⁶ Былкова В.П. - 2007. - С. 124.

⁷ В цій статті у значній мірі використані фотографії із звітів, які раніше не друкувались. Користуючись можливістю дякую співробітникам Наукового архіву Інститут археології НАН України за допомогу у підготовці до друку цих матеріалів. (Добровольский А.В. Отчет о работе Гавриловской экспедиции в с. Золотая Балка в 1951 год//НА ИА НАНУ, 1951/1-а; Добровольский А.В. Отчет об исследовании Золотобалковского поселения в 1952 г.// НА ИА НАНУ. 1952/2а.; Фурманская А.И. Отчет об археологическом исследовании участка «В» Золотой Балки в 1952 г.// НА ИА НААНУ. 1952/2 д; Фурманская А.И. Отчет о работе на раскопе 4 Золотобалковского поселения Никополь-Гавриловской экспедиции 1954 года// НА ИА НААНУ 1954/1г; Вязьмитина М.И. Отчет о раскопках на поселении у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг. 1955/1 г.

⁸ Вязьмитина М.И. Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. - Київ, 1962. – С. 95-105.

⁹ Романовская М.А. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники

типа Лукашевка//Древние фракийцы в Северном Причерноморье// МИА. №150. – 1969. – С. 83

¹⁰ Bechir Ch. Manifestations de Caractere Magoque et Culturel Cher Carpes// Dacia. Nouvelle Seirie. XVII. 1973ю – P. 18 fig. 5,6

¹¹ Златковская Т.Д., Полевой Л.Л. Городища Прутско-Днестровского междуречья 4-3 вв. до н.э. и вопросы политической истории гетов//Древние фракийцы в Северном Причерноморье. МИА. №150 – 1969. – С. 54.

¹² Никулице И.Т. Северные фракийцы в VI – I вв. до н.э. - Кишинев, 1987, - С. 219; Vulpe R. Așezări getice din Muntenia. - București, 1966. – С. 33. Fig. 22; Babeș Mircea. Die Poienești-Lukaševka-kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum Östlich der Karpaten in den Letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt. - Bonn, 2000.

¹³ З цієї причини комплекс «фракійського» ліпного посуду тут не розглядається.

¹⁴ Вязьмитина М.И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра// Древние фракийцы в Северном Причерноморье. МИА. - 1969. - №150. - С.128.

¹⁵ Moscalu E. Ceramica traco-getica. - Bucuresti, 1983. - Pl. XI, 1

¹⁶ Moscalu E. Ceramica traco-getica. - Bucuresti, 1983. - Pl. XXIX, 3

¹⁷ Бреде К.А. Розкопки Гаврилівського городища рубежу нашої ери//АП УРСР. - Том IX. - 1960

¹⁸ Гаврилюк Н.О. Скiфські імітації форм античного гончарного посуду//Археологія. №481984. - С. 7-12; Зайцева К.И. Лепные чашки на ножках конца VII – I вв. до н.э. из Северного Причерноморья. Часть первая//Археологические вести. - №7. 2000; Зайцева К.И. Лепные чашки на ножках конца I в. до н.э. – VI в. н.э. из Северного Причерноморья// Археологические вести - №8. – 2001.

¹⁹ Moscalu E. Ceramica traco-getica. - Bucuresti, 1983. - Pl. LXVI, 15

²⁰ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев. 2006. – С. 334-335, рис. 169

²¹ Крушельницька Л. Бандрівський М. Проблема виявлення кельтського елементу у місцевій культурі Верхнього Подністров'я 2 - 1 ст. до н.е.// Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССLIII – Львів, 2007. – С.423.

²² Boardman J. Excavation in Chios 1952-1955/ Greek Emporio. Oxford, 1967 - p.145, p. № 612-613, p. 147, fig.96, 5, 1967, p.145, p. № 612-613, p. 147, fig.96, 52.

²³ Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка 2// Древности степной Скифии. - Киев.-

1982. - С. 86, рис. 5, 19

²⁴ Crisan J. Ceramica daco-getica. Bucuresti: Editura stiintifica, 1968 –223p. (Crișan, 1969, pl.CLIV,3).

²⁵ Zirra Vlad. Quelques Techniques inédites de Constructioná L'Eroque du Ferselon les Découvetes de Cotzofeni en Roumanie//Gomolave Cronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Ruma 1986. Novi Sad. 1988. – P. 153. Abb.5.

²⁶ Conovici Niculae/ Obiecte Pentru Cult și Magie Descoperite la Piscul Crásani//Pontica. – 1994. – V. XXVII. – P.72. Fig.5.

²⁷ Вязьмитина М.И. Золота Балка. 1962. – С. 214.

²⁸ Вязьмитина М.И. Золота Балка. 1962. – С. 208-217

²⁹ Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре// МИА, №64.- 1958. – С. 190.

³⁰ Вязьмитина М.И. Золота Балка. 1962. – С. 86.

³¹ Бреде К.А. Отчет о раскопаках Гавриловского городища // НА ИА НАНУ 1951/1г.; Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре// МИА, №64. - 1958. - С. 190.

³² Bechir Ch. Manifestations de Caractere Magoque et Culturel Cher Carpes// Dacia. Nouvelle Seirie. XVII. 1973

³³ Вязьмитина М.И. Золота Балка. – Київ, 1962. – С. 80

³⁴ Alexandrescu A.D. La necropole Gete de Zimnicea// Dacia. Nouvelle Seirie. - XXIV. - 1980. – P. 20, fig.70,1/

³⁵ Вязьмитина М.И. Золота Балка. – Київ, 1962. – С. 210

³⁶ Гаврилюк Н.А. Культурная и лепная керамика из Тире, Ольвии и Нимфея// Боспорский феномен:сакральный смысл региона, памятников, находок. СПб. 2007.- С. 143-150.

³⁷ Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии. Киев.- С. 28-86

³⁸ Користуючись можливістю, хочу подякувати співробітникам Фондів Інституту археології НАН України А.М. Денисовій в зав. Фондами Херсонського краєзнавчого музею М.Й. Абікуловій за допомогу при знайомстві з колекціями.

³⁹ Вязьмитина М.И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра.// Древние фракийцы в Северном Причерноморье. МИА. №150. – С. 121

⁴⁰ Кашуба М.Т., Хахей В.П., Левицкий О.П. Фрако-гетские древности в южной лесостепи Среднего Днестра//Stratum plus. № 3. 2000-2001. – С. 268

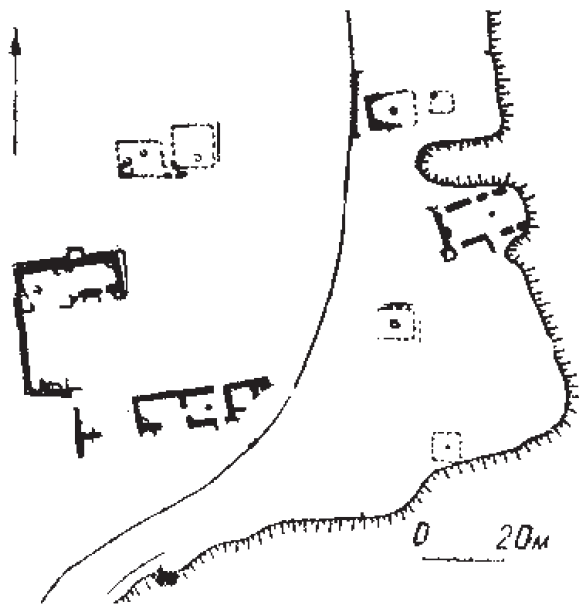

Рис.1. Північне поселення Золотої Балки

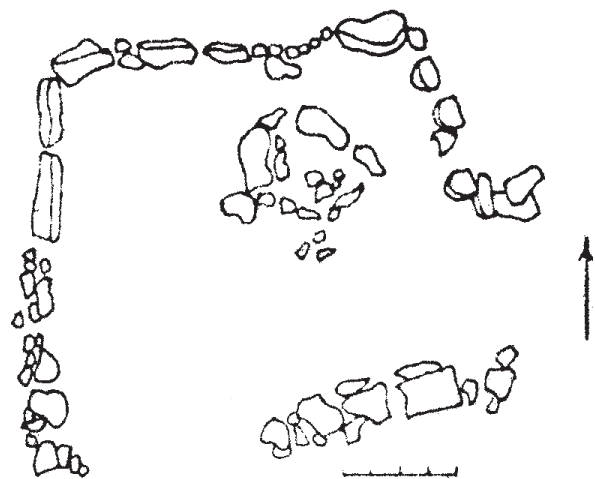

Рис.2. Глинобитна будівля на кам'яній основі.
Золота Балка.

1

2

3

4

Рис. 3. Напівземлянка (1-3) і глинобитна на кам'яній основі (4) будівлі на Аннівському городищі.

Рис.4.Вогнище у будівлі 5 Аннівського городища

Рис.5. Золота Балка- корчаги вкопані у підлогу .

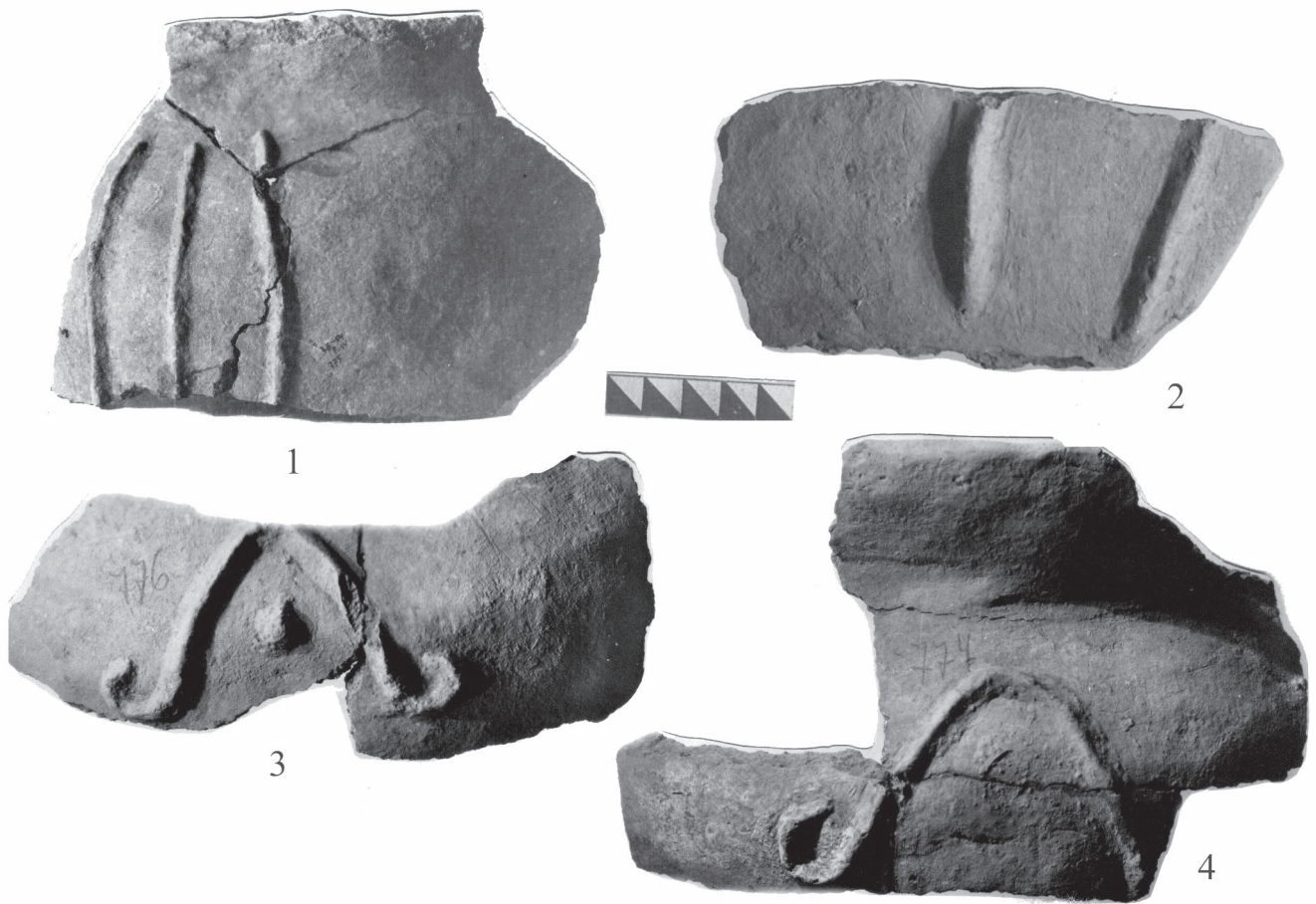

Рис. 6. Кераміка з рельєфним орнаментом з Золотобалківського поселення.

Рис. 7. Горщик з орнаментом у вигляді барану з матеріалів Золотобалківського поселення.

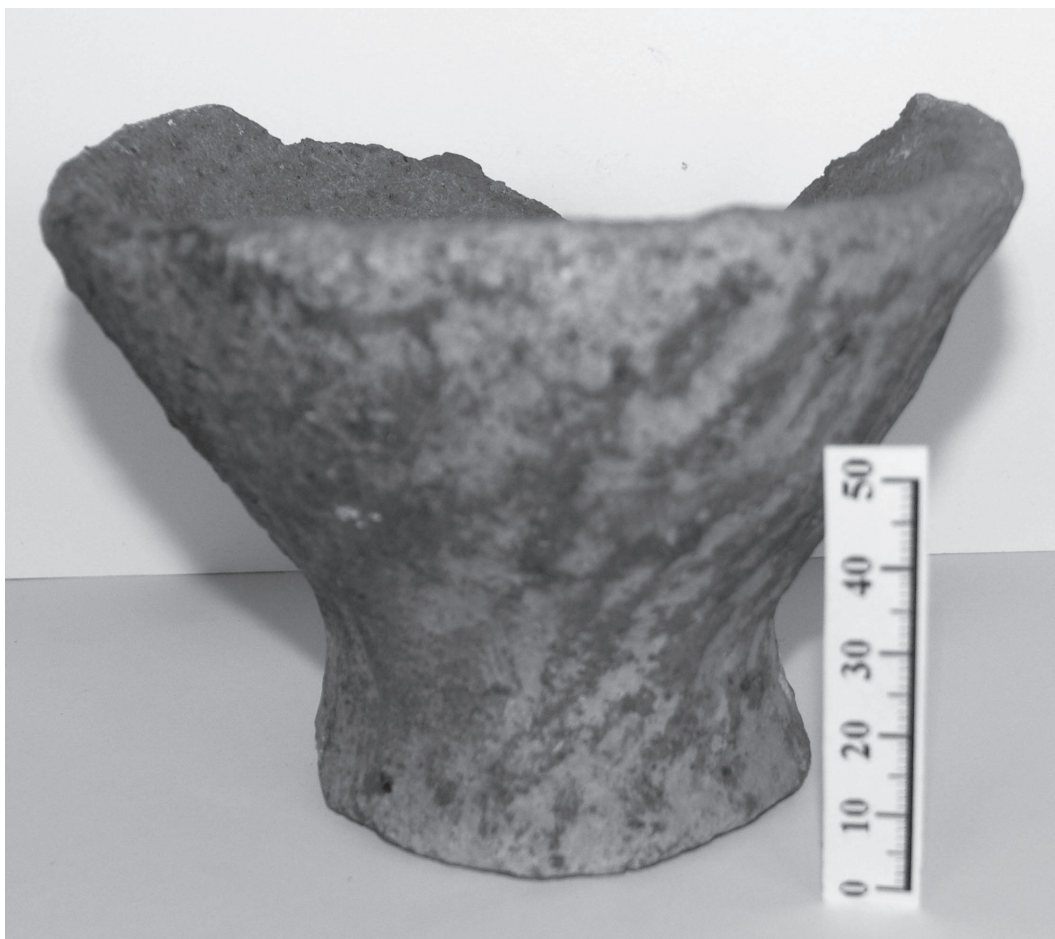

Рис.8. Чашечки на ніжках з матеріалів Золотобалківського поселення

Рис. 9. Гострореберна миска №1152 з розкопок 1952 р. Золотої Балки

Рис. 10. Гострореберна миска №805 з розкопок 1952 р. Золотої Балки

Рис.11. Гострореберна миска з ями 5 1966 р. поселення біля с. Львово

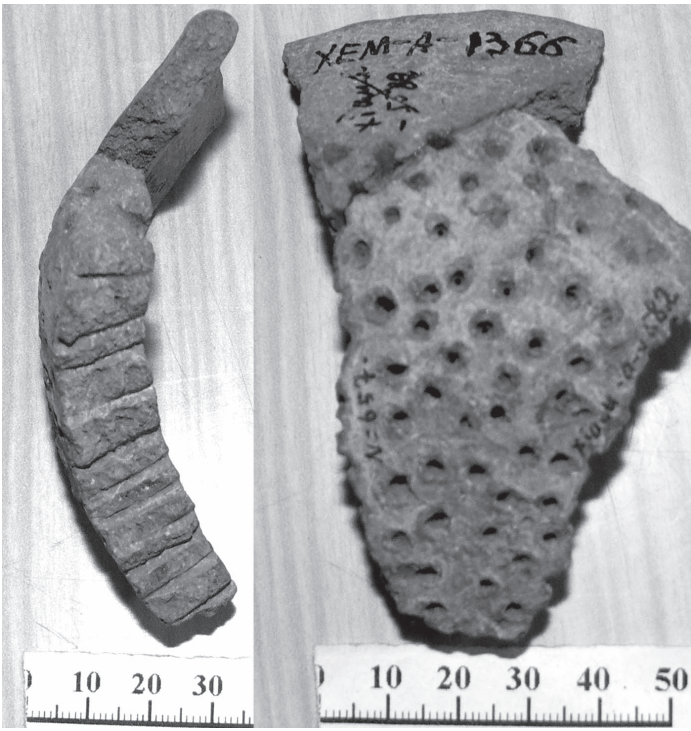
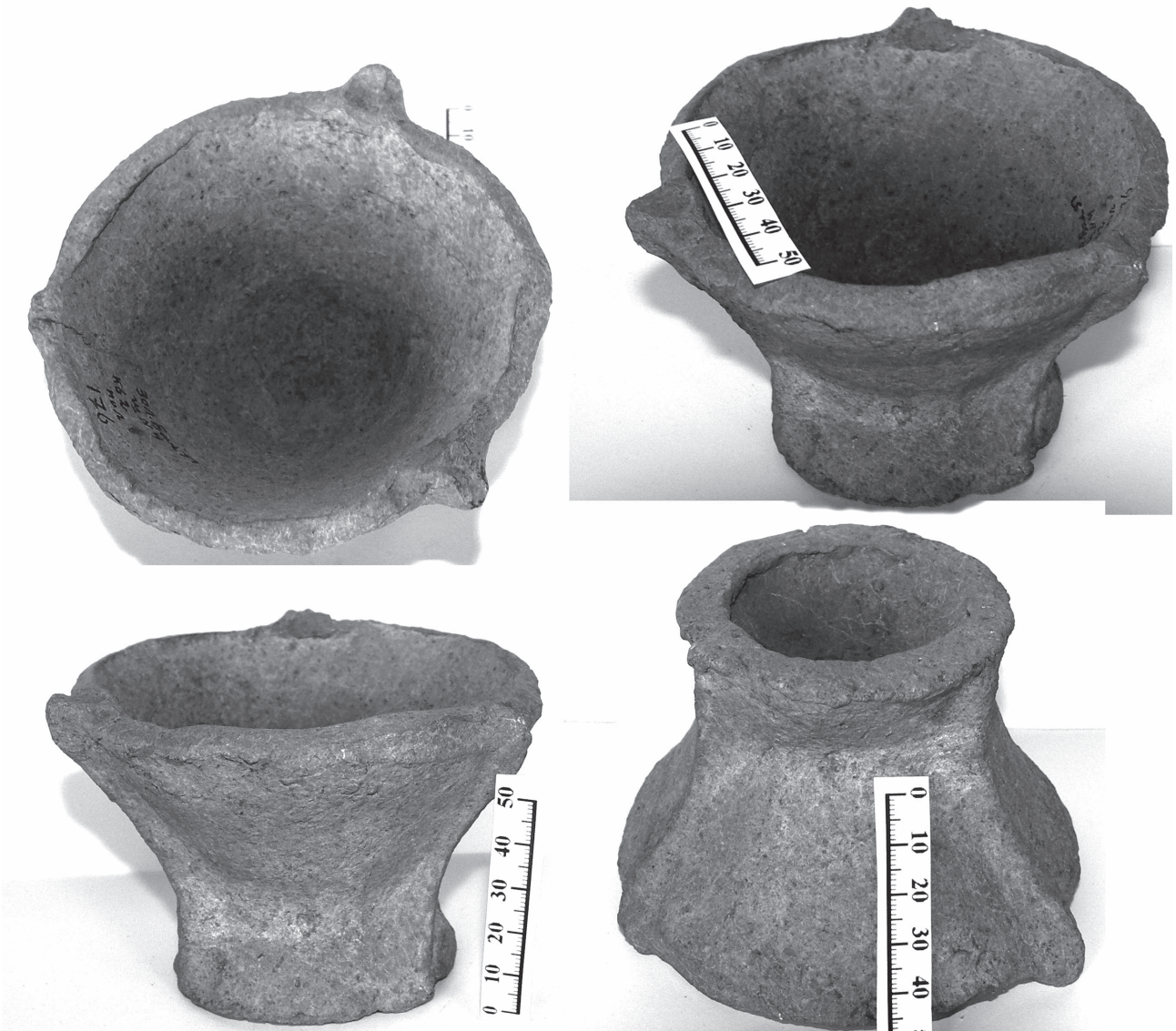

Рис.12. Душлаг з конічним денцем з розкопок Гаврилівського городища 1951 р.

Рис.13. Кернос

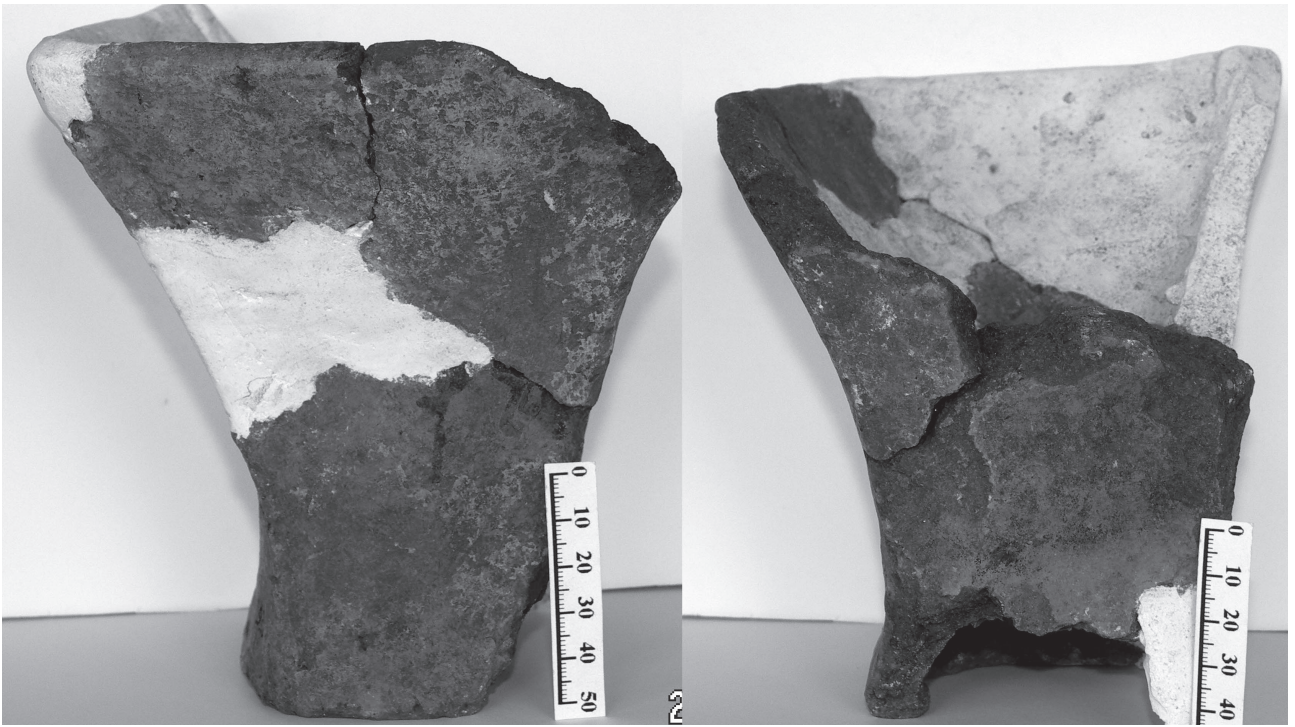

Рис.14. Кернос

Рис. 15. Курильниця з будівлі
8 Золотої Балки

Рис. 16. Божок з ями 17
поселення Золота Балка

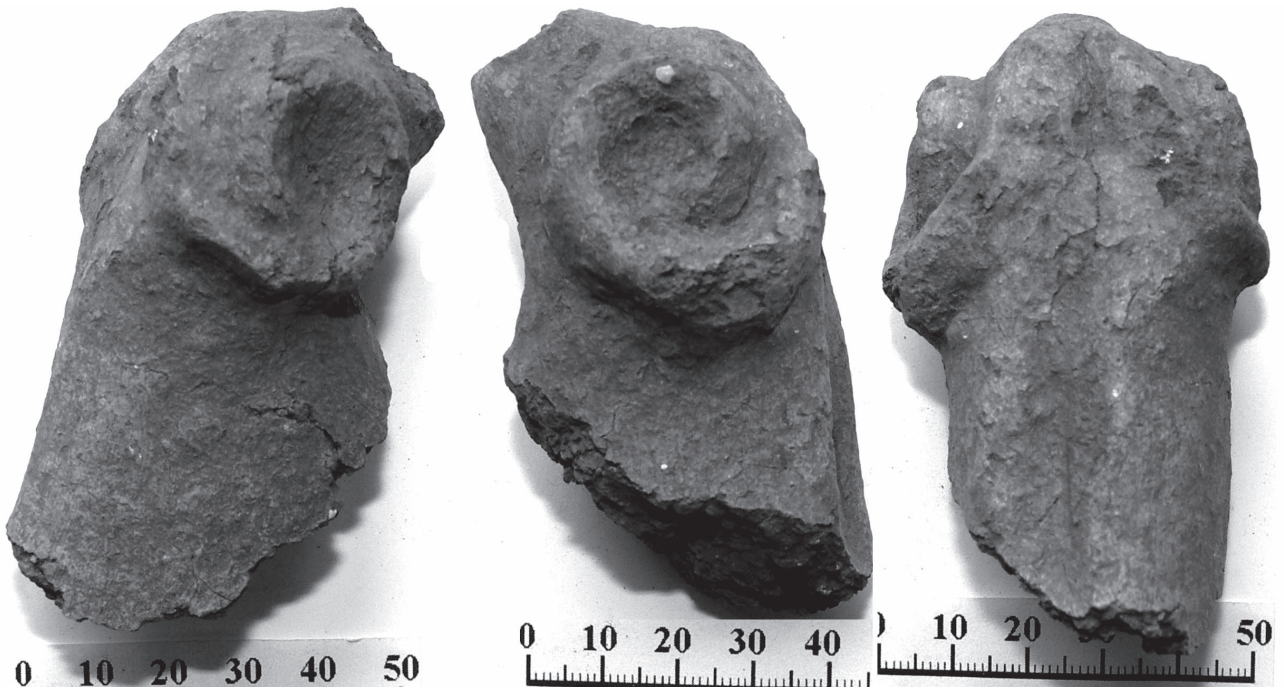

Рис. 17. Голівка барана
від бруска з розкопок
Гаврилівського городища

Рис. 18. Голівка коня з гривною
з розкопок Гаврилівського
городища

1

2

4

3

Рис.19. Голівка коня з розкопок Гаврилівського городища

Рис. 20. Голівка ведмедя і частина бруса з приміщення 7 поселення Золота Балка

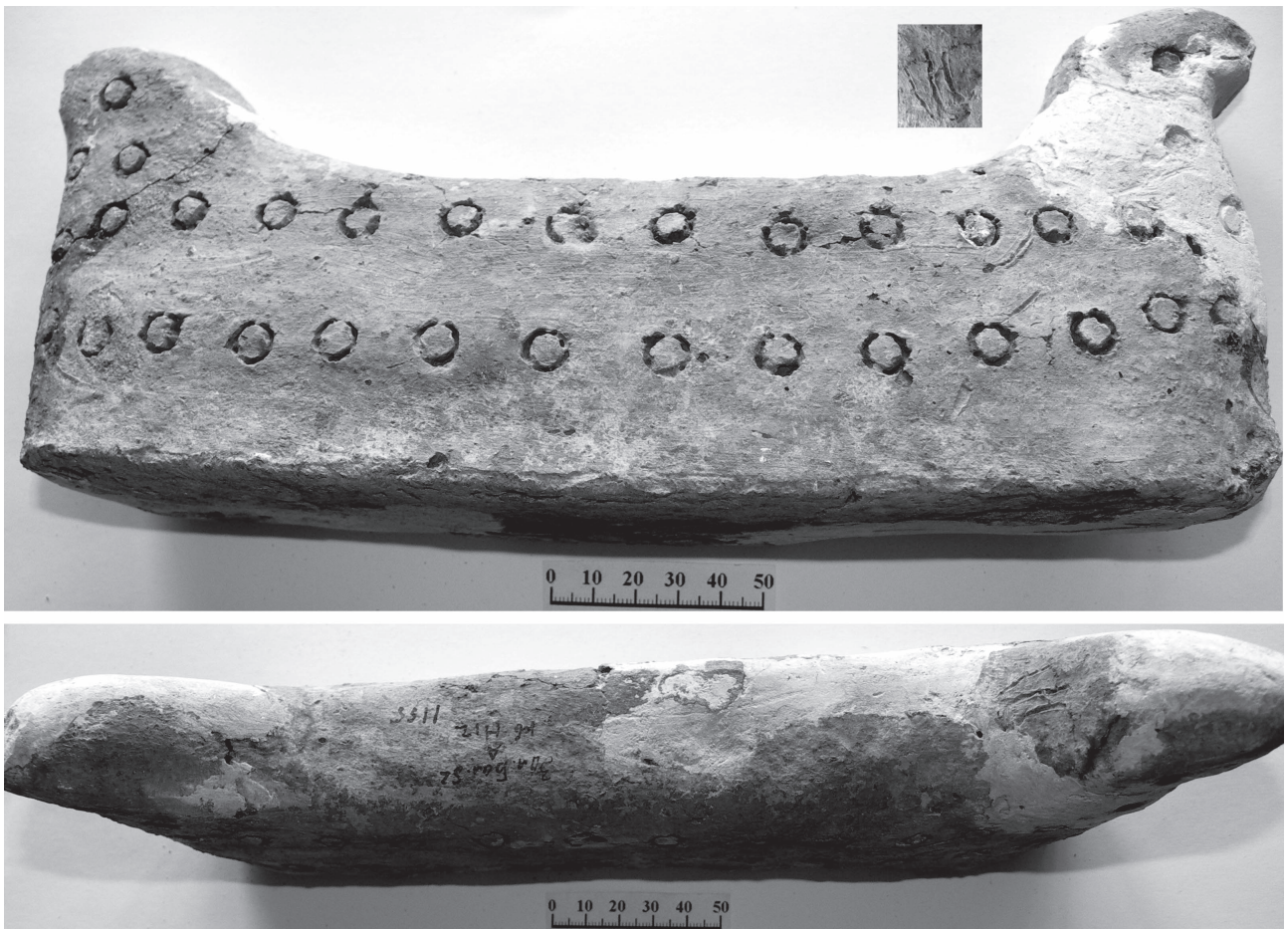

Рис. 21. Глиняний брусок з голівками птиці з приміщення 8 поселення Золота Балка

Рис. 22. Частина бруска з рельєфним та прокресленим зображенням з поселення Золота Балка.

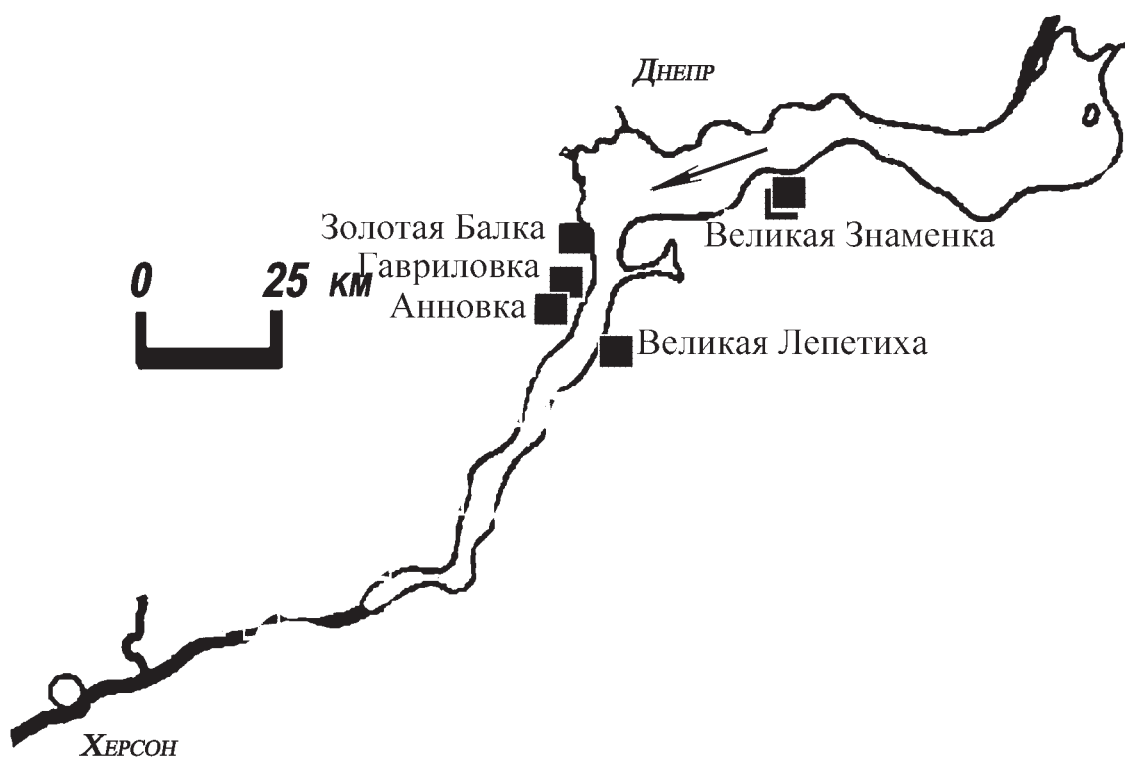

Рис.23. Карта ранніх поселень на місці пост скіфських городищ Нижнього Подніпров'я.

E. Miroššayová

PRÍSPEVOK K INTERPRETÁCII KRUHOVEJ STAVBY Z BUDKOVIEC

Sídliská z doby halštatskej evidované v súčasnosti na Východoslovenskej nížine sa koncentrujú pozdĺž rieky Bodrog a jeho vejárovite rozložených prítokov. V južnej časti Východoslovenskej nížiny sú najčastejšie situované na pieskových dunách. Patria k nížinným neopevneným sídlam agrárneho typu. Výnimkou sú osady založené na strategicky výhodných polohách – vyvýšeninách, ktoré aj napriek malej nadmorskej výške boli dominantné v okolitej rovinatej krajine. Patrí k nim osada na Somotorskej hore v Somotore (151 m n. m.), na Hrádku v Michalovciach (163 m n. m.) a Hradisku v Zemplíne (121 m n. m.). Opevnenie na týchto osadách nebolo zistené.

Datovanie halštatských sídlisk na Východoslovenskej nížine je väčšinou rámcové. Opiera sa o nálezy zo záchranných výskumov a povrchových zberov, ktorých vypovedacia hodnota nemá potrebnú kvalitu pre spresnenie chronológie vzniku a dĺžky osídlenia jednotlivých osád. Málo informácií máme o typoch obydľí a usporiadaní obytných areálov. Dôležité poznatky priniesol výskum v Budkovciach, okr. Michalovce,

kde sa na malej ploche podarilo zachytiť pozíciu dvoch konštrukčne rozdielnych stavieb. V príspevku sa podrobnejšie zaoberám problematikou nálezu kruhového objektu, ktorý na východnom Slovensku predstavuje cudzí typ sídliskovej stavby.

Popis a vyhodnotenie nálezov

Obec Budkovce leží približne v centre Východoslovenskej nížiny v povodí rieky Laborec (obr. 1: 8). Povrch katastra je rovinný s nadmorskou výškou od 103 – 105 m. Skúmaná poloha Červenica – Hora je situovaná juhozápadne od intravilánu obce. K porušeniu archeologických situácií došlo pri melioračných prácach v roku 1987 (Gačková 1988, 48). Následne v rokoch 1988 a 1989 realizoval Archeologický ústav SAV v spolupráci so Zemplínskym múzeom v Michalovciach záchranno-zisťovací výskum (Miroššayová/Gačková 1990, 112; Miroššayová 1991, 66). Na ploche približne 90 m² boli preskúmané dva sídliskové objekty. Zahĺbený objekt 1/88 nepravidelného ob-

dĺžnikového pôdorysu s rozmermi 8,50 x 6,30 m bol dlhšou osou orientovaný na SZ-JV. Dno vnútorného priestoru bolo v hĺbke 1,60 m od dnešného povrchu. Objekt porušila melioračná ryha, ktorá ho rozdelila na dve polovice. Stopy po kolovej konštrukcii boli zistené iba v jednej časti objektu pri jeho SZ a V okraji. Uprostred sa našli zvyšky ohniska, okolo ktorého boli roztrúsené zvieracie kosti. Pri JZ okraji objektu ležala kompletná lebka koňa (obr. 2: 2).

Približne 2 m od SZ okraja obdĺžnikového objektu stála kruhová stavba (objekt 2/89) s centrálnym stĺpom, ktorý podopieral menší kolík. Vnútroň plynky zahĺbený priestor mal oválny pôdorys s rozmermi 3,20 x 2,60 m (obr. 2). Výplň tvorila čiernohnedá hlina premiešaná s kúskami mazanice a uhlíkmi. Súbor nálezov z objektu pozostáva zo zlomkov nádob, praslenov, hlinenej zvieracej plastiky a železného hrotitého nástroja.

Objav kruhovej stavby (objekt 2/89) na sídlisku v Budkovciach považujem za významný prínos pre sledovanie kultúrneho vývoja na Východoslovenskej nížine v dobe halštatskej. Na rozdiel od zahĺbených stavieb s obdĺžnikovým pôdorysom (obj. 1/88) je takáto kruhová konštrukcia tunajšiemu prostrediu cudzia. Okrúhle stavby jurtového typu sú rozšírené vo východoeurópskom prostredí v širšom geografickom priestore od Severného Pričiernomoria až po stredné Podnestrie, kde sú spájané so Skýtmi. Ich pôvodom a interpretáciou sa zaoberali viacerí bádatelia. Najnovšie, v súvislosti s nálezmi z ranoskýtskeho obdobia v strednom Podnestrí, problematiku podrobne zhodnotila G. I. Smirnova (2004, 425n. Tam je uvedená ďalšia literatúra.). Na prítomnosť kruhových stavieb v Karpatskej kotline poukázal P. Romsauer (1998, 632).

Z doterajších poznatkov vyplynulo, že v Karpatskej kotline sa začínajú objavovať od 2. polovice 6. storočia pred Kr. na území obsadenom spoločnosťami nomádskych skupín východoeurópskeho pôvodu. Na JZ Slovensku sú sprievodným typom na sídliskách vekerzugskej kultúry. Ich najväčšiu koncentráciu zaznamenávame v povodí dolných tokov Váhu, Nitry a Ži-

tavy. Druhý priestor ich výskytu je územie alföldskej skupiny v SV Maďarsku, kde sa črtá koncentrácia na sídliskách skýtskeho obdobia na ľavobreží stredného toku Tisy (obr. 1). S postupujúcim výskumom sídlisk pribúdajú ďalšie nové nálezy, ktorých publikovanie sa pripravuje.¹ Mimo uvedených území sú nálezy kruhových objektov ojedinelé. Okrem Budkoviec a Michaloviec (nepublikované)² na Východoslovenskej nížine sú známe ešte dva objekty z údolia rieky Slaná v Stránskej, okr. Rimavská Sobota (Rusnák 2007, tab. 2: 1; 3:1). Výskyt konštrukčne cudzích kruhových stavieb jurtového typu na uvedených sídliskách môže pravdepodobne znamenať doklad postupného preniknutia cudzích nomádskych skupín aj do okrajových oblastí, ktoré ležali v dosahu vekerzugskej kultúry a alföldskej skupiny.

Na niektorých sídliskách JZ Slovenska (Chotín – Romsauer 1978, 207; Veľký Cetín - Cheben/Rutt kayová/Rutt kay 1994, 189) a SV Maďarska (Szolnok – Cseh 2001, 86), kde bola preskúmaná väčšia plocha, objavujú sa kruhové stavby spoločne so štvorhrannými. V Budkovciach sa podarilo veľmi dobre zachytiť ich vzájomnú pozíciu obidvoch foriem (obr. 2). Kruhové stavby sa konštrukčne sa dajú rozdeliť na dva základné typy – typ s centrálnym stĺpom a typ bez stĺpu. V rámci uvedených typov existuje niekoľko variantov, ktoré zrejme podmieňovali prvky nadzemnej konštrukcie a spôsob využitia objektu. Pôdorys nemusí mať vždy tvar pravidelného kruhu ako napríklad objekty z Chotína (Romsauer 1998, Abb. 2:2, 3). Vyskytujú sa tiež pôdorysy nepravidelnej kruhovej alebo oválnej formy (tab 3: 5-8). Kruhová stavba z Budkoviec patrí k typu s centrálnym stĺpom (tab. 3: 7). Na území Slovenska mali analogickú konštrukciu stavby na sídlisku v Bajči (Točík 1964, 60, 61, obr. 70), v Čake (Vladár 1962, obr. 1) a v Stránskej (Obj. 9/04, 24/04 Rusnák 2007, tab. 2: 1; 3: 1) a poznáme ich aj z územia SV Maďarska (napríklad Tiszalök - Börtön obj. 282/02 - Scholtz 2006, 54, fig. 2: 1-3).

Funkčná interpretácia kruhových stavieb je zatiaľ nejednotná. Uvažuje sa o nich ako o obytných, hospodárskych alebo kultových objektoch. Okrem objektu vo Veľkom Cetíne (Cheben/Rutt kayová/Rutt kay 1994, 182) sú všetky kruhové stavby z územia Slovenska bez ohniska. V prípade Budkoviec je zaujímavá prítomnosť praslenov. Vo výplni kruhovej stavby sa ich našlo šesť a v susednom objekte 1/88 ich bolo dokonca dvadsať. Kumulácia praslenov signalizuje, že v objektoch boli sústredené činnosti spojené s výrobou textilu. Tento predpoklad podporuje aj výskyt bronzovej ihly a zlomkov 2 hlinených pečatidiel (tab. 1: 5, 6, 9) vo výplni objektu 1/88. Väčšie ploché pečatidlo s motívom svastiky (tab. 1: 5) zaraďila J. Kisfaludi do skupiny nástrojov, ktoré slúžili na zdobenie textilu. Malé cylindrické pečatidlá z akého

sa zachoval zlomok (tab. 1: 6) sa podľa nej používali na zdobenie tela (1997, 78, 80). Nálezy praslenov sú známe aj z výplne iných v kruhových stavieb. Z celkového počtu 14 publikovaných kruhových stavieb z územia Slovenska sa prasleny uvádzajú v siedmich (*Dvory nad Žitavou*: 4 - Paulík 1957, Tab. II; *Bajč – Vlkanovo*: obj. 3 – 2, obj. 5 – 1 - Točík 1964, tab XXXV: 10, 13; XXXVI: 14; *Stránska*: obj. 9/04 – 4; obj. 24/04 – 7 - Rusnák 2007, tab. II : 2-4, 7, tab. III : 2-6, 8, 9; *Veľký Cetín*: obj. 7 – 1 - Cheben/Rutt kayová/Rutt kay 1994, obr. 18:19; *Budkovce* - 6 praslenov).

Datovanie kruhovej stavby z Budkoviec sa opiera o nálezy z výplne. V ruke robenú keramikú reprezentujú črepy z okrajov hrncov vyrobených z hliny s výraznou prímiesou šamotu a hrubozrnného piesku. Obmazaný povrch majú matný v rôznych odtieňoch hnedej farby (tab. 2: 9, 10, 14, 17). Kónické misky so zaobleným (tab. 2: 16) alebo vo vnútri zosilneným okrajom (tab. 2: 15) a misky so zatiahnutým okrajom (tab. 2: 12) sú vyhotovené z hliny s prímiesou jemného piesku a šamotu. Povrch misiek sivohnedej farby je vyhladený, vnútro spravidla čierne. Na kruhu točenú keramikú zastupuje fragment misky so zatiahnutým ústím a s typickým na vnútornej strane zosilneným okrajom a masívne ucho z džbánku (tab. 2: 8, 13) z jemne plaveného materiálu. Zvyšky pôvodnej povrchovej engoby sivej farby sa zachovali iba na vnútornej strane ucha. V objekte sa našiel jeden celý a päť neúplných praslenov (tab. 2: 1-6). Okrem bežne sa vyskytujúcich nezdobených dvojkónických praslenov (tab. 2: 2-4, 6) boli tu zlomky prasleny s horizontálne členeným telom (tab. 2: 1) a prasleny s výzdobou na ohybe (tab. 2: 5). Takto zdobené prasleny sú rozšírené na území Karpatskej kotliny a poznáme ich aj z iných halštatských sídlisk na východnom Slovensku (Miroššayová 1987, VI: 3; XIII: 4). Hrubo modelovaná zvieracia plastika (tab. 2: 11) predstavuje najskôr ovcu alebo ošípanú. Spôsobom vyhotovenia sa líši od nálezov zvieracích plastík z halštatských sídlisk v Zemplíne, Somotore (Miroššayová 1987, Tab. X: 10; XI: 17) a v Hrčeli (Kaminská 1986, Tab. I, II), ktoré majú druhové znaky modelované tak, že sa dá dobre rozpoznať či predstavujú koňa, býka alebo ošípanú. Z kovovej industrie sa v objekte 2/89 našiel iba železný hrot (tab. 2: 7), ktorý z chronologického hľadiska nemá význam.

Štruktúra hliny, úprava povrchu a tvary nádob vyrobených v ruke a na kruhu z kruhovej stavby (2/89) majú rovnaký charakter ako keramika zo susednej obdĺžnikovej stavby (objekt 1/88), čo vypovedá o ich súčasnej existencii (tab. 1: 8, 16, 17, 21).

Záver

Súbor nálezov z Budkoviec typologicky veľmi dobre zapadá do rámca kultúrnej si blízkych pamiatok

vekerzugskej kultúry a alföldskej skupiny skýtskeho obdobia v SV Maďarsku. Okrem hlinených pečatidiel (tab. 1: 5, 6) a zdobených praslenov (tab. 1:1, 4; tab. 2:1, 5) sú v ňom obsiahnuté typické formy úžitkového riadu ako sú sudovité hrnce s plastickou výzdobou (tab. 1: 7, 11, 12; 2: 14.), ploché hlinené kotúče (tab. 1: 15), kotlovité a profilované šálky s uchom vytiahnutým nad okraj (tab. 1: 19, 20) a misy (tab. 1:18; 2:12, 15, 16). Keramiku na kruhu reprezentujú zlomky z misiek s typickým na vnútornej strane výrazne zosilneným okrajom (tab. 2: 8), džbánkov s uchom vytiahnutým nad okraj (tab. 1: 8, 16, 17; 2: 13) a váz (tab. 1: 21).

Kruhovú stavbu z Budkoviec a Michaloviec sú zatiaľ najsevernejším dokladom ich výskytu v Potísi.³ Ich objavenie sa na Východoslovenskej nížine bezprostredne súvisí s kultúrnym vývojom v centrálnom Potísi v mladšom úseku doby halštatskej. Trvanie vekerzugskej kultúry na JZ Slovensku a alföldskej skupiny v SV Maďarsku je časovo vymedzené rámcom 2. polovice 6. – 4. storočia pred Kr. (Chochorowski 1985, 128-130; Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988, 178). Typologická príbuznosť kruhového objektu a hnutelných nálezov z Budkoviec s pamiatkami vekerzugskej kultúry a alföldskej skupiny je oporou pre ich datovanie do rovnakého časového úseku od 2. polovice 6. – 4. storočia pred Kr.

Súpis nálezov kruhových stavieb na území Slovenska

1. Bajč, okr. Nové Zámky

Poloha: Vlkanovo

3 objekty

Lit.: Točík 1964, 60-62.

2. Čaka, okr. Levice

Poloha: Diely

1 objekt

Vladár 1962, 125n.

3. Dvory nad Žitavou, okr. Nové Zámky

Poloha: Dvor JRD

1 objekt

Paulík 1957, 75n.

4. Chotín, okr. Komárno

Poloha: Delihegy

3 objekty

Romsauer 1978, 207; 1996, Abb. 2: 1-3

5. Šaľa, okr. Galanta

Poloha: Dusikáreň

1 objekt

Lit.: Liptáková 1963, 329n.

6. Veľký Cetín, okr. Nitra

Poloha: Pilišské

1 objekt

Lit.: Cheben/Ruttikayová/Ruttikay 1994, 182.

7. Stránska, okr. Rimavská Sobota

Poloha: Kraliny (Pri kravíne)

2 objekty

Lit.: Rusnák 2007, 59, 60.

8. Budkovce, okr. Michalovce

Poloha: Červenica – Hora

1 objekt

9. Michalovce, okr. Michalovce

Poloha: Hrádok

1 objekt

Nepublikované. Za informáciu ďakujem PhDr.

L. Gačkovej.

Číslo lokalít zodpovedajú číslam uvedeným na mape – obr. 1.

¹ Informácia R. Scholtza, pracovníka múzea v Nyíregyháze.

² Za informáciu ďakujem PhDr. L. Gačkovej.

³ Nálezy na území kuštanovickej skupiny na Zakarpatskej Ukrajine sa v dostupnej literatúre neuvádzajú.

Literatúra

Cseh 2001 – J. Cseh: Szkíta földművelők-állattartók településeinek régészeti nyomai a

Zagyva mentén. In: Hatalmasok viadalokban az Alföld szkíta kora. Sie sind in Kämpfen Siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyulai katalógusok 10. Gyula 2001, 79-94.

Gáčková 1988 – L. Gáčková: Prieskum v povodí Latorca. AVANS v roku 1987, 1988, 48-49.

Cheben/Ruttikayová/Ruttikay 1994 – I. Cheben/J. Ruttikayová/M. Ruttikay: Výskumy na

trase ropovodu vo Veľkom Cetíne. Štud. Zvesti AÚ SAV 30, 1994, 177-241.

Chochorowski 1985 – J. Chochorowski: Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde.

Warszawa – Kraków 1985.

Kaminská 1986 – E. Kaminská: Hlinené zvieracie plastiky z doby halštatskej z Hrčefa, okr. Trebišov. Arch. Rozhledy 38, 1986, 66-72, 119, 120.

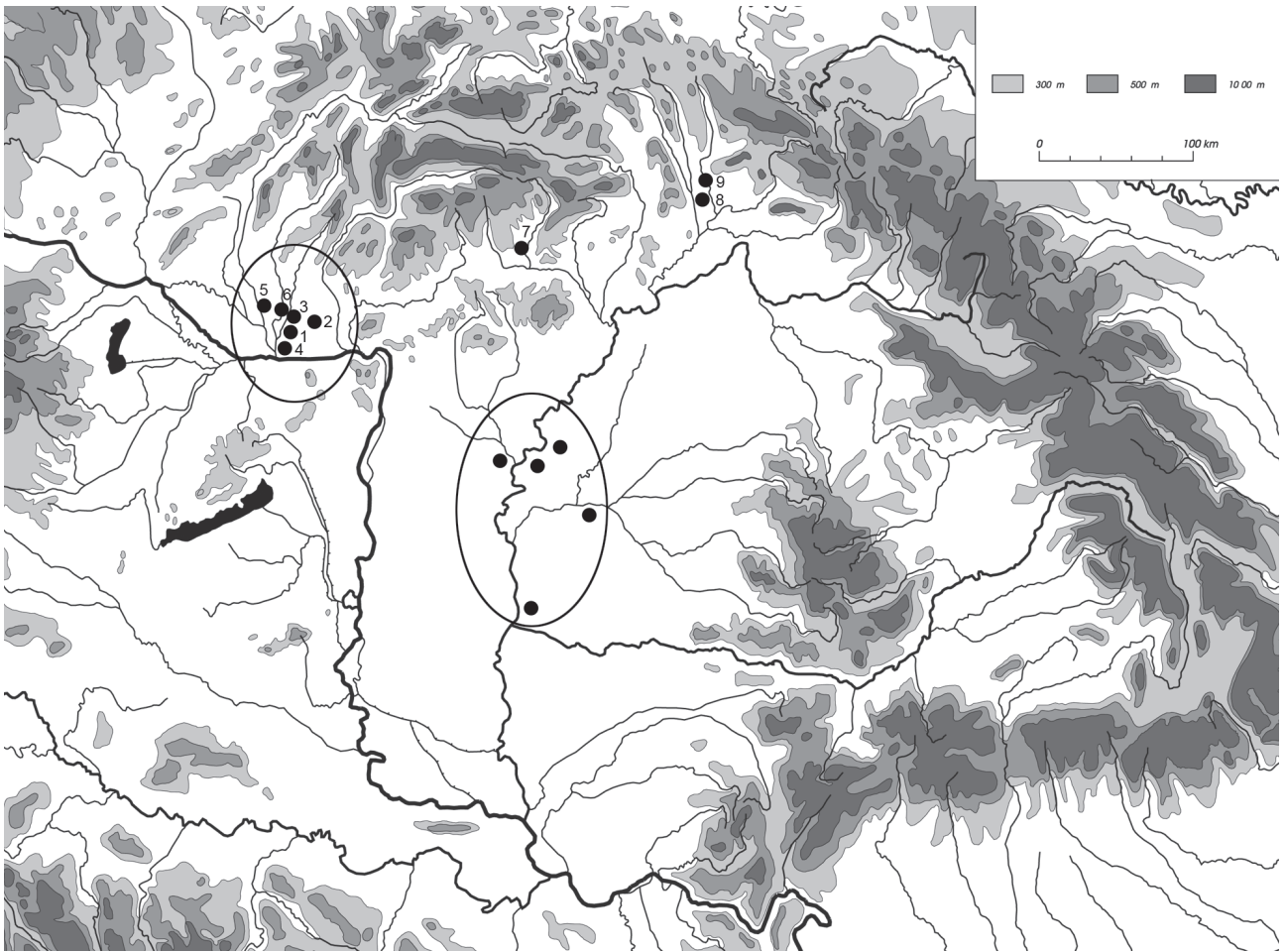
Kisfaludi 1997 – J. Kisfaludi: Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. Commun. Arch. Hungariae 1997, 75-107

Liptáková 1963 – Z. Liptáková: Výskum v Dusikárni pri Šali. Arch. Rozhledy 15, 1963, 312-313, 327-340

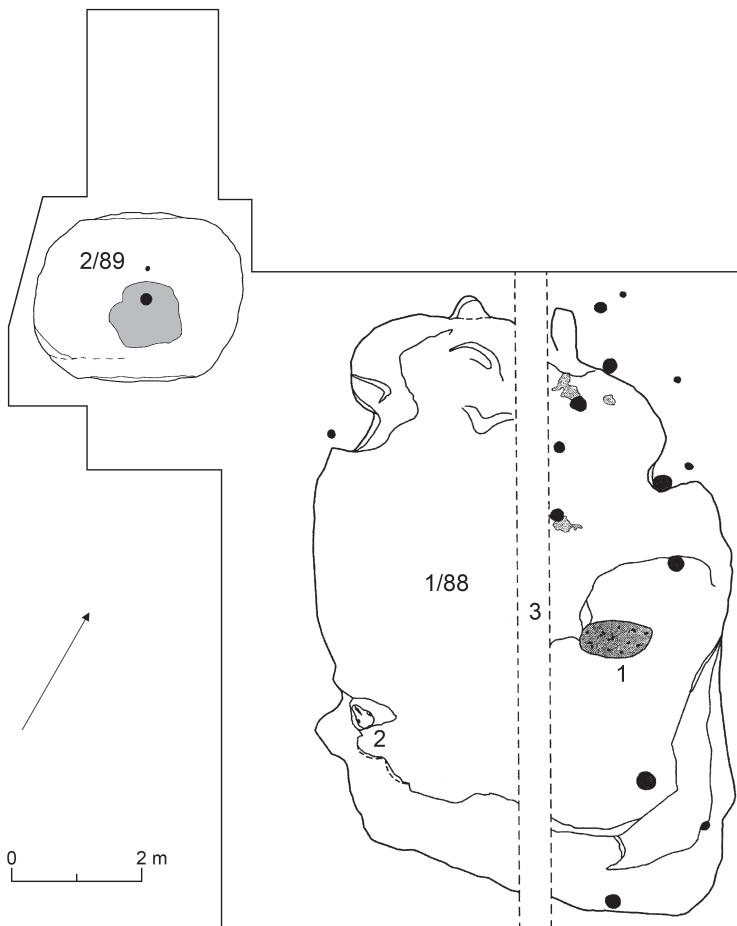
Miroššayová 1987 – E. Miroššayová: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slov. Arch. 35, 1987, 107-164.

Miroššayová 1991 – E. Miroššayová: Pokračovanie výskumu sídliska v Budkovciach. AVANS v roku 1989, 1991, 66-67.

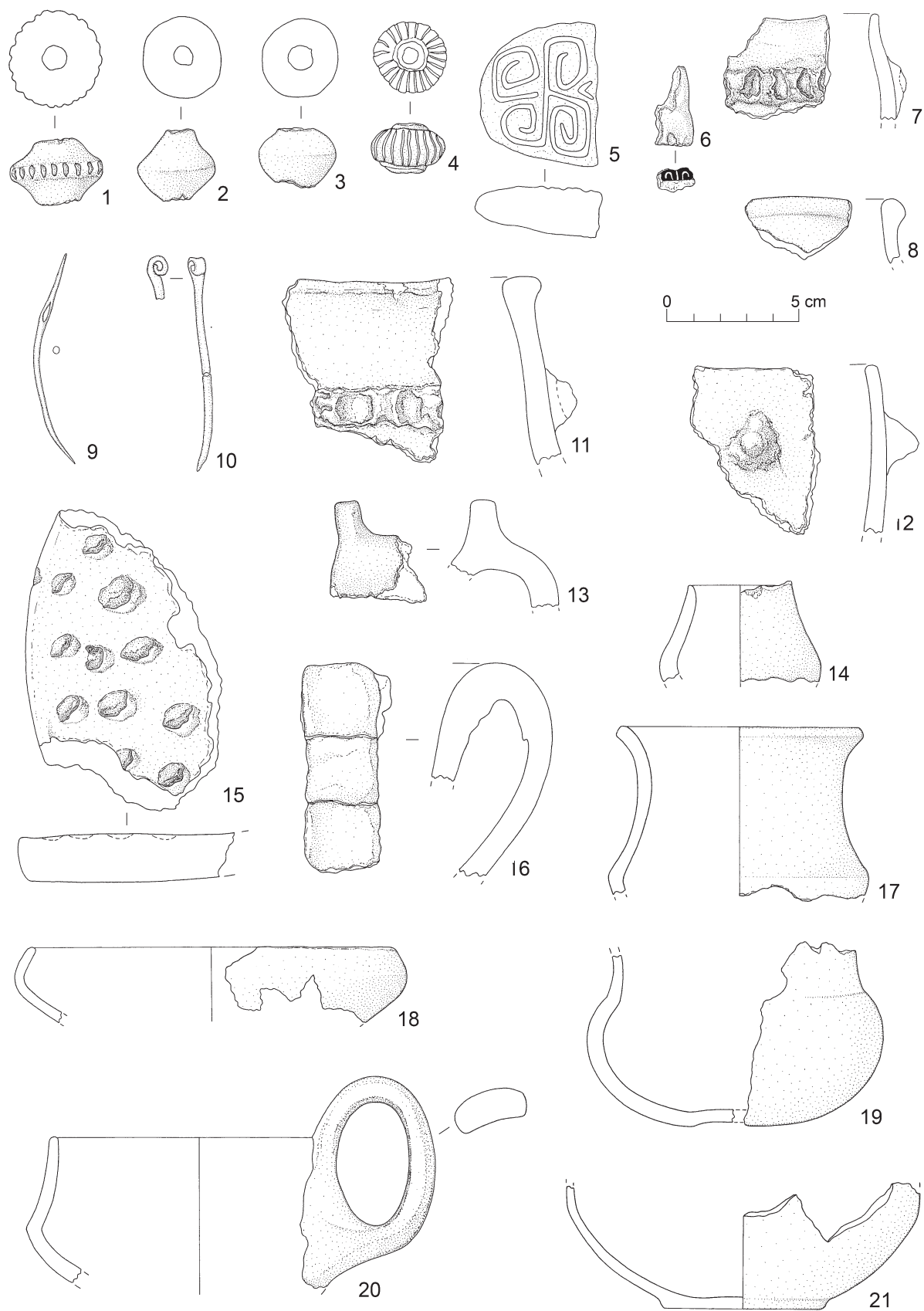
- Miroššayová/Gačková 1990 – E. Miroššayová/L. Gačková: Záchranný výskum sídliska v Budkovciach. AVANS v roku 1988, 1990, 112-113.
- Paulík 1957 – J. Paulík: Skýtsko-halštatská chata v Dvoroch nad Žitavou. Štud. Zvesti AÚ SAV 2, 1957, 75-81.
- Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988 – H. Parzinger/Z. Stegmann-Rajtár: Smolenice-Molpír und der Beginn Skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. Praehist. Zeitschr. 63, 1988, 163-178.
- Romsauer 1978 – P. Romsauer: Výsledky záchranného výskumu v Chotíne. AVANS v roku 1977, 1978, 207-208.
- Romsauer 1998 – P. Romsauer: Veränderungen in der Siedlungsstrukturen und in der Besiedlungsstrategie während der erster Hälfte des I. Jahrtausends v. Chr. unter östlichen Einflüssen. In: Actes du XIII Congres, Vol. 4, Forli 1998, 629-635.
- Rusnák 2007 – R. Rusnák: Objekty zo staršej a mladšej doby železnej. Vsl. Pravek 8, 2007, 59-75.
- Scholtz 2006 – R. Scholtz: Scythian Period settlement and cemetery fragment at Tiszalök (Tiszalök, Prizon). Rég. Kutatások Magyarországon 2006, 53-65.
- Smirnova 2004 – G. I. Smirnova: Sostojanije izučeniya Zapadno-Podol'skoj grupy pamjatnikov ranneskifskogo vremeni v Lesostepnoj Skifii v konce XX veka. In: J. Chochorowski ed.:Kimmerowie Scytowie Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego. Kraków 2004, 409-429.
- Točík 1964 – A. Točík: Záchranný výskum v Bajčivkanove v rokoch 1959-1960. Štud. Zvesti AÚ SAV 12, 1964, 5-185.
- Vladár 1962 – J. Vladár: Skýtsko-halštatská chata v Čake. Štud. Zvesti AÚ SAV 10, 1962, 125-128.
- Skratky*
Arch. Rozhledy – Archeologické rozhledy, Praha
AVANS v roku – Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku..., Nitra
Commun. Arch. Hungariae – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Praehist. Zeitschr. - Praehistorische Zeitschrift, Berlin
Rég. Kutatások Magyarországon – Régészeti Kutatások Magyarországon, Budapest
Slov. Arch. – Slovenská Archeológia, Nitra
Štud. Zvesti AÚ SAV – Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, Nitra
Vsl. Pravek – Východoslovenský Pravek, Nitra

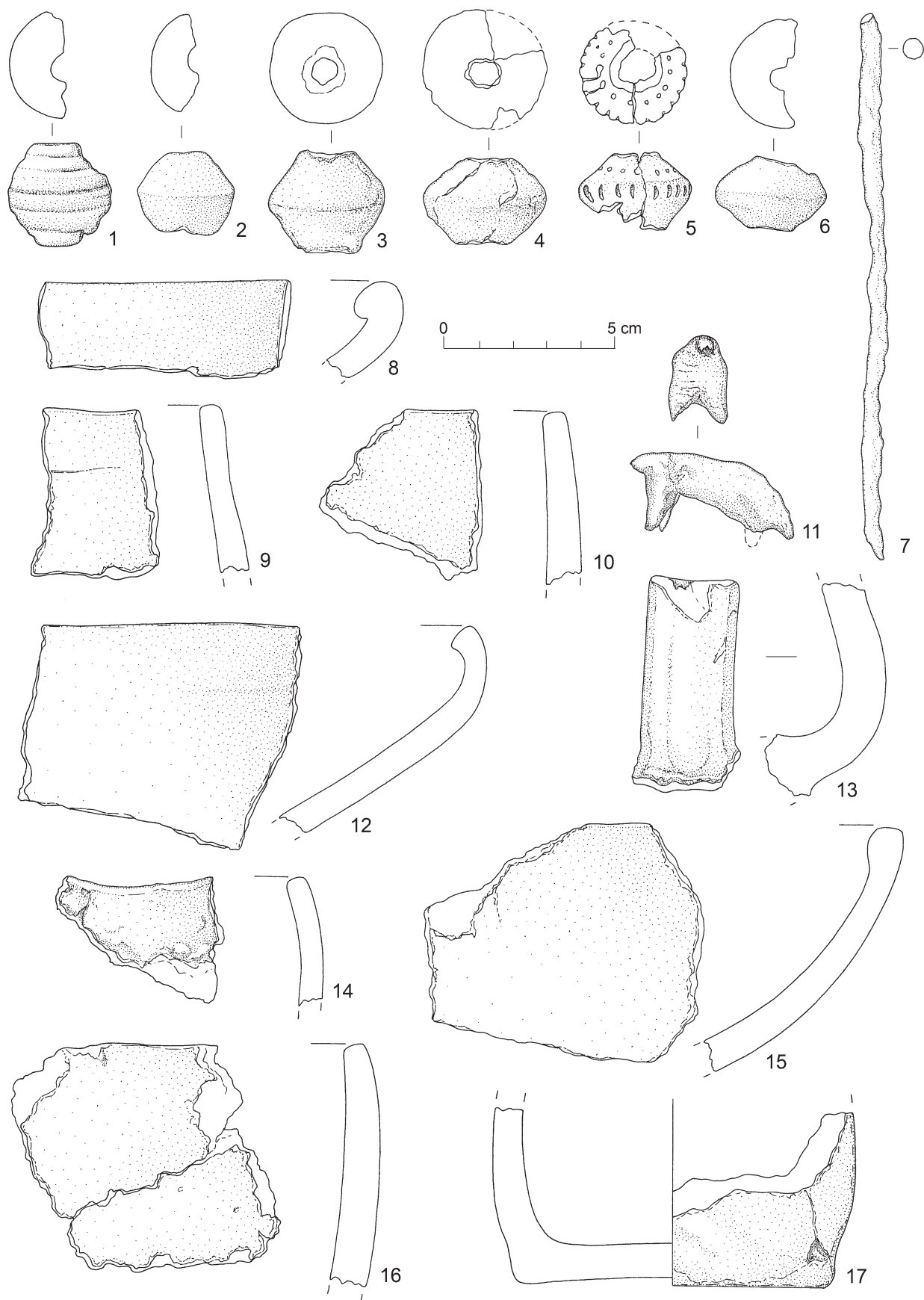
Obr. 1. Nálezy kruhových stavieb v Karpatskej kotline.

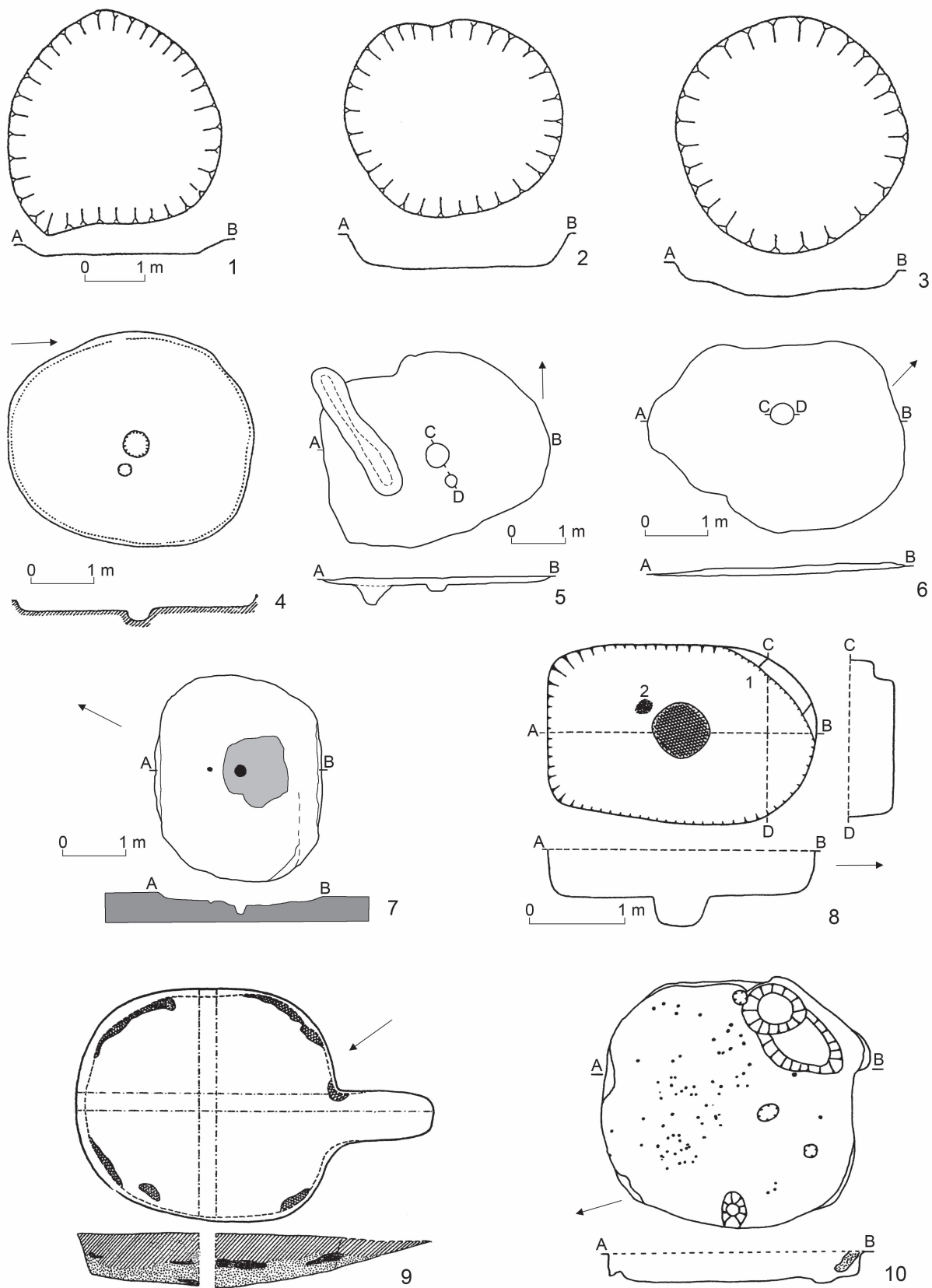
Obr. 2. Budkovce – pozícia objektov 1/88 a 2/89. 1 – ohnisko, 2 – lebka koňa, 3 – melioračná ryha.

Tab.1. Budkovce – výber nálezov z objektu 1/88. 9 – bronz, 10 – železo.

Tab. 2. Budkovce – nálezy z výplně kruhové stavby (objekt 2/89). 7 – železo.

Tab. 3. Kruhové stavby z územia Slovenska. 1-3 - Chotín (Romsauer 1998), 4 - Bajč (Točík 1964), 5,6 - Stránska (rusnák 2007), 7 - Budkovce, 8 - Čaka (Vladár 1962), 9 - Dvory nad Žitavou (Točík 1957), 10 - Veľký Cetín (Cheben/Ruttkayová/Ruttkay1994).

M. Bandrivs'kyi, G. Madden, A. Nikitin

WEDLOCK FIDELITY IN ANCIENT TIMES: ARCHAEOLOGIST'S VIEW (Fidelity of our ancestors can be envy for modern Europeans)

Reconstruction of the spiritual life of ancient people is one of the most interesting archaeological issues; and yet is one of the most difficult to understand. Much of our knowledge is based on excavations of sanctuaries and temples, although burials hold a wealth of information about the spiritual world of our ancestors. The pose of a corpse, its orientation, and associated burial goods including weapons, pots, or other decoration, can all offer considerable information regarding a culture and its worldview.

But what of love and marriage? What can we learn about the romantic phenomena of human life through ancient burials? New excavations have been carried out by Ukrainian archaeologists suggesting ancient Europeans may have had a system of marriage that included tremendous fidelity, even unto death.

During 1995-96, 1998, 2004 archaeological expeditions by the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Science of Ukraine investigated one of the largest necropolises from the Late Bronze Age in Central-Eastern Europe. The necropolis is located near Petrykiv on the southern suburbs of Ternopil'. This necropolis belongs to the Wysots'ke culture and dates back to over 2,950 +/- 70 BP (two sigma calibrated date of cal 1,320-970 BC). Six coupled burials and 183 individual burials have been excavated thus far from this site. One of the coupled burials, number 27, is exceptional as a man and woman lay face to face, foreheads touching, in a strong embrace. Sex was based on cranial and pelvic morphology of the skeletonized remains. The woman is laying on her right side, her left arm across the man's chest and her right arm beneath him with her hand resting on his shoulder. The woman's legs are bent and closed together and lay over the man's straight legs. The teeth suggest the two were in their early to mid 30's and based on analyses of their remains they were relatively healthy. No evidence was found suggesting cause of death for the two individuals. Found with the couple were bronze bracelets around the woman's right wrist, and what appears to be a bronze hair piece near the man's right ear. Ad-

ditionally, a saucer, pot and three scoops were found situated near the heads of the couple.

Genetic testing was carried out on the male and female of burial number 27. While DNA could not be extracted from the male, the female returned an mtDNA signature of the H1 haplotype. This mtDNA evidence suggests the female was descended from a local European population.

Coupled burials are commonly seen in the Wysots'ke culture. Such burials were first found at the end of the 16th century when Izidor Sharanievych and Mykhailo Hrushevski began excavations of the eponymic necropolis in Wysots'ke near Brody, in the L'viv region. Five other burial complexes were excavated later by T. Sulimirski, V. Kanivets', L. Krushel'nyts'ka and M. Bandrivs'kyi. Including the six couple burials from Petrykiv, 58 coupled burials associated with the Wysots'ke culture have been found. In Wysots'ke couple burials it is interesting to note the elements of closeness and tenderness; holding each others hands, mouths touching, or buried in an embrace. Determination of sex, health, and cause of death by a physical anthropologist remains to be carried out on the other 57 couple burials.

The question arises, why would two relatively healthy individuals be buried together in such a way? Based on analysis of the skeletal remains of burial number 27, cause of death cannot be established for the couple. It can be hypothesized that the man died of an illness or trauma not observable skeletally, and the woman took her life to remain close to her husband. In the description of Slavic custom, the Byzantine emperor Maurikios wrote in the VI-VII centuries "...Slavic women loyal to their husbands above measure and even more, in many cases they strangle themselves after their husbands death, because they want not to live alone" (Strategicon, lib. XI, cap5). St. Boniface in the VIII century also wrote that "...Slavs so carefully cultivated marriage love, that women commit suicide after husband's life" (citation). Even in Lithuania at the beginning of the XIII century a custom existed according to which a widow would

kill herself after her husband's death. In the Livonian chronicles it says "...one priest, who was captive in Lithuania tells, that in some village 50 women committed suicide, after their husband's death. It's not strange because they believe that they will live with their husbands in the afterlife" (Chronicon Livonicum vetus 1205, published by Hansena). Evidently the institution of marriage between a husband and wife was well developed in the spiritual environment of the Wysots'ke culture of Ukraine. It is probable that Late Bronze Age man explained the phenomena of death in a different way than most modern people. Belief in the immortality of the human soul appears to have been basic for this society.

Discovery of the six couple burials in Petrykiv and couple burials in Turkey, Iran and Mantua, Italy show that further research is needed to fully explain mortuary ritual, the institution of marriage, and the role of women in ancient societies of Europe. Coupled burials like those found in Petrykiv suggest new and interesting ideas regarding the institution of marriage that existed in Europe three thousand years ago.

Додаток 1

Генетичний аналіз кістяків з поховання #27 було здійснено в Університеті Гранд Валлей (Grand Valley State University), штат Мічиган, США, в лабораторії д-ра Нікітіна. Зразки для аналізу були отримані таким чином, що виключали можливість контамінації матеріалу ДНК сучасного походження. Аналізу підлягала мітохондріальна ДНК (мтДНК), яка передається виключно по материнській лінії і генетичний аналіз якої дає можливість визначити географічне походження цієї лінії, на основі порівняння досліджуваного матеріалу з численними зразками мтДНК зібраними по світу. МтДНК жіночого кістяка, яка була виділена з кістки.

Визначення статі в похованні #27 було здійснено за порівнянням розмірів черепів та кісток тазу в обох кістяках. Аналіз лобкового сімфізу жіночого тазу свідчив про те, що жінка була середніх років на час смерті. Оскільки ця частина чоловічого кістяка була пошкоджена, висновки щодо віку по лобковому сімфізу не проводились. Також, зважаючи на те, що дорзальна частина лобкового сімфізу жіночого кістяка була під ґрунтом, визначення того, чи народжувала ця жінка не можна було провести. Зріст жінки був в діапазоні від 149 +/- 3.72 см, виходячи з замірів стегнової кістки, до 150 +/- 4.45 см, виходячи з замірів плечової кістки. Зріст чоловіка був від 167 +/-3.86 до 182 +/-3.94 см, виходячи з замірів стегнової, малогомілкової, плечевої, та променевої кістки. Зношеність поверхні зубів свідчить про те, що обидві людини в

похованні №27 померли в 32-36 років.

Загальний аналіз кісток свідчить про те, що обидва були здорові. Незначний артрит був помічений на кістці фаланги лівої стопи чоловічого кістяка, що є свідченням як середнього віку, так і можливої травми в молодому віці, яка зажила. Обидва черепи мають європеоїдні риси з характерним довгим пласким обличчям. Причина смерті не може бути встановлена за аналізом кісток. Маленький отвір на лівій частині черепної коробки жінки не має слідів травми і, найімовірніше, є пошкодженням, яке сталося після смерті (ребра, належала до групи Н-підгрупи Н1). Спроба виділити мтДНК з нижнього хребця чоловічого кістяка не дала генетичних даних, що можна інтерпретувати. Група Н є найпоширенішою групою серед сучасних мешканців Європи, а Н1 є її найпоширенішою підгрупою. Найвища частота Н1 в Європі простежується в південно-західній її частині, особливо в Іспанії (в Андалузії та у іспанських басків) та південній Італії (Achilli 2004 set al., 2004). Н1 також зустрічається з підвищеною частотою в Карпатському регіоні східної Європи, де вона найвища у гуцульського населення Івано-Франківської області (Nikitin et al., submitted).

Література

- Achilli A. et. al. 2004. The molecular dissection of mtDNA haplogroup H confirms that the Franco-Cantabrian glacial refuge was a major source for the European gene pool. *Am. J. Hum. Genet.* 75:910-918.
- Nikitin A. G. et al. 2008. Mitochondrial DNA sequence variation in Boyko, Hutsul and Lemko populations of Carpathian highlands. Submitted.

Annex 2

Reconstruction of spiritual life of ancient people: their values, conception of life, religion and forms of esteem of God – is one of the most interesting issues, which appeared during the process of research of ancient societies. And it is also one of the most difficult too. As a rule, we analyzed all these problems on the base of results of excavations of sanctuaries and temples. But source of the most important information about spiritual world of our ancestors is ancient burials. Pose of corpse, its orientation according to sides of horizon, situation of it's arms, legs, head, burial inventory – decoration, weapon and other – all it have considerable meaning.

Somebody can ask – what connection between archaeology, especially researches of ancient burials, and such romantic phenomena of humans' life as love and wedlock fidelity (and not also during short mortal

life). But modern scientific data allow us to discuss issue “love forever” in that way. In other words – time is not ruled over senses. And results of new excavations carried out by Ukrainian and Italian archaeologists prove that ancient Europeans lived according to this sentence.

During 1995-96, 1998, 2004 archaeological expedition of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian studies of NAS of Ukraine investigates one of the largest necropolis from Late Bronze Age in Central-Eastern Europe, which situated near Petrykiv on southern suburbs of Ternopil'. It belongs to Wysots'ke culture and dated back over three thousand years B.P. 183 burials, and six coupled (with two corpses, man and women more often) among them are discovered in Petrykiv. One of these coupled burials is really unique (it marked by number 27 in field documentation). Two people – man and women lie in the grave embraced each other strongly. They lie face-to-face and their foreheads touch each other. Women lie on her right side, clasp the man tenderly by her right arm and her left arm lies on man's right shoulder (Photo 1). Women's legs closed together and bent in knees lie over straight man's legs. Two corpses have bronze decorations and ceramic ware – saucer, pot and three scoops – are situated near their heads.

Coupled burials are common event for Wysots'ke culture. Such burials were found firstly at the end of XIX century, when Izidor Sharaniievych and Mykhailo Hrushevski began excavations of eponymic necropolis in Wysots'ke, near Brody (L'viv region). Later, coupled burials were discovered by expeditions led by T. Sulimirski, V Kanivets', L/ Krushel'nyts'ka and the author on five other burial complexes. So, now we know 58 coupled burial on the territory of Wysots'ke culture. It is interesting that in other region of Europe dead men and women were put into couple graves only near each other. But in couple burials of Wysots'ke culture buried always have elements of closeness, tenderness and uncovered sympathy to each other. For example – woman's palms deposited into man's palms and their mouths touch each other or buried embraced each other.

According to analyzes of pathologists dead corpses can not be placed in such poses. They suppose, that at least on them accept special pose before one's death. And we can admit that in order to ancient rituals women, in some situations, prefer to die together with her husband. She may, for example, drink

a chalice of poison and joined with husband easy and painless. We can argue that her decision was free. Maybe, she want not to live with other man, accustom her to another life. So, it was not suicide, or escape from problems and difficulties of that time. This action was conditioned by women's internal spiritual impulse; wish to stay with her predestined.

Evidently, institution of family and marriage, duty between husband and wife was well-developed in spiritual environment of Wysots'ke culture, which lived on territory of Ukraine during that period. It was normal, from the point of view of ancient society, if, in many cases, women follow her husband to afterlife voluntarily. Probably, people of Late Bronze Age explain phenomena of death in different way, than most of modern people. Belief to immortality of human's soul and its late existence in eternity (according to thoughts and acts, which human think and do during his (or her) earthen life) was basic for this society. It may be that customs of Late Bronze Age is the source of mysterious ritual, witnessed many times by medieval chroniclers.

Well known, that Byzantine emperor Maurikius in his description of customs of Slavs in VI-VII centuries writes “...Slavic women loyal to their husbands above measure and even more, in many cases they strange themselves after their husbands death, because they want not live alone” (Strategicon, lib. XI, cap 5). Similar information about Western Slavs is presented in work of St. Boniface (VIII century A.D.). He said, that “...Slavs so carefully cultivated marriage love, that woman commit suicide after husband's life”. Such woman is virtue, who kill herself, because her wish to burn on one cord (of wood in burial hearth M. Б.) – (quoted by: Jaffe, *Bibliot. rerum. germ.*, t.III,s.712). Even in Lithuania on the beginning of XIII century existed custom, according to which widow killed her after her husband death. For example, in Livonian chronicles (1205) content information that “...one priest, who was captive in Lithuania tells, that in some village 50 women commit suicide, after their husbands death. It's not strange, because they belief, that they will live with husbands in afterlife” (Chronicon Livonicum vetus published by Hansena. Fragments from that chronicle published A.I.Mierzynski “Zrodla do mytologii litewskiej”, s.98; quoted by: Партацький О. Старинна історія Галичини.-Львів, 1894,-т. I.-с.15-17).

B. Gediga

ŚLĄSK — REGIONALNA PROWINCJA KULTURY HALSZTACKIEJ

Nowe wyniki badań terenowych na stanowiskach ludności, wyróżnianej archeologicznej kultury łużyckiej, zwłaszcza szeroko płaszczyznowe, prowadzone na Śląsku w związku z dużymi inwestycjami w zakresie budowy autostrad i modernizacji dróg stwarzają potrzebę podjęcia prób zweryfikowania wielu zagadnień, najogólniej odnoszących się do obrazu kultury wczesnej epoki żelaza na tym obszarze. Nowo pozyskiwane źródła archeologicznych niespotykaną skłaniają do refleksji nad wieloma istotnymi problemami i do zmian w spojrzeniu na kulturę tego wycinka pradziejów na Śląsku, a nawet szerzej w zachodniej strefie ziem polskich. W periodyzacji pradziejów ziem polskich wczesny okres epoki żelaza został nazwany, podobnie, jak w wielu innych krajach Europy Środkowej okresem halsztackim. W jakiejś mierze to określenie sygnalizuje rolę kultury halsztackiej w kształtowaniu oblicza kulturowego początków tej nowej epoki. W odniesieniu do społeczeństw zamieszkujących wówczas ziemie polskie rola ta była bardzo różna. Stąd może stosowanie nadal dotychczasowej terminologii można traktować, wyłącznie w znaczeniu umownym, usankcjonowaną tradycją, jednak nie wyraża ona określonej sytuacji kulturowej i relacji obrazu kulturowego poszczególnych regionów ziem polskich do kultury halsztackiej. Bardziej właściwe wydaje się stosowanie określenia, w odniesieniu do całego obszaru ziem polskich, wczesna epoka żelaza.

W przypadku Śląska uważanego od dawna za peryferię kultury halsztackiej we wczesnej epoce żelaza można rozważać czy rzeczywiście jest to jedynie peryferia kultury halsztackiej (Reitinger 1981, s. 9), czy też raczej prowincja w zasięgu tejże kultury, o pewnym specyficznym regionalnym charakterze. Wiadomo, że kultura halsztacka to nie kulturowy monolit, a regionalne prowincje, jak od dawna wyróżniane zachodnio halsztacka, wschodnio halsztacka i południowo wschodnio halsztacka. Za takim obrazem regionu Śląska przemawiać mogą obserwowane w nowo pozyskiwanych źródłach

przemiany w modelu kultury, a w szczególności mocno manifestujące się w strukturze społecznej. Takie spojrzenie na obraz Śląska, a pewno również sąsiednich regionów Polski, jak południowo zachodnia Wielkopolska i Kujawy prowadzi do konieczności zastanowienia się nad dotychczasowymi w tym zakresie ustaleniami, włączającymi te regiony również we wczesnej epoce żelaza w zasięg wyróżnianej archeologicznej kultury łużyckiej. Proponowane, na podstawie wyników najnowszych badań terenowych, określenie Śląska i ewentualnie wspomnianych powyżej sąsiednich regionów, jako regionalnej prowincji kultury halsztackiej prowadzi do innego spojrzenia na kulturę halsztacką, czyni to pojęcie szerszym i bardziej otwartym na obraz wczesnego okresu epoki żelaza. Jednocześnie jednak aktualny staje się problem zakresu pojęcia kultura łużycka, sygnalizowany już w literaturze (Dąbrowski 1980; Gediga 1984). Sprowadza się on do zasadniczej kwestii czy rzeczywiście nadal jest uzasadnione utrzymywanie w stosunku do całości ziem polskich, iż na przestrzeni czasu od schyłku starszej epoki brązu aż prawie do okresu lateńskiego wyróżniamy archeologiczną kulturę łużycką, jako jednolity zespół kulturowy w obrębie, którego dostrzegamy zachodzące zmiany. Nadal jednak podtrzymujemy pogląd, że jest to ta sama kultura archeologiczna. Nie wnikając szerzej w dyskusję nad tym zagadnieniem, która prowadziłaby nas do szerszych rozważań metodologicznych i odsuwała od zasadniczego tematu artykułu. Ogólnie można jedynie powiedzieć, iż jest to problem bardziej dla tych badaczy, którzy nadal preferują ukazywanie obrazu kulturowego poszczególnych etapów pradziejów poprzez wyróżniane kultury archeologiczne. Myślę jednak, że nawet stosując dotychczas najczęściej brane pod uwagę, przeważnie dość subiektywnie, kryteria wydzielenia kultur archeologicznych, trudno utrzymywać, że wyróżniana kultura łużycka ze środkowej epoki brązu zachowuje na Śląsku analogiczne, istotne cechy również we wczesnej epoce żelaza. W tej perspektywie może wypadałoby bardziej zaktualizować zakres pojęcia

„kultura łużycka”, a zanim nie zostanie na nowo sprecyzowany jej zakres, może ono spełniać jedynie umowną rolę w porządkowaniu źródeł.

Znakomitym potwierdzeniem wysuniętej koncepcji traktowania obszaru Śląska we wczesnej epoce żelaza, a pewno też części Wielkopolski i Kujaw, jako regionalnej prowincji kultury halsztackiej, mogą być wyniki przeprowadzonych na wielkich płaszczyznach badań terenowych, związanych z dużymi inwestycjami drogowymi, uzyskane na kilku stanowiskach (ryc. 1). Przynoszą one nowe źródła do poznania różnych aspektów kultury ludności, zamieszkującej w tym okresie teren Śląska i pozwalają na ukazanie wielu analogii w tym zakresie do kultury z terenów wyróżnianego kręgu kultury halsztackiej. Źródła te sygnalizują nam i ukazują zupełnie nowy obraz kultury tego czasu na Śląsku. To bliskie podobieństwo do sytuacji kulturowej kręgu halsztackiego manifestuje się szczególnie w obrazie zróżnicowanej struktury społecznej, ukazującym się w tychże źródłach. Wiadomo, bowiem że w przypadku kultury halsztackiej, o czym powszechnie mówimy, w jej obrębie po raz pierwszy w pradziejach Europy pojawia się w źródłach archeologicznych tak czytelny obraz nader zróżnicowanej struktury społecznej. Jednak nie jedynie ten aspekt kultury zdaje się potwierdzać bliskość kulturową Śląska z kręgiem kultury halsztackiej także, bowiem odnajdujemy podobieństwa choćby w wielu dziedzinach kultury materialnej, a zapewne też symbolicznej.

Społeczeństwo kultury halsztackiej było najbardziej rozwiniętym zespołem pradziejowej Europy we wczesnej epoce żelaza. Ludność upowszechniła metalurgię żelaza, eksploatację złóż mineralnych, w tym soli, utrzymywała bliskie kontakty z kręgiem cywilizacji śródziemnomorskiej, koloniami greckimi, w tym na zachodzie głównie z Massalią u ujścia Rodanu, ale też później z koloniami nad Adriatykiem Adrią i Spiną, oraz z kulturami na południe od Alp (Etruskami). Stamtąd sprowadzano luksusowe wyroby, zmierzając również do naśladowania poziomu i stylu życia tam panującego. W społeczeństwie kultury halsztackiej wykształciła się warstwa pewnego rodzaju „arystokracji” rodowej. „Książęta” halsztaccy budowali okazałe warowne siedziby np. Heuneburg koło Hundersingen nad górnym Dunajem (Kimmig 1983), która w jednej fazie swojego funkcjonowania w VI wieku p. n. e. otoczona została murem z bastionami z suszonej cegły, na wzór greckich miast. W siedzibach tej wyróżniającej się warstwy społecznej rodził się pewien styl kultury dworskiej. W pobliżu tych siedzib owi arystokraci chowali swoich zmarłych w okazałych bogato wyposażonych monumentalnych grobowcach kurhanowych, jak Hochmichele, w południowych

Niemczech, Vix we wschodniej Francji, „Kröll-Schmiedkogel“ znany też pod nazwą „Kröll-Kogel” w Kleinklein w Styrii w Austrii (Frey 1980, s. 81-93; Reitinger 1981, Kramer 2006) czy, w nie tak dawno odkrytym i dobrze zachowanym grobowcu w Hochdorf w Niemczech (Biel, 1982; 1985). Biorąc pod uwagę te zjawiska możemy dopuszczać, że w świadomości tejże „arystokracji” pojawia się rodzaj myślenia dynastycznego. Oddziaływania kultury halsztackiej sięgały Kotliny Czeskiej, Moraw, dorzecza Łaby i Odry. Szczególnie zachodnia strefa naszych ziem, a zwłaszcza Śląsk, pozostawała w bliskich kontaktach z kręgiem kultury halsztackiej (Łuka 1959; Gedl 1991, Gediga 1992). Za jej pośrednictwem docierały na nasze ziemie oprócz przedmiotów materialnych również nowe idee z ówczesnych ważnych centrów cywilizacyjnych.

Jak to wyżej wspomniałem w nowo pozyskanych źródłach szczególnie czytelnie ukazuje się obraz zróżnicowanej struktury społecznej. Mamy więc do czynienia ze zjawiskiem stwierdzanym w sposób bardzo wyraźny w kręgu kultury halsztackiej. Pozwala nam to nawiązać do sformułowanego przed laty przez J. Dąbrowskiego (1980a) problemu roli wpływów kręgu kultury halsztackiej na kształtowanie się struktury społecznej na ziemiach polskich. Nie ulega wątpliwości, że w tej kwestii jawi nam się rodzaj sprzężenia zwrotnego. Z jednej strony, bowiem wpływy te odgrywały określoną rolę przy formowaniu się zmian w dotychczasowej strukturze społecznej, z drugiej natomiast musimy brać pod uwagę fakt, że społeczeństwa zamieszkujące Śląsk we wczesnej epoce żelaza osiągnęły taki poziom dojrzałości społeczno kulturowej, aby wpływy te przejmować i adaptować. Napływ określonych dóbr materialnych z kręgu kultury halsztackiej i Italii (Łuka 1959; Gedl 1991) przeważnie o luksusowym charakterze mógł się dokonywać wówczas, gdy istniała odpowiednia grupa odbiorców, stanowiąca najczęściej wiodącą część społeczeństwa. Wielokrotnie w literaturze m. in. F. W. von Hase (1992, s. 263-266), Biba Terżan (1995, s. 81-159) podkreślano, że rozwój kontaktów, w tym wymiennych i ich natężenie są związane z kształtowaniem się warstw wiodących, owej „arystokracji”, a także wodzów, naczelników czy „książąt” np. w kulturze halsztackiej.

Ta warstwa społeczeństwa wykazuje wszędzie i zawsze szczególne zainteresowanie napływem, zwłaszcza wyrobów luksusowych, spełniających dla niej m. in. ważną funkcję prestiżową. Z terenu ziem polskich do niedawna dysponowaliśmy zaledwie kilkoma sugestywnymi przykładami mogącymi stanowić potwierdzenie jej istnienia w społeczeństwie wczesnej epoki żelaza na naszych ziemiach. Były to np. bogato wyposażone groby komorowe m. in. w Kietrze

w pow. głubczyckim (Gedl 1973), bogate groby na cmentarzysku w Gorszewicach, pow. Szamotuły, usytuowanym w pobliżu grodu w Komorowie, pow. Szamotuły (Malinowski 1985, 297-300), pełniącego najprawdopodobniej funkcję faktorii handlowej na szlaku bursztynowym.

Do tej grupy źródeł ukazujących nam postępy stratyfikacji w społeczeństwie okresu halsztackiego w zachodniej strefie naszych ziem zaliczyć możemy wyniki badań na kilku stanowiskach na Śląsku, przeprowadzonych w ostatnich latach.

Pierwszym sygnałem skłaniającym do nowego spojrzenia na problematykę struktury społecznej ludności wczesnej epoki żelaza na Śląsku był odkryty w 1995 roku na cmentarzysku w Łazach, pow. Wołów nader bogato wyposażony grób „wojownika” (Madera 1999, 231-246). Sam grób był rozbudowaną konstrukcją (ryc. 2). Pod brukiem kamiennym, znajdowała się drewniana komora grobowa, w której wystąpiła popielnica ze szczątkami dorosłego mężczyzny, oraz druga mniejsza, zawierająca szczątki dziecka w wieku Infans I. Na poziomie konstrukcji bruku był usytuowany wieniec o średnicy 7 m, utworzony z kamieni. Najprawdopodobniej pierwotnie nad grobem wznosił się kurhan. Wyposażenie grobu stanowiło, co najmniej 48 naczyń w tym przynajmniej 7 malowanych, liczne ozdoby brązowe i żelazne, m. in. szpile, szczypcy toaletowe, bransolety, paciorki bursztynowe i inne oraz miecz żelazny długości ok. 0,95 m, najprawdopodobniej w pochwie wykonanej z materiałów organicznych, drewna lub skóry. Grób z Łaz jest przykładem nawiązującym do grobów „książęcych” z kręgu kultury halsztackiej, aczkolwiek mniej bogato wyposażony np. brak wozu i może o nieco skromniejszej konstrukcji. Po części wynika z to gorszych warunków zachowania zarówno konstrukcji jak i inwentarza. Stanowi jednak dosyć przekonujące potwierdzenie formowania się także w okresie halsztackim na Śląsku warstwy wodzowskiej, manifestującej swoją pozycję społeczną również pośmiertnie w formie pochówka i wyposażenia grobowego.

Ten zasób źródeł ukazujących nam strukturę społeczną i kulturę ludności wczesnej epoki żelaza został w ostatnich latach w sposób zwiłokrotniony wzbogacony wynikami badań na kilku stanowiskach archeologicznych w trakcie budowy autostrady A-4 i obwodnicy Wrocławia.

Po raz pierwszy w dziejach badań na cmentarzysku ludności wyróżnianej „kultury łużyckiej” z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na Dolnym Śląsku, a mianowicie w Domasławiu, pow. Wrocław (ryc. 1), odkryto i zbadano zespół kilkudziesięciu (około 100) halsztackich grobów ciałopalnych, o rozbudowanych konstrukcjach i

wyjątkowo bogatym pod względem ilościowym, jak również jakościowym wyposażeniu. Groby z okresu halsztackiego tworzą dosyć wyraźnie rysującą się oddzielną prowincję na tym cmentarzysku. Ponadto głównie w innej partii cmentarzyska występują groby starsze z V okresu epoki brązu oraz w rozproszeniu groby z III okresu tejże epoki. Łącznie na cmentarzysku w Domasławiu zbadano już ponad 1000 grobów. W sposób czytelny obraz zróżnicowanej struktury społecznej ukazuje jednak zespół grobów z okresu halsztackiego. Nieodparcie nasuwa się obraz jakby innego społeczeństwa o zupełnie innym obliczu kulturowym, w sposób istotny zmieniony w stosunku do obrazu owej kultury łużyckiej z wczesnych faz jej egzystencji, jak też i z końca epoki brązu.

Zmienia się w dużej mierze obraz kultury materialnej, co czytelnie ilustruje bogate wyposażenie i konstrukcja grobów komorowych z Domasławia. Niektóre z grobów komorowych otaczały kręgi w postaci rowów (ryc 3). Z reguły te właśnie groby o rozbudowanych konstrukcjach zawierały szczególnie bogaty inwentarz, stanowiący wyposażenie pochowanych w nich zmarłych członków danej społeczności. Wolno przyjąć, że pochowani w tych grobach osobnicy należeli do wyróżniającej się warstwy ówczesnego społeczeństwa. Tym grobom towarzyszą na cmentarzysku w Domasławiu występujące pomiędzy nimi proste groby, z reguły wkopane relatywnie płytko w ziemię, zdecydowanie ubogie, z popielnicą i pojedynczymi przystawkami, rzadziej zawierające również przedmioty metalowe. W odróżnieniu od tych ostatnich owe wyróżniające się pochówki były umieszczane w dużych jamach, o średnicy sięgającej od 1 do 4 m i niekiedy dochodzące do 2 m głębokości. W obrębie tych jam znajdowały się komory o drewnianej konstrukcji i najczęściej o prostokątnym, w rzucie poziomym, kształcie. Najprawdopodobniej konstrukcja ta wykonana została z dranic, którymi obłożone były ściany boczne komory i takimi też komora była nakrywana. Choć można również brać pod uwagę, że komory były zbudowane z belek w konstrukcji na zrąb. Ślady po konstrukcjach ścian bocznych odkryte zostały w sposób jeszcze dosyć czytelny w kilku przypadkach (obiekty-groby: grób 543, 2168, 4270, 4277), zaś obecność wspomnianego nakrycia komory dranicami potwierdza charakterystyczne lejowate zasypisko powstałe po załamaniu się tej konstrukcji, jak też skutki tego faktu widoczne m. in. w znacznym zgnieceniu wyposażenia grobowego, głównie naczyń ceramicznych. W kilku przypadkach jamy, głównie grobów komorowych, otaczały regularne kręgi utworzone z płytkich rowów, sięgające średnicami ponad 15 m, m. in. obiekty: nr 1022 (ryc. 3/4), 3754, 3300, 4395-grób, 3408-krąg, (ryc. 3/1, 2), 5990 (ryc. 3/3). Przeważnie ślady tego

typu rowów wiąże się z obecnością kurhanu. W tym przypadku nie ma podstaw aby stwierdzić, że nad tymi grobami były sypane kopce. Pamiętać jednak musimy, że mamy do czynienia z terenami podwrocławskich lessów, od stuleci intensywnie rolniczo uprawianymi i szanse na zachowanie się ewentualnych nasypów kurhanowych są w tych warunkach nikłe. Nie można więc wykluczać tego, że pierwotnie nad tymi grobami sypane były kopce. Same kręgi natomiast dość powszechnie interpretuje się jako przejaw symbolicznego wydzielenia przestrzeni na pochówek. Sens tego rytuału jest widziany wielorako, albo jako wydzielenie przestrzeni sakralnej, w obrębie której składano zmarłego lub, że zabieg ten był podyktowany chęcią oddzielenia zmarłego od świata żywych.

Poza konstrukcją wspomniane groby wyróżnia wyposażenie, oprócz popielnicy jednej, a niekiedy kilku, groby zawierają po kilkanaście do ponad 40 innych naczyń-przystawek. Wśród nich częste są egzemplarze luksusowej halsztackiej ceramiki, w postaci waz baniastych czernionych i wyświecanych, ewentualnie grafitowanych, z charakterystycznymi lejkowato rozchylonymi szyjkami i stożkowatymi guzami na barku naczynia (ryc. 4/3). Inne przykłady takiej ceramiki to czerpaki i małe miseczki zdobione wewnątrz często astralnymi motywami, wykonanymi poprzez wyświecanie delikatnych żłobków tworzących motywy (ryc. 4, 5), jak również częste egzemplarze śląskiej ceramiki malowanej (ryc. 6). Wśród motywów zdobniczych ceramiki malowanej na uwagę zasługują motywy o wyraźnie czytelnym znaczeniu symbolicznym, związanym z symboliką solarną, jak tarcza solarna i trykwetr (ryc. 6/5, 6, 7, 8,) rozpowszechnione we wczesnej epoce żelaza, w tym szczególnie w kręgu kultury halsztackiej (por. Podborský, s. 324, tab. 87). Plastyczne zdobnictwo niektórych egzemplarzy ceramiki malowanej nawiązuje również do symboliki halsztackiej (Kossak 1954, m. in. s. 23-24, 45-50; 1996; Gediga 1970, s. 190-197; Bouzek 1997, s. 125-126), przykładem mogą być figurki ptaszków na malowanej miseczce (ryc. 6/1).

W zespole ceramiki malowanej niewątpliwie najcenniejszym zabytkiem, rewelacją w skali europejskiej archeologii wczesnej epoki żelaza jest czterokołny wózek z obiektu-grobu 4270 (ryc. 7). Kultowa symbolika motywu wozu jest szeroko rozpowszechniona m. in. w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza (Biedermann 2005, s. 415-416; Gediga 2002, s. 119-124, Podborský 2006, s. 309). Wiąże się ona z symboliką kultu solarnego, jak to znajduje jednoznaczne potwierdzenie w przykładzie skandynawskiego wozu z Trundholmu (Bing, 1926, 1934; Filip 1969, s. 1495-1496; Vosteen 1999, s. 237), a w naszym przypadku we wspomnianym motywie trykwetrów zdobiących misę wózka z Domasławia

(ryc. 7). Fakt złożenia tego egzemplarza w grobie zmarłego, należącego do wyróżniającej się części społeczeństwa, jak na to wskazuje konstrukcja i nader bogate wyposażenie grobu (ponad 40 naczyń, dwa dłuta żelazne, dwa noże żelazne, żelazna halsztacka siekierka i liczne ozdoby z brązu i żelaza, a wśród nich: szpile z brązu i żelaza, dwa garnitury toaletowe z brązu oraz paciorek bursztynowy) nadaje mu określonego znaczenia w obrzędach grzebalnych. Pod wpływem oddziaływań kręgu cywilizacji śródziemnomorskich, w tym starożytnej Grecji gdzie przewożenie zmarłego „wodza-naczelnika” na miejsce jego spoczynku odbywało się najczęściej na wozie. W Grecji starożytnej wóz odgrywał ważną rolę w części obrzędu grzebalnego, zwanego ekforą. Taką treść odnajdujemy w scenie na kraterze, dzieło tzw. Mistrza Amfory z Dipylonu z około połowy VIII w p. n. e., w której zmarły, oplakiwany przez lamentujących, oddanych w charakterystycznym geście załamywania rąk nad głowami, spoczywa na wozie. Na dolnym fryzie mamy dalszych uczestników tej procesji pogrzebowej, stojących na wozach ciągniętych przez parę koni (Bernhard 1989, s. 245-247; Snodgrass 1998, s. 46-47, fig 19). Motyw ten najprawdopodobniej odnajdujemy na wazie z Sopronu na Węgrzech (Eibner-Persy 1980, s. 63-69, tab. 28, 29), na brązowym łożu „księcia” z Hochdorfu (Biel 1982, Abb. 26), a dalej również na płytach grobowca z Kivik w Skanii (Stenberger 1977, s. 189-190; Strömberg, Salomonsson, Widholm 1980, s. 71-72). Wolno przypuszczać, że egzemplarz z obiektu-grobu 4270 z Domasławia mieści się w kręgu tej symboliki.

W grobach, zwłaszcza bogato wyposażonych, głównie komorowych wystąpiły liczne przykłady ceramicznych wyrobów będących przedmiotami o znaczeniu sakralnym, przeznaczone dla rozmaitych obrzędów kultowych. W grupie tej mamy m. in. szczególnie liczne talerze krążkowe z idolami księżycowymi, niekiedy ornamentowane (ryc. 8/1), liczne grzechotki, kolankowate rogi zdobione (ryc. 4/5, 6/3), malowane naczynia zoomorficznie reprezentowane przez malowany egzemplarz czworonoga z rogami, trudny jednak do jednoznacznego określenia jeżeli chodzi o gatunek zwierzęcia (ryc. 8/2). Rogi jedynie mogą wskazywać na nawiązanie do częstego motywu byka, znanego w kręgu kultur halsztackich. Wszystkie przytoczone powyżej przykłady ceramiki związanej z kultem mają swoje liczne odpowiedniki w kręgu halsztackim i uchodzą powszechnie za sprzęty o charakterze kultowym, związane z symboliką religijną tego czasu (Kossak 1954, 1996; Podborský 2006, s. 319-324, tab. 86).

W grobach na cmentarzysku w Domasławie wystąpiła bardzo duża liczba wyrobów metalowych,

przeważnie brązowych, ale też nader liczna jest grupa egzemplarzy z żelaza. Najczęściej wyroby te nie występowały pojedynczo w poszczególnych grobach, ale po kilka egzemplarzy, zwłaszcza w grobach komorowych.

W tej grupie przedmiotów najliczniejsze są ozdoby brązowe i żelazne w postaci naszyjników (ryc. 9/5, 7) i bransolet (ryc. 9/7) oraz szpil, w tym m. in. charakterystyczne dla okresu halsztackiego z łabędzią szyjką (ryc. 9/6, 8), dalej również zapinki harfowate (ryc. 9/2) i typu Certosa, brązowe wisioriki okularowate (ryc. 9/1). Ponadto w grobach często występują brązowe przybory toaletowe (ryc. 9/8), jak też uzbrojenie głównie żelazne, w tym groty. Na szczególną uwagę zasługuje fakt znalezienia już w sześciu grobach długich halsztackich mieczy żelaznych (ryc. 10/1, 3, 12/4), a w jednym miecza brązowego (ryc. 11). Jeden z tych mieczy halsztackich, z grobu nr 390 (ryc. 10/1, 3) miał zachowaną jeszcze w stanie szczątkowym drewnianą pochwę. Stosunkowo liczne w wyposażeniu grobowym są siekiery żelazne z bocznymi wypustkami, mogące, jak to ukazuje scena walki jeźdźców z brązowego okucia pasa z Vače (Kastelic, 1964, s. 65), stanowić element uzbrojenia. W jednym z grobów (obiekt-grob 460) wystąpiły również elementy rzędu końskiego: żelazne wędziłło, brązowe krępulce i aplikacje zdobiące uprząż.

W trzech zbadanych grobach (grob nr. 360 ryc. 12/1, 2, 390 ryc. 10/2, 8905 ryc. 12/3, 4) wystąpiły naczynia brązowe, będące podobnie jak i znaczna część wyrobów metalowych importami z alpejskich terenów kultury halsztackiej i północnej Italii. Na szczególną uwagę zasługuje brązowa misa z szerokim wyodrębnionym brzegiem, na którym znajduje się piękny fryz (ryc. 10/2), który tworzą umieszczone przemiennie figury ptaków wodnych i tarczy solarnej. Chodzi więc również i w tym przypadku o typową dla wczesnej epoki żelaza szeroko rozpowszechnioną symbolikę kultu solarnego. W kręgu tej symboliki widzieć można również wspomnianą malowaną miseczkę z trzema figurkami ptaszków „wodnych” na jej krawędzi (ryc. 6/1). Zarówno wspomniana misa brązowa, jak też brązowa patera na nóżce wystąpiły w najokazalszych pochówkach odkrytych na badanym cmentarzysku, a mianowicie w grobie nr 390 (ryc. 10/1) i grobie nr 8905 (ryc. 12/4), zawierającymi m. in. również miecze żelazne.

Wśród ozdób znalezionych w zbadanych bogatych grobach znajduje się też spora ilość paciorków bursztynowych (ryc. 13/2, 3, 4), z brązu (ryc. 13/1) oraz szklanych (ryc. 14), jak również ozdoby złote (ryc. 9/3, 4).

Krótką charakterystyką wyposażenia bogatych grobów na cmentarzysku w Domasławie potwierdza także fakt utrzymywania, przez wiodącą warstwę

społeczności chowającej swoich zmarłych na tym cmentarzysku, rozległych kontaktów wymiennych z ważnymi wówczas centrami kulturowymi. Nie wchodząc w problemy zagadnienia mechanizmów prowadzenia tej wymiany, co stanowi niewątpliwie interesujące, ale też i nie łatwe do prześledzenia zagadnienie, fakt jej istnienia posiada wielorakie źródłowe potwierdzenie. Dla prezentowanego w tym artykule problemu stanowi to ważną przesłankę, przemawiającą na rzecz formułowanej w nim hipotezy. Powszechnie wiadomo, że wiodąca warstwa społeczeństwa kultury halsztackiej, owa „arystokracja halsztacka” utrzymywała wielorakie rozległe i ożywione kontakty z najważniejszymi ówczesnymi centrami kulturowymi, głównie z rejonu basenu Morza Śródziemnego. Potwierdza to obecność wyrobów powstałych w tych ośrodkach zarówno w siedzibach tej warstwy społecznej, takich jak np. Heuneburg, Mont Lasois, Klein Klein – Burgstallkogel i inne (Reitinger 1981, s. 11-13; Frey 1980, s. 81-93; Dobiat 1990; Egg, 1996), jak również inwentarz w sytuowanych najczęściej w pobliżu tych siedzib bogatych grobach „książęcych”, jak Hochmichele, Vix, „Kröll-Schmiedkogel” znany też pod nazwą „Kröll-Kogel” w Kleinklein w Styrii i Hochdorf (Reitinger 1981, Frey 1980, s. 81-93, Biel, 1982; 1985, Kramer 2006). Zgodnie jest akcentowany w literaturze (m. in. von Hase 1992) fakt utrzymywania przez ową warstwę wiodącą stałych i rozległych kontaktów z najważniejszymi centrami kulturowymi. Podobnie, jak ukazuje to krótka prezentacja inwentarza grobów z cmentarzyska w Domasławie, czyniła to wiodąca warstwa społeczności chowającej na nim swoich zmarłych.

Kilkadziesiąt dotychczas odkrytych grobów, które możemy przypisywać zmarłym wywodzącym się z ukształtowanej w ówczesnym społeczeństwie warstwy wiodącej, w rodzaju arystokracji rodowej rodzi kilka, w dużej mierze nowych problemów badawczych. Stanowią one niewątpliwie potwierdzenie zachodzących przemian w strukturze społecznej. Ukazują nam one, obraz zróżnicowanego pod względem majątkowym i pozycji społeczeństwa wczesnej epoki żelaza na Śląsku, co jest zbieżne z obrazem społeczeństwa kultury halsztackiej. Sprawą dalszych badań i studiów pozostanie bliższe określenie rytmu przemian dokonujących się w tym obrazie w kręgu kultury halsztackiej i na Śląsku, jak również zbieżności i różnic w obrazie struktury społecznej w tych regionach. Kolejnym problemem jest określenie charakteru tej wyróżniającej się, wiodącej grupy ludności i jej liczebności. Odpowiedzi na te pytania będą pełniejsze po bardziej wyczerpującej i szerszej analizie tych obiektów, sprecyzowaniu czasu użytkowania cmentarzyska, jak

też po przeprowadzeniu analiz specjalistycznych m. in. antropologicznych.

Wiele przesłanek przemawia za tym, iż cmentarzysko w Domasławie było użytkowane w swojej najmłodszej fazie przez czas dłuższy, a mianowicie od schyłku epoki brązu po okres HD. Możemy wówczas brać pod uwagę, że pochowano na cmentarzysku członków rozrodzonej rodziny, należącej przez kilka pokoleń do warstwy wyróżniającej się społecznie i majątkowo. Moglibyśmy wtedy dopuszczać możliwość kształtowania się czegoś w rodzaju „dynastycznego” przywileju do przynależności do wodzowskiej-„arystokratycznej” rodziny. Kształtowanie się świadomości takiego uprzywilejowania jest brane pod uwagę w przypadku władców halsztackich siedzib „książęcych”, jak np. Heuneburga, chowających się na wydzielonym cmentarzysku kurhanowym, usytuowanym w pobliżu grodu, albo w innych przypadkach jak w Klein Klein w Styrii na wydzielonej partii cmentarzyska. Może jednak chodzić w przypadku zmarłych pochowanych w zamożnych grobach w Domasławie o liczniejszą grupę, wyróżniającą się w danej społeczności. Trudno też już na obecnym etapie badań określić jej charakter i co legło u podstaw kształtowania się uprzywilejowanej pozycji tej grupy. Obecność w niektórych grobach broni, elementów uprzęży końskiej może świadczyć, iż chodzi o grupę wojowników, przedmioty te jednak pełniły również funkcję dystynktywną, wyznaczającą pozycję ich właściciela. Oznacza to, że nie koniecznie musimy w zmarłych wyposażonych we wspomniane przedmioty widzieć wojowników członków jakiejś „drużyny rycerskiej”, ale może rodzaj wodzów-naczelników-„książąt” ówczesnych i członków ich rodzin. W interesującej nas kwestii struktury społecznej, szczególnego znaczenia nabiera fakt obecności w wyposażeniu grobowym tych wyróżniających się na cmentarzysku pochówków licznych przedmiotów importowanych, z reguły luksusowych. Nie łatwo odpowiedzieć na pytanie, jakimi drogami dotarły one w ten rejon do uprzywilejowanej grupy „arystokracji” rodowej i jaki był rodzaj kontaktów, które ich obecność sprawiły. Pytanie to musimy pozostawić pewno jedynie bardziej lub mniej realnym domysłem. W każdym razie pozycja społeczna i majątkowa członków owej „arystokracji” była na tyle znacząca, iż mogli sobie na zdobycie takich cennych przedmiotów, podnoszących ich prestiż pozwolić, względnie z tego tytułu byli takimi cennymi przedmiotami, zapewne nie bezinteresownie, obdarowywani.

Inne ważne przesłanki, ukazujące zróżnicowany obraz struktury społecznej ludności wczesnej epoki żelaza na Śląsku, jak również wzbogacające obraz kultury materialnej, a w pewnej mierze również

symbolicznej pozyskane zostały na stanowiskach osadowych. Stanowią one dalsze potwierdzenie bliskości tego obrazu do kręgu kultury halsztackiej. Wyjątkowość uzyskanych w tym zakresie wyników to rezultat faktu, że po raz pierwszy w dziejach badań archeologicznych na Śląsku, a nawet w Polsce i środkowej Europie, na tak szeroką skalę rozpoznane zostały osady ludności kultury łużyckiej. Umożliwia to podjęcie wielorakich badań nad rozplanowaniem zabudowy, charakterem budownictwa, socjotopografią osad (Gediga 2003), zagadnieniami gospodarczymi, jak też różnymi aspektami kultury społecznej i symbolicznej, oraz bardziej ogólnie rozumianymi przemianami kulturowymi.

W przypadku rozpoznanych podczas ratowniczych badań wzdłuż ciągu budowy autostrady A-4 na dolnośląskim odcinku osad w miejscowościach Milejowice, pow. Wrocław, stan. 19 (Kopiasz 2001; 238-245, Gediga, Bronowicki, Kosicki, Żygadło 2001, 153- 155; Bugaj i in. 2002, 235-251; Bugaj, Gediga 2004), Stary Śleszów; pow. Wrocław stan. 17 (Kopiasz 2003) stwierdzamy, że pojawiły się one we wczesnej epoce żelaza, może ewentualnie już pod koniec epoki brązu, na nowych miejscach, na przysłowiowym surowym korzeniu. Daleko ważniejsze natomiast jest inne jeszcze spostrzeżenie. Badania na stanowiskach ukazują nam pojawienie się w okresie halsztackim osad nie dość, że sytuowanych na nowych miejscach, nie zajętych wcześniej przez starsze osadnictwo ludności owej kultury łużyckiej, ale jest to jednocześnie nowy typ osad. Wyróżniają się one zabudową, jej rozplanowaniem, jak też inwentarzem występującym w zbadanych nawarstwieniach. Planowo ukształtowana jest zabudowa tych osad.

Szczególnie interesujące i cenne źródłowo okazały się obserwacje dotyczące rozpoznania prawidłowości związanych z rozplanowaniem przestrzennym osady (ryc. 15, 16). Najbardziej zaś budzący zainteresowanie i unikatowy był kompleks obiektów usytuowanych w południowo-wschodniej części badanej przestrzeni. Kompleks ten stanowiły obiekty nieruchome, które można interpretować, jako pozostałości kilkunastu budynków słupowych i rozmaitych jam gospodarczych. Znajdowały się one w obrębie partii osady otoczonej ogrodzeniami o maksymalnej średnicy 85 m. Tworzyły te ogrodzenia dwa, a we wschodniej części nawet trzy pierścienie konstrukcji wspartej na wkopanych w podłoże słupach. W centralnej części założenia usytuowane były dwa depozyty (ob. nr 901 i 902), które z dużym prawdopodobieństwem można określić, jako ofiary wotywno. Trzeci taki depozyt (ob. nr 442) pochodzi z południowo-wschodniej części założenia i odkryto go przy wewnętrznej linii słupów (Gediga, 2004, ryc. 9, s. 413). W przypadku innego jeszcze obiektu nr

1642, odkrytego w południowej części omawianego założenia, mamy najprawdopodobniej również do czynienia z ofiarą wotywną. Obiekt ten stanowiło duże naczynie wazowate, w którym znalazł się szkielet psa. Pomiędzy wewnętrznym a środkowym umocnieniem, we wschodniej jego części, zarejestrowano również studnię (ob. nr 914) z zachowaną drewnianą konstrukcją cembrowiny.

Na terenie osady w Milejowicach, została więc w specjalny sposób wydzielona strefa i otoczona staranną, regularnie okrągłą konstrukcją zbliżoną do typu palisadowego ogrodzenia (ryc. 15, 16). W obrębie ogrodzenia znajdowało się kilkanaście budynków słupowych, przy czym nie wszystkie funkcjonowały jednocześnie oraz wspomniane depozyty wotywnie i studnia. Wszystko przemawia za tym, iż była to zamieszkała, ale wyraźnie wydzielona część osady. Wyjątkowy był z całą pewnością status społeczny i zapewne także majątkowy mieszkańców tej wydzielonej części osady. Potwierdzeniem tego mogą być po części większe w stosunku do innych rozmiary budynków oraz duże nagromadzenie ceramiki, którą można określić, jako luksusową.

Kompleks wydzielonej ogrodzeniem „palisadowym” części osady w Milejowicach nie jest już obecnie jedynym odosobnionym przykładem. Analogiczną palisadę wydzielającą określoną partię zabudowy osady ludności kultury łużyckiej z okresu halsztackiego odkryto również na stanowisku Stary Śleszów 17, gmina Żórawina, powiat Wrocław w niewielkiej odległości od Milejowic (Kopiasz 2003).

Przytoczone dwa przykłady wydzielania części osad z przeznaczeniem najpewniej dla istniejącej już wtedy warstwy o wyższej pozycji społecznej i majątkowej, zdają się być zbieżne z tendencjami obserwowanymi na terenach na północ od Alp w kręgu kultury halsztackiej. Tam również warstwa owych „książąt” halsztackich wydzielala swoje siedziby, rozbudowując je niekiedy do monumentalnych obiektów.

Krótko scharakteryzowane nowe źródła, pozyskane w ostatnich latach, do poznania kultury wczesnej epoki żelaza na Śląsku stanowią raczej przekonujące potwierdzenie, tezy że obszar ten należy włączyć do kręgu kultury halsztackiej, traktując go, jako jedną z regionalnych prowincji. Uzyskane nowe wyniki badań każą zmodyfikować pewno tradycyjne rozumienie pojęcia kultura halsztacka.

Literatura

- Bernhard M. L. 1989 Historia Starożytnej sztuki greckiej, t. I, Sztuka grecka archaiczna, Warszawa.
Biedermann H. 2005 Leksykon symboli, Warszawa

- Biel J.
1982 Ein Füstengrabbügel der späten Hallstattzeit bei Eberdingen-Hochdorf, Kr. Ludwigsburg (Baden-Württemberg), „Germania“ t. 60, s. 61-104.
1985 Der Keltenfürst von Hochdorf, Stuttgart.
Bing J.
1926 Der Kultwagen von Trundholm und die norgische Felszeichnungen, „Ipek“, 1926, s. 236-254.
1934 Der Sonnenwagen von Trundholm. Führer zur Urgeschichte II, Leipzig Bouzek J.
1997 Greece, Anatolia and Europe: Cultural interrelations during the early Iron Age, Jonsered.
Bugaj E., Gediga B., Kosicki A., Żegadło L. 2002 Badania ratownicze na stanowisku Milejowie, pow. Wrocław w latach 1999-2001, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t.44, s. 235-251.
Dąbrowski J.
1980 Przydatność ceramiki łużyckiej dla podziałów kulturowych, [w:] M. Gedl (red.) Zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej, Kraków, s. 35-55.
1980a Możliwości archeologicznego badania obcych oddziaływań na struktury społeczne (w:) B. Gediga (red.) Rola oddziaływań kręgu halsztackiego w rozwoju społeczeństw epoki żelaza w Polsce zachodniej na tle środkowoeuropejskim, Wrocław, s.127-137.
Dobiat T. 1990 Der Burgstallkogel bei Kleinklein I. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, t. 13.
Egg M. 1996 Zu den Fürstengräbern im Osthallstattkreis, (w:) E. Jerem i A. Lippert, Die Osthallstattkultur, Budapest, s. 53-86.
Eibner-Persy A. 1980 Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg), Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Hft. 62, Eisenstadt.
Filip J. 1969 Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, Prag.
Frey O. H. 1980 Der Westhallstattkreis im 6. Jahrhundert v. Chr. (w:) Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit, Linz, s.80-116.
Gediga B.
1970 Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1984 Das Definitionsproblem der Lausitzer Kultur und ihrer inneren Differenzierung, „Przegląd Archeologiczny”, t. 31, s. 159-174.
1992 Zagadnienia roli oddziaływań kręgu halsztackiego na ziemiach polskich (w:) S. Czopek (red.) Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów, s.31-37.

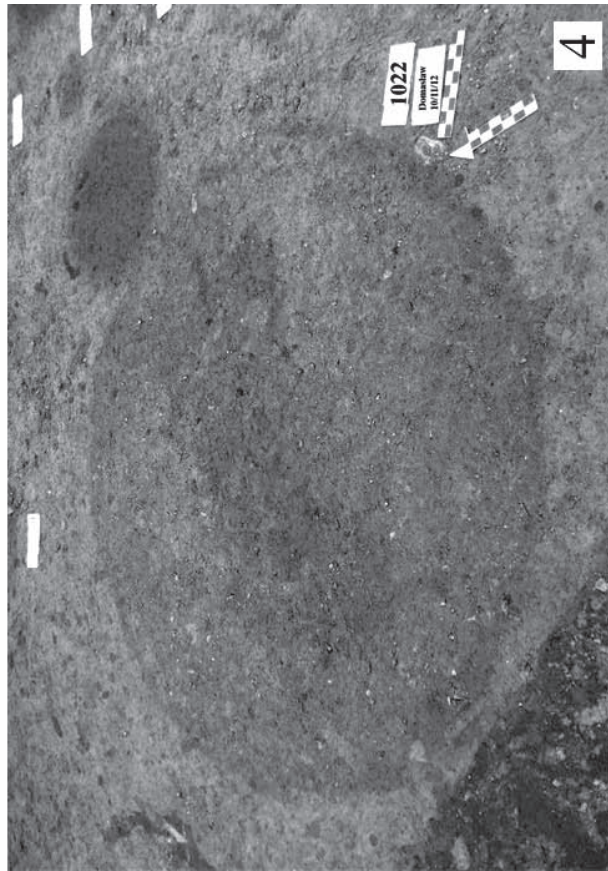
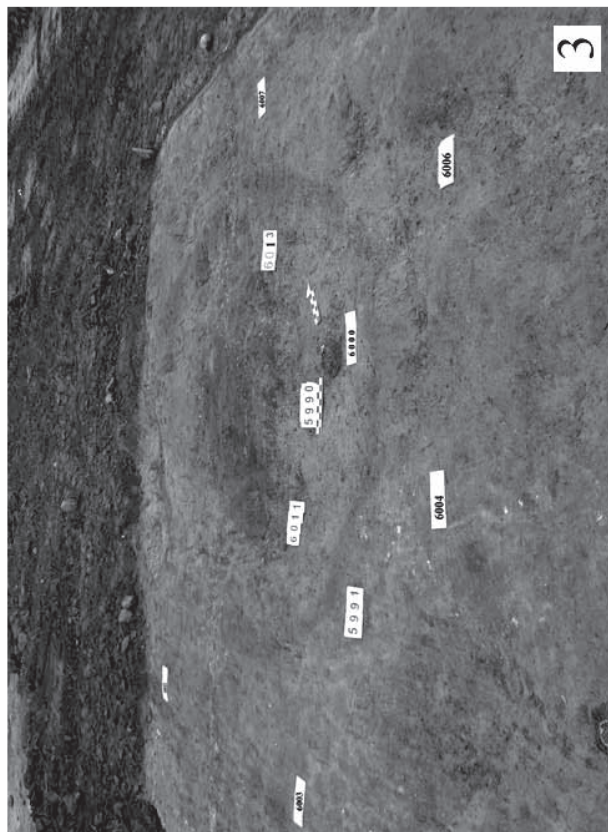
- 2002 Die narrativen Szenen auf der Keramik der Lausitzer und Pommerschen Kultur in Polen, Sborník Národního Muzea v Praze, Řada A – Historie, ISSN 0036-5335, t. LVI/2002/1 – 4, s. 117-124.
- 2003 Problemy socjotopografii osad ludności kultury łużyckiej, (w:) E. Kadová, Z. Měřinský, K. Šabatová (red.) K poctě Vladimíru Podborskému, Brno, s. 409-418.
- Gedl M.
1991 Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit, Prace Archeologiczne, t. 48, Kraków.
- 1973 Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu pow. Głubczyce, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Hase F.-W. von, 1990 „Etrurien und Mitteleuropa – zur Bedeutung der ersten italisch-etruskische Funde der späten Urnenfelder- und frühen Hallstattzeit in Zentraleuropa“, [w:] L. Aigner-Foresti (red.), *Etrusker nördlich von Etrurien. Etruskische Präsenz in Norditalien und nördlich der Alpen sowie ihre Einflüsse auf die einheimischen Kulturen. Akten des Symposiums von Wien-Schloß Neuwaldegg 2.-5. Oktober 1989*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, s. 235-266.
- Kastelic J 1964 Situlenkunst, Wien-München.
- Kimmig W. 1983 Die Heuneburg an der oberen Donau, Stuttgart.
- Kopiasz, J.
2001 Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na Stanowisku Milejowice 19, gm. Żórawina, woj. dolnośląskie, „Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych. Seria B, Raport 96-99. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 1996-1999”, Warszawa, s. 238-245.
- 2002 Osada kultury łużyckiej na wielokulturowym stanowisku Stary Śleszów 17, pow. Wrocław, (w:) B. Gediga (red.) „Archeologiczne Zeszyty Autostradowe”, z. 2, Badania na autostradzie A4, część I Wrocław, s.101-225.
- Kossak G 1954 Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas, Berlin
- 1996 Religiöses Denken in Alteuropa vom 8. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr. Geb. (w:) Schauer P. (red.) Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas, Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie, Regensburg, t. 2, s. 17-42.
- Kramer D. 2006 Der Kröll-Schmiedkogel in Kleinklein, (w:) Gediga B. i Piotrowski W. (red.) Architektura i budownictwo epoki brązu i wczesnych okresów epoki żelaza, Problemy rekonstrukcji, Biskupin – Wrocław, s. 141-162.
- Łuka L. J. 1959 Importy italskie i wschodnioalpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” okresu halsztackiego, „Slavia Antiqua”, 6, S. 1-99.
- Madera P. 1999 Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych nacmentarzyskuiałopalnym kultury łużyckiej w Łazach, sta. 1, gm. Wińsko, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41, s. 231-246.
- Malinowski T. 1985 Wielkopolska w otchłani wieków, Poznań.
- Podborský 2006 Náboženství pravěkých Evropanů, Brno.
- Reitinger J. 1980 Hallstattkultur Mitteleuropas (w:) Die Hallstattkultur, Symposium Steyr 1980, Linz, s. 7-34.
- Snodgrass 1996 Homer and the Artists. Text and picture in early Greek art, Cambridge.
- Stenberger M. 1977 Vorgeschichte Schwedens, Berlin.
- Strömberg M., Salomonsson B., Widholm D. 1980 Skåne (w:) Janson S. Lundberg E. B. (red.) Med arkeologen Sverige runt, Sztokholm.
- Teržan B. 1994 Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa (w:) Hänzel B. (red.) Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Südosteuropa-Schriften, t. 17. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, t. 11, München-Berlin.
- Vosteen M. U. 1997 Urgeschichtliche Wagen In Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde, Rahden/Westf.

Ryc. 1. Domasław, pow. Wrocław teren badań, widok z lotu ptaka. Fot. J. Zipser

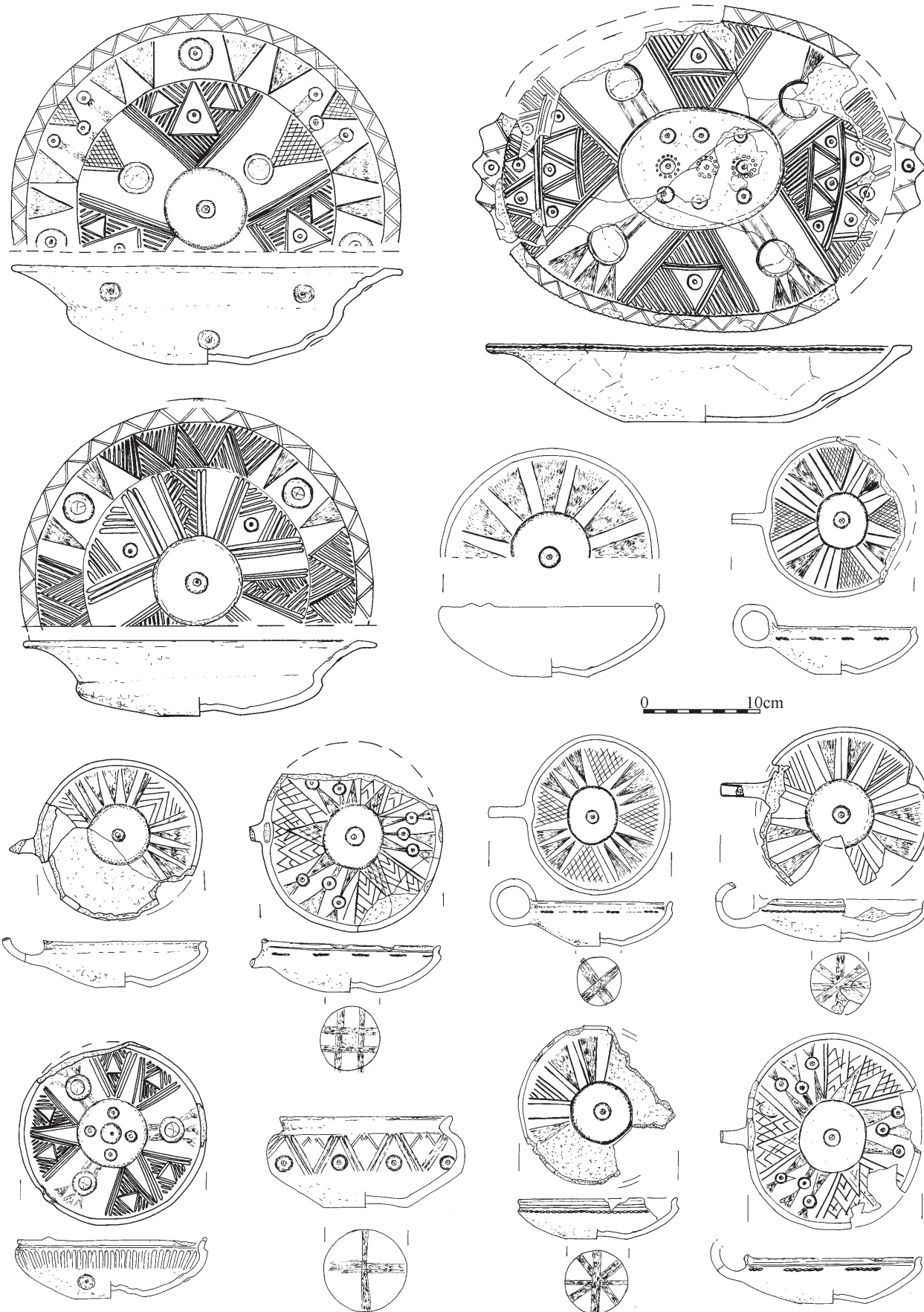
Ryc. 2. Łazy, pow. Wołów, konstrukcje grobu wojownika, Fot. P. Madera

Ryc. 3.
 Domasław, pow.
 Wrocław groby
 komorowe
 z rowami
 dookólnymi:
 1, 2/ – obiekt-
 grób 4395, 3/
 – obiekt-grób
 5990. Fot. A.
 Józefowska, A.
 Woźniak, A.
 Zwierzchowska

Ryc. 4. Domasław, pow. Wrocław, luksusowa ceramika grafitowana z grobów. Fot. I. Dolata- Daszkiewicz

Ryc. 5. Domasław, pow. Wrocław, motywy zdobnicze luksusowej ceramiki grafitowanej z grobów. Rys. K. Świątek

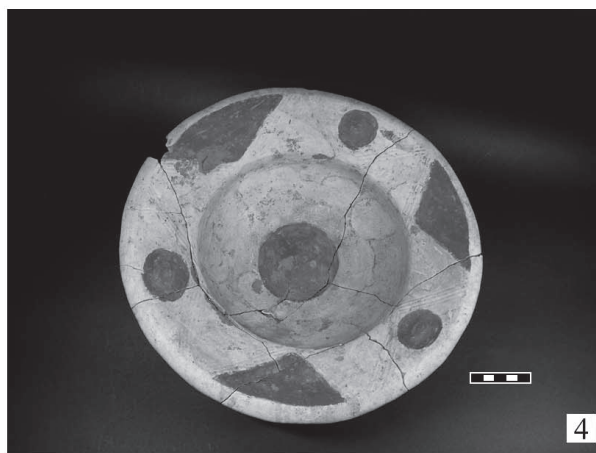
1

2

3

4

5

6

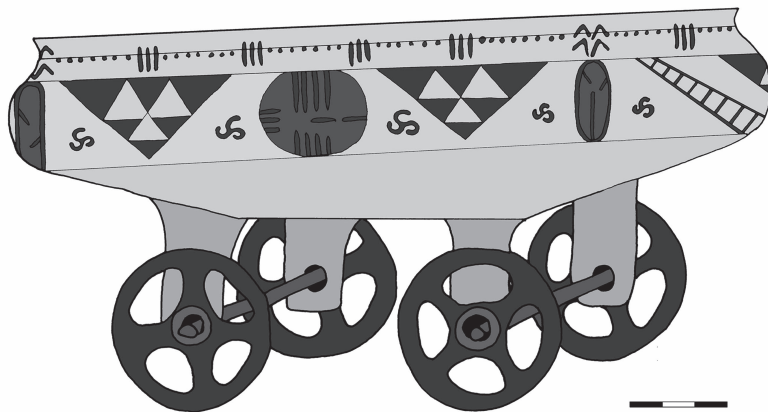

7

8

Ryc. 6. Domasław, pow. Wrocław, ceramika malowana. Fot. I. Dolata-Daszkiewicz

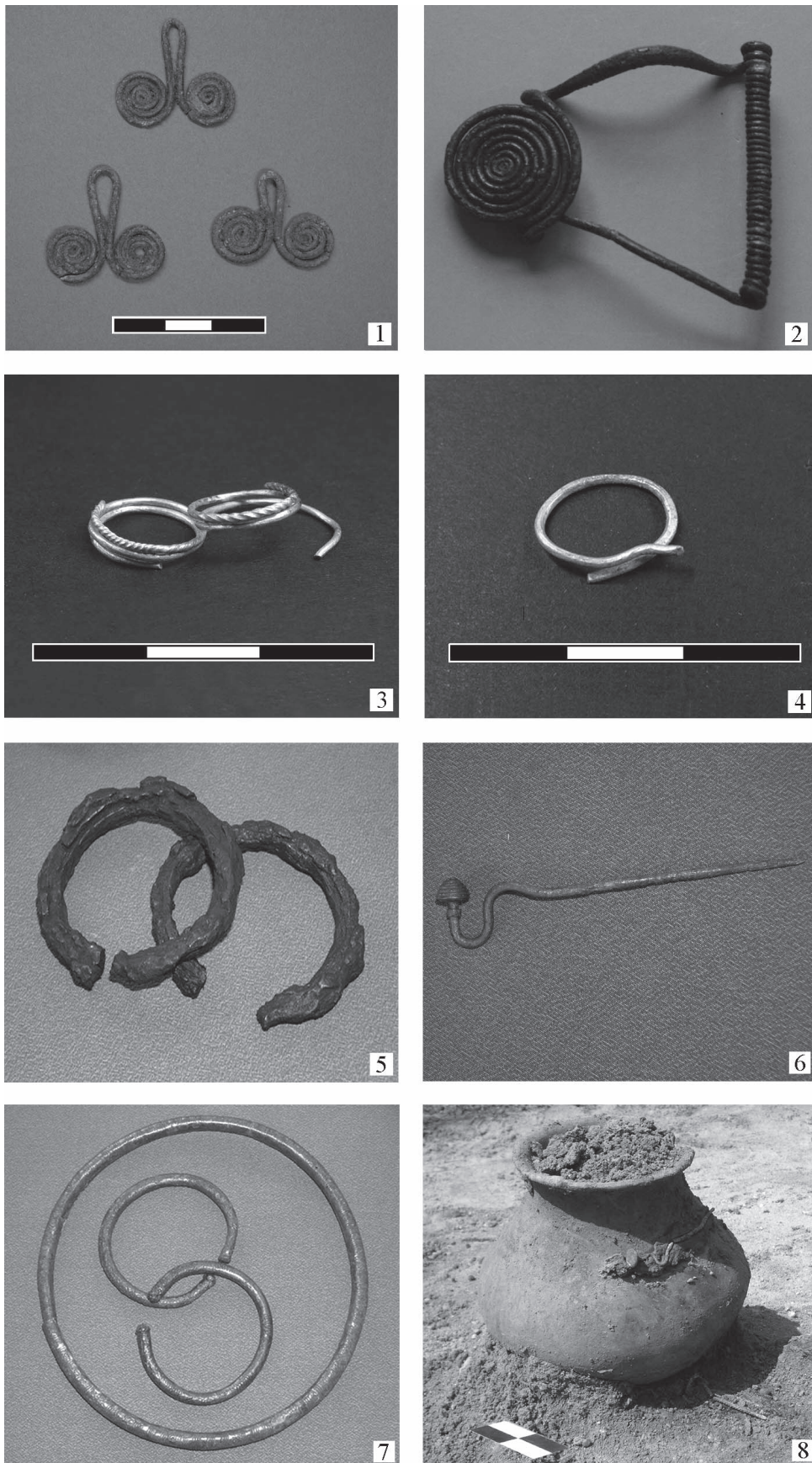
Ryc. 7. Domaśław pow. Wrocław, czterokony wózek ceramiczny z obiektu-grobu 4270. rys. M. Markiewicz

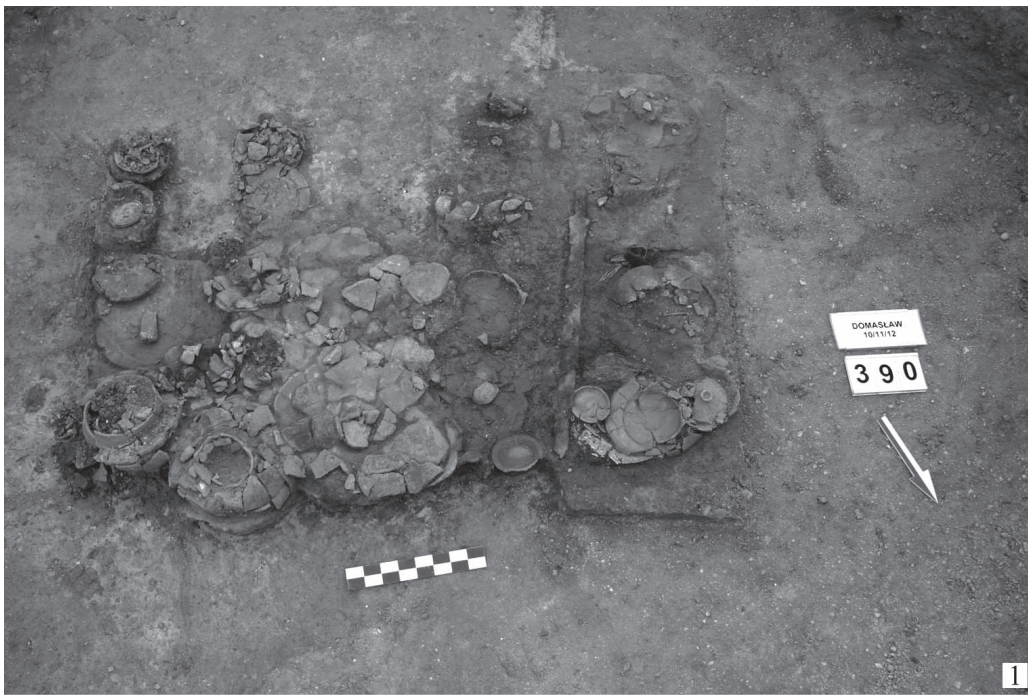
Ryc. 8. Domaśław, pow. Wrocław
1/ talerz krążkowy z idolem księżycowym z obiektu- grobu 7472 i 2/naczynie zoomorficzne z obiektu-grobu 8892. Fot. I.DolataDaszkiewicz

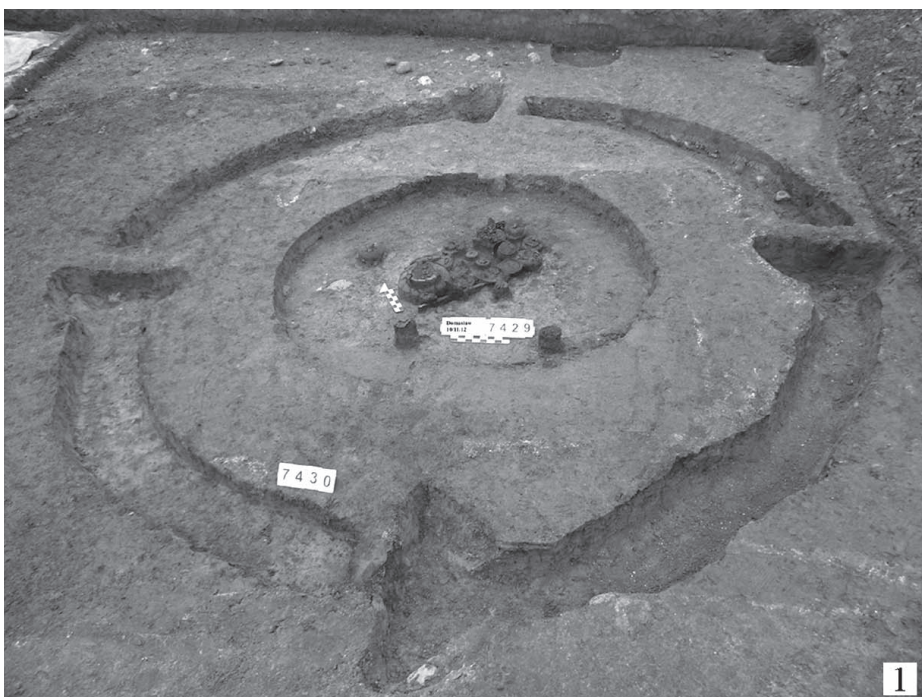
2

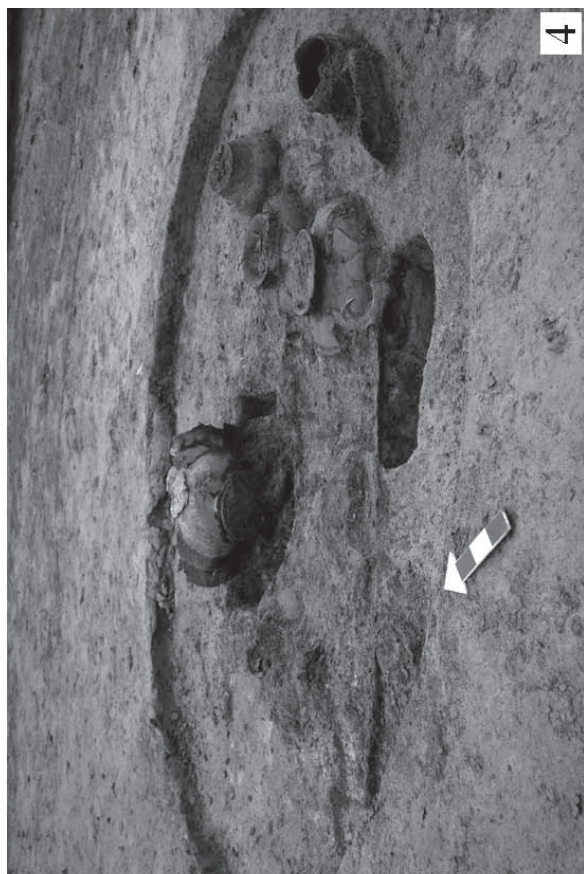
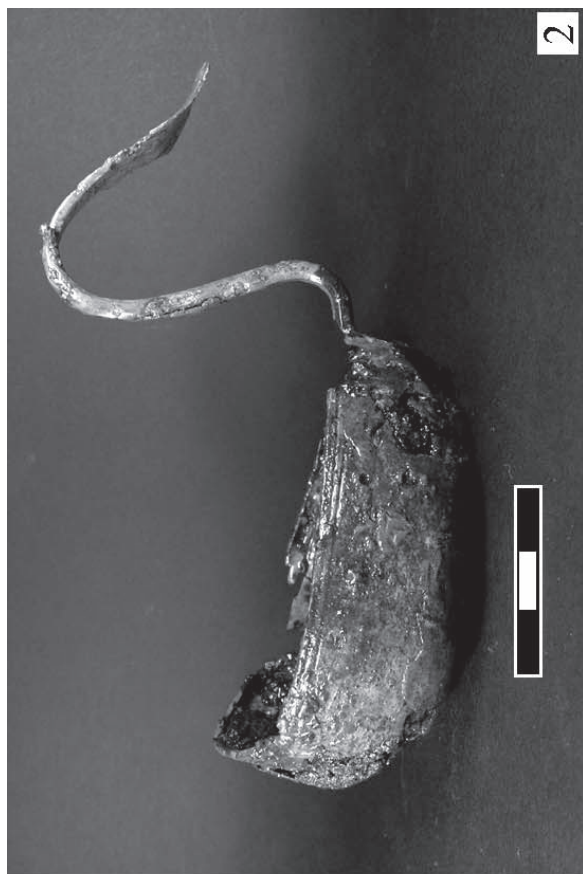
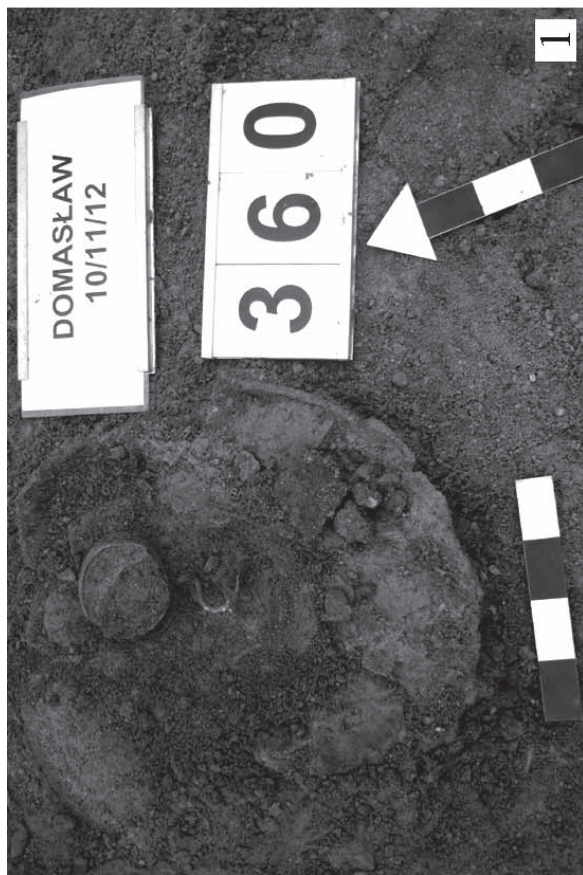
Ryc. 9. Domasław, pow. Wrocław: 1/- brązowe wisiorki okularowate z obiektu-grobu 3800, 2/- zapinka harfowata z obiektu-grobu 1014, 3/- złote ozdoby z obiektu- grobu 360, 4/- złota ozdoba z obiektu-grobu 5992, 5/- żelazne bransolety z obiektu-grobu 549, 6/- szpila z łabędzią szyjką z obiektu-grobu 1900, 7/- brązowy naszyjnik i bransolety z obiektu-grobu 384, 8/- detal z obiektu-grobu nr 3311: naczynie ze szpilą brązową i garniturem toaletowym. Fot. I. Dolata- Daszkiewicz, B. Miazga i A. Zwierzchowska

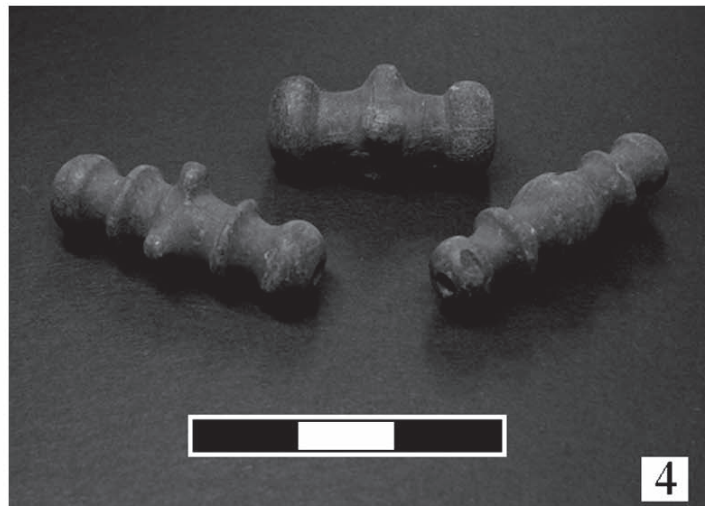
Ryc. 10. Domasław, pow. Wrocław
1/- obiekt-grób 390. Fot. A. Zwierzchowska,
2/- fragment misy brązowej, 3/- rękkość miecza żelaznego. Fot. B. Miazga

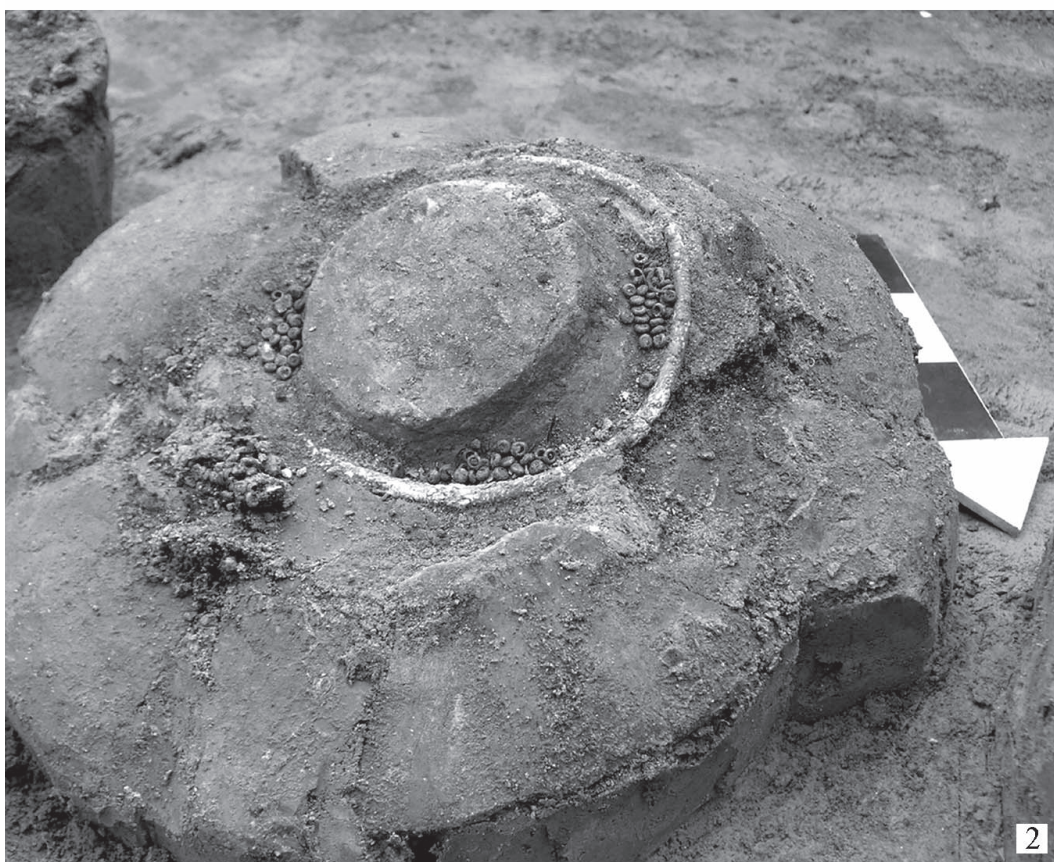
Ryc. 11. Domasław, pow. Wrocław, 1/- obiekt-grób 7429 z mieczem brązowym, 2/ miecz po wydobyciu. Fot. A. Józefowska, A. Zwierzchowska

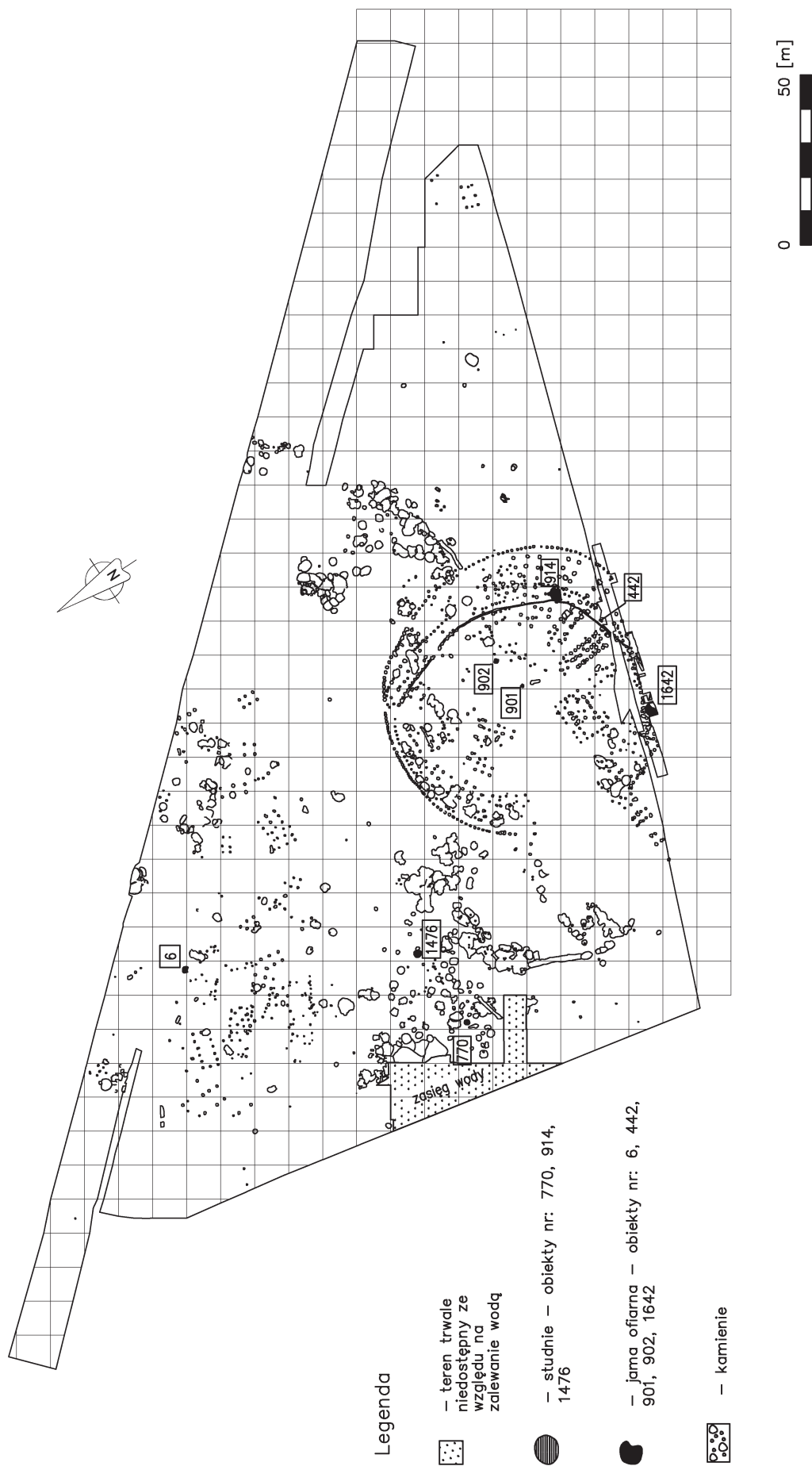
Ryc. 12. Domasław, pow. Wrocław 1/. czerpak brązowy w naczyniu w obiekcie- grobie 360, 2/ brązowy czerpak po konserwacji 3/brązowa misa na nóżce z obiektu- grobu 8905, 4/ obiekt- grób 8905 z naczyniem brązowym i mieczem żelaznym w trakcie eksploracji Fot. A. Józefowska, A. Woźniak, I. Dolata Daszkiewicz

Ryc. 13. Domaśław, pow. Wrocław 1/- kolia z paciorków brązowych z obiektu-grobu 1014 2/- kolia z paciorków bursztynowych z obiektu-grobu 384, 3/- paciorek bursztynowy z obiektu-grobu 5992, 4/- paciorki bursztynowe z obiektu-grobu 3797. Fot. I. Dolata-Daszkiewicz i B. Miazga

Ryc. 14. Domasław, pow. Wrocław 1/ obiekt-grób 5977, 2/ naczynie z grobu 5977 z naszyjnikami brązowym i paciorkami szklanymi . Fot. A. Zwierzchowska

Legenda

-
 — teren trwale niedostępny ze względu na zalewanie wodą
-
 — studnie — obiekty nr: 770, 914, 1476
-
 — jama ofarna — obiekty nr: 6, 442, 901, 902, 1642
-
 — kamienie

Ryc. 15. Milejowice, stan. 19, pow. Wrocław, plan fragmentu zabudowy osady z wydzieloną i okoloną ogrodzeniem częścią

Ryc. 16. Milejowice, stan 19, pow. Wrocław odkryty fragment konstrukcji ogrodzenia, fot. A. Kosicki, Archiwum Zespołu Badań Ratowniczych IAE PAN/O Wrocław

М. Бандрівський, М. Ягодинська

МЕТАЛЕВА СОКИРА З КРУТИЛОВА БІЛЯ ГУСЯТИНА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ І ПРОБЛЕМА ЇЇ ІНТЕРПРИТАЦІЇ

На сьогоднішній день українська археологія ранньобронзової доби ще не має підсумовуючого дослідження з такого специфічного різновиду клинково-древкової зброї ближнього бою, як мідні провушні сокири, які в різний час були віднайдені на території нашої держави.

З приємністю констатуємо, що в останнє десятиліття реєстр цих напрочуд рідкісних і дуже цікавих (під різним аспектом дослідження) металевих провушних сокир поповнився кількома новими екземплярами. Одні з них вже введені до наукового обігу (Бандрівський, Крушельницька, 2005, с.222, рис.4,6), а інформацію про одні з останніх таких знахідок публікуємо щойно тепер.

Під час розкопок городища-святилища XII-XIII ст. біля с.Крутилів Гусятинського району Тернопільської області у 1999 році (нач.експ. М.Ягодинська), яке розташоване в урочищі «Звенигород», в одній із жертовних споруд виявлена металева провушна сокира (Ягодинська, 2002, с. 169-171). Остання залягала на дні овальної в плані ями розміром 1,95 x 0,8 м, яка була вкопана у долівку споруди № 16 на глибину до 0,4 м. Поздовжня вісь ями зорієнтована зі сходу на захід (рис.1).

Особливістю ями, в якій знайдена вищезгадана металева сокира є те, що на усій долівці, якою служила материкова порода, простежувалися сліди вогню. Більше того, засипка цієї ями була неоднорідною: значна концентрація знахідок простежувалась на східному і західному краях ями. І, власне, біля західного краю ями лежала вищезгадана сокира. Причому, суглинок, в якому вона знаходилась, включав окремі кістки людського скелету (стегнова кістка, фаланги пальців), кістки тварин (зі скелету корови трапились хребці, нижня щелепа із слідами обпалу, ребро, залишки кінцівок), фрагменти кружальних горщиків XIII ст. та уламки гончарного зерновика цього ж часу. Крім вищезгаданих знахідок у ямі трапилися й більш дрібніші речі, як от: підвіска із черепашки каури, мініатюрний горщик, 12-ть фрагментів скляних

браслетів, одна ціла залізна шпора з пряжкою, точильний брусок і одна залізна коса-горбуша.

Металева сокира із споруди №16. Знахідка належить до доволі рідкісного на західноукраїнських землях типу провушних сокир і має вигляд продовгастого клину з помітно вигнутою спинкою і легко вгнутим черевцем. Ближче до робочого кінця корпус сокири рівномірно потоншується і переходить у лезо, яке має півкруглу ріжучу частину, що опускається донизу (рис.2). Втулка у досліджуваному екземплярі ззовні нічим не виділена, обух півкруглий в плані, короткий і має скісно зрізану донизу обушну поверхню. Вгорі на спинці виразно виділене ребро жорсткості, яке охоплюючи з усіх боків втулку проходить вздовж осі спинки і переходить у лезо. В середній частині тіло сокири має підпрямокутну в перерізі форму із зрізаними внизу краями і спинку із півкруглою в перерізі поверхнею. Довжина сокири – 13,9 см, ширина – 2,3 см, висота – 3,5 см, діаметр наскрізного отвору для руків'я – 2,3 x 2,5 см, висота леза – 4,6 см (рис. 2).

Крутилівський зразок литої сокири не може бути співвіднесений з жодною з відомих на сьогодні металевих сокир західноукраїнського регіону. Від добре знаних місцевих провушних сокир, екземпляр з Крутилова не має виділеної втулки: замість неї – ледь видовжена обушна частина. Тобто, ту вагу металу, яку в більш пізніх зразках концентрували у втулці (іноді оздоблену рельєфними реберцями), у крутилівському екземплярі ця вага все ще продовжує залишатись в обушній частині. Цю – функціональну деталь слід сприймати, мабуть, за хронологічну ознаку, яка дає підстави вважати сокиру з Крутилова дещо ранішою за відомі в літературі екземпляри литих провушних майже однотипних сокир з Комарова, Миньківців та Межигірець (Бандрівський, Крушельницька, 2005, с.222, рис.4, 6-7; с.225, рис.8,7), але пізнішою за мідну сокиру з Пістиня (Бандрівський, 2007, с.162, рис.3,3).

Згідно з типологічною класифікацією Є.Черниха (1978), яка була розроблена для металевих сокир ранньо-і середньобронзового періоду Південно-Східної Європи, екземпляр з Крутилова виявляє найбільшу подібність до литих сокир шостого типологічного розряду (Т-6). Із врахованих Є.Чернихом трьох цілих сокир цього типу, всі вони знайдені в Болгарії. Причому два з них – найбільш близькі за формою до крутилівської знахідки – відлиті з бронзи VIII-As (Стара Загора)¹. Відмінність полягає у довжині виробів: болгарські сокири розглядуваного типологічного розряду сягають у довжину не більше 10 см, в той час як сокира з Крутилова має 13,9 см.

Литі сокири типу Т-6 (до яких відносимо і виріб з Крутилова) цікаві тим, що, як зазначав свого часу Є.Черних, "...виявляють дивовижну подібність до серії знарядь фат"янівсько-баланівської культури на Верхній Волзі – районі, який відділений від Болгарії трьохтисячкілометровою відстанню" (Черних, 1966, рис.39, 604-608, 636). Саме в районі поширення цієї верхньоволзької культури відомі ливарні форми 2-го виду для виготовлення таких знарядь (Черних, 1978, с.147).

Не лише нижньодунайські, але й далекі східні паралелі – аж з Поволжя, які знаходимо до описуваних тут литих сокир типу Т-6 (в т.ч. й екземпляр з Крутилова), не мусять насторожувати. Ще С.Кореневський врахував близько 40 литих сокир колонтасвського типу місцезнаходження яких ланцюжком протягнулося від Нижнього Поволжя до При пруття і Нижнього Подунав'я (Кореневський, 1976, с.19-23). На думку С.Братченко і С.Санжарова ці сокири є характерною продукцією «катакомбного металообробного виробництва. Вони продовжують місцеву лінію розвитку провушних сокир... Судячи з усього, сокири колонтаївського типу з'явилися ще на ранньому етапі донецької катакомбної культури (Братченко, Санжаров, 2001, с.67-72; Бочкарев, Шинкаренко, 2001-2002, с.592).

Мабуть, і у випадку із крутилівською литою сокирою слід вести мову якщо не про безпосередній імпорт із більш східних – лівобережних районів сьогднішньої України, то, принаймі, про спробу місцевого наслідування східного зразка. Зрештою, питання про «катакомбні впливи» на культуру спільнот ранньо- та початку середньобронзового періодів заходу України, не нове. Ще півтора десятиліття тому І.Свешніков висловив припущення, що утворення стрижівської культури на Волинській височині та прилеглому Поділлі могло відбутися на місцевій городоцько-здовбицькій підоснові, але «...при сильному втручанні східних впливів», оскільки більша частина форм посуду, їх

складна орнаментация та технологія виготовлення (у тому числі звичай ошершавлювати поверхню посудин розчосами), не мають паралелей у попередніх культурах. І джерело цих «східних особливостей» у стрижівській культурі І.Свешніков вбачав власне у колі катакомбної етнокультурної області (Свешніков, 1990, с.74). Зважаючи на те, що вплив катакомбно-полтавкінського блоку культур на становлення і розвиток стрижівської культури досить чітко простежуваний, уважаємо датування С.Кадровим і Я.Махніком появи пам'яток на Волинській височині шойно у 2000-1950 cal. BC (Kadrow, Machnik, 1997) запізним, оскільки полтавкінська культура, за П.Кузнецовим, в абсолютних датах належить до 2574-2461 рр.до нар. Хр. (Кузнецов, 1996, с.57). Мабуть, не буде великим перебільшенням вважати, що й розглядувана в цій статті лита сокира з Крутилова могла бути привнесена на Західне Поділля не пізніше середини III тис.до нар.Хр., тобто в час найбільш активного проникання на цю територію впливів із катакомбного середовища. Приналежність крутилівської знахідки до котроїсь з відомих в тому часі археологічних культур, вимагає окремого висвітлення. Тут же, з огляду на віднайдення її в районі середньої течії Збруча, який в період ранньої бронзи був заселений носіями передкомарівської групи пам'яток (Бандрівський, Крушельницька, 2005, с.212-227), можемо попередньо припустити зв'язок сокири з Крутилова з представниками цієї західно подільської спільноти.

Проблеми інтерпретації знахідки. Зважаючи на присутність металеві сокири ранньобронзового періоду у комплексі, який однозначно відноситься до раннього середньовіччя слід, мабуть, висловити два припущення: перше – якби споруда 16 належала до житлово-господарських приміщень оборонного городища, то сокира могла потрапити у пізній (за часом) комплекс із суто господарських міркувань (скажімо, намір її власника повторно використати якісний метал цього виробу); друге – сокира в розглядуваному комплексі – річ не випадкова і її присутність у жертівній споруді № 16 городища-святилища могла бути зумовлена певним аспектом народних вірувань, які були пов'язані з властивостями, які, можливо, приписувалися сокирі в період Київської держави і Галицько-Волинського князівства. В Києві, наприклад, у багатьох місцях знаходять мініатюрні бронзові і залізні сокири, які відносяться до X-XII ст. Їх знайдено у дитячому похованні X ст. біля Десятинної церкви (залізна), на Рейтарській вулиці, 31 (бронзова), на Львівській площі (свинцева).

Звенигородське городище-святилище XII-XIII ст., знахідки та їх інтерпретація до-

бре висвітлені в спільній роботі І.П.Русанової та Б.О.Тимошука (Русанова І.П., Тимошук Б.А., 1993) і не потребують детального аналізу. Лише хотілося б зауважити, що знахідки типових давньоруських залізних сокир в сакральній частині Звенигородського святилища є непоодиноким явищем. Наприклад, під час досліджень капища 2 знайдено два цілі сокири, капища 3 – чотири фрагментовані та цілі сокири, у довгому будинку № 7 – тильну частину сокири, у довгому будинку № 8 – одну сокиру, в жертвних спорудах: № 4 – одну сокиру, № 9 – уламок сокири, в жертвному колодязі – одну сокиру. І це неповний перелік. Але використання в сакральному дійстві сокири іншої історичної епохи та культури на святилищі фіксується вперше, хоча етнографічні дані з Верхнього Придністров'я початку ХХ ст. свідчать про використання археологічних предметів – сокир².

Примітки

¹ Визначена для вищезгаданих двох болгарських сокир, які віднесені Є.Чернихом до шостого типологічного розряду (за його класифікацією) хіміко-металургічна група VIII з індексом As (миш'якова бронза) є цікавою тим, що саме з такого металу та миш'яковитих бронз IX-As й вилита переважна більшість металевих речей Північної Болгарії (Черних, 1978, с.134).

² Так, у Верхньому Придністров'ї селяни бойківського Підгір'я ще на поч. ХХ ст., будучи богобоязними й практикуючими християнами, вірили попри все те у чудодійну силу сокири. Випадково виораним на стародавньому поселенні кам'яним сокиро-молотом, які мали по середині дірку для насаджування на дерев'яне древко, приписувалися особливі магічні якості: рятувати від блискавки, хворіб, сприяти родючості і т.п. Один із священників наприкінці ХУІІІ ст. навіть писав, що за допомогою кам'яної сокири народ «...недуги і огнення хороби лечат...і беси ізгоняєт і знаменія творят» (Бандрівський, 1992, с.16). Дуже цікаві матеріали, що стосуються специфічного відношення бойків до кам'яної сокири, знаходимо у маловідомій археологічній розвідці Івана Франка «Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживанє», надрукованої у 1911 році в Записках НТШ. І.Франко пише, що влітку 1910 року, перебуваючи у свого брата Захарії у рідних йому Нагуєвичах, один селянин передав йому «...кам'яну сокиру досить малого калібру, з досить грубим і тупим вістрем і грубим обухом. Сокиру знайшов ще дід того селянина, дав ПОСВЯТИТИ (виділ. наше), після чого вживали ту сокиру вірячи в її помічну силу, у випадках болю горла, вливаючи хорому воду до уст крізь дірку проверчену в камені». Цю сокиру, як і дві інші, Іван Франко передав до Музею НТШ. Далі Каменяр згадує, що «...ще в часи дитинячих літ хтось приніс був до нашої хати круглий чорний камінець з круглою діркою усередині власне тому, що в мене боліло горло. Сей камінець має великість сплющеної картоплі середнього розміру, він шліфований і проверчений людськими

руками». Подібні звичаї, які ще існували серед селян Самбірщини на Передкарпатті через чверть століття після вищезацитованих Франкових записів, занотував В.Кобільник у часописі «Літопис Самбірщини» (1931, №3). «Часто селяни, - пише він, знаходять в потічку камінчики з діркою, які походять з неолітичної доби. Цікаво пояснює собі нарід повстання дірок в камінчиках: дври вертить «дуга» (веселка-М.Б.) і крізь ці дірки п'є воду. Такий камінь придається тому, хто має «задавку». Через дірку треба пити воду, а недуга вилікується».

Література

Бандрівський М. Сварожілики (археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України). - Львів, 1992. - 102 с.

Бандрівський М., Крушельницька Л. Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток) // На пошану Софії Станіславівни бережанської (збірка наукових праць). - К., 2005, - с. 212-227;

Бандрівський М. Вплив сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході Українського Лісостепу // Записки НТШ. - Львів, 2007. - т. 253. - с. 153-205;

Бочкарев В., Шинкаренко З. Металлические изделия из историко-краеведческого музея г. Бендеры // Stratum plus - №2. - 2001-2002. - с. 592-594;

Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонетчини та Донщини III тис. до н.е. - Луганськ, 2001;

Кореневский С.Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // Советская археология. - 1976. - №4. - с. 16-31;

Кузнецов П.Ф. Новые радиоуглеродные даты для хронологии культур энеолита – бронзового века юга лесостепного Поволжья // Радиоуглерод и археология. - Санкт-Петербург, 1996. - вып. 1;

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища славян. - Москва, 1993.

Свешников И.К. Культура многоваликовой керамики // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. - К., 1990. - с. 74-77;

Черных Е.Н. О химическом составе металла клада из Сосновой Мазы // КСИА. - 1966. - №108. - с. 123-131;

Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. - София, 1976. - 387 с;

Ягодина М.О. Жертвенні споруди зі Звенигородського городища-святилища//МДАПВ.-2002.-вип. 8.-с. 169-174.

Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomija i razvoj przestrzenny. - Krakow, 1997.

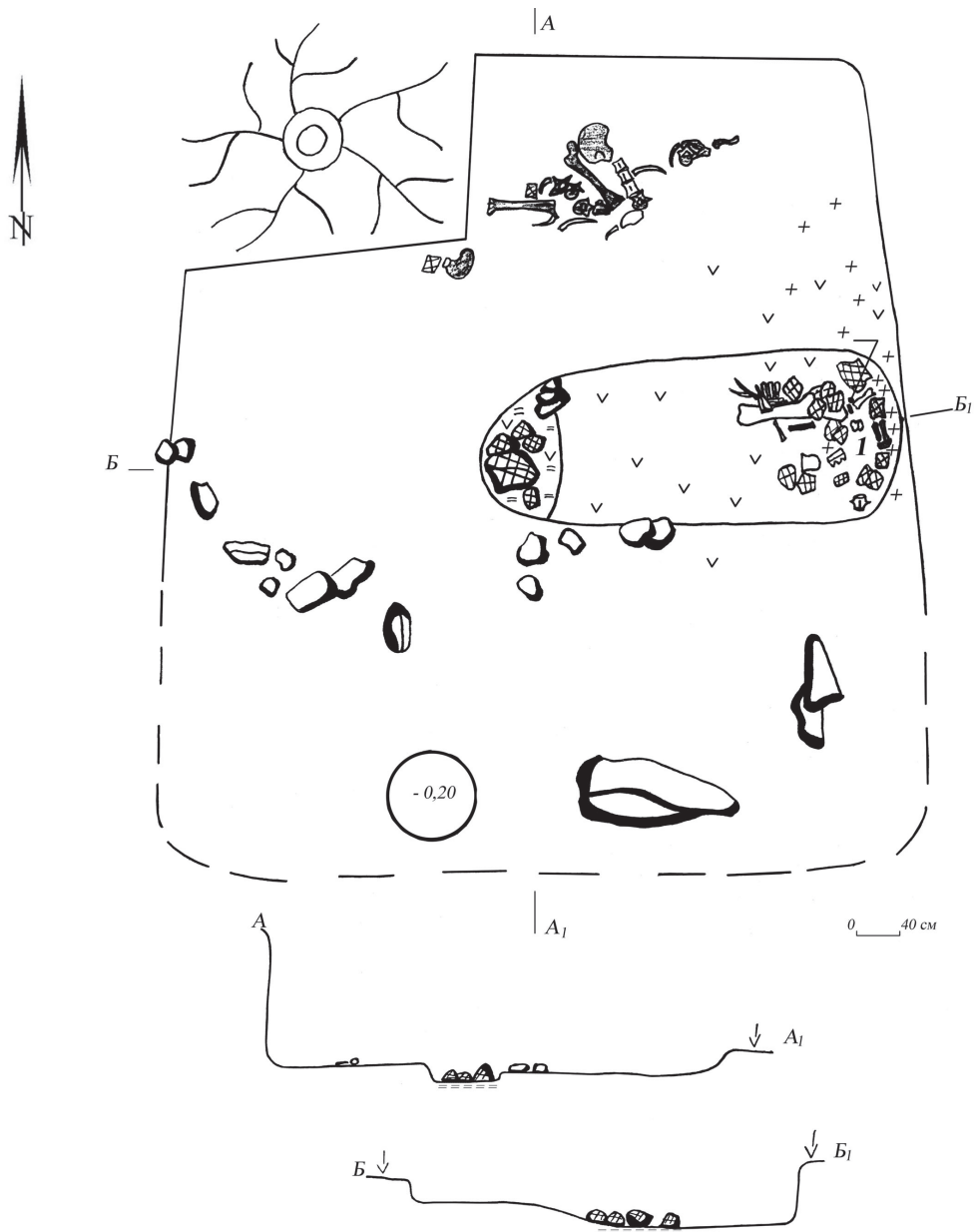

Рис.1. с. Крутилів. План долівки споруди № 16 та її профілі.

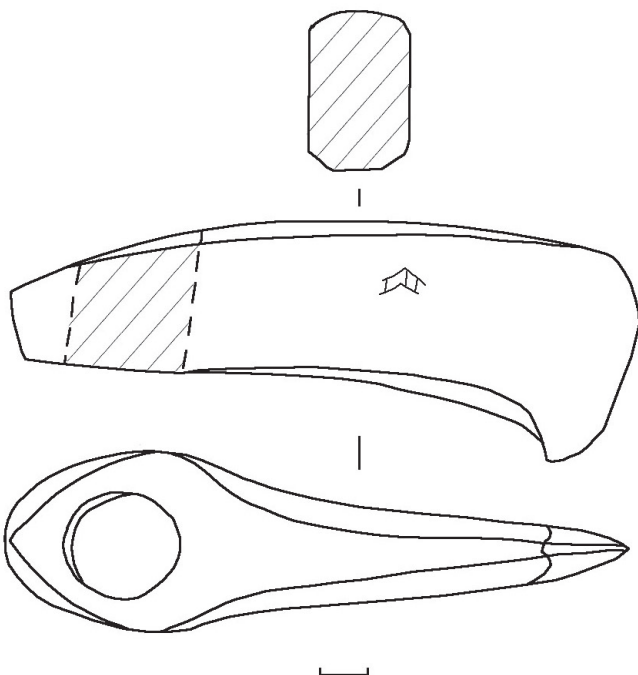

Рис.2. с. Крутилів. Металева сокира із споруди № 16 (план, профіль, переріз).

М. Бандрівський

**НОВИЙ РИТУАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ ЧАСІВ СКІФСЬКОЇ АРХАЇКИ
ЗІ ШВАЙКІВЕЦЬ БІЛЯ ЧОРТКОВА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ
(попереднє повідомлення)**

Західне Поділля, зокрема придністровська його частина, здавна привертало до себе увагу дослідників, які займаються проблемами ранньозалізного віку. По-перше, тому, що власне на Західному Поділлі в тому часі перехрещувалися основні комунікаційні (в основному торгово-вимінні) шляхи, з яких одні провадили через прилеглі перевали в Покутсько-Буковинських Горгонах до Верхнього Потисся на Закарпаття, а звідтам – на середньодунайську низовину; інші ж шляхи проходили плоскогір'ям Подільської височини на південний-схід до причорноморської низовини, тобто до Степу. Західне Поділля в цьому випадку опинялось в самому центрі транзитної торгівлі між Центральною Європою (в т.ч. Карпатським регіоном) і лісостеповими й степовими просторами Східної Європи. Тому, етнокультурні процеси, які відбувалися на західноподільській частині Середнього Придністров'я, в однаковій мірі були пов'язані і з причорноморським регіоном і з Карпатським басейном.

Відкрита на Західному Поділлі група пам'яток VII-VI ст. до нар. Хр. відома більше своїми культовими об'єктами для спорудження яких, окрім дерева, використовували у великій кількості кам'яні плити, блоки та їх уламки. Ця особливість, а також своєрідна планувальна і композиційно-просторова структура згаданих об'єктів, одразу ж поставили питання про певну окремішність західноподільської групи від безсумнівно споріднених з нею і синхронних груп Придніпров'я, Подоння і Передкавказзя. Частина із згаданих об'єктів на Західному Поділлі виконувала, мабуть, роль величавих усипальниць для можновладців того часу – представників вершницької аристократії. Проте, все ж таки значна група цих об'єктів, в яких не виявлено слідів людських захоронень, гробниць чи могильних ям, могла мати й інше, можливо, ритуальне призначення.

Нову пам'ятку цього типу відкрито біля с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Пам'ятка була виявлена в лютому

2007 року інспектором Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури В.Ільчишином який визначив її як курган скіфського часу і засвідчив факт його руйнації місцевим фермером (припис за № 34 про призупинення землерийних робіт). Однак, припис не виконувався і верхню частину пам'ятки, викладену каменем, й надалі знищували трактором, оголивши і розтягнувши по полю десятки брил з верхньої частини об'єкта). Починаючи з 25 червня по 2 листопада пам'ятка досліджувалась Західноподільською гальштатською археологічною експедицією Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

**ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ
РОЗТАШУВАННЯ РАЙОНУ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Об'єкт, про який йде мова і який 2007 року був підданий стаціонарним дослідженням, знаходиться на відстані близько 1,2 км на схід від села Швайківці, що на відстані 9 км від райцентру Чортків (в польовій документації позначений як Швайківці-І). Пам'ятка розташована на краю продовгуватого вододільного відрогу, який займає домінуюче положення над довколишньою місцевістю. Цей район, за К.Геренчуком, М.Койновим і Цисем (1964) належить до природно-географічної області Західне Поділля, точніше до Чортківсько-Борщівського природного району. Цей район простягається паралельно Притовтровому району від с.Буданіва майже до Кам'янця-Подільського і відрізняється від нього більшими абсолютними висотами (понад 300 м), набагато значнішим розчленуванням поверхні, більшою лісистістю і кількістю опадів, іншими ґрунтами.

В Чортківсько-Борщівському районі дуже поширеними є прирічкові місцевості, переважно зі спадистими та крутими схилами, на яких утворилися сірі опідзолені ґрунти, до того ж, часто еродовані. Завдяки густій сітці річкових долин і балок межиріччя описуваного району представлені переважно плоско-випуклими місцевостями

з хвилястим рельєфом, які вкриті опідзоленими чорноземами та темно-сірими опідзоленими ґрунтами. Все це вказує, що Чортківсько-Борщівський природний район у минулому був вкритий дубово-буковими лісами, значні масиви яких збереглися і до нашого часу, вкриваючи не менше 15% його території. Така помітна підвищеність і розчленованість описуваного району обумовлена тим, що тут існує система тектонічних дислокацій – виразних антикліналей, які простягаються з північного заходу на південний схід. Ці антиклінали підняли близько до поверхні поклади гіпсу і розбили їх складною системою тріщин, вздовж яких утворилися в багатьох місцях довгі лабіринти печер у гіпсах і численні провалля на поверхні. З агрокліматичного боку Чортківсько-Борщівський район характеризується підвищеною кількістю опадів (річні суми до 680 мм). Слід враховувати також значну строкатість мікрокліматичних умов, яка викликана глибокою розчленованістю рельєфу.

СТАЦІОНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Опис об'єкту. Перед початком розкопок розораний насип пам'ятки сягав близько 40 м в діаметрі і 1,8-2,0 у висоту. В центральній його частині на поверхню виступали кам'яні плити та уламки. Об'єкт виявився складною архітектурною спорудою: в центрі знаходилася вимощена кам'яними плитами площадка підквадратної в плані форми розміром 4,9 x 5,20 м, яка зверху була вкрита 5-сантиметровим шаром щільно утрамбованої жовтої глини. Бічними сторонами площадка була орієнтована майже точно за сторонами світу (рис.1.). На самій площадці ближче до середини було розчищено чотири неглибокі стовпові ями для колод діаметром 0,3-0,4 м. (рис.15). Однак, справжньою несподіванкою стало відкриття по всьому периметру згаданої кам'яної площадки 12-ти великих і глибоких ям, які мали, практично, одні й ті ж самі розміри: діаметр 0,85-0,90 м та глибину від рівня вимостки 1,20 м (тобто 2,60 м від рівня сучасної поверхні) а також трапецієподібне розширення в нижній половині висоти у більшості із цих ям. Простежувалась також певна симетрія їх розташування в плані (рис.1). З внутрішнього боку підквадратної вимостки, простежено скупчення особливо великих каменів, в той час як до центру їх величина, а отже і вага, зменшувались. Фіксація цього кам'яного завалу, який по всій площі перекривав підквадратну в плані вимостку та конструктивні особливості кладки кам'яних блоків на її краях у співставленні з гіпотетичною наявністю тут потужних стовпів, дали підстави для припущення про ймовірність склепінчастого характеру перекриття над вимосткою

(рис.14). Це припущення підтверджено ще двома спостереженнями: по-перше, з внутрішньої сторони кам'яного завалу усі камені, які були звернені до площадки, вкриті 3-4 сантиметровим шаром вапнякового розчину, який мав рожевий відтінок; по-друге, цей завал каміння з якого, як припускаємо, було викладене склепіння, лежав не безпосередньо на кам'яній вимостці, а на товстому (до 35-40 см) шарі чистого намуленого суглинку який вкривав майже майже усю площу вимостки і який міг потрапити до середини цієї споруди лише тоді, коли вона якийсь час не функціонувала і стояла відкритою. Саме завдяки цьому шару намулу збереглися усі знахідки які лежали на кам'яній вимостці, оскільки він «замортизував» величезну вагу кам'яного склепіння, яке обрушилось на площадку, коли підігнули дерев'яні стовпи-опори на які опиралися краї кам'яної конструкції.

Кам'яна вимостка зі склепінчастим перекриттям, яка знаходилась в центрі споруди з усіх боків додатково була оточена ще однією своєрідною спорудою на кшталт «футляру». Ця зовнішня споруда складалась із рову, який в плані утворював правильний чотирикутник розміром 9,50 x 11,00 м. У цей рів були густо вкопані один біля одного дерев'яні стовпи діаметром 0,25-0,30 м, які з внутрішнього боку по всьому периметру були обшиті дошками (рис.1;2). Залишки дощок у вигляді трухи темно-коричневого і бордового кольору подекуди зберігались на висоту 0,7 м. З того факту, що згадана дерев'яна стіна обшита дошками перегороджувала також вхід до усипальниці (який знаходився з південної сторони і понижена частина якого саме в цьому місці була «замощена» панцирними наборами), можна припустити, що вона тут була споруджена вже після акту захоронення на кам'яній вимостці під склепінням усипальниці. Не виключаємо, що перекриття, яке мусіло існувати над верхніми вінцями згаданої стіни, могло поєднуватись із перекриттям самого склепіння (яке оберігало його від затікання талих і дощових вод) і тоді б на завершальному етапі її побудови уся споруда виявилась одним монументальним багаторівневим архітектурно-поминальним комплексом. Про велику ймовірність такого конструктивного призначення зовнішньої дерев'яної стіни може свідчити 2-охметрової ширини кам'яна кладка, яка примикала до неї ззовні, залишаючи відкритим місце входу та усю частину вздовж північного боку площадки.

А) ЗАЛИШКИ ПОХОВАННЯ

В центрі кам'яної вимостки на глибині 1,35 м від рівня сучасної поверхні під завалом каміння розчищено рештки поховання, яке мало вигляд

скупчення кісточок розміром 0,3 x 0,4 м і товщиною до 0,1 м. Частина кісточок мали біло-сірий та попелястий колір, були сильно перепалені, а тому – значно важчі, ніж інші. Натомість, решта кісточок, які входили до складу скупчення, мали жовтавий колір і виявились або зовсім неспаленими, або такими, що ледь зазнали дії вогню. Зверху і знизу цього скупчення кісточок простежено однаковий прошарок пухкої консистенції темно-коричневого кольору який, скоріш за все, є залишками стінок від дерев'яної урни, яка була роздавлена каменями під час обвалу склепіння. Це підтвердилось, коли після розбирання решток кремації та неспалених кісточок, в тому місці долівки, де вони лежали, розчищено нижню частину дерев'яної гостродонної посудини, яка в цьому місці мала діаметр 19 см і майже на 13 см виявилась вкопаною у долівку. Всередині її півкруглого дна лежала решта кісточок в т.ч. перепалених. Залишається нез'ясованим питання призначення 15-сантиметрової товщини шару сипкого вапна біло-рожевого кольору, який зверху перекривав урну з кісточками

Хоча вищеописана урна й знаходилась в самому центрі кам'яної вимостки, однак вона, скоріш за все, була маркером якоїсь іншої ідеї, а не «центрального похованням». Функції цієї урни могли бути схожі до супровідних чи т.зв. закладних жертв (здебільшого, дітей, рідше - тварин), які відомі на семи поховальних пам'ятках Середнього Придністров'я. Для основного ж померлого, для якого й споруджувався увесь комплекс (?), міг бути влаштований дерев'яний поміст, на якому тіло знаходилось впродовж якогось часу (від такого помосту могли походити чотири стовпви ями, які знаходились ближче до середини вимостки). Зрештою, про обережність, з якою слід підходити до залишків тілоспалення у поховальних пам'ятках західноподільської групи, свідчать результати аналізу кремації з кургану в Бикові в українській частині Передкарпаття, де у чотирьокутній споруді 7 x 8 м у супроводі залізної бойової сокири, бронзових наконечників стріл (тригранні і дволопатевої), кількох підвісок, намистинки та глиняного черпака, було захоронено, за даними антропологів та палеозоологів, рештки вівці або кози (Махнік Я., Павлів Д., Петегририч В., 2003,с.541).

Б) ОПИС ЗНАХІДОК

Під час розкопок усипальниці виявлено цілу низку виробів, які виготовлені з металу, кераміки, кістки. Найбільш чисельну групу становить посуд, представлений двома металевими (казан, ситечко) і десятьма керамічними виробами (корчага, два горщика, п'ять мисок і два кухлі).

Керамічні посудини. Найбільшою посудиною в усьому керамічному комплексі Швайківець є велика чорнолискована корчага висотою 52,05 см, яка має сильно роздуті півкруглі бочки діаметром 42 см, високе завужене угорі горло та «г»-подібні відігнуті назовні вінця (рис.11,1; рис.40). На бочках корчаги наліплені чотири симетрично розташовані гудзи циліндричної форми з рівно зрізаним ніби приплюснутим торцем. Товщина стінок посудини 0,8-0,9 см, хоча в місцях згину та при дні їх товщина доходить до 1,4-1,5 см. Посудина якісно випалена, зовні чорного блискучого кольору, зі середини – сіро-брунатна, старанно заглажена. В глиняному тісті простежуються домішки органіки та дрібно товченого вапняку і такого ж дрібного шамоту.

Серед керамічного інвентаря трапилося два горщика, які прийнято зараховувати як приналежні до групи кухонного посуду. Більший горщик висотою 37,5 см має струнку банкоподібну форму із сильно виступаючим наліпним валиком, який розташований з зовнішнього боку вінця на висоті близько 2,1 см від краю і карбований відтисками пальця (рис.11,2; рис.34; рис.35). Посудина сформована на великому стійкому денці, добре випалена. Поверхня зовні горбкувата, хоча й заглажена, різних відтінків ясно-брунатного кольору. Внутрішня поверхня, судячи із паралельних смуг, заглажувалася віхтем трави або соломи і має такий-же ясно-брунатний колір в темніші і ясніші плями. Черепки на зламі мають всередині темно-сірий колір. В глиняному тісті значні домішки крупного шамоту та менше органіки. Випал якісний. Менший горщик висотою всього близько 16 см дещо приземкуватий, має відігнуті назовні вінця з наскрізними проколами під краєм і наліпним карбованим валиком, який розташований на відстані близько 1,8-1,9 см від його краю. Причому простежено цікаву особливість: отвори під вінцем пробивались ззовні і зі середини зумисне заліплювались або ж затирились глиною, оскільки про їх існування свідчать лише малесенькі (діаметром до 1 мм) дірочки. Зовнішня і внутрішня поверхні цієї приземкуватої посудинки є рівномірного ясно-брунатного кольору з тою різницею, що зовнішня поверхня ледь горбкувата на дотик, тоді як внутрішня – старанно і по всій площі заглажена. Випал якісний, в глиняному тісті простежуються більші й менші зерна шамоту.

З п'яти мисок три є чорнолисковані і мають загнуті до середини вінця. Найбільша з мисок - діаметром 48,8 см і висотою 17 см, сформована на слабо виділеному середньої величини денці, має півкруглі легко нахилені до середини вінця, які на краю заокруглені (рис.12,1;). Ця миска – найбіль-

ша з усіх, які нам доводилось коли-небудь оглядати. Причому, несподівано великими є не лише її розміри, але й цікава також техніка її виконання: зовнішня поверхня чорнолискована, внутрішня – так само, хоча більш тьмяніша і не так відблискує. Уся поверхня виробу старанно заглажена, випал якісний, в глиняному тісті дуже дрібні домішки дрібно товченого шамоту. Усі ці ознаки свідчать, що виготовляли цю найбільшу миску у спеціалізованій гончарній майстерні, яка працювала за найбільш досконалими, як на той час, технологіями. Друга миска, яка має значно менші розміри за першу, схожа з останньою тим, що має аналогічно сформований профіль в т.ч. й вінця. Діаметр другої миски близько 24,1 см, висота до 7,9 см, діаметр стійкого дна до 7,2 см. На відміну від усіх інших керамічних посудин, які знайдені у швайківському комплексі і які доводилось склеювати із десятків фрагментів, описувана друга миска (можливо, через більш досконалу технологію свого виготовлення) виявилася лише розтріснутою на дві майже рівновеликі половини. Саме в цій – найкраще збереженій мисці знаходилось бронзове сито для відціджування вина, про яке буде мова нижче. Випал цієї другої миски найкращий з усіх інших посудин, а рівномірна чорно-сіра її поверхня має радше потьмянілий блиск заліза, а не чорне лискування (рис.12,7; рис.38) Третя миска, хоча й менших розмірів, але цікава тим, що має зовсім інакше сформовані вінця, які різко профільовані і широко розхилені назовні (рис.12,2; рис.39). Діаметр миски до 26 см, діаметр малого дна близько 6 см., висота миски 9,5 см. Ця миска є яскравим зразком групи столових мисок, оскільки вона тонкостінна (до 0,5-0,6 см товщина стінок), уся поверхня рівномірного чорного кольору лискована. Про її напрочуд якісне виготовлення свідчить блискуча ще й до тепер поверхня її стінок. Випал якісний, в глиняному тісті дрібні домішки шамоту. Дві останні миски – четверта і п'ята, збереглись найгірше. Від більшої з них, яка сягала в діаметрі до 22 см вціліла більша половина (рис.12,6). Ця миска сформована на широкому, хоча й відносно тонкому денці, має профільований злам бочка і різко нахилені до середини вінця. Зовнішня і внутрішня поверхні виробу рівномірного темно-брунатного кольору, зовнішня поверхня старанно заглажена (складається враження, що місцями підлощена), тоді як внутрішня – дещо темніша, лише рівномірно заглажена. Випал недостатній, в глиняному тісті значні домішки дрібного шамоту. Остання миска – п'ята, найменша (рис.12,5). Як і попередня, вона вціліла лише на половину. Діаметр миски близько 22 см, висота до 7,5 см. Сформована на легко зазначеному стійкому денці,

має півкруглі плавно нахилені до середини краї вінець, що за профілем зближують її з профілем найбільшої – першої миски. П'ята миска відноситься до тонкостінних мисок, оскільки товщина стінок не перевищує 0,4-0,5 см. Миска зроблена старанно, зовнішня і внутрішня поверхні однакового майже чорного кольору і, що цікаво: зовні і зі середини дана посудина має чорне лискування. Випал якісний, в глиняному тісті майже непомітні домішки дуже дрібного (просіяного-?) шамоту.

Два кухлі, які були знайдені в різних місцях усипальниці, хоча й мають майже однакову висоту, однак різняться за формою та способом виготовлення. Перший з них висотою близько 12 см має приземисту банкоподібну форму (рис.11,3; рис.36; рис.37). Кухлик сформований на широкому стійкому денці, має чітко виділений перехід плічок у вінця, які короткі і сформовані вертикально. Вушко мале, овальне в перерізі прикріплене верхнім кінцем до верхнього краю вінець, а нижнім – до погано виділених плічок. Під вінцями кухлика, приблизно, на рівні отвору вушка, наліплений доволі великий пружок карбований відтисками пальця. Випал посудинки посередній, зовні і зі середини вона має плями ясно-брунатного кольору, в глиняному тісті домішки шамоту. Другий кухлик має зовсім іншу форму й іншу технологію виготовлення. Цей другий кухлик (рис.12,3) висотою понад 12 см і діаметром вінець близько 11,5 см віддалено нагадує біконічні посудини, оскільки має дуже плавний, делікатний вигин тіла в середині його висоти. Плічка ледь вигнуті плавно переходять у високі вертикально сформовані і легко потоншені вінця. Нижня половина корпусу легко опукла і сформована на недостатньо виділеному, такої ж товщини що й стінки, денці. Хоча вушко від цього другого кухлика не збереглося (незважаючи на скрупульозні пошуки не вдалось віднайти навіть найменшого його фрагмента), однак, судячи з місць на корпусі, до яких воно кріпилось, то можна припустити, що вушко було широке, петельчасте і своїм верхнім кінцем підносилось над краєм вінець. Зовнішня поверхня другого кухлика дуже старанно заглажена, а під вінцями навіть підлощена, ясних відтінків сіро-брунатного кольору в попелясті плями. Натомість, внутрішня поверхня, хоча й має таке саме старанне загладження, однак має майже чорний колір. Випал посудинки якісний, в глиняному тісті дуже дрібні домішки шамоту.

Металеві посудини. Найбільш презентативним в усьому комплексі посуду є, мабуть, литий казан, який знайдений в південно-західному куті усипальниці поруч з мисками, горщиками, та ситечком, яке виявилось покладеним в одну з

чорнолощених мисок (рис.12, 7; рис.23-29). Казан має вигляд чаші півсферичної форми, яка оперта на пустотілу конічну ніжку (рис.7). З обох сторін вгорі під вінцями знаходяться два горизонтально сформовані вушка. Висота казана 32,0 см, діаметр 32,04 см, товщина стінок 0,4-0,5 см, ширина «г»-подібного краю вінець 1,1 см, ширина вушок при корпусі 6,6 см, висота ніжки 14,04 см, діаметр основи ніжки 15,07 см. Нижче середини ніжки з обох боків існують два наскрізні отвори призначені, можливо, для більш стійкої (за допомогою штифта) фіксації казана, скажімо, на дерев'яній палі. Уся поверхня казана, починаючи від верхньої частини ніжки, а, особливо – корпус, вкрита товстим шаром кіптяви. Казани аналогічної форми до швайківського (тобто із горизонтально сформованими вушками), є рідкістю і відомі вони ще з трьох пунктів. Наприклад, аналогічної форми бронзовий казан був знайдений ще за часів Австро-Угорської монархії у сусідньому – Борщівському повіті біля с.Іване-Пусте на Придністровському Поділлі. Схожий за формою казан знаємо також зі с.Крячківки на Полтавщині. Як і в нашому випадку, нижня частина казана з Крячківки виявилась закопченою (Сидоренко Г.,1964, т.XVI, с.163,рис.4). І, останнє – казан дуже схожої форми виявлено в кургані № 12 біля с.Стеблева у Поросці (Ковпаненко Г., Бессонова С., Скорий С.,1989, с.86,с.102, рис.31, 11). Можна припустити, що казани із горизонтально сформованими вушками є дещо раніші за казани із вертикальними вушками, які припасовані до країв вінець. Оскільки, місцезнаходження казанів на зразок швайковецького не виходить за межі лісостепової зони, то і генезис цих металевих посудин слід, мабуть, виводити з місцевого середовища (скажімо, з того ж білогрудівсько-сабатинівського блоку культур, на території яких клепані казани ритуального призначення на конічному пустотілому піддоні дістали широке розповсюдження –Бандрівський, 2007, с.38-64).

Згадане вище бронзове ситечко, яке лежало в одній з мисок поруч казана також збереглося в доволі хорошому стані. Посудинка має півсферичну в перерізі форму, різко профільовані і відігнуті назовні вінця та високо підняте понад край петель часте вушко (рис.9; рис.18-22). Діаметр посудинки 19,03 см, висота чаші 6,09 см, висота ситечка з вушком близько 12 см, товщина стінок чаші до одного міліметра. Вушко шириною 1,4 см припасоване до корпусу за допомогою трьох бронзових заклепок – одної більшої внизу і двома меншими – з внутрішнього боку вінець (рис.22). Нижня частина ситечка вкрита густою мережею маленьких дірочок які 15-ма рядами опускаються до дна. Верхня половина посудинки прикрашена

пуансонним орнаментом у вигляді двох стрічок між якими є 27 «перлинок», які витиснуті зі середини. Окрім того, кожна така «перлінка» має ще пуансонний кружечок довкола, який переходить у мотив «біжучої хвилі». Ця частина декору виконана у надзвичайно делікатний і мініатюрний спосіб (рис. 21).

В) ПРЕДМЕТИ ТУАЛЕТУ

Кістяний гребінь знайдений на північно-східному краю кам'яної вимостки на глибині 1,49 м від рівня сучасної поверхні. Гребінь лежав поблизу струхлявілих решток стовпа-ХІІ і був до половини роздавлений каменем, який впав зі склепіння. Виріб виготовлений з кістяної (мабуть, розпрямленої в нагрітому парю стані) кістяної пластини, яку з тильного боку залишили шорсткою, а з лицевій – старанно відполірували (рис.10; рис. 33). Розміри гребеня 8,3 x 7,3 см , товщина в середній частині 3-4 мм на краях потоншується. Кількість зубців на гребені становила 29 або 30, однак, через значну пошкодженість (крихкість кістки внаслідок удару) на свої місця вдалось припасувати лише обидва крайні бічних і один середній зубці.

Верхня половина гребеня оформлена у вигляді двох кінських голівок, які звернені в різні сторони. В центрі гребеня шиї з гривами обидвох коней стикаються (рис.33). Вражає не стільки лаконічність, як довершеність образу: очі, ніздрі і рот коней передані за допомогою коротких і глибоко врізаних клиноподібних рисок, тоді як контур морди та гриви – суцільною тонкою лінією. Настовбурчені вуха також вимодельовані у характерний спосіб, що в поєднанні з насторожено-грізним видом кінських голів підсилює і так суворий їхній вигляд (рис.10).

Г) ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ І ЗАХИСНОГО ОБЛАДУНКУ

Бойові сокири. Першу залізну сокиру виявлено в центральній частині кам'яної вимостки неподалік стовпової ями та тілоспалення поблизу однієї із стовпових ям. Сокира розчищена на глибині 1,30 м від рівня сучасної поверхні (тобто, на плитах вимостки) під шаром попелу і вапна, яке «прикипіло» до внутрішньої сторони кам'яного завалу склепіння. Сокира лежала руків'ям (яке місцями збереглося на довжину понад 0,6 м) до південного-сходу на тонкому шарі органіки коричневого кольору розміром приблизно 20 x 25 см (рис.6, 1; рис.32). Це могли бути залишки від шкіряного футляру для сокири. В свою чергу цей футляр лежав на шарі підсипки з дрібних вуглинок, які були висипані у вигляді купки на глиняну поверхню вимостки. У втулці сокири, окрім дерева

зберігався залізний клин довжиною 3,2 см із грибоподібною голівкою (рис.6, 1а; рис.32). Сокира має у довжину 23,5 см і за формою належить до групи сокиро-молотків типу 3 (за класифікацією В.Льїнської, 1961, с.31). На відміну від відомих на сьогодні екземплярів у сокири зі Швайківець на обушній частині є чотири симетрично розміщені пірамідальних шипи (рис. 6, 1), що зводило нанівець ефект «ковзання» по об'єкту удару. Друга сокира, яка за згаданою класифікацією належить до групи клиновидних сокир типу 2 (масивнообушні з виїмкою в основі) і має у довжину 17,5 см, виявлена біля західного кінця II-го панцирного блоку, який лежав майже впритул до південного краю вимостки (рис.6, 2, рис.31).

Підбір саме даного типу сокир, мабуть, не випадковий. Залізні сокири саме цих двох типів, окрім Швайківець, трапилися також у кургані-2 з Перебиківець з розкопок Г.Смірнкової в українській Буковині та в кургані Старша Могила з розкопок Д.Самоковасова на Сумщині. Мабуть, наявність у поховальному комплексі двох сокир різних типів в той час було символом, який однаково був зрозумілий і тогочасному населенню Полтавської рівнини (Старша Могила) і мешканцям Середнього Придністров'я. (Зрештою, про ймовірність саме такого вектора взаємозв'язків свідчить й аналіз вищезгаданого казана зі швайковецького ритуального об'єкту, аналогії якому знаходимо поки-що лише в с.Крячківці на Полтавщині та в с.Стеблеві на Пороссі).

Навершя піхов акінака. Виявлене під кам'яним завалом на глибні 1,23 м на північно-західному краю вимостки на відстані 0,17 м від стовпової ями-Х. Представляє собою металеву втулку видовженої трапецієподібної форми і овальної в перерізі. Довжина виробу 7,2 см, розміри овальної основи 2,7 x 1,4 см. Уся поверхня вкрита шістьма рядами прорізнних трикутників, які розмежовані однією або двома лініями. На поверхні збереглися сліди позолоти (рис.8; рис.17). Найближчі аналогії до цього навершя знаходимо у пам'ятках VII-V ст. до нар. Хр. з району Потисся (Мелюкова, 1989, с.335, табл..30,3).

Панцирні пластинчаті набори. Після розбірки потужного завалу кам'яного склепіння (яке рухнуло до середини усипальниці, після того як підігнули дерев'яні стовпи-опори на його краях) на поверхні кам'яних плит на південному краю вимостки, тобто в районі входу та перед ним, виявлено три панцирних набори. Останні займали площу близько 4,1 x 2,2 м. (рис.4). Те, що вони достатньо добре збереглися пояснюється тим, що поверх долівки, на якій вони лежали, наміло доволі потужний шар намулу товщина якого,

наприклад, над II-им панцирним блоком, сягала 0,42-0,45 м. Отже, як вже була мова, усипальниця з якихось причин довгий час стояла відкритою, що спричинило появу у ній намулу, який згодом й виконав роль «амортизатора», зменшуючи той колосальний тиск на панцирні набори від просівших кам'яних блоків склепіння. Залишки першого панцирного набору розчищено на глибині 1,30-1,35 м від рівня сучасної поверхні безпосередньо на вимостці. Тут залізна луска лежала окремими скупченнями і порізу на 5-тисантиметровому шарі жовтої глини, якою була вкрита вимостка. Найбільше панцирних лусок і довгих набірних пластин розчищено довкола стовпової ями-1. Це наводить на припущення, що панцир міг бути підвішаний на стовп, а коли він зотлів, то впав додолу і згодом був замулений. Натомість, другий і третій панцирні блоки, які, не виключено, входили до складу одного захисного обладунку, були розчищені вже поза межами кам'яної вимостки і на більшій глибині: 1,55-1,60 м. Ці панцирні набори були покладні у розгорнутому вигляді повністю перегородивши вхід до центральної частини монументальної споруди (рис.4). Як і попередній захисний обладунок, ці панцирні набори також були перекриті 40-сантиметровим шаром намулу, а поверх – потужним завалом склепіння. Очевидно, через цей утруднений спосіб доступитися до речового інвентаря й допоміг цим знахідкам зберегтися в незайманому стані до сьогоднішнього дня.

Рештки першого панцирного блоку, які збереглися у вигляді уламків броні розміром 13 x 8 см, 8-10 x 5-8 см та ін. свідчили, що він був набраний з пластин, які були нашиті горизонтальними рядами знизу вгору в той спосіб, що кожний верхній ряд - приблизно, на одну третину довжини пластини - перекривав собою нижній ряд. Кожна пластина ряду закривалась сусідньою на половину її ширини а, крім того, кожний верхній ряд був зумисне дещо зміщений для того, щоб верхня пластина перекривала собою стик між двома пластинами нижнього ряду. Таким чином, панцирний набір у товщину складався ніби з двох - трьох шарів. Пластини, які входили до першого панцирного набору за розміром ділимо на чотири групи: перша – пластини довжиною 2,6 см і шириною 1,7-1,8 см (рідко 1,9-2,0 см); друга – пластини довжиною 2,5-2,6 см і шириною 1,4-1,5 см; третя – пластини довжиною 2,2 см і шириною 1,2 см; і четверта група – пластини довжиною 1,9 см і шириною 1,0 см (рис.30). Те, що до набору одного панцира входили пластини різної величини (в нашому випадку – чотири групи), за свідченням фахівців, може свідчити про намагання забезпечити максимальну рухливість частин обладунку на жи-

воті, в поясниці, в плечовому і ліктьовому суглобах (Черненко, 1968, с. 28).

Усі пластини із першого швайківського панцирного набору мають продовговату форму з прямокутним верхнім краєм і заокругленим на краях легко загнутим донизу нижнім краєм. У верхній частині кожної пластини пробійником пробито по три отвори (на пластинах довжиною 2,5 см ці отвори розташовані симетрично в ряд, а на пластинах меншого розміру отвори пробиті у вигляді трикутника). Ще один – четвертий отвір, пробитий на одому з довших країв. Судячи з розташування отворів на пластинах, у захисному обладунку зі Швайківець була використана лише одна – права система їх набору на шкіряній основі при якій кожна пластина закриває праву частину сусідньої. Від описуваного першого панцирного блоку збереглося близько 1,2-1,3 тис. таких пластин-лусок, а, крім того, ще 9 пластин з поясного набору, які мають характерну есоподібну форму і збереглися на довжину 9,0-9,0 см при ширині 1,5-1,9 см. Знайдено серед пластин також одну бронзову ворварку (?) кулястої форми пустотілу всередині висотою 2,1 і діаметром 2,2 см., кістяну застібку у вигляді старанно заполірованої круглої в перетині палички з надрізом посередині та 5-ть мініатюрних пустотілих усередині гостроконечних з одного боку кістяних циліндриків довжиною 1,7 і діаметром 0,8 см, які походили, мабуть, від шкіряних ремінців для стягування панциря на боці. Частини панцира вирізани монолітом.

Другий панцирний блок, який займав площу близько 0,90 x 0,45 м, складався з одної майже суцільної великої частини панцирного набору довжиною 0,60 м і шириною до 0,45 м. Нижче нього лежала кістяна застібка довжиною 8,5 см, схожа до вищезгаданої, а на захід від неї лежало одна на одній близько 25 залізних довгих пластин з поясного набору, які прикривали поясну частину і низ обладунку. Нижче цих пластин розчищено рештки залізного каркаса шолома (?) та ще одне скупчення панцирної луски. (Увесь другий панцирний блок вирізано монолітом і доправлено до Львова). Від третього панцирного блоку, який залягав у вигляді компактного скупчення на площі 0,90 x 0,55-0,60 м, збереглося близько 4,5-5,0 тис. пластин, в тому числі близько 27 великих пластин довжиною 9,9 -10,9 см кожна при ширині 1,6-1,7 см, які так само походили від ще одного поясного набору. Другий і третій панцирні набори у Швайковецькій ритуальній споруді викладено вздовж осі схід – захід, причому горішньою частиною до сходу сонця. При такій розкладці стає зрозумілим, чому бронзовий казан та інші посудини розставили на тій-же поздовжній осі що й панцирні набори, але

із західної сторони, тобто «в ногах» гіпотетичного небіжчика. А, як знаємо, майже усі литі казани розглядуваного часу були знайдені власне нижче ніг померлого, переважно з правого боку.

Подібні до вищеописаних, набірні лускати панцирі та їх уламки чисельно представлені у пам'ятках асиро-перського владарювання в Передній Азії та на Близькому Сході, а також на багатьох пам'ятках Південної і Південно-Східної Європи. В українській школі археології ранньозалізної доби, яка успадкувала від радянської науки не критичне відношення до концепцій М.Ростовцева та його послідовників, появу захисного лускатого обладунку на Придніпров'ї та в сусідніх з ним регіонах однозначно пов'язують із іраномовним Світом, точніше із "скіфами"-кочовиками. Однак, реальні підстави для такого припущення можуть з'явитися лише тоді, коли буде доведено, що ніякий інший народ (скажімо, скоти, агатирси, неври), окрім скіфів, не міг привнести в Український Степ чи Лісостеп традицію виготовлення набірно-го пластинчатого захисного обладунку. Поки-що ж провідними скіфологами доведено, що скіфські елементи (як тенденція) у Правобережному Лісостепу з'явилися не раніше кінця V-IV ст. до нар. Хр. (Гаврилук, 2005, с. 106), а панцирні набори, схожі до швайківського, з'явилися тут набагато раніше - приблизно, не пізніше середини VII ст. до нар. Хр.

ВИСНОВКИ

Близько середини VII ст. до нар. Хр. у військовій справі тогочасного населення Наддніпрянської України та Придністров'я, які на той час, як припускають, входили до складу Царства скотів і були заселені скотами, агатирсами та неврами, відбулися різкі зміни. Останні позначилися у появі нових видів наступального і захисного озброєння (залізні бойові сокири, акінаки, набірні панцирі лускатого типу) та тактиці ведення бою. Ці рішучі зміни в мілітарії місцевого лісостепоного етносу настали внаслідок неодноразової участі вихідців із скототського суспільства у військових кампаніях на Близькому Сході та участі їх у протиборстві таких могутніх держав як Лідія, Урарту, Асирія, згодом Персія та ін. Власне, у середовищі цих передньоазійських цивілізацій ще з другої пол. Птис. до нар. Хр. були винайдені й широко розповсюджені захисні обладунки із набраних на шкіряній основі спершу бронзових, а згодом і залізних пластин.

Отож, здійснюючи маршові рейди чи то через Кавказ до Урарту, чи то через Босфор до Лідії й Кілікії, зброярі скототського суспільства спершу зазнайомилися, а згодом (можливо, че-

рез два-три десятиліття) й повністю перейняли й запровадили на своїй території – Українському Степу й Лісостепу, замкнений цикл виготовлення набірних лускатого панцира. Поява на берегах Дніпра та в Подністров'ї панцирних обладунків нового – близькосхідного зразка (пластини, закріплені лише у верхній частині – як луска на рибі - забезпечували воїну, одягнутому в такий панцир, максимально можливу рухливість, що особливо важливо для стрільби з лука з сідла та в рукопашному бою), викликала й зміни у наступальному озброєнні.

На території Тернопільської, Івано-Франківської та Хмельницької областей під час розкопок ритуальних об'єктів VII-VI ст. до нар. Хр. в різні роки було виявлено залишки шістьох панцирів набірних типу (з них один бронзовий, решта – залізні), які майже нічим не відрізняються від своїх близькосхідних прототипів. Однак, в жодному з цих випадків не вдалося натрапити на неторкнутий панцир; усі вони виявилися понівеченими під час неодноразових грабівницьких вторгнень до вищезгаданих культових об'єктів. І лише 2007 року під час розкопок ще одного щойно віднайденого об'єкту біля с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області під потужним завалом кам'яного склепіння, дякувати Господу, вдалося натрапити на аж на три панцирних набори, два з яких були покладені у розгорнутому вигляді перегородивши вхід до центральної монументальної споруди, а третій був підвішаний на одному із стовпів поблизу входу до неї. Поруч з панцирами виявлено 12 посудин, з них дві бронзові (казан та ситечко для відціджування вина) та десять керамічних (корчага, гощик и, миски, кухоль). Неподалік розчищено кістяний гребінь виготовлений в зооморфному стилі із зображеннями голівок двох коней, дві залізних бойових сокири та ажурне навершя піхов акінака. Усі ці речі, включно з вищезгаданими панцирами лускатого типу, знаходились з боків чотирикутної вилоненої кам'яними плитами площадки, в центрі якої знаходилося тілоспалення.

У Швайківцях вперше вдалось встановити, що знайдені в цій монументальній архітектурній культовій споруді панцирі були виготовлені із малесеньких залізних пластин, які були нашиті горизонтальними рядами знизу вгору в той спосіб, що кожний верхній ряд (приблизно на одну третину довжини пластини) перекривав собою нижній ряд. Крім того, кожна пластина ряду закривалась сусідньою на половину її товщини. Таким чином панцирний набір у товщину складався ніби з двох-трьох шарів. Більшість швайківських пластин сягала у довжину 2,6 см при ширині 1,8 см. З огляду

на те, що окремі ділянки розглядуваних панцирів складались також і з ще менших пластинок: розміром 1,9 x 1,0 см то, за свідченням фахівців, це може свідчити про намагання забезпечити максимальну рухливість тих частин обладунку, які знаходились на животі, в районі поясиці, на плечовому та ліктьовому суглобах (Черненко, 1968,с.28). У верхній частині кожної пластини пробійником пробито по три отвори через які пластину сухожиллями нашивали на шкіряну основу, а ще один – четвертий отвір для скріплення пластин між собою, пробито на одному з довгих її країв. Скажімо, від першого панцирного набору у Швайківцях збереглось близько 1,3 тис.таких пластин, а від другого і третього близько 4,5 – 5,0 тисяч.

Значне число речей мілітарного призначення (наступального та захисного озброєння, бойової кінської упряжі), які на сьогодні виявлено вже в десятках курганів Поділля, Покуття й Буковини, дають підстави припускати, що тут, на крайньому заході Царства скотів - одного з найраніших протодержавних утворень на території сучасної України, про яке збереглися відомості у писемних документах, в VII-VI ст. до нар.Хр. існували потужні військові підрозділи важкоозброєної панцирної кінноти, основу якої могла складати вершницька аристократія. Ці «панцирники» становили відбірну частину війська і напередодні битви перебували перед центром бойового порядку, який складали легкоозброєні піші й кінні воїни. Концентрований потужний удар кулака важкої кінноти, як про це писав свого часу Є.Черненко, нерідко вирішував кінець битви. Вцілому, ефективна зброя, досконале володіння нею і конем місцевого населення, а головне – безсумнівне використання ним в той час бойового строю, робили перемогу такої панцирної кінноти над будь-яким противником, майже неминучою.

З огляду на присутність у речовому інвентарі ритуального об'єкту зі Швайківців окремих речей, які прийнято зараховувати до типових ознак т.зв. скіфської культури (казан, панцирний набір), постає питання, чи можна даний об'єкт зараховувати до скіфських пам'яток? Мабуть, що ні, не можемо, і на це є, щонайменше, п'ять аргументів. По-перше, наявність казана у похованнях притаманна багатьом культурам в просторі і часі (наприклад, у гальштатській, а згодом – у латенській та ін.). Більш резонним є вбачати у використанні правобережним, в т.ч середньодністровським населенням Західного Поділля казана в культових цілях не як вплив з центрально- чи середньоазійських районів, а як якісь місцеві ремінісценції релігійних уявлень, які сягають ще сабатинівсько-

білогородського кола культур, в якому, власне, чисельно представлені ритуальні металеві клепані казани на конічному пустотілому піддоні (Бандрівський, 2007, с. 38-64). По-друге, наявність панцирного набору в похованні свідчить щонайбільше про мілітарний спосіб життя, яке вів померлий чи власник такого захисного обладунку, але аж ніяк не про його етнічну приналежність. Якщо ми допускаємо участь середньодніпровського населення (в якому все менше залишається підстав вбачати іраномовних скіфів-кочівників) у близькосхідних військових кампаніях VII ст. до нар. Хр. і звідки воно могло перейняти принцип виготовлення набірною захисного обладунку, про що вже була мова вище, то чому те саме не можемо припустити й для тогочасного населення Середнього Придністров'я, в т.ч. Західного Поділля? По-третє, тип таких великих культових об'єктів, подібний до того, що знайдений у Швайківцях, в тому часі в іраномовному Світі номадів, невідомий. Тим більше, відсутні навіть віддалені аналогії до таких об'єктів у ареалі пам'яток, які частина дослідників вважає скіфськими. По-четверте, особливістю захоронення представників військової аристократії на Середньому Придністров'ї в VII-VI ст. до нар. Хр., є майже повна відсутність їх останків як і самого обряду інгумації для цієї привілейованої верстви тогочасного суспільства. По-п'яте, увесь комплекс ознак середньодніпровської (західноподільської) групи пам'яток VII-VI ст. до нар. Хр., заперечує існування у ній скіфського (скіфо-сакського) іраномовного кочового елемента (Бандрівський, 2007, с. 77-100, він же, 2007, с. 296-322). Це змушує повернутись до призабутої на сьогодні концепції Г. Коте, Ю. Колосовської та ін. про приналежність пам'яток цього часу Українського Правобережжя місцевій автохтонній людині, яка почавши виходити на історичну арену ще в другій пол. II тис. до нар. Хр., вже на початку періоду раннього заліза створила одне з наймогутніших державних утворень у припонтійському регіоні – Царство сколотів.

Література

Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.- Львів, 2007.- вип. 11.- с. 38-64.

Бандрівський М. Сучасне розуміння «скіфського» і проблема етно-культурної приналежності носіїв середньодніпровської групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.- Львів, 2007.- вип. 11.- с. 77-100.

Бандрівський М. Indoarica в етногонічних версіях Геродота і проблема археологічної атрибуції сколотів // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.- Львів, 2007.- т. 253.- с. 296-322.

Гаврилюк Н. Скорый С. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)-К. 2003.- 162 с. // Археология.- № 3.- с. 101-110 (рец.).

Льїнська В. Скіфські сокири // Археология.- К., 1961.- т. XII.- с. 27-52.

Ковпаненко Г., Бессонова С. Скорый С. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья.- К., 1989, с. 86, с. 102, рис. 31, 11.

Махнік Я., Павлів Д., Петегірич В. Курганне поховання ранньоскітського часу у верхів'ях Дністра // Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich.- Krosno, 2003, s. 531-546.

Мелюкова А. Скифообразные памятники в средней Европе // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.- М., 1989, с. 335, табл. 30, 3.

Сидоренко Г. Скіфський курган на р. Удай // Археология.- К., 1964.- т. XVI.- с. 193, рис. 4.

Черненко Е. Скифский доспех.- К., 1968.

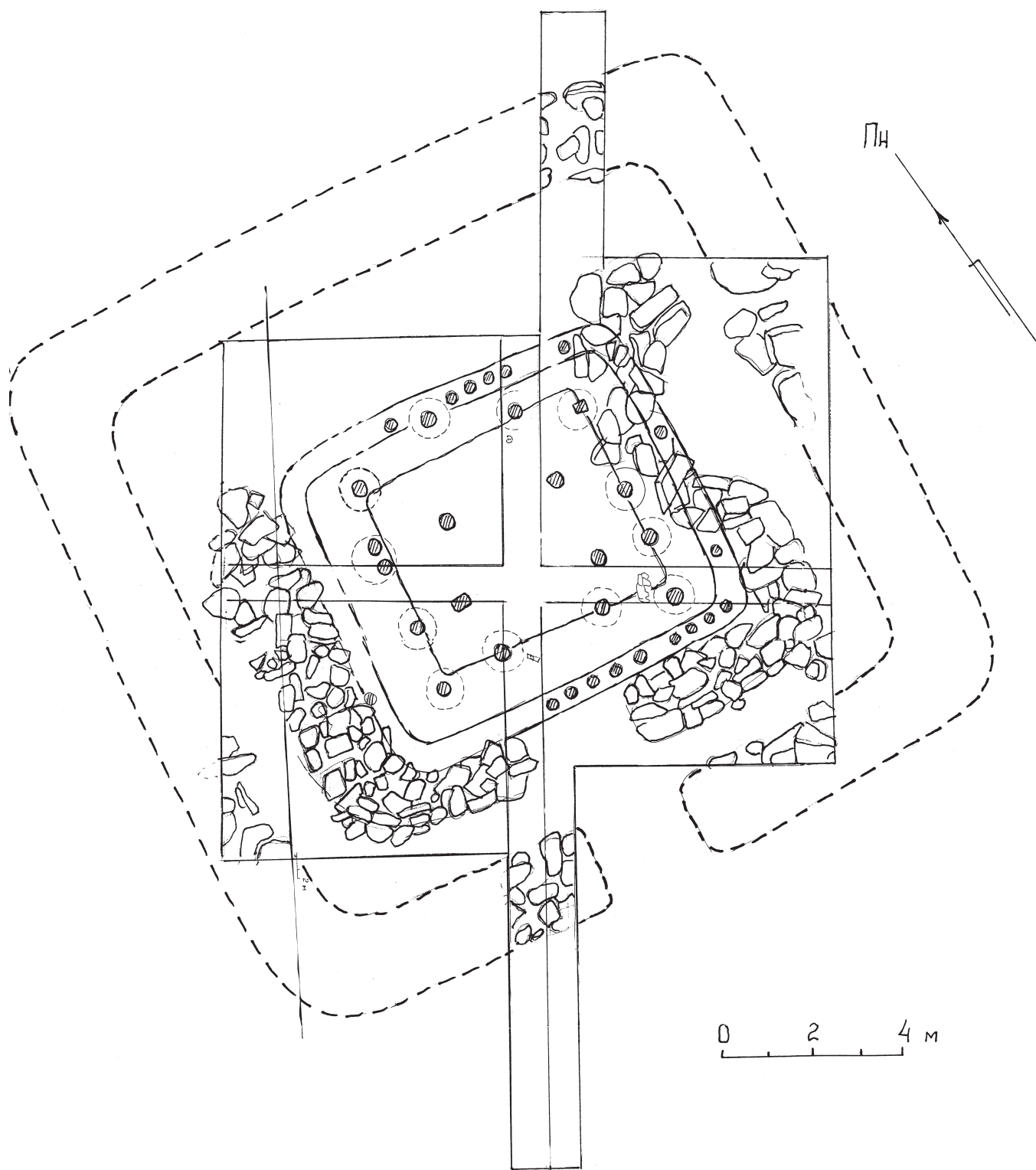

Рис. 1. Швайківці-І. Схематичний план розкопу.

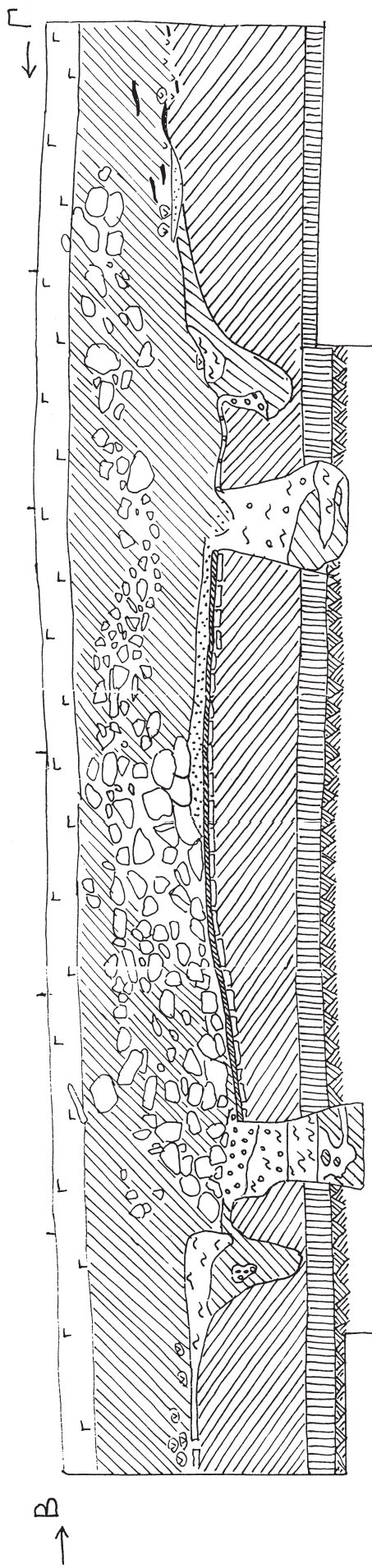
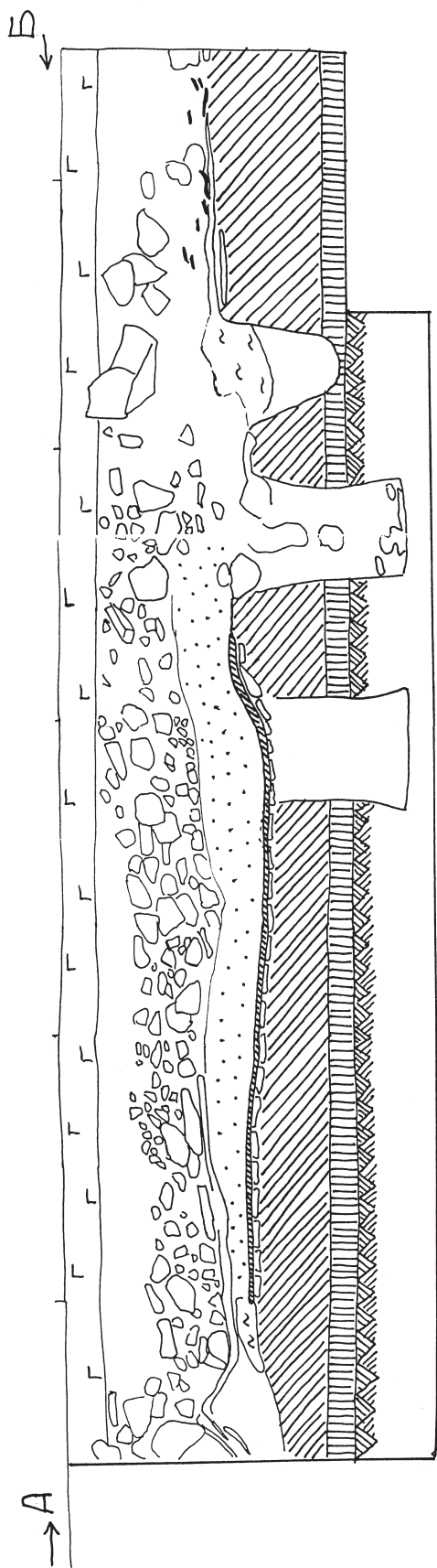

Рис. 2-3. Швайківці-І. Зарисовка профілей поперечних бровок.

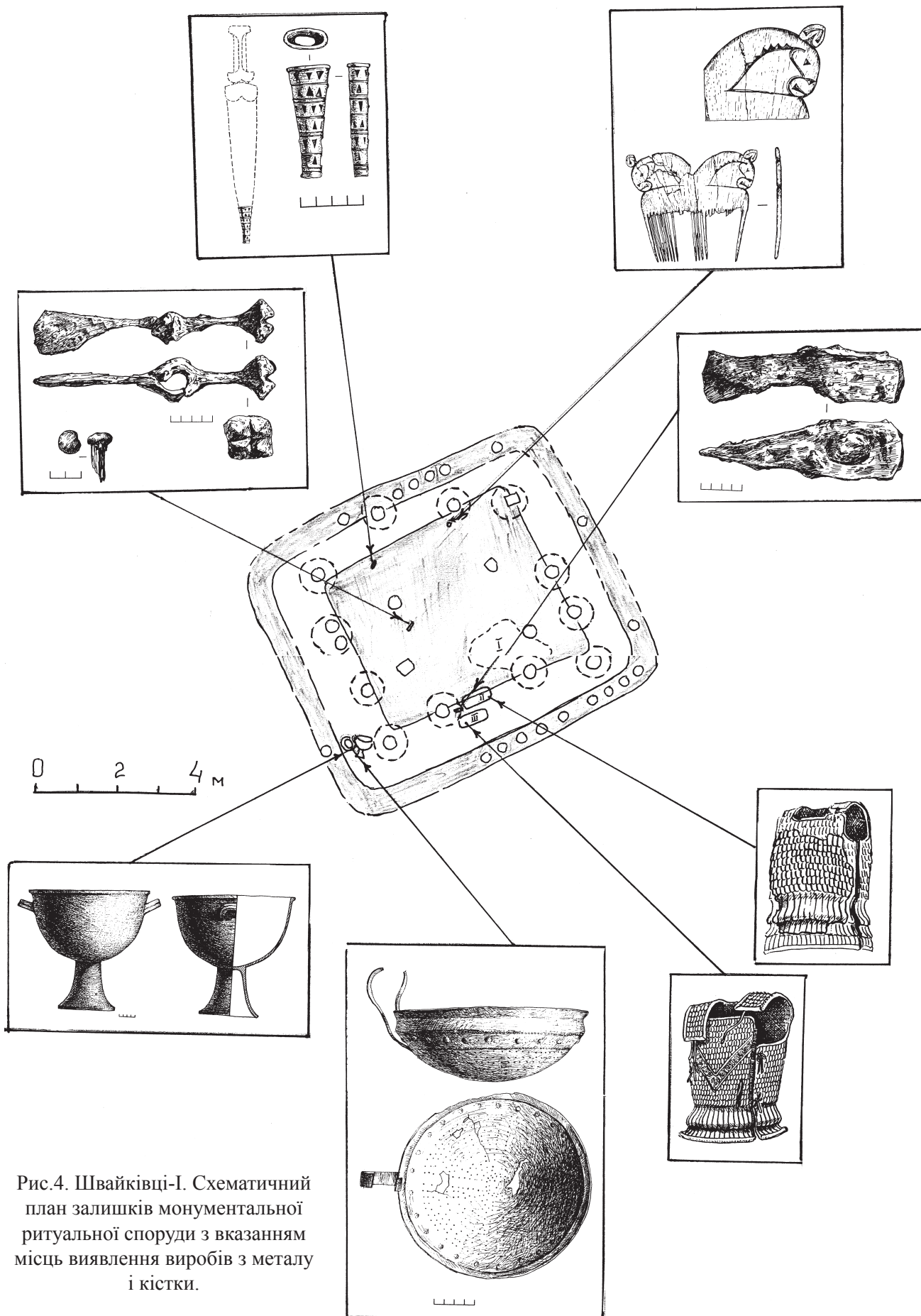

Рис.4. Швайківці-I. Схематичний план залишків монументальної ритуальної споруди з вказанням місць виявлення виробів з металу і кістки.

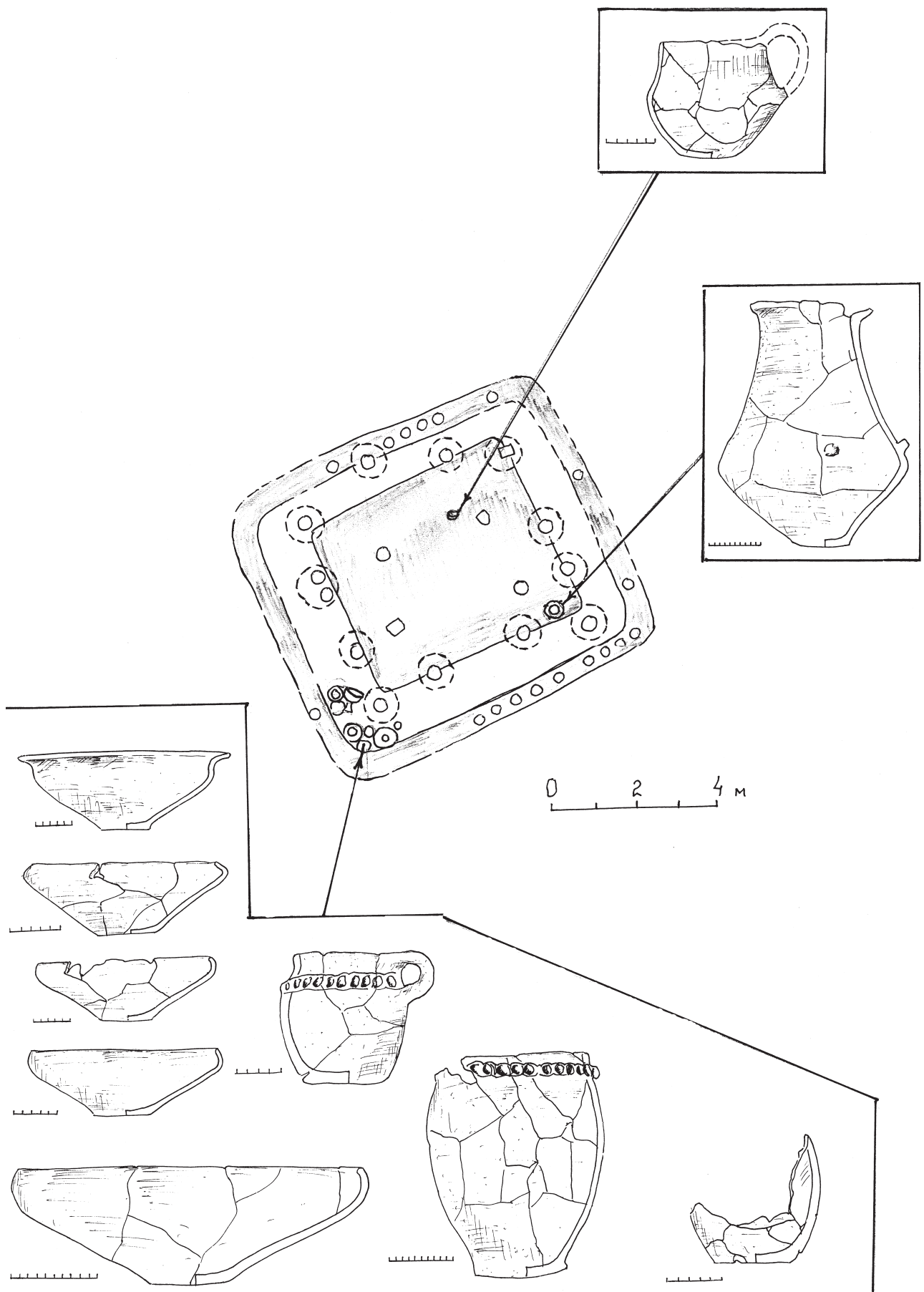

Рис. 5. Швайківці-I. Схематичний план залишків монументальної ритуальної споруди з вказанням місць виявлення керамічних посудин.

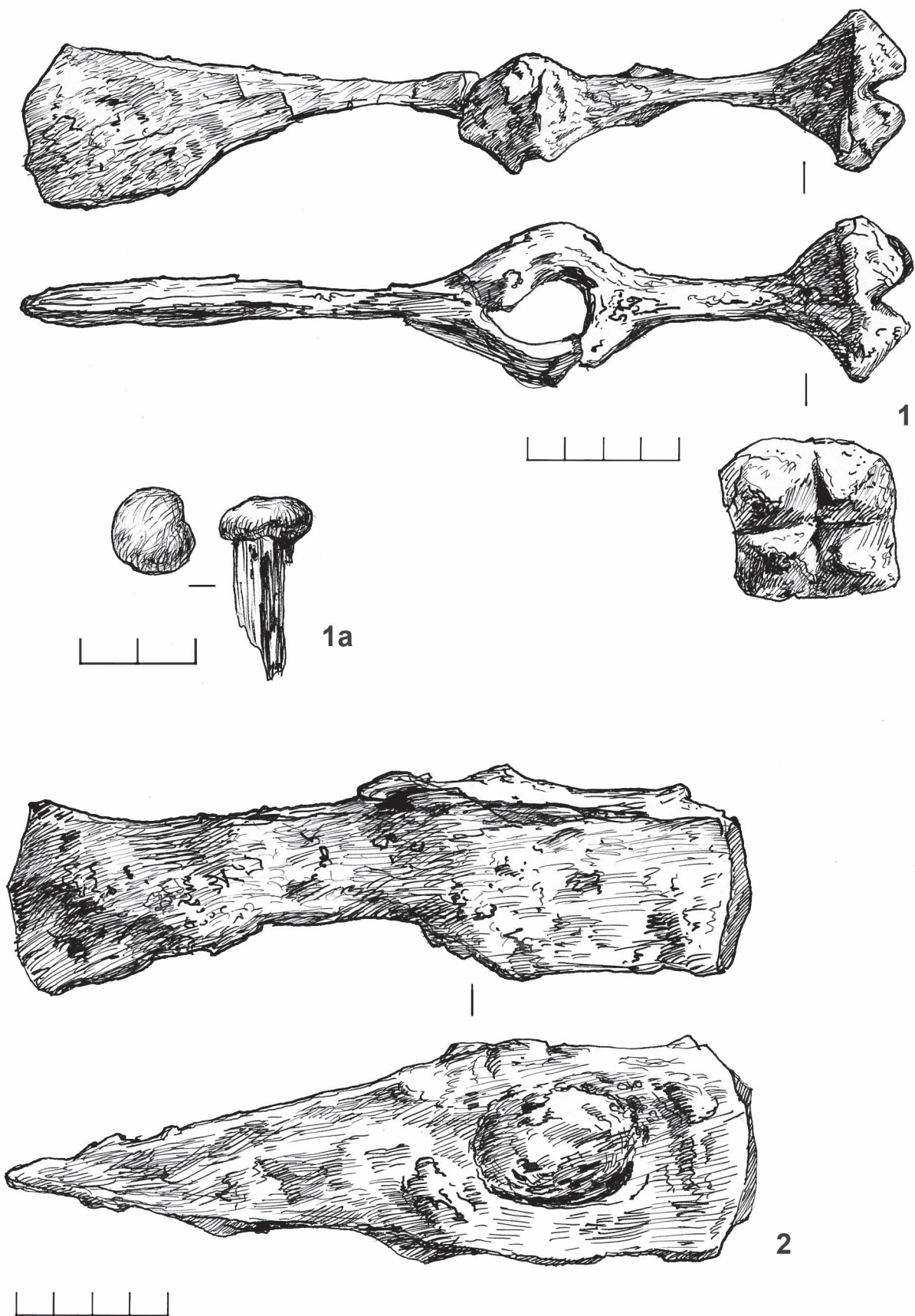

Рис.6. Швайківці-I. Залізні бойові сокири: 1 – з видовженим обухом (ЛМІР, інв.№ 20745, Ар-1629) та клиноподібна (ЛМІР, інв.№ 20746, Ар-1630).

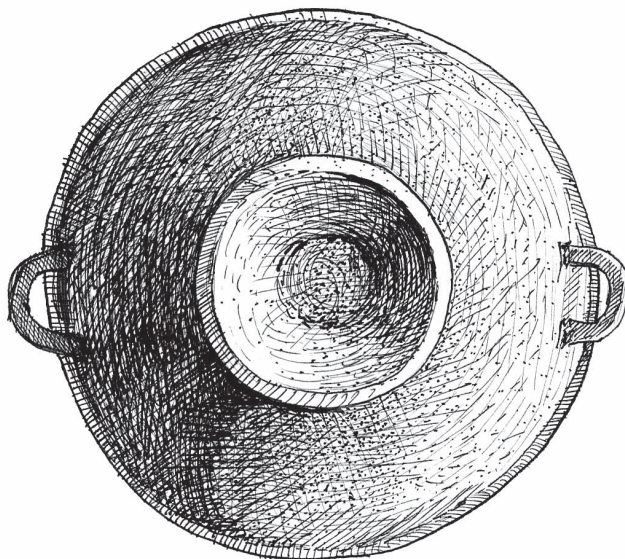
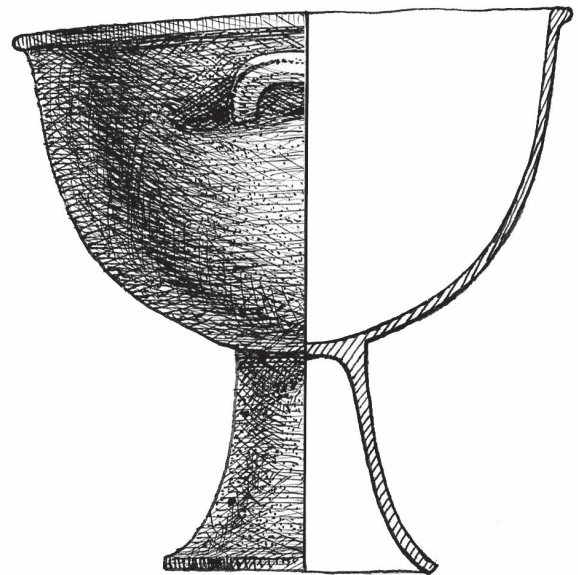
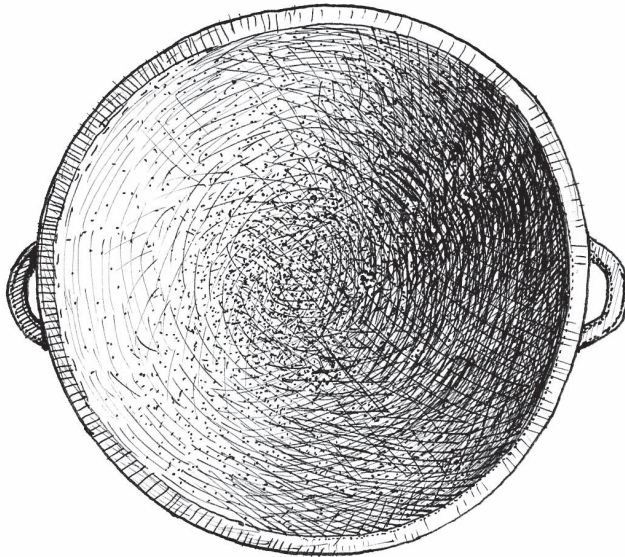
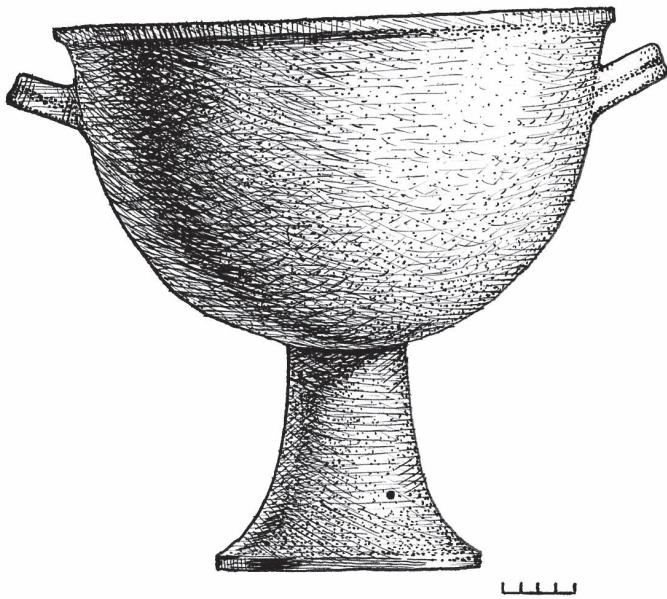

Рис. 7. Швайківці-I. Казан бронзовий півсферичної форми на високому пустотілому піддоні в п'яти проекціях (ЛМІР, інв. № 20743, Ар-1627).

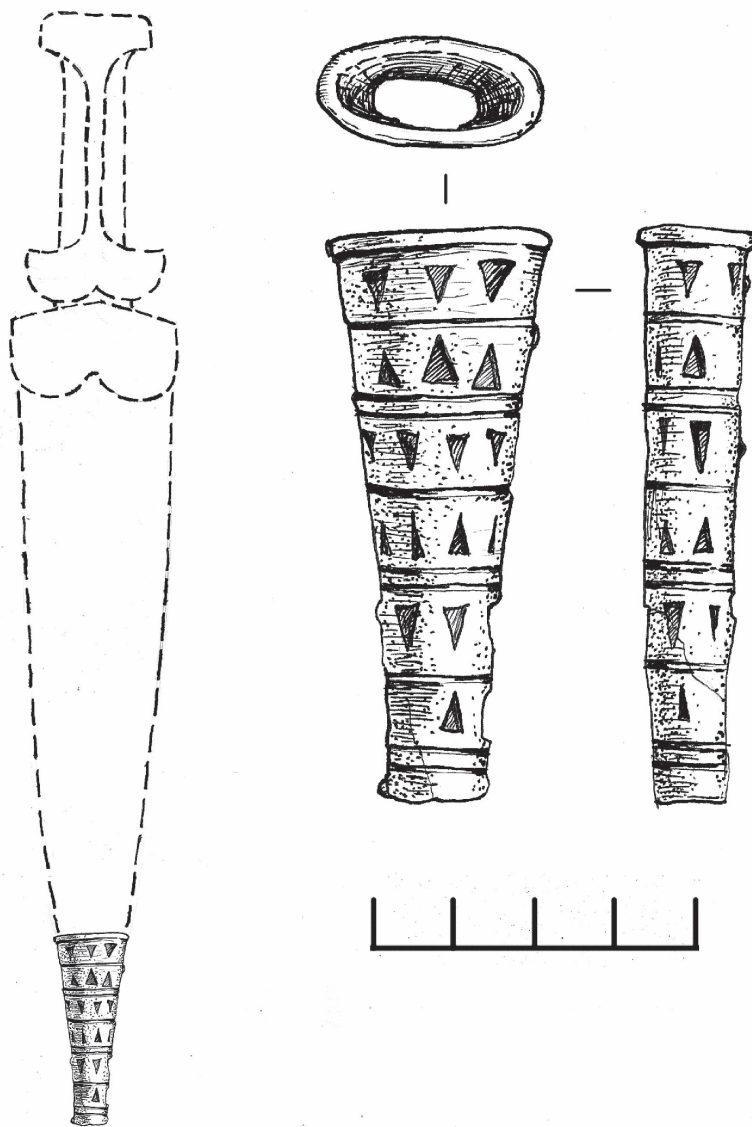

Рис. 8. Швайківці-І. Навершя піхов акінака з позолоченої бронзи (ЛМІР, інв.№ 20747, Ар-1631) та спроба його графічної реконструкції.

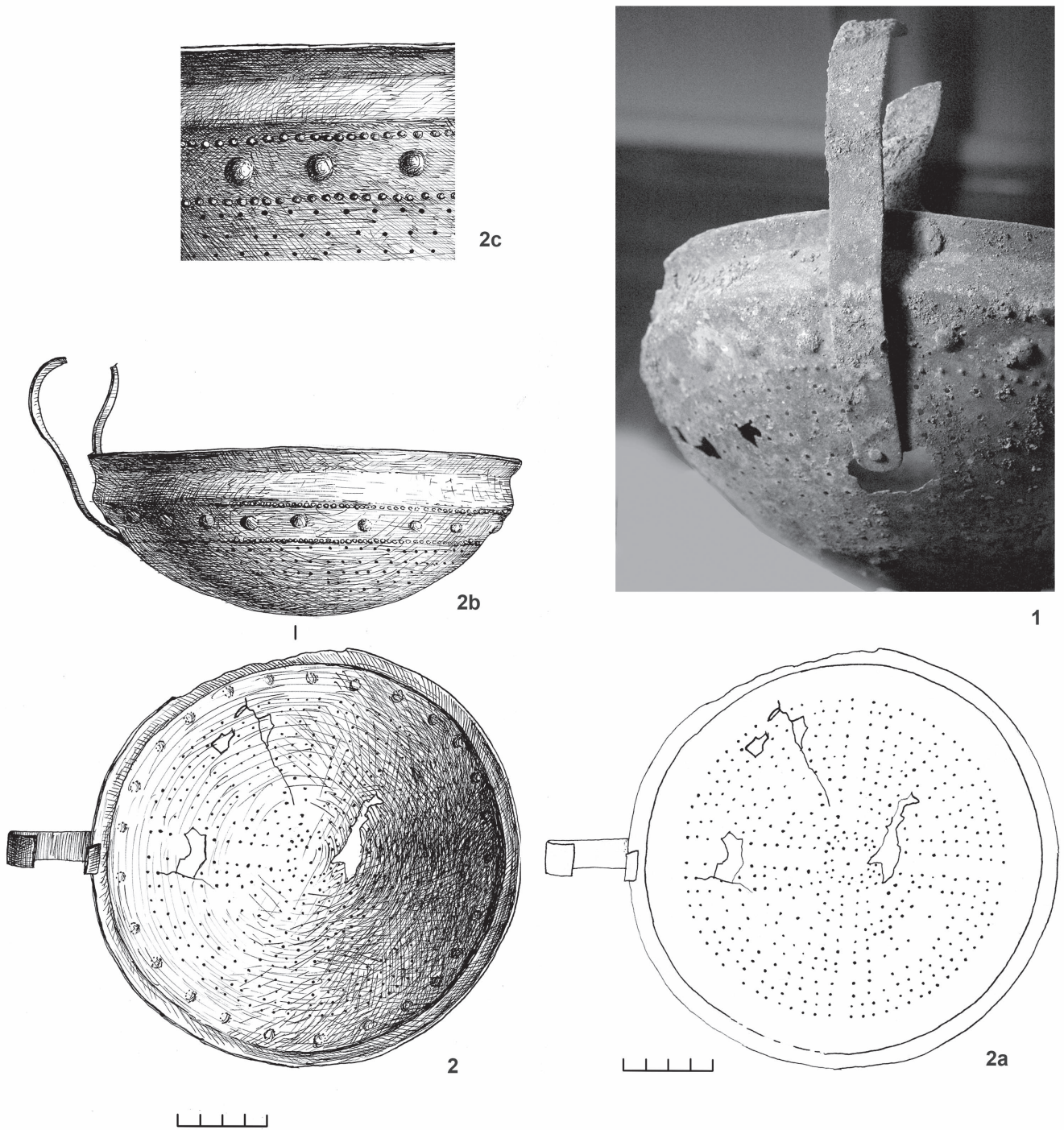

Рис.9. Швайківці-I. Бронзове ситечко для відціджування вина (ЛМІР, інв.№ 20744, Ар-1628); вигляд зверху, збоку та фрагмент декору.

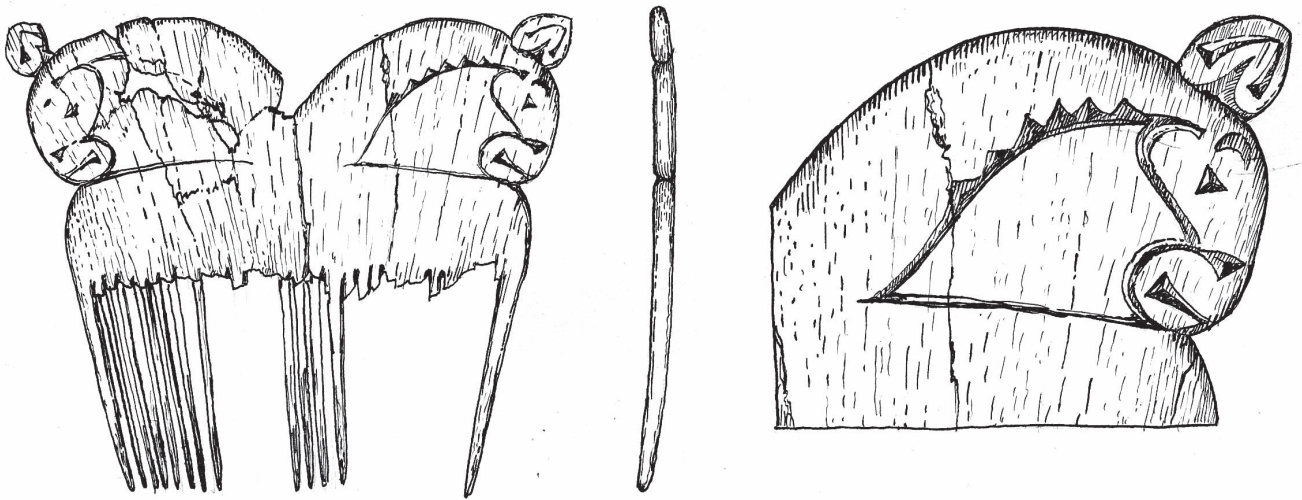

Рис.10. Швайківці-I. Кістяний гребінь у зооморфному стилі (ЛМІР, інв.№ 20748, Ар-1632).

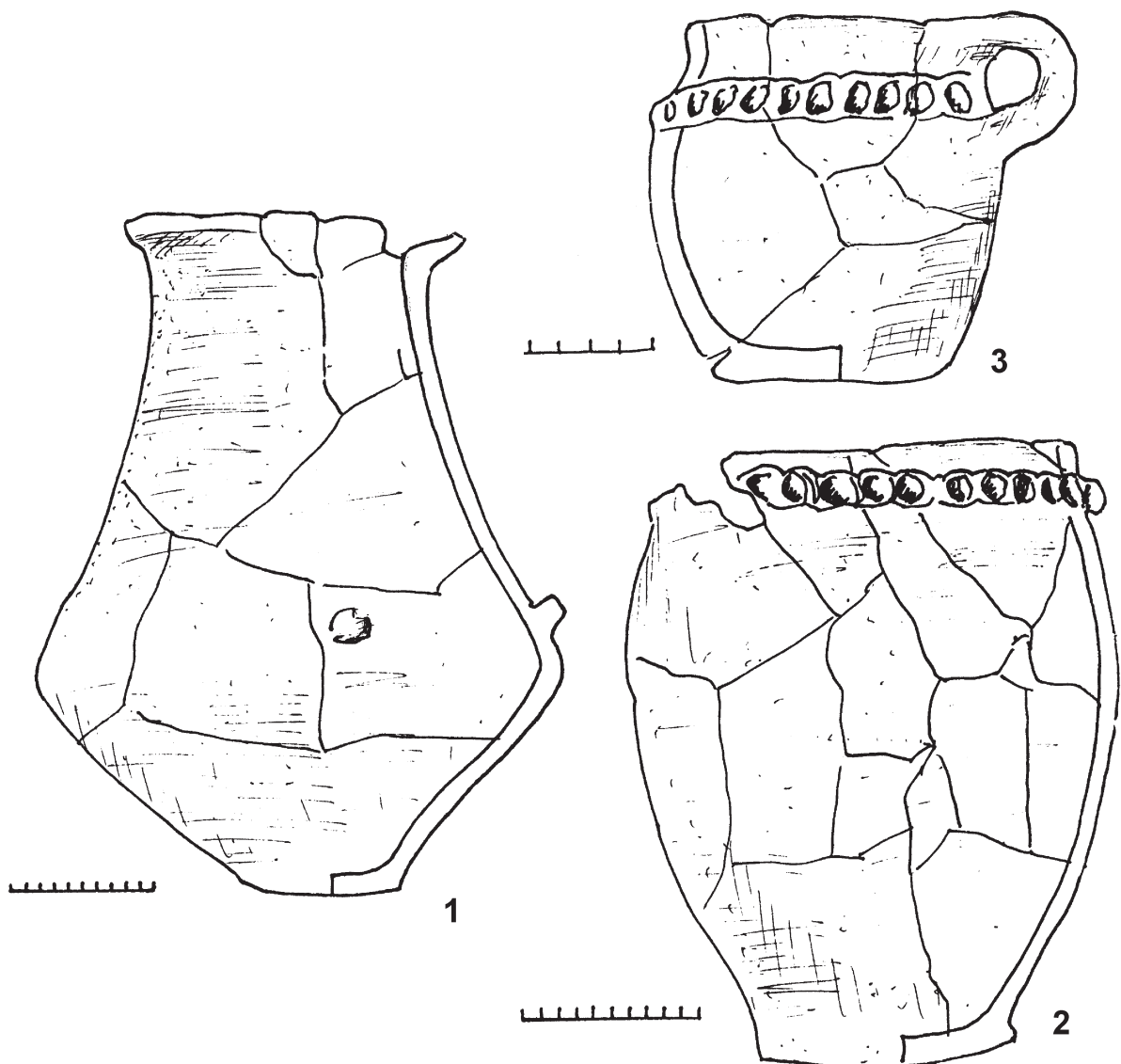

Рис.11. Швайківці-I. Керамічні посудини з об'єкту: 1 – чорнолискована корчага (ЛМІР, інв.№ 20733, Ар-1617); 2- великий кухонний горщик (ЛМІР, інв.№ 20742, Ар-1626); 3 – кухоль (ЛМІР, інв.№ 20738, Ар-1622).

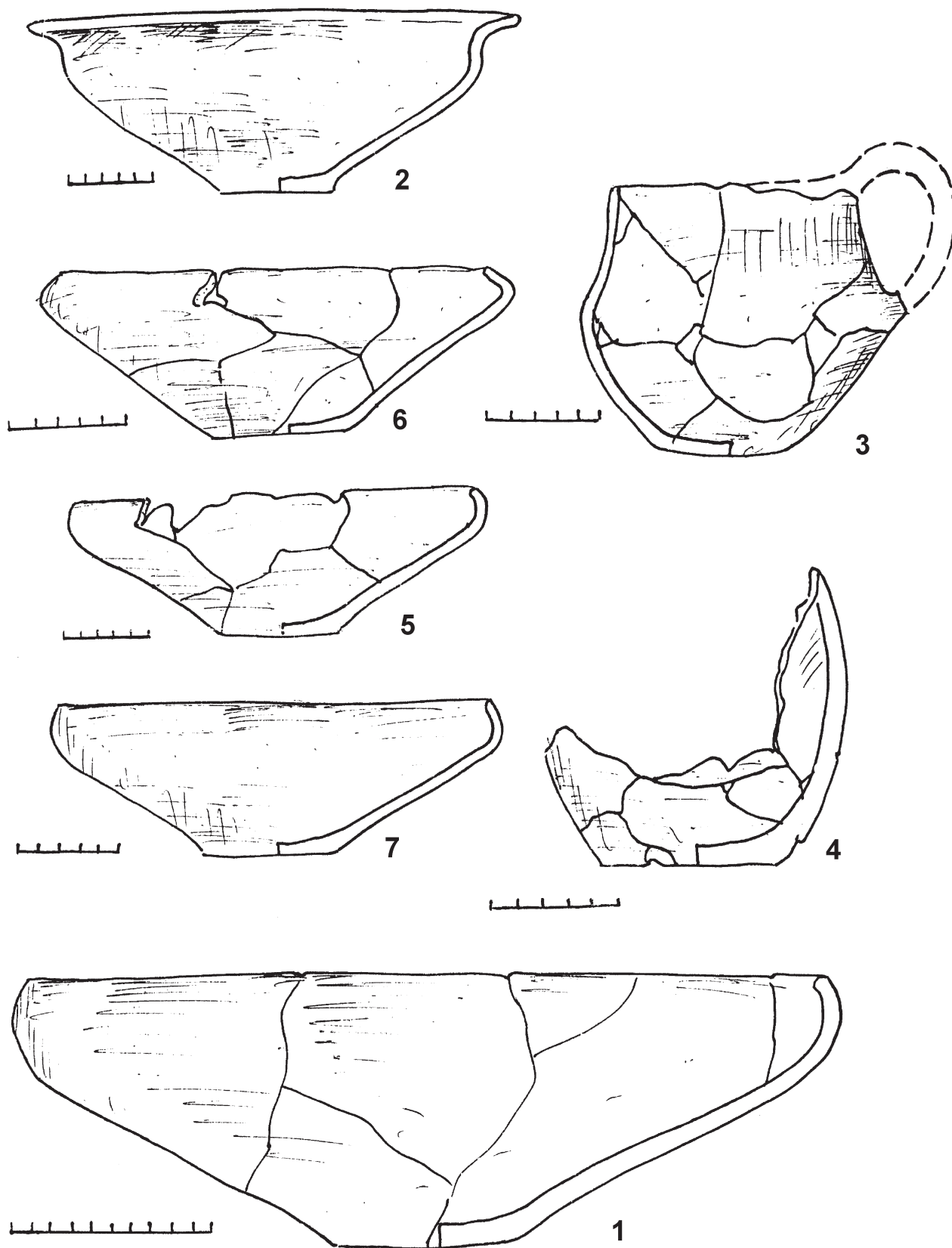

Рис. 12. Швайківці-I. Керамічний матеріал з об'єкту: 1- миска чорнолискована велика (ЛМІР, інв.№ 20740, Ар-1624); 2 – миска чорнолискована тонкостінна профільована (ЛМІР, інв.№ 20736, Ар-1620); 3 – куваль тонкостінний з обламаним вушком (ЛМІР, інв.№ 20741, Ар-1625); 4 – фрагмент ліпної посудини (допоміжний фонд); 5 – миска чорнолискована тонкостінна (ЛМІР, інв. № 20737, Ар-1621); 6 – миска ліпна (ЛМІР, інв.№ 20735, Ар-1619); 7 – миска чорнолискована (ЛМІР, інв.№ 20734, Ар-1648).